

ISSN 2307–7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

Частина 3

ТЕРНОПІЛЬ

2016

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 1. – Ч. 3. – 167 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 24 травня 2016 р. (протокол № 10).

Головний редактор

Іван Зуляк

- доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Леся Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Микола Бармак

- доктор історичних наук, професор

Лев Баженов

- доктор історичних наук, професор

Елла Бистрицька

- доктор історичних наук, професор

Владзімеж Бонусяк

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Петро Брицький

- доктор історичних наук, професор

Вацлав Вежбенець

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Олександр Добржанський

- доктор історичних наук, професор

Степан Качараба

- доктор історичних наук, професор

Андрій Кліш

- кандидат історичних наук, доцент
(заступник головного редактора)

Павло Коріненко

- доктор історичних наук, професор

Микола Литвин

- доктор історичних наук, професор

Карел Марек

- доктор історичних наук, професор (Чехія)

Микола Москалюк

- доктор історичних наук, професор

Ігор Пилипів

- доктор історичних наук, професор

Олексій Сухий

- доктор історичних наук, професор

Сильвестр Чопик

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Рецензенти:

Ігор Райківський

- доктор історичних наук, професор

Степан Качараба

- доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 747 від 13.07.2015 р. і включено до Переліку наукових фахових видань України.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106–03/2014 від 3 березня 2014 р.). Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
 За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2016

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 821.131.1.09(092) «04/14»:75.056

Аліна Сорока

МИТРИДАТ VI ЕВПАТОР І ЧЛЕНИ ЙОГО РОДИНИ У «DE CASIBUS VIRORUM ILLUSTRIMUM», «DE MULIERIBUS CLARIS» ДЖ. БОККАЧЧО ТА АНТИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Стаття присвячена аналізу першоджерел про понтійського царя Митридата VI та членів його родини. У статті подаються відомості про наративні античні та середньовічні праці, візуальні джерела, які висвітлюють достовірні факти про життя царя і його родину. Порівнюються роботи Дж. Боккаччо («De casibus virorum illustrium» та «De mulieribus claris») з працями античних і ранньосередньовічних істориків. Зіставляються відомості з наративних джерел із мініатюрами до перекладів робіт Дж. Боккаччо. Методологічну основу складають методи порівняння, аналізу, синтезу та принципи історизму, послідовності, комплексності, які базуються на пріоритеті роботи з первинними джерелами. Зроблено висновки про обов'язкове зіставлення інформації, отриманої від інтерпретації джерел.

Ключові слова: Митридат VI Евпатор, Гіпсікратія, Дріпетіна, Джованні Боккаччо, Понтійське царство.

Митридат VI Евпатор (120–63 рр. до Р.Х.) увійшов в історію як запеклий ворог Риму, який прагнув створити потужну імперію на теренах Понту. Історія його життя була цікавою та одіозною водночас, привертала увагу не лише античних авторів, а й письменників, художників, драматургів та композиторів наступних поколінь і до сьогодення. Одним із перших, відомих на сьогодні, переосмислень діяльності понтійського царя стала біографія Митридата VI (*De casibus VI. V*) [1, р. 154–159], написана Джованні Боккаччо (1313–1375 рр.) у шостій книзі збірки «*De casibus virorum illustrium*» («Про падіння знатних чоловіків») (1355–1360 рр., доповнена у 1373–1374 рр.) [2, р. 255]. До вказаної збірки також увійшла біографія Гнея Помпея (*De casibus VI. IX*) [1, р. 162–166], який, як відомо, завдав остаточної поразки цареві у Третій Митридатовій війні. Життєписи дружини царя Гіпсікратії [3, р. 322–328] і дочки Дріпетіни [3, р. 314–316] входять до іншої збірки Дж. Боккаччо «*De mulieribus claris*» («Про відомих жінок») (1361–1362 рр.) [2, р. 246]. У 1400–1410 рр. Лораном де Прем'єрфе було видано перший французький переклад указаних збірок під назвою «*Des cas des nobles hommes et femmes*» [4] («Справи шляхетних чоловіків та жінок») [5, р. 20]. Цей та інші рукописи, створені наступними поколіннями переписувачів текстів Дж. Боккаччо, були ілюміновані мініатюрами до кожної з біографій. Деякі мініатюри зображують постать Митридата VI з дружиною Гіпсікратією [6, f. 119; 7, f. 91 v], з дочкою Дріпетіною [6, f. 116v; 7, f. 89 v]; отруєння родини царя перед остаточною поразкою від Риму [8, f. 306].

Перші гуманісти не оминули увагою царя Понту та його оточення – найближчих осіб і ворогів. Проте така важлива сторінка у вивченні історії життя і діяльності Митридата VI, не лише як відомого діяча II–I ст. до Р.Х., а й важливої фігури у сприйнятті гуманістами доби Відродження, не знайшла належного відображення в роботах дослідників. Це можна пояснити такими факторами. По-перше, науковців цікавила (і цікавить) найвідоміша сторінка Митридатового життя, що була пов'язана з війнами з Римом (цей аспект найширше представлений джерельними даними і до того ж окреслює великий проміжок життя царя і чи не найголовніші цілі його правління). По-друге, непопулярність дослідження і використання наративних і візуальних творів доби Відродження як джерел для вивчення епохи античності (у даному випадку життя Митридата та його родини), їх малодоступність і фрагментарність. Пізні інтерпретації, зокрема епохи Відродження, не можуть дати максимально наближену до об'єктивності інформацію про античну дійсність, але нашттовхують істориків на загальне розуміння, усвідомлення та переосмислення наступними поколіннями античної спадщини.

Лише на початку XXI ст. науковці почали звертати увагу на конкретні окремі аспекти царювання Митридата. Дослідження почали набувати вузькоспеціалізованого характеру. Найґрунтовніше підійшла до вивчення постаті царя в літературі та мистецтві історик й археолог Латіфе Зуммерер [9]. Проте у своїй роботі дослідниця виокремила лише збірку «*De casibus virorum illustrium*», не приділивши уваги «*De mulieribus claris*». Адрієн Мейор у монографії про Митридата [10] також задається питанням сприйняття і рецепції царя Понту та його оточення: членів родини,

прибічників і ворогів [10, р. 356–357]. Андреа Сімонато [11] в історико-філологічній площині порівняв текст «De casibus virorum illustrium» з працями античних та середньовічних авторів, до яких звертався Дж. Боккаччо. А. Сімонато подав лише фрагментарний текстуальний аналіз античних джерел і роботи Дж. Боккаччо, де життєпису Митридата приділено незначну увагу. На вказаних роботах закінчується історіографічний внесок науковців з даної теми. Переважна більшість досліджень присвячені саме аналізу робіт Дж. Боккаччо [12, 13], їх перекладам і пізнішим виданням [5; 14; 15], а не біографіям осіб, яких він описав, що і робить цю проблему цікавою для подальшого дослідження та важливою для розкриття всебічної історії правління царя Понту.

Відображення Митридата VI Евпатора та його оточення у вище зазначених збірках біографій Дж. Боккаччо як у наративних джерелах, так і мініатюрах до них – візуальних джерелах – не знайшли належного висвітлення в науковій літературі. Дослідження постаті царя та членів його родини в історико-культурному вимірі крізь призму наративних та візуальних джерел, а також порівняння праць античних авторів з роботами, написаними на світанку епохи Відродження, дозволить сформулювати розуміння сприйняття і переосмислення царя та його оточення від античності до Відродження; встановити зв'язки між текстами від III ст. до Р.Х. до початку XV ст. та їх візуальними репрезентаціями. Дане питання є важливим для всебічного дослідження постаті царя та його ролі в історії не лише з точки зору античних авторів, а й митців Відродження.

Відповідно до цього, мета даної статті полягає в аналізі життєпису царя Митридата VI та членів його родини через порівняння текстуального викладу Дж. Боккаччо у «De casibus» та «De mulieribus» з працями античних та ранньосередньовічних істориків, а також у паралельному зіставленні текстів вищезазначених істориків про царя з мініатюрами до перекладів робіт Дж. Боккаччо.

При написанні «De casibus» Дж. Боккаччо ставив перед собою завдання зобразити нещастя, складні та фатальні долі впливових політичних осіб і показати, що доля (Фортуна) може бути непередбачуваною. «De casibus» мала слугувати застереженням для майбутніх можновладців, на чому наголошував автор (De casibus Argum.) [1, р. 1–2] та акцентують увагу дослідники [5, р. 17; 12, р. 32–35]. За даними античних авторів, Митридат довго протистояв Римові, але зрештою втратив прихильність Фортуни та покінчив життя самогубством (App. Mithr. 111; Dion. Cass. XXXVII. 13). Отже, Дж. Боккаччо і обрав біографію Митридата VI для своєї збірки, адже така життєва історія відомої особистості чудово корелювалась із загальним задумом і сюжетом «De casibus».

У біографії царя Дж. Боккаччо найбільшу увагу зосередив на легендарній традиції навколо містичного народження, дитинства (De casibus VI. V. a) та відсутності у царстві (De casibus VI. V. b) майбутнього нащадка Понту, його стосунках з матір'ю Лаодікою (De casibus VI. V. b), дружиною Гіпсікратією (De casibus VI. V. f-g) та відчаю від віроломного сина і смерті через поразку від Риму (De casibus VI. V. g-h). Примітно, що описові війн Понтійського царства з Римом, натхненником та очільником яких був Митридат, гуманіст не відвів значної уваги, як це робили античні автори. Можна припустити, що гуманіст не вдавався до описів батальних сцен, а лише побіжно описав знакові події (De casibus VI. V. d-f), щоб не переобтяжувати читачів військовими деталями, а

наголосити лише на наслідках цих довготривалих війн – зраді війська та сина, вимушеній смерті членів родини та самого царя. Дж. Боккаччо також наголосив на тому, що свідчень про ранні роки царя лишилось небагато («admodum parvulum liquit») (De casibus VI. V. a). Цю тезу можна підтвердити й античними джерельними даними: лише Юстин повідомляє про відсутність Митридата в царстві впродовж семи рр. (Just. XXXVII. 2. 7–9), тому очевидно, що Дж. Боккаччо використав ці дані у своїй роботі, що також підтверджується історико-філологічним дослідженням А. Сімонато [11, р. 229].

У пізніших перекладах збірки, здійснених Лораном де Прем'єрфе, рукописи були ілюміновані мініатюрами. Одна з них, що передувала біографії Митридата VI, зображувала смерть царя та членів його родини (Рис. 1).

Рис. 1. Смерть царя Митридата VI Евпатора та членів його родини (BL Royal 14 E V, f. 306)

На зазначеній мініатюрі [8, f. 306] показано, як дочки царя були змушені випити отруту, коли стало відомо, що їх можуть захопити римляни, як «трофей» у переможній довготривалій війні. На першому плані мініатюри зображено Митридата разом з однією з дружин чи наложниць, а на другому – можна побачити три постаті. Імовірно, що це дочки та одна з дружин Митридата, але дані Аппіана, Діона Кассія та Павла Орозія стосовно смерті останніх кардинально різняться між собою. Аппіан оповідає, як дві дочки царя – Митридатіс і Ніса – самі попросили отруту в батька, який

завжди носив її у руків'ї меча (App. Mithr. 111). Більше жодних осіб, які були поруч у день смерті царя, історик не називає. Діон Кассій не подає ні кількість людей, які були поруч з царем, ні жодних імен, а лише вказує, що Митридат спробував накласти на себе руки, спочатку отруївши дружин та дітей, а потім безрезультатно (упродовж життя вживав отруту в малій кількості) випив усю отруту, що лишилась (Dion. Cass. XXXVII. 13. 1). Орозій також не вказує імен, але у множині перераховує постраждалих, додавши ще й наложниць (співмешканок): «statimque descendens ad uxores, pelices ac filias suas uenenum omnibus dedit» (непохитно спустившись до дружин, наложниць і дочок власних, всю отруту віддав [їм]) (Oros. VI. V. 5).

У Дж. Боккаччо такий виклад цього сюжету: «conversus ad uxores et pelices ac filias moriturus, illas primo veneno sustulit omnes, novissimus ipse sumpsit» (повернувшись до вмираючих дружин і наложниць, і дочок, котрих спершу отруїв, сам прийняв [отруту]) (De casibus VI. V. b). Відповідно можна стверджувати, що для написання цього фрагменту він користувався «Історією проти язичників» Павла Орозія. При порівнянні вказаних текстів А. Сімонато не виокремив фрагмент про отруєння Митридата і його родини, хоча і визначив, що робота Орозія була однією з джерел «De casibus» [11, p. 238–239].

Отже, стає зрозумілим, що кількість фігур на мініатюрі відповідає невизначеному Орозієм числу (автор використовував форму множини) жертв, які випили отруту того дня 63 р. до Р.Х. разом з царем, оскільки Дж. Боккаччо майже незмінно передав ці свідчення Орозія. Також суперечливі відомості античних авторів про дану подію породжують різноманітні версії у її тлумаченні. Наприклад, відкритим лишається питання, чи цар змусив своїх дружин, наложниць і дочок випити отруту (Dion. Cass. XXXVII. 13. 1; Oros. VI. V. 5), чи вони самостійно прийняли таке рішення (App. Mithr. 111). Зважаючи на чисельні свідчення античних авторів, варто погодитись з першим твердженням, адже ще молодим Митридат міг бути причетним до отруєння батька (Strab. X. 4. 10), дружини Лаодіки (Just. XXXVII. 3. 6–8), а за підрахунками Аппіана вбив матір, брата, трьох синів і трьох дочок (App. Mithr. 112).

Наступними варто проаналізувати біографії дружини Гіпсікратії (De mulieribus LXXVIII) [3, p. 322–328] і дочки Дріпетіни (De mulieribus LXXV) [3, p. 314–316]. Античні автори лишили про них небагато згадок. Зокрема, лише Валерій Максим у «Factorum et Dictorum Memorabilium» («Достопам'ятні діяння і вислови») згадав про Дріпетіну (Val. Max. I, 1.8.ext.13), а про Гіпсікратію – Плутарх (Plut. Rom. 32. 8) і також Валерій Максим (Val. Max. IV, 4.6.ext.2). Проте Дж. Боккаччо зобразив Гіпсікратію і в життєписі царя (De casibus VI. V. f-g) [1, p. 157–158], і написав окрему біографію у «De mulieribus» (De mulieribus LXXVIII).

При аналізові життєпису дружини Митридата варто звернути увагу на те, що Дж. Боккаччо відзначив: «quamvis eius originem ignovemus» (нічого [з] її [його] походження не відомо) (De mulieribus LXXVIII. 1) [3, p. 322]. Дійсно, античні автори не наводять жодної подібної інформації, адже основний опис Гіпсікратії полягав у тому, що її характеризували як войовничу супутницю всі з зазначених авторів. Дж. Боккаччо також не відійшов від античної традиції й охарактеризував її як «bellicosissimi regis ... feminam» (найвойовничіша царська жінка) (De mulieribus LXXVIII. 3) [3, p. 322].

А. Мейор визнає, що неможливо встановити точні характеристики, ким була Гіпсікратія – дружиною чи воїном [10, p. 307]. Розглянуті джерела дають підстави стверджувати, що Гіпсікратія була і дружиною (Валерій Максим називав її «regina» (цариця) (Val. Max. IV, 4.6.ext.2), отже, дружина), і вірною військовою супутницею царя під час воєн з Римом. Це висвітлено і в античних джерелах: «tonsis enim capillis equo se et armis adsuefecit» (обрізала до того ж волосся і всіма силами сама зброю використовувала) (Val. Max. IV, 4.6.ext.2), і зображено на мініатюрах [6, f. 119; 7, f. 91v] (озброєна Гіпсікратія обрізає собі волосся верхи на коні поруч із Митридатом) (Рис. 2; рис. 3).

Рис. 2. Митридат VI Евпатор і Гіпсікратія Рис. 3. Митридат VI Евпатор і Гіпсікратія (BL Royal 20 C V, f. 119; 1400–1424 pp.) (BL Royal 16 G V, f. 91v; 1440 p.)

Стосовно однієї з дочок Митридата – Дріпетіни – збереглося чи не найменше свідчень (Val. Max. I, 1.8.ext.13). Валерій Максим відзначає, що Дріпетіна була народжена Лаодікою («Mitridatis uero regis filia Drypetine, Laodice regina nata»), а значить могла бути першою дочкою царя, оскільки Лаодіка була першою дружиною. До того ж дочка народилась із «duplici ordine dentium» (подвійним рядом зубів) (Val. Max. I, 1.8.ext.13). Можна припустити, що у неї була поліодонтія (хвороба, що

характеризується наявністю аномально великої кількості зубів). Свідчення Валерія Максима

повністю передав Дж. Боккаччо (*De mulieribus* LXXV. 1), але доповнив біографію описом відваги і відданості дочки до Митридата, адже вона залишалась з батьком до останніх днів його життя (*De mulieribus* LXXV. 4–8). На мініатюрах [6, f. 116v; 7, f. 89v] зображено саме відданість дочки, адже можна побачити, як вона передає Митридатові їжу (Рис. 4; рис. 5).

Рис. 4. Митридат VI Евпатор і Дріпетіна
Рис. 5. Митридат VI Евпатор і Дріпетіна
(BL Royal 20 C V, f. 116v; 1400–1424 pp.) (BL Royal 16 G V, f. 89v; 1440 p.)

Отже, на матеріалах біографій, написаних Дж. Боккаччо, та мініатюрах до них, роботах античних авторів (Аппіана, Юстина, Діона Кассія, Валерія Максима й Орозія) проаналізовано життєписи царя Митридата VI та членів його родини. Визначено, що Дж. Боккаччо обрав біографію Митридата VI для своєї збірки, адже його життєва історія відповідала ідейному змісту і сюжету «*De casibus*». Встановлено, що на мініатюрах до «*De casibus*» та «*De mulieribus*» зображені сцени зі вказаних збірок біографій, які зображують отруєння Митридата Евпатора та членів його родини, царя разом із дружиною і військовою супутницею Гіпсікратією та дочкою Дріпетіною. Доведено, що гуманіст користувався роботами Марка Юніана Юстина, Валерія Максима та Павла Орозія. Тож біографії, створені Дж. Боккаччо, слугують певним видом реконструкції минулого, до яких джерелами верифікації виступають праці вищезгаданих авторів. Важливим для подальших досліджень з даної теми є аналіз особистості Митридата VI та його оточення у викладі митців та письменників наступних поколінь.

Список використаних джерел

1. Bocattij Ioannis de Certaldo. *De casibus virorum illustrium* / G. Boccaccio [ed. H. de Ziegler, J. Trithemius]. – Augustae Vindelicorum: Philippus Vlhardus excudebat, 1544. – 273 p.
2. *Encyclopedia of Italian Literary Studies: A – J*, Vol. 1 / [ed. Gaetana Marrone]. – New York: Taylor & Francis, 2006. – 1169 p.
3. Brown V. *Giovanni Boccaccio Famous Women* / V. Brown. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001. – 530 p. – (I Tatti Renaissance Library 1).
4. Boccace J. *Des Cas des nobles hommes et femmes* [Електронний ресурс] / J. Boccace; [trad. Laurent de Premierfait]. – BnF Ms. fr. 226. – Режим доступу: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9009520k/f1.image>.
5. Hedeman A. D. *Translating the Past: Laurent de Premierfait and Boccaccio's De Casibus* / A. D. Hedeman. – Los Angeles: Getty Publications, 2008. – 280 p.
6. The British Library. – Royal Collection. – BL Royal 20 C V. – f. 119, f. 116v.
7. The British Library. – Royal Collection. – BL Royal 16 G V. – f. 91v, f. 89v.
8. The British Library. – Royal Collection. – BL Royal 14 E V. – F. 306.
9. Sumner L. *The Search for Mithridates. Reception of Mithridates VI between the 15th and the 20th Centuries* / Lâtife Sumner // *Mithridates VI and the Pontic Kingdom: Black sea studies 9* / [The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies; ed. by J. H. Munk]. – Gylling: Narayana Press, 2009. – P. 15–34.
10. Mayor A. *The Poison King: The Life and Legend of Mithradates, Rome's Deadliest Enemy* / A. Mayor. – Princeton: Princeton University Press, 2009. – 472 p.
11. Simionato A. *Tra fonti e testo del De casibus virorum illustrium di Giovanni Boccaccio* / A. Simionato. – Venezia: Università Ca' Foscari, 2013. – 412 p.
12. Armstrong G. *The English Boccaccio: A History in Books* / G. Armstrong. – Toronto Italian Studies. – Toronto: University of Toronto Press, 2013. – 464 p.
13. Olson K. M. *Courtesy Lost: Dante, Boccaccio, and the Literature of History* / K. M. Olson. – Toronto: University of Toronto Press, 2014. – 240 p. – (Toronto Italian Studies).
14. Gathercole P. M. *Illuminations on the French Manuscripts of Boccaccio's De Claris Mulieribus* / P. M. Gathercole // *Italica*. – 1965. – Vol. 42. – № 3. – P. 213–217.
15. Gathercole P. M. *The French Translators of Boccaccio* / P. M. Gathercole // *Italica*. – 1969. – Vol. 46. – № 3. – P. 300–309.

Алина Сорока

МИТРИДАТ VI ЭВПАТОР И ЧЛЕНЫ ЕГО СЕМЬИ В «DE CASIBUS VIRORUM ILLUSTRIMUM», «DE MULIERIBUS CLARIS» ДЖ. БОККАЧЧО И АНТИЧНЫХ ИСТОЧНИКАХ

Статья посвящена анализу первоисточников о понтийском царе Митридате VI и членах его семьи. В статье представлены сведения о нарративных античных и средневековых работах, визуальных источниках, которые освещают достоверные факты о жизни царя и его семьи. Сравниваются произведения Дж. Боккаччо («*De casibus virorum illustrium*» и «*De mulieribus claris*») с работами античных и ранних средневековых историков. Сопоставляются сведения из

нарративных источников с миниатюрами к переводам работ Дж. Боккаччо. Методологическую основу составляют методы сравнения, анализа, синтеза и принципы историзма, последовательности, комплексности, основанные на приоритете работы с первоисточниками. Сделаны выводы об обязательном сопоставлении информации, полученной от интерпретации источников.

Ключевые слова: Митридат VI Эвпатор, Гипсикратия, Дрипетина, Джованни Боккаччо, Понтийское царство.

Alina Soroka

MITHRIDATES VI EUPATOR AND THE MEMBERS OF HIS FAMILY IN THE «DE CASIBUS VIRORUM ILLUSTRUM», «DE MULIERIBUS CLARIS» GIOVANNI BOCCACCIO AND IN THE ANCIENT SOURCES

This article is devoted to the analysis primary sources about the Pontic king Mithridates VI and the members of his family. The article gives information upon narrative ancient and medieval works, and visual sources which highlight the obvious facts about king's life and his family. The article compares J. Boccaccio works («De casibus virorum illustrium» and «De mulieribus claris») with the ancient and early medieval historians works. The evidences from the narrative sources are compared with miniatures of the J. Boccaccio's translation works. The methodological base includes approaches of comparison, analysis, synthesis and principles of historicism, sequence, complexity, based upon primary sources priority. There are conclusions about obligatory comparison of information obtained from sources interpretation.

Key words: Mithridates VI Eupator, Hypsicratea, Drypetina, Giovanni Boccaccio, Pontic kingdom.

УДК 94(477.7)

Петро Ющенко

ІСТОРИОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ РОЗУМІННЯ ПРИРОДИ ВЛАДИ КНЯЗЯ ТА ЙОГО МІСЦЯ В ДЕРЖАВНО-ВЛАДНОМУ МЕХАНІЗМІ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

У статті на основі аналізу періодичної та монографічної літератури робиться спроба проаналізувати основні напрямки історичного і правового розуміння природи князівської влади на Русі, визначити певні напрямки еволюції інституту князівської влади в IX–X ст., визначити основні підходи до розуміння місця князя у державно-владному механізмі Київської Русі, довести, що історія київської династії Рюриковичів активно використовувалась політиками та російськими ідеологами для обґрунтування власних прав на історію Київської Русі.

Ключові слова: князь, Київська Русь, влада, історіографія, інститут князівської влади.

Дослідники загалом сходяться на думці, що походження Русі та появи владної династії ховається у безодні й мор. століть. І це не розраховані на яскравий ефект слова, вони загалом відповідають дійсності. Попри більш, ніж двохсотлітні зусилля істориків та етнологів залишаються неясними і роки виходу Русі на історичну арену впродовж IX ст., і передуючі IX ст. часи розвитку східнослов'янської етнокультурної спільності, і обставини складання додержавних утворень, не кажучи вже про жодні деталі чи подробиці, і, власне, – саме створення державності та появи правлячої династії [1, с. 8].

Метою нашої статті є спроба визначити основні напрямки історико-правових досліджень XIX–XX ст., які стосувалися природі та особливостям еволюції інституту князівської влади на Русі в IX–X ст., визначити основні підходи до розуміння місця князя у державно-владному механізмі Русі.

Від початку появи перших досліджень з історії Київської Русі історики завжди приділяли значну увагу становищу князя в київській період нашої історії. Сформувались ряд наукових концепцій, які трактували характер влади князя Київського, її походження та правову регламентацію зверхності династії Рюриковичів над Руссю. Крім того історики постійно дискутували про національну складову руського державницького проекту IX–XIII ст. Державницька спадщина Русі розглядалась вченими через призму пізніших національних проектів. З'являються роботи, в яких доводиться слов'янське походження варягів і Рюрика, а значить і київської князівської династії [22].

Походження Руської держави – одне з найважливіших питань російської історіографії XVIII–XIX ст.: Руська держава і династія були руськими чи варязькими, тобто германськими? Саме в дискусії довкола цих питань імперська історіографія вперше набрала національних ознак і почала конструювати свій наратив на протигагу Заходу. Концепція модерної національної ідентичності кидала виклик імперському російському наративу, тож виникла потреба переглянути варязьке питання. Для М. Грушевського відповідь на це «прокляте» питання російської історії не обмежувалося вибором між «російським» і «германським», бо додавалося «українське». Український національний наратив успадкував варязьку проблему від російського імперського наративу і вирішував її у вже заданих межах. Норманісти і антинорманісти ставали до герцю, вибираючи між іноземними і автохтонними засновниками Руської держави. Грушевський однозначно стояв за автохтонів, яких бачив українцями. Висловлюючись з варязького питання, він ступав на вже витоптане поле історичних дебатів між норманістами й антинорманістами: тими хто вважав, що руська князівська династія норманського походження, а руську державу і правову систему створили скандинави, і тими, хто не визнавав за варягами такої ролі і доводив місцеве походження династії, держави і назви країни [2, с. 138].

Російські «западники» і слов'янофіли, в залежності від власних уявлень про шляхи розвитку Росії трактували початки князівської влади та династичну спорідненість московсько-російських князів з родом Рюриковичів. «Западники» готові були ототожнювати легенду про призначення на Русь варягів з тогочасною європейською традицією державотворення. Вони наголошували на подібність легенд про походження середньовічних європейських держав. Слов'янофіли пов'язували появу руської державності православно-візантійській традиції. Вони наголошували на слов'янському походженні варягів та призначених князів.

У середині XIX ст. в Російській імперії розпочалась дискусія з питання приналежності Русі і князівської влади. Дискусія розпочалась з реакції на праці М. Погодіна, автора теорії про переселення великоросів з київських теренів на північний схід після монгольської навали. У 1840-х рр. М. Погодін прийняв тезу М. Максимовича, що поляни – це малоруське плем'я, і в результаті розглядав киево-руську історію й культуру як «малоруські», це означення він застосував і до киево-руської династії Рюриковичів. Він навіть оголосив «малоросом» володимиро-суздальського князя

XII ст. Андрія Боголюбського, що викликало опір самого М. Максимовича. Справді М. Погодін не лише практикував «національний» підхід до історії Київської Русі, а й ладен був розширювати українські претензії на киево-руську історію далі самих українців [2, с.144].

Представники «родової теорії» виводили призначення князівської влади Києвичів із принципу приналежності влади «владного дому», визначали всю землю Руську «сімейним надбанням» і Київського князя – представником роду Рюриковичів. Рід Рюриковичів, прийшлий або призваний, був, на думку С. Соловйова, необхідністю, викликану розумінням неможливості жити загальним життям при існуванні родових усобиць: «потрібен був сторонній початок, який передбачав би можливість зв'язку між ними. Можливість жити разом; племена знали з власного досвіду, що мир можливий тільки тоді, коли всі хто жив разом складали один рід, з одним спільним родоначальником; і ось вони прагнуть відновити цю попередню єдність ..., цього можна було досягнути тільки тоді, коли цей старшина, князь, не належав би до жодного роду, був із чужого роду». «Князь повинен був княжити і володіти ..., від думав про устрій земський, про дружину, про статут земський»; вождь на війні, він був суддею під час миру; він карав злочинців; його двір – місце суду, його слуги – виконавці судових вир; кожен новий статут йшов від нього ..., князь збирав данину, розпоряджався нею» [3, с. 213–218]. Князь збирав данину або сам особисто з дружиною, або отримував її від підкорених племен шляхом її доправлення власне підвладними племенами («возити повози»). Князь стояв на чолі війська, зібраного із залежних від нього племен і народів. Це і називалось бути «нарядником землі» [4, с. 284].

Український медієвіст та археолог О. Моця розглядає появу князівської влади на Русі через призму формування нових етнічних об'єднань. Чинниками, що впливали на владні процеси були: посилення міжплемінних контактів у зв'язку зі збільшенням народонаселення, наявність ранньокласових держав, міграції. Важливим є і спостереження, що етнічна самосвідомість, котра формувалась головним чином представниками пануючих прошарків суспільства, не залишалась незмінною в часі. Початок соціальної стратифікації суспільства відноситься до періоду розкладу первісного ладу, особливо до етапу «вождівства», коли вже існує майнова нерівність, але ще відсутній легалізований апарат гноблення. З виділенням егалітарного суспільства, з одного боку, багатих – «великих», «кращих», «сильних» людей чи мужів, а з іншого – бідних общинників, почалося й становлення двох полярних субкультур в єдиній культурі етносу [5, с.20].

Російський правник та історик М. Дяконов, ще в середині XIX ст. наголошував на тому, що інститут князівської влади існував у слов'янських племен задовго до запрошення Рюриковичів. Коріння князівської влади виходять із доісторичного патріархального побуту слов'ян. Князь – необхідний елемент у складі державної влади всіх руських земель [6].

Вченого підтримує М. Котляр, який одним із важливих показників державності вважає існування одноосібної (князівської) влади. Вона виникає у східнослов'янському суспільстві за родоплемінного ладу, коли союзи племен набирали сили. Початкові повідомлення про владних руських князів (вождів) з'являються у джерелах близько середини IX ст. Піднесення носіїв влади над масою насельників країни виявилось, зокрема, у висуненні одноосібних і далі спадкових правителів, що відбилось у формулюваннях літописців та хроністів, які розповідали про східнослов'янську етнокультурну спільноту [7, с. 26]. У свідченнях Нестора про розселення східнослов'янських племен та їх подальші долі привертає увагу насамперед те, що у джерелі довгий час виступали одні племінні назви: поляни, древліани, радимичі, словени та ін. Всі вони названі безособово, загальною масою населення союзів племен або племінних княжінь, і це об'єктивно відповідало етносоціальному рівневі розвитку тих об'єднань. Вождів «родів» (союзів племен і навіть племінних княжінь) літописці зовсім не згадують. Чи не єдиний виняток – історія Кия, Щека й Хорива, яку Нестор розповів так докладно, мабуть, лише завдяки полеміці з новгородським книжником, котрий поставив під сумнів князівську гідність глави полянського союзу племен [7, с. 26]. Навіть у легендарних словах Нестора про немовби сплату полянами данини мечами хозарам (що явно відносяться до часів існування племінних княжінь) поляни виступають суцільною масою, їх князь (чи князі) не названий і навіть не згадано про його існування. Це важко пояснити неухважністю літописця, адже він не забув сказати про хозарського князя та його старійшин («несоша козари [меч] ко князю своему и къ старейшинымъ своимъ»). Імовірно, Нестор міг знати, що в ті часи у полян не існувало одноосібної (князівської) влади, але далі зауважив, що в його час становище змінилось: «Володеють бо козари руськии князи и до днешнего дне» [7, с.26].

Теорію «родинного сюзеренітету» критикують українські правники. Так, І. Музика вважав, що престолонаслідування у Київській Русі регулювалось «правом сильного», а не системою так званого родового сюзеренітету, як вважають О. Пресняков, В. Комарович, О. Назаренко, О. Толочко, з її старшинством великого князя Київського відносно «менших» князів-родичів, яка начебто склалась у X–XI ст. Теорія «родового сюзеренітету» не відповідає на запитання чи враховував Київський князь при роздачі князівських столів «меншим» князям волю місцевих віче.

Так, Новгородське віче вирішувало хто займе місцевий князівський стіл. Досить часто віче противилось волі київського князя і запрошувало власного князя.

Ще більш штучною видається система родового сюзеренітету, що начебто встановилась у 1024 р. за дуумвірату Ярослава і Мстислава. Зокрема, В. Сергієвич на основі даних літописів здійснив власну реконструкцію подій тих часів. Він вважає, що відмова Мстислава від київського престолу на користь переможеного Ярослава, викликана відмовою київського віче віддати Мстиславу київський стіл [8, с.152].

Представники теорії родового сюзеренітету, мають інше тлумачення династичної боротьби. Так, в основі Мстиславової відмови від київського престолу лежить не рішення віче, а визнання за старшим братом права на Великокнязівський престол, а це є фактом підтвердження визначеного династичного права престолонаслідування. Ніяке віче не зупинило б Мстислава, як би він прагнув зайняти батьківський стіл. Іншим аргументом на користь «права сильного» є також криваві усобиці, які відбувалися після смерті Святослава і Володимира. Це свідчить, – на думку прихильників концепції, – про відсутність певної системи престолонаслідування і доводить той факт, що київський стіл займає найсильніший та найавторитетніший і у військовому, і у політичному відношенні князь. Крім того, не треба забувати, що здобуття столу було лише половиною справи. Адже для його зайняття треба було ще мати згоду віче, яке виходило насамперед зі своїх власних інтересів. М. Василенко вважав, що в Київській Русі не існувало визначеного порядку зайняття княжих столів. Тому між князями відбувались постійні міжусобиці, які припинились тільки після посилення Московського князівства, в якому було встановлено спадково-заповідальний порядок спадкування престолу [8, с.153]. М. Дювернуа підтримував думку М. Василенка, зазначаючи, що князівські усобиці були способом з'ясування, хто з князів сильніший, що свідчить про переважання особистого начала в праві того періоду [9, с. 44–47].

І. Музика піддає сумнівам і твердження О. Толочка про поєднання понять родового сюзеренітету і принципу принципату. Адже принципат був відомий багатьом народам на різних етапах розвитку держави і зовсім не є поняттям, тотожним родовому сюзеренітету. Для існування родового сюзеренітету у чистому вигляді у період з X – по XI ст. не вистачає двох речей – монархічної влади великого князя київського та його права розпоряджатися землею [10, с.65–70; 11]. Вона підтримує тезу О. Малиновського, про те що інститут князівської влади у давнину розумівся як частина вічевої влади, адже віче у певному складі являло собою поєднання трьох частин-елементів – народу, бояр і князя [12, с. 5].

Свою власну «нову», «незалежну» версію заснування Русі та походження князівської влади дав канадський вчений українського походження О. Прицак. Він пов'язує термін Русь та походження влади з «Рутено-фризько-норманською торговельною компанією». Слов'яни-венеди з Ізборська, ести з Ладogi, вепси з Білоозера в середині IX ст. «запросили на правління, тобто признали владу, могутнього фризько-датського короля Рьорика (Рюрика). У такий спосіб торгівці допомагали об'єднати різні верстви населення на місцях для створення патримоніальної державності» [13, с. 53, 58, 94–95]. Вчений поділяє історію руських князів династії Рюриковичів на три хронологічні фази. Першу він називає волзькою (839–930 рр.), другу – дніпровською (бл. 930–1036 рр.), третю – київською (1036–1169 рр.). Упродовж двох перших – руси, що в той час являли собою «іноземну правлячу верхівку», володіли переважно торговельними шляхами й племенами, а не територіями. Лише Ярослав, на думку історика, почав перетворювати Русь на територіальну спільність, створив правову основу держави, зібравши звичаєві закони в «Руську Правду» [13, с.99–101].

Про візантійський вплив на формування державно-владних інститутів в Київській Русі підкреслювала український історик Н. Яковенко [14, с.46]. С. Здіорук зазначав, що у Київській Русі не було запозичено візантійського цезаропапізму і юрисдикція церковної і князівської влади розподілялася [15, с. 313]. Питанню візантійського впливу на політико-правовий статус Великого князя Київського присвятив свою статтю український дослідник історії держави і права зарубіжних країн П. Сацький [16, с.78–83].

Ролі християнства у виробленні та сакралізації існуючої політико-правової моделі Києво-руської держави торкалися Д. Гордієнко [17], М. Михальченко та Г. Дашутін [18] насамперед розглядаючи «слово про закон і благодать» Іларіона, а також «Повчання князя Володимира Мономаха», «Руську правду» [19, с. 67].

Про поєднання в руській державно-владній традиції трьох феноменів колонізації – норманізу, ордизму і понтізму йдеться у монографії російського історика А. Головнєва. Він наголошує на традиційній для сучасної російської історіографії концепції Північного історичного ядра князівської влади на Русі та державності русичів. Водночас дослідник особливу увагу зосереджує на значному, а може й найголовнішому впливові на русько-московську владну традицію монгольського ордизму. На його думку, в картині підкорення монголами Русі поза увагою залишається факт присвоєння монгольському хану титулу царя. Володимирський

(Лаврентіївський) літопис називає Батия царем вже у 1237 р., описуючи його похід і підкорення Рязанського князівства, тоді як галицький (Іпатіївський) літопис не використовує зазначений термін. За спостереженнями А. Горського, російські літописці починають так величати спочатку великого хана в Каракорумі, а з 1260-х рр. – правителя Улуса Джучі [20, с.291].

Раніше титул «цар» («цесар») літописці застосовувала тільки до Візантійського імператора. Пізніше, з кінця XII ст., він поширився на імператора Священної Римської імперії (цесар німецький, цесар римський, Фрідріх цесар). Оскільки незадовго до монгольського завоювання, в 1204 р. Царьград був захоплений хрестоносцями, на Русі цю подію розцінили як «загибель царства». Пустоту, що утворилась на місці «царства» заповнила Орда, правитель якої став іменуватись царем.

А. Головнюв називав головним отримувачем вигод від благословення на царство монгольського хана Православну церкву. Саме церква володіла монополією на ідею «царства», згадайте працю Іларіона, яка на Русі мала перш за все духовний, а лише потім світський початок. Якщо факт перенесення царського титулу з візантійського імператора на монгольського хана уявити як сакральну дію, то тоді стає зрозумілим, що грецькі церковні ієрархи передали священний титул влади монгольському хану, що виглядало як «заочне вінчання» хана на православне царство [21, с. 291]. Ті ж православні ієрархи вже через два століття дружно піддали анафемі ординського царя-розбійника, відкриваючи шлях на царство справді православному московському князю. Послаблення орди спричинило до проголошення церквою православної реконквісти і відречення церкви і московських князів від ординзму на користь візантійського православного понтизму. Однак двостолітнє іго монгольського царя, з його колонізацією влади Північно-Східної Русі («прирученням князів»), сформувало у московській владній верхівки ординське розуміння влади і стосунків її носіїв з власним населенням. Тривале перебування у вигляді заложників московських князів і їх синів в Сараї сформувало в них холопське, рабське ставлення до царської влади хана. Одночасно в Північно-Східній Русі формується власна ординська модель державно-владних відносин. Ставлення до своїх підданих, як до безправних холопів, підтримуване православною церквою, лягло в основу подальшого перетворення руської князівської «демократії» з інститутом віче та боярською радою на деспотичну візантійсько-ординську модель державного управління.

Ще однією історіографічною проблемою початкової історії руської князівської державності є історія «Руського каганату». Історіографічна проблема зводиться до питання про те, наскільки реальними були претензії руських правителів на титул кагана, тобто наскільки ці претензії могли бути визнані правителями інших країн. У сучасній історіографії поширена теза про визнання високого титулу за руським правителем, ґрунтується тільки на одній фразі із листа франкського імператора Людовіка II, відправленого в 871 р. візантійському імператору Василю I: Людовік стверджував, що «хаганом ми називаємо володаря авар, а не хазар або норманів, або князя болгар». Фраза свідчить про те, що в імперії франків, по-перше, мало що знали про хазар, по-друге, з часів появи росів Бертинських аналів, міцно асоціювалась Русь з норманами, але не визнавали заявлених в 838–839 рр. претензій на титул князя. В. Петрухін критикує сучасних істориків за використання візантійського звертання «хакан». Так, прихильники київського «Руського каганату» з даного тексту роблять висновок про те, що дипломатичне твердження Людовіка направлене проти візантійської традиції: нібито в «візантійській канцелярії» правителя Русі продовжували називати «хаканом». Цей висновок мав би хоч якесь право на існування, як би хаканом іменували і болгарського правителя, однак для Візантії він залигається тільки князем. Для Візантії, на думку історика, титул «каган» застосовувався лише для Хазарського володаря [21, с.118–119].

Отже, незважаючи на значні результати наукових досліджень, які визначали ідейно-політичні та історичні погляди науковців на проблему походження державності та князівської династії на Русі, зараз знову розгорілись дискусії пов'язані з приналежністю права називатися центром державності слов'ян між українськими та російськими медієвістами. Проглядається і півзабуте, здавалось би, прагнення повернути виключно наукову проблему в русло ідейного протистояння.

Список використаних джерел

1. Котляр М. Ф. Історія суспільного життя Русі: Нариси / М. Ф. Котляр. – К.: Інститут історії України, 2016. – 288 с.
2. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій. – К.: Критика, 2011. – 600 с.
3. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Сочинения: в 18 кн. Книга 1. / С. М. Соловьев. – М.: Голос; Колокол-Пресс, 1993. – 768 с.
4. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М.: Просвещение, 1949. – 511 с.
5. Моця О. П. Київська Русь: держава. Культура Народність / О. П. Моця // Наукові записки. Історичні науки. – 2004. – Т. 27. – С. 17–21.
6. Дьяконов М. А. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси / М. А. Дьяконов. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://dugward.ru/library/dyakonov/dyakonov_ocherki_obchestvennogo_stroya.html.
7. Котляр М. Ф. Еволюція

суспільного життя київської русі (до середини XII ст.) / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 2015. – № 3. – С. 21–36. 8. Правовий звичай як джерело українського права (IX–XIX ст.) / [за редакцією І. Б. Усенка]. – К.: Наукова думка, 2006. – 279 с. 9. Дювернуа Н. Источники права и суд в Древней России: Опыт по истории русского гражданского права / Н. Дювернуа. – СПб.: Древности, 2004. – 416 с. 10. Музика І.В. Дискусійні питання історії державності Київської Русі / І. В. Музика // Часопис Київського університету права. – 2002. – № 2. – С. 57–64. 11. Музика І. В. Дискусійні питання історії державності Київської Русі / І. В. Музика // Часопис Київського університету права. – 2002. – № 3. – С. 65–70. 12. Малиновський О. О. Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни. Нариси історії права / О. О. Малиновський. – К., 1929. – 186 с. 13. Прицак О. Походження Русі / О. Прицак. – К.: Основи, 1997. 14. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2005. – 584 с. 15. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України XXI століття / С. І. Здіорук. – К.: Знання України, 2005. – 552 с. 16. Сацький П.В. Візантійський вплив на еволюцію політико-правового статусу Великого князя Київського / П. В. Сацький // Юридична наука. – 2013. – № 6. – С.78–83. 17. Гордієнко Д. Сакралізація влади в «Слові про закон і благодать» Іларіона / Д. Гордієнко // Філософські ідеї в культурі Київської Русі: зб. наук. пр. – Полтава: РВВПДАА. – 2010. – Вип.3. – С.151–166. 18. Михальченко М. Політичні і правові ідеї Київської Русі в різних інтерпретаціях: Спадкоємці прагнуть отримати спадок і створити міфи / М. Михальченко // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 3–9. 19. Омельчук В.В. Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії / В. В. Омельчук. – К.: Зол. ворота, 2014. – 576 с. 20. Головнев А. В. Феномен колонізації / А. В. Головнев. – Екатеринбург: УрОРАН, 2015. – 592 с. 21. Петрухин В. Я. Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры / В. Я. Петрухин. – М.: ФОРУМ НЕОЛИТ, 2014. – 464 с. 22. Пашуто В.Т. Русско-скандинавские отношения и их место в истории раннесредневековой Европы / В. Т.Пашуто // Скандинавский сборник. Вып. 15. – Таллин, 1970. – С. 53–55.

Петр Ющенко

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ ПОНИМАНИЯ ПРИРОДЫ ВЛАСТИ КНЯЗЯ И ЕГО МЕСТА В ГОСУДАРСТВЕННО-ВЛАСТНОМ МЕХАНИЗМЕ В КИЕВСКОЙ РУСИ

В статье на основе анализа периодической и монографической литературы делается попытка проанализировать основные направления исторического и правового понимания природы княжеской власти на Руси, определить некоторые направления эволюции института княжеской власти в IX–X вв., определить основные подходы к пониманию места князя в государственно-властном механизме Киевской Руси, довести, что история киевской династии Рюриковичей активно использовалась политиками и российскими идеологами для объяснения своих прав на историю Киевской Руси.

Ключевые слова: князь, Киевская Русь, власть, историография, институт княжеской власти.

Petro Yushchenko

HISTORIOGRAPHICAL TRADITION UNDERSTANDING THE NATURE OF DUKE POWER AND ITS PLACE IN STATE-GOVERNMENT MECHANISMS IN KIEVAN RUS

In the article on the basis of analysis of periodic and monographic literature given it a shoot to analyses basic directions of the historical and legal understanding of nature of princely power on Russ, to define some directions of evolution of institute of princely power in IX–X eyelid, to define the basic going near understanding of place of prince in the state-imperious mechanism of Kyiv Russ, to lead to, that history of the Kyiv dynasty of Rurikovichs was actively used by politicians and Russian ideologists for explanation of the rights on history of Kyiv Rus.

Key words: prince, Kyiv Russ, power, historiography, institute of princely power.

УДК 94 (477.83.86)

Лілія Шологон

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РУХ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ СЕГМЕНТ СУЧАСНОЇ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті аналізуються праці переважно сучасних зарубіжних дослідників з історії національно-культурного руху українців Галичини другої половини XIX – початку XX ст. крізь призму дослідження ними джерел із зазначеної проблематики. Це, зокрема австрійська, польська, чеська, російська та англомовна історіографії нашої проблеми. Першою характерною рисою цих праць є те, що автори надавали пріоритет не україномовним джерелам, а тим, які в силу різних обставин були для них найбільш доступними. Інша – в першу чергу стосується російської та польської історіографії обраної теми, де нерідко спостерігається одбокий та упереджений підхід до джерел, що розкривають національно-культурний рух українців Галичини другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: Галичина, національно-культурний рух, зарубіжна історіографія, джерела, джерелознавчий сегмент.

Національно-культурний рух українців Австро-Угорщини, зокрема Галичини у другій половині XIX – початку XX ст. став предметом дослідження окремих наукових розвідок зарубіжних істориків, які представляють уявлення про спільну етнополітичну та етнокультурну традицію в рамках дуалістичної імперії, а нині – незалежних центральноєвропейських і східноєвропейських держав, утворених на уламках Австро-Угорщини. Це зокрема австрійська, німецька, польська і чеська історіографії нашої проблеми. Вважаємо, що актуальним є для сучасної історичної науки не лише з'ясувати концепції їх авторів щодо національно-культурного руху українців краю, але й джерельну базу досліджень.

Метою статті є проаналізувати історіографічний доробок сучасних зарубіжних вчених, що досліджують різні аспекти національно-культурного руху Галичини другої половини XIX – початку XX ст. та джерельне підґрунтя їх наукових праць.

Обрана тема частково відображена у працях сучасних українських вчених Я. Грицака [1], І. Райківського [2], І. Монолатія [3], однак повного висвітлення в історіографії ще не отримала.

Значною популярністю в сучасній українській історіографії користується розроблена чеським істориком Мирославом Грохом періодизація національних рухів у XIX – початку XX ст., що, на наш погляд, є прийнятною для структуризації національно-культурного руху українців краю зазначеного часового проміжку. Вчений як один з провідних фахівців у галузі вивчення національних рухів, значну частину свого наукового доробку присвятив аналізу проблем формування тих націй, що в XIX ст. не мали своєї державності, стійкої культурної традиції, підпорядковувалися представникам іншої національності (визначив цей тип національного розвитку як «відродження» пригнобленої чи «малої» нації) [4]. На основі об'єктивного аналізу доступної йому джерельної бази він виокремив три фази розвитку національного руху: перша – академічна (обмежувався питаннями мови, літератури та історії), друга – культурницька (фаза національної агітації, коли ширша мережа патріотів, що гуртувалася навколо газет, журналів, культурних та просвітницьких товариств, національних шкіл, розпочала працю по розповсюдженню в масах національної свідомості), третя – політична, що розпочалася наприкінці XIX ст. разом із створенням українських політичних партій та найбільш яскраво заявила про себе в добу Української революції 1917–1921 рр. Сучасні українські вчені, що мають значний доробок у дослідженні національних рухів, зокрема О. Добржанський, М. Кугутяк, І. Райківський загалом погоджуються із запропонованою періодизацією. Хоча останній в одній із своїх праць зазначив: «Зрозуміло, що цей поділ не виключає наявності в певних хронологічних рамках елементів тієї чи іншої стадії «національного відродження», можливості перерв, стагнацій і навіть зворотнього розвитку... поширення національної ідеї в маси повинно розглядатися як тривалий, суперечливий і багатоаспектний процес» [3, с. 179].

Суттєвий доробок у дослідженні обраної теми має й англомовна історіографія, її джерельним підґрунтям є переважно документи, що зберігаються у західноєвропейських архівних установах. Однак спостереження та узагальнення зроблені англомовними істориками видаються нам досить оригінальними. Професор історії Стенфордського університету Ларі Вулф у праці «Ідея Галичини. Історія та фантазія в політичній культурі Габсбургів» зазначав, що кордони Галичини упродовж

всього її існування в складі Габсбурзької монархії досить грубо можна порівняти з кордонами середньовічної Галицької держави. Зрозуміло, що частина назви нової адміністративної одиниці Австрійської монархії – Королівства Галичини та Володимирії з Великим князівством Краківським і князівствами Освенціма і Затору – була запозичена від Галицько-Волинського князівства (Галичини та Володимирії), що у XIII ст. впродовж нетривалого часу належало угорській короні. Таким чином, Марія-Терезія, що серед інших титулів мала звання королеви Угорщини, могла більш-менш легітимно претендувати на свою історичну власність. В рамках цієї адміністративно-територіальної одиниці українські землі були інтегровані до монархії за моделлю інших земель корони. Більше того, народи Галичини – поляки, русини-українці, євреї та інші відчували, що ідентичність їх спільнот набула сенсу в рамках цього коронного краю [5].

«Ранні національні рухи створили і очолили письменники, переважно поети й історики, їхня політика ґрунтувалася більше на літературі, ніж на життєвих реаліях. Національні лідери поводитися так, наче відчували підтримку свідомо організованого народу, навіть знаючи, що нація існувала наразі лише в їхніх книжках», – критично зазначав британський історик Алан Тейлор [6, с. 30].

Про малодосліджену сьогодні проблему, національну політику Австрійської імперії у 50-х рр. XIX ст. він писав: «Новому абсолютизму бракувало перспективи, що було найгіршим. До 1848 р. люди гостро усвідомлювали недоліки системи, проте вірили у можливість їхнього усунення. Тепер будь-які усунення стали неможливі: Габсбурги віддали перевагу силі перед компромісом. Вже не було привілейованих націй чи мов. Усі стали рівними, але насамперед рівною мірою невдоволені, адже 1848 р. всі скоштували принад національної свободи або її примари» [6, с. 85].

Щодо демократичних перетворень в Австро-Угорщині у 60-х рр. XIX ст. та українського національно-культурного руху на цьому етапі розвитку, британський дослідник Ендрю Вілсон в праці «Українці: несподівана нація» зазначав: «Русинам поталанило, що реформи 1867 р. сталися через покоління після революції 1848 р., коли вже існував місцевий «русинський патріотизм» [7, с. 176].

Фахівець з історії Східної Європи, професор Ельського університету Тімоті Снайдер у праці «Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь. 1569–1999» [8] спробував дати відповідь на запитання: як українська ідея перетворилася на модерну політику і чому саме в Австрії? Він вважає, що у великій мірі її вдалося зреалізувати завдяки українцям із Наддніпрянщини, які на території Галичини, завдяки демократичним реформам, що відбулися в державі у 60-х рр. XIX ст., змогли поширити свої ідеї.

В історичних працях австрійських учених, зокрема Й. Леслі [9], спостерігаємо дослідження міжетнічних конфліктів у Габсбурзькій монархії. Також австрійські історики вивчають мультикультурну спадщину народів західноукраїнських земель австрійського періоду [10]. В основному їх праці базуються на німецькомовних джерелах, які зберігаються у фондах Австрійського державного архіву, передусім у його першій частині – Архіві цісарського дому, двору і держави.

Теж саме стосується джерельного підґрунтя монографії чеського вченого Г. Гійє [11], що відзначається значною змістовністю та концептуальністю. У центрі уваги наукового дослідження реалізація політичних прав етнічних еліт Австро-Угорської монархії у віденському парламенті та крайових сеймах, політичних партіях, втілення в життя принципів національно-культурної автономії окремих народів імперії. Чимало місця в праці відведено австрійсько-угорському та угорсько-хорватському порозумінню, натомість українсько-польському і шляхах його вирішення присвячені тільки окремі сюжети.

Чимала увага в працях зарубіжних істориків відведена осмисленню феномену москвофільства на території Східної Галичини. Підґрунтя цієї ідеології польський вчений Ярослав Мокляк вбачає у цілеспрямованій політиці російської дипломатії і церковних кіл, щодо майбутньої анексії українських земель Австро-Угорщини. Історик впевнений у виключній орієнтації москвофілів на російську культуру [12]. Що стосується сучасних російських дослідників, то вони дотримуються переважно протилежних поглядів, щодо проблеми русофільства. Зокрема, російський історик В.Савченко стверджує про глибокі історичні традиції москвофільського руху і про австрійську антиукраїнську політику народоців, головних опонентів русофілів [13]. Хоча останнє спростовують всі джерела, що сформувалися в процесі їх діяльності. Поряд з цим німецькі дослідники Рікард Вульпіус [14], Анна Вероніка Вендланд [15], Клаус Бахман [16], поляк Пауль Бест [17] вважають русофільство частиною процесу національного самовизначення українців.

Серед праць з історії українського руху в підавстрійській Галичині варто також виокремити монографії історика Яна Козіка, який працював в період комуністичного правління в Польщі, що справедливо вважаються істотним і водночас єдиним кроком уперед в польській історіографії в осмисленні джерел та ідеології українофільського руху в Галичині. На його думку польсько-

українська співпраця періоду “весни народів” була неможливою, з одного боку через прагнення поляків контролювати український рух, а з іншого – через прихильність австрійських русинів до цісаря, австрійський лоялізм, на відміну від революційних прагнень польської сторони [3, с. 56]. Проте дослідження Яна Козіка не отримали подальшого розвитку в сучасній польській історіографії, де на основі однобокого та упередженого аналізу джерел, домінує концепція про український національно-культурний рух як штучний витвір австрійської династії під час революційних подій 1848 р., а не як результат серйозних етнополітичних змін у суспільстві.

Польський дослідник Даріуш Мацяк [18] зробив свій внесок у вивчення польсько-українського компромісу в Галичині, який хронологічно окреслив періодом 1888–1895 рр. На думку автора, галицькі українці зразково використали угоду для зміцнення власних національних позицій, що створило підґрунтя для розбудови української державності наприкінці Першої світової війни. Його колега Чеслав Партач [19] вважає, що «нова ера» 1890–1894 рр. принесла полякам тільки «моральне задоволення», тоді як галицькі українофіли отримали можливість значно активізувати свою діяльність. Він вважає, що Галичина на початку ХХ ст. відігравала роль «П'ємонту» як для відродженої Польщі, так і України, тому поступово перетворювалася в регіон перманентного конфлікту, який було неможливо розв'язати політичними методами. Ця думка знайшла своє продовження в праці Ольги Кіх-Маслей [20], яка розкрила образ України в оцінці еліти Кракова кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Дослідниця аргументувала тезу, що новочасна українська національна ідентичність кристалізувалася в безпосередній опозиції до польськості, що стало причиною назагал негативного образу українця в польській громадській думці [3, с. 61–62]. Безперечно, в цих та інших працях польських науковців домінують джерела польськомовного походження та часто некритичний їх аналіз, коли йдеться про національний та національно-культурний рух українців Галичини.

Австрійський вчений Міхаель Мозер у серії мовознавчих досліджень використав значний масив україномовних джерел «літературного» характеру, де аргументовано, коректно та змістовно подав історію формування української мови в Галичині, змальовував масштабну палітру мовних і політичних дискусій на широкому європейському тлі. М. Мозер спокійно й переконливо показав необґрунтованість поширеного погляду, нібито «український національний рух, на відміну від москвофільського, не цікавився спадщиною Київської Русі» [21, с. 120]. Дослідник пропонував відмовитися від терміну «язичіє», що поширений як в українському мовознавстві, оскільки вважає, що воно було лише певним етапом на шляху формування нової літературної мови на переважно народній основі. Мову русофілів він називає «русино-російською», бо в її основі була російська мова, куди вони з огляду на австрійську цензуру свідомо додавали галицько-українські мовні елементи, а також несвідомо, бо часто не знали російської літературної мови [21].

Загалом у зарубіжній, здебільшого, сучасній історіографії національно-культурний рух українців Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. висвітлюється у контексті історії інших європейських держав, і безперечно, проблематиці яку ми досліджуємо приділяється незначна увага. Другою характерною рисою таких праць є те, що автори надавали перевагу джерелам іншомовного походження, переважно тим, які в силу тих чи інших обставин були для них найбільш доступними. Третя – в першу чергу стосується російської та польської історіографії обраної теми, де нерідко зустрічається однобокий та упереджений підхід до джерел, що розкривають національно-культурний рух українців Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
2. Монолатій І. Інші свої. Політична участь етнічних акторів пізньогабсбурзьких Галичини і Буковини / І. С. Монолатій. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2012. – 432 с.
3. Райківський І. Я. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини ХІХ століття / І. Я. Райківський. – Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012. – 932 с.
4. Hroch M. Małe narody Europy. Perspektywa historyczna / M. Hroch / Przekład G. Pańko. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 2008. – 168 s.
5. Wolff L. The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture / L. Wolff. – Stanford: Stanford University Press, 2010. – 504 p.
6. Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини / А. Дж. Тейлор / Переклад з англійської: А. Портнов та С. Савченко. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – 268 с.
7. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вілсон / Переклад з англійської Н. Гончаренко та О. Гриценка. – К.: «К. І. С.», 2004. – 552 с.
8. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999 / Т. Снайдер. – Київ: Дух і літера, 2012. – 624 с.
9. Leslie J. Der Ausgleich in der Bukowina von 1910: Zur österreichischen Nationalitätenpolitik vor dem Ersten Weltkrieg / J. Leslie // Geschichte zwischen Freiheit und Ordnung. Gerald Stourzh zum 60. Geburtsstag / E. Brix, T. Fröschl, J. Leidenfrost (Hrsg.). – Graz – Köln – Wien, 1991. – S. 113–144.
10. Galizien um die Jahrhundert Wende. Politische, soziale und kulturelle verbindungen mit Österreich. Herausgegeben von Karlheinz Mack; mit einem Geleitwort von Erhard Busek und einer Einleitung von Richard Georg Plaschka. – Wien: Verlag für Geschichte und

Politik, 1990. – 115 s. 11. Hye H. P. Das politische System in der Habsburgermonarchie. Konstitutionalismus, Parlamentarismus und politische Partizipation / H. P. Hye. – Praha: Karolinum nakladatelství Univerzity Karlovy, 1998. – 260 s. 12. Moklak J. Moskwofilstwo (moskalofilstwo) i rusofilstwo. Uwagi o terminologii. W związku z artykułem Atidrzeja A. Zieby / J. Moklak // Stadia historyczne. Kwartalnik. – Kraków, 2000. – R. XLIII. – Zesz. 4 (171). – S. 701–712. 13. Савченко В. Восточная Галиция накануне Первой мировой войны (этносоциальная ситуация по данным российского Министерства иностранных дел) / В. Савченко // Отечественная история. – 2005. – № 6. – С. 32–41. 14. Вульпиус Р. Слова и люди в империи: к дискуссии о «проекте большой русской нации», украино- и русофилах, наречиях и народностях / Р. Вульпиус // Ab Imperio. – 2006. – С. 355–369. 15. Wendland A. V. Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland, 1848–1915 / A. V. Wendland. – Wien, 2001. – 644 s. 16. Bachmann K. Piąta kolumna Moskwy? Ruch rusofilski w Galicji a austriacka polityka zagraniczna przed Pierwszą wojną. Światową / K. Bachmann // Biuletyn Ukrainoznawczy. – Przemyśl, 1999. – № 5. – S. 11–19. 17. Best P. J. Moskalofilstwo wśród ludności lemkońskiej w XX wieku / P. J. Best // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. – 1993. – № 103. – S. 143–154. 18. Maciak D. Próba porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicji w latach 1888–1895 / D. Maciak. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2006. – 407 s. 19. Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908 / C. Partacz. – Toruń: Adam Marszałek, 1996. – 280 s. 20. Kich-Maslej O. Ukraina w opinii elit Krakowa końca XIX – pierwszej połowy XX wieku / O. Kich-Maslej. – Kraków, 2009. – 247 s. 21. Moser M. «Ruthenische» (ukrainische) Sprach- und Vorstellungswelten in den galizischen Volksschullesebüchern der Jahre 1871 und 1872 / M. Moser. – Wien, 2007. – 251 s.

Лилия Шологон

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ ДВИЖЕНИЕ УКРАИНЦЕВ ГАЛИЧИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.: ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ СЕГМЕНТ СОВРЕМЕННОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье анализируются труды в большинстве современных зарубежных исследователей истории национально-культурного движения украинцев Галичины второй половины XIX – начала XX в. через призму исследования ими источников по данной проблематике. Это, в частности австрийская, польская, чешская, российская и англоязычная историографии нашей проблемы. Первой отличительной особенностью этих работ является то, что авторы придавали приоритет не украиноязычным источникам, а тем, которые в силу разных обстоятельств были для них наиболее доступными. Другая – в первую очередь касается русской и польской историографии темы, где нередко наблюдается односторонний и предвзятый подход к источникам, раскрывающим национально-культурное движение украинцев Галичины второй половины XIX – начала XX вв.

Ключевые слова: Галичины, национально-культурное движение, зарубежная историография, источники, источниковедческий сегмент.

Liliya Shologon

THE NATIONAL UKRAINIAN GALICIAN CULTURAL MOVEMENT OF THE LATE NINETEENTH – EARLY TWENTIETH CENTURY: THE SEGMENT OF SOURCES OF MODERN FOREIGN HISTORIOGRAPHY

The article analyzes mostly the current works of foreign researchers on the history of the national-cultural movement of the Ukrainian Galichina of the late nineteenth – early twentieth century through the research of the sources on these issues. In particular Austrian, Polish, Czech, Russian and English historiography of our problem was the subject of interest for us. The first characteristic feature of these works is that the authors didn't give priority to the Ukrainian sources and they mostly analyze those which for various reasons were the most accessible for them. Another feature especially concerning the Russian and Polish historiography of the chosen theme can be outlined as one-sidedness and biased approach to the sources that reveal the national cultural movement of the Ukrainian Galichina of the late nineteenth – early twentieth century.

Key words: Galichina, the national-cultural movement, foreign historiography, sources, source-segment.

УДК 94(477):336.02

Інна Чайка

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІСКАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ Є. КАНКРІНА ЩОДО ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОВНОГО ЗІБРАННЯ ЗАКОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ)

Стаття присвячена дослідженню законодавчого оформлення фіскальної політики Є. Канкріна щодо південноукраїнських губерній Російської імперії.

Ключові слова: Повне зібрання законів Російської імперії, Є. Канкрін, нормативні акти, південноукраїнські губернії, фіскальна політика.

Становлення української державності та функціонування її основних інститутів нерозривно пов'язано з фінансовою системою, а саме з фіскальною політикою. Значення історичного досвіду для сьогоденних реалій важко переоцінити, оскільки його ігнорування призводить до помилок у законотворчій діяльності, подальшому загальмовуванні стабільного зростання економіки та погіршення добробуту великої кількості людей. Розуміючи цей зв'язок та відчуючи потребу в науковому дослідженні законодавчого оформлення фіскальної політики в Україні у різні історичні періоди, обумовлює актуальність даного дослідження.

Південь України, у тому числі Кримський півострів, були найбільш привілейованими регіонами у сфері оподаткування, оскільки фіскальна політика уряду Російської імперії щодо цього регіону поєднувалася з господарським освоєнням степових земель та створенням сприятливих умов для його розвитку. Слід зазначити, що найбільшим збірником законодавчих актів держави Романових періоду другої половини XVII – початку XX ст., у тому числі і одним з основних джерел дослідження фіскальної політики Є. Канкріна на території Південної України, є «Повне зібрання законів Російської імперії» (далі – ПЗЗРІ), до якого також увійшли документи неюридичного характеру.

Одним з періодів, які недостатньо висвітлені вітчизняними і зарубіжними істориками, є фіскальна політика Є. Ф. Канкріна в розрізі їх законодавчого забезпечення губерній Півдня України. Слід зазначити, що питанню податкової політики присвячені праці самого Є. Канкріна, а саме нарис «Краткое обозрение российских финансов 1838 года» [1]. Р. Сементковський в біографічному нарисі «Е. . Канкрин. Его жизнь и государственная деятельность» намагався розкрити образ Є. Канкріна-людини і політичного діяча та виявити його ставлення до проведених реформ [2]. Найбільш повною і фундаментальною роботою на дану тематику є монографія В. Орлика «Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період» [3]. Аналіз податкового законодавства у своїх працях проводили М. Алексеєнко [4], В. Жвалюк [5], Т. Лазанська [6], О. Морозов [7].

22 квітня 1823 р. міністром фінансів Російської імперії був призначений німець за походженням Єгор Францевич Канкрін, який пробув на посту до 1844 р. Ситуацію, що склалася на кінець 1822 р., досить влучно описав Р. Сементковський «Все отрасли государственного хозяйства находились в полном расстройстве. Расходы все увеличивались, доходы сокращались. Дефицит равнялся иногда седьмой части всех доходов, а в самые благоприятные годы составлял четырнадцатую часть всех поступлений. Мануфактурная промышленность не развивалась, а, напротив, с каждым годом падала... Ценность нашего ассигнационного рубля упала уже раньше до 25 коп. Вследствие этого не было никакой прочной денежной единицы: бумажные деньги и медная монета постоянно колебались в цене. Но главное – у казны не было денег» [2].

Для виявлення нормативних актів, які забезпечували фіскальні реформи Є. Канкріна, нами було опрацьовано матеріали Першого ПЗЗРІ упродовж 1823–1825 рр. та Другого упродовж 1826–1844 рр., проведено аналіз документів. Загалом упродовж 1823–1844 рр. виявлено 117 законодавчих актів, зокрема у Першому ПЗЗРІ – 11, Другому – 106, дія яких поширювалася на всю територію Російської імперії, і окремо стосувалися Півдня України. Були знайдені та враховані документи, які стосувалися пільг в оподаткуванні різних верств населення, зокрема колоністів, військових поселенців, кримських татар; проведення гільдійської реформи; пільгового оподаткування в м. Одесі, Керчі, Феодосії; гербового збору тощо. Оскільки Перше ПЗЗРІ охоплює лише три досліджувані роки, то варто зазначити, що основний пласт документів, які стосуються фіскальної політики Є. Канкріна, вміщені у Другому ПЗЗРІ. Якщо враховувати, що Є. Канкрін знаходився на посту міністра фінансів двадцять один рік, то в середньому видавалося по 5,3 законодавчих акти на рік. 1823 р., а саме період з квітня місяця, характеризується тим, що у цей час було видано лише 3 законодавчих акта, які стосувалися податків та зборів.

Упродовж 1823–1844 рр. видано 57 указів, які розподілялися на сенатські та іменні (їх частка становила відповідно 20:37), 2 маніфести, 1 наказ, 1 інструкція, 1 записка, 1 правила, 1 «условия», 10 «мнений», 42 положення.

Незважаючи на те, що Є. Канкрін був противником збільшення податкового навантаження, він розумів нагальну необхідність у наповненні державної скарбниці. За його поданням 20 лютого 1823 р. іменним указом сенату переведено губернії у вищі класи з вищими податковими ставками, південні губернії України – Катеринославська, Херсонська, Таврійська переводилися до 2-го класу і, відповідно, збільшувалося податкове навантаження [8]. У 1833 р. проведена 8 найбільш повна ревізія населення, на основі якої з 1835 р. стягувалося подушне, однак до перепису не було внесено магометанське духовенство Таврійської губернії, тому цей вид податку воно не сплачувало. У 1838 р. законодавчо закріплювався порядок стягнення податків та зборів з міщан [9].

Постійне збільшення зборів з купецьких капіталів, зростання мінімального капіталу для запису в купецтво, дозвіл міщанам вести торгівлю, сплачуючи лише подушний податок, призвели до зменшення чисельності купецтва як податкового стану. Це зменшило надходження від гільдійських зборів. Спробою покращити ситуацію було проведення у 1824 р. гільдійської реформи, яка мала на меті «Желая оказать верноподданным Нашим новый опыт попечительности Нашей в облегчение повинностей и к поощрению торговли, мануфактур и всякого рода промышленности, Мы признали за благо допустить сь наступающего года значительное понижение платимых торговими класами повинностей...» [10, с. 588]. Додатковою постановою від 14 листопада 1824 р. «Об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний» було зменшено податкове навантаження на купецтво. Купці 1-ї гільдії мали сплачувати за свідоцтво 2200 крб., 2-ї гільдії – 880 крб., 3-ї гільдії – 220 крб. Дозволялося займатися торгівлею і селянам за умови сплати ними відповідного мита [10]. У 1834 р. до 1 січня 1841 р. подовжується пільгове оподаткування купців 3-ї гільдії Білоруських, Литовських, Новоросійських, Мінської, Волинської, Подільської та Київської губерній, 1838 р. надається десятирічна пільга з платежів гільдійських повинностей миколаївським і севастопольським купцям та ремісникам.

Позиція Є. Канкріна, яка полягала у сприянні розвитку торгівлі і промисловості, зменшенні податкових ставок, знайшла відображення і на гербовому зборі. Указ, даний Сенату від 10 червня 1830 р., «Об уменьшение цены на гербовую бумагу», проголошував «сверх многих выгод, предоставленных отечественной торговле и промышленности вообще, желая даровать новыя облегчения по употреблению гербовой бумаги при разных сделках» та вказував, що для посвідчення угод дозволялося використовувати гербовий папір меншого розряду з відповідно меншою ціною [11, с. 498]. Однак вже у 1841 р. додатковими правилами встановлювалося, що клопотання у державні інстанції мали писатися на гербовому папері вищого розряду, однак встановлювалися і винятки. Наприклад, для державних селян, які мали недостатньо землі та хотіли переселитися на іншу територію, ціна на папір не змінювалася [12, с. 498].

Війна з Туреччиною (1828–1829 рр.) та її негативні наслідки для економіки півдня України вносить деякі зміни в оподаткування, а саме Положенням 1828 р. «О распоряжениях, предполагаемых к приведению в исполнению Высочайше утвержденного постановления о дозволению крестьянам Новороссийских губерний вносить податную недоимку вместо денег хлебом» селянам Новоросійських губерній дозволялося вносити податі не грошми, а харчами [13]. А вже у грудні 1829 р. іменним указом Сенату «Об оказание жителям Новороссийского края и соседственных с оным губерний облегчения в платеже податей и недоимок» було списано всі борги за продану сіль до 1824 р. Містам Новоросійського краю було продовжено існуючі пільги ще на три роки. Купці та міщани м. Одеси звільнялися до 1835 р. від сплати всіх податків, а упродовж 1835–1840 рр. мали сплачувати лише половину; м. Феодосії після закінченні терміну цієї пільги у 1831 р. звільнялися від сплати податків ще до 1839 р., а упродовж 1840–1844 рр. мали сплачувати лише половину. Купцям і міщанам м. Керчі пільга від сплати податків подовжувалася до 1854 р. Недоїмки з подушної, оброчної та на шляхи сполучення податей для державних селян Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній списувалися до 1929 р. [14]. У 1830 р. іменним указом міщанам трьох південноукраїнських губерній списувалися всі податкові недоїмки до 1829 р., а купцям недоїмки та штрафи – до 1830 р. [15].

Є. Канкрін займав доволі жорстку позицію щодо податкових недоїмок, які існували в кожній губернії. Ряд заходів, які повинні були зменшити податкову заборгованість, а саме йшлося про розстрочку платежів, були прописані в Іменному указі від 15 червня 1832 р., та, незважаючи на це, недоїмки не зменшувалися [16]. У 1835 р. в доповідній записці, яка була схвалена 8 лютого 1835 р., дозволяється «начальникам губерний вводити военную экзекуцию в упорствующих в платеже податей казенных селения» [17, с. 82].

За час перебування на посту міністра, Є. Канкрін намагався врегулювати питання оподаткування різних категорій населення, зокрема мешканців військових поселень, які проживали

в різних регіонах країни. У 1826 р. було видано два законодавчі акти, які стосувалися окремих категорій військових поселенців та звільнення їх від подушного оподаткування, однак в результаті це призвело до фіскального переобтяження інших податних станів [18]. Положенням від 19 лютого 1829 р. «О земских повинностях тех губерний, где учреждены Военные поселения» встановлювався земський збір на рівні 25 коп. для військових поселенців [19], а 1842 р. врегульовано питання громадських робіт для військових поселенців Українського і Новоросійського військових поселень [20].

Колоністи Новоросійського краю, для яких двадцятирічна пільга вже минула, думкою Державної Ради від 9 березня 1825 р. в частині сплати податків прирівнювалися до державних селян. Колоністи та меноніти, які не мали землі та проживали на цих територіях, отримували пільгу від сплати податків на 10 років, а після «облагать по истечению десятилетней льготы податью наравне с поселенцами, имеющими землю» [21, с. 135]. Керченікальські греки за положенням 1830 р. звільнялися від сплати податей на тридцять рр., а чернігівським колоністам, які переселялися до Катеринославської губернії положенням 1831 р. надавалася п'ятирічна пільга від сплати податей і повинностей, а потім в частині сплати останніх вони прирівнювалися до державних селян. Указом від 9 червня 1836 р. вірменів Астраханської, Херсонської, Таврійської і Катеринославської губерній та Кавказької області з 1 січня 1837 р. було прирівняно «постепенно в платеж государственных податей с прочими Российскими подданными» та обкладено додатковими зборами [22, с. 533]. Як виняток, вірмени м. Карасубазара, Старого Криму, Григоріополя і Нахічевана сплачували збір не з душі, а з двору та десятини землі і «мнением» 1840 р. ця пільга для них була продовжена, зокрема вказувалося, що збір стягується лише сріблом.

Досить уваги було приділено і оподаткуванню євреїв, особливо так званому «коробочному збору». За період з 1822 по 1844 рр. було видано дев'ять законодавчих актів, що стосувалися оподаткування євреїв. П'ять з них стосувалися спеціального «коробочного» збору, поділу його на загальний і допоміжний, способи стягнення (1823 р. – 1, 1826 р. – 2, 1829 р. – 1, 1830 р. – 1, 1831 р. – 1, 1835 р. – 2, 1839 р. – 1). Спробою повернути євреїв до православної віри був указ від 25 вересня 1830 р. «О представлении Евреям, принимающим Христианскую веру, трехлетней льготы от платежа податей», який встановлював для євреїв пільгові роки в оподаткуванні [23]. Указом від 17 лютого 1826 р. за поданням «он Г. Министр считает справедливым освободить от взыскания гильдейских повинностей всех содержателей Еврейских кружек...» [24, с. 224] утримувачів коробкових зборів було звільнено від сплати гільдійських зборів, окрім тих, які уклали контракти до вступу в силу додаткової постанови про гільдії Для того, щоб кодифікувати законодавчі акти, які доповнювали в подальшому положення про євреїв 1804 р., 13 квітня 1835 р. видається «Высочайше утвержденное Положение о евреях», а у 1839 р. Положення «О коробочном сборе с евреев», де вказувалося що «существующий издавна в Еврейских обществах Российской империи особый денежный сбор, под названием коробочного или кружечного, принадлежит обществам...» [25, с. 786]., та поділявся на два види – загальний і допоміжний, вказувалися способи стягнення цього збору та звітність.

Не обійшов увагою міністр фінансів і Кримський півострів, населення якого сплачувало податки, що існували ще при кримському ханові. Ці збори були досить строкатими і стягувалися як грошима, так і худобою. Ставки зборів також були різними: одні сплачували більше, інші – менше, а деякі категорії населення були зовсім звільнені від усіх податей і зборів. Та вже Положенням від 11 грудня 1823 р. «О ведение в Имеретии нового порядка в сборе податей» було законодавчо закріплено подушний податок у розмірі 1 крб. – з державних селян і 50 коп. – поміщицьких [26]. У 1829 р. на 10 рр. запроваджується особливий збір у розмірі 1 крб. 50 коп. з татар, які проживають в Таврійській губернії на користь Кримського півострова [27], та у 1832 р. до 3 крб. підвищується ставка подушного податку для татар, що проживали в селах, і 5 крб. – для татар-міщан [28].

Велику групу нормативних актів становлять матеріали щодо пільг, які надавалися певним категоріям населення міст Одеса, Миколаїв, Феодосія, Єлисаветград та фінансового устрою цих міст (відповідно 17:20). В середньому 2,3 законодавчих акта в рік, найбільше у 1828 р. – 4 та 1833 р. – 4. У 1827 р. указом надавалися пільги від сплати податей російським підданам і іноземцям, які бажали оселитися в містах новоросійського краю. За сенатським указом 1838 р. купці та міщани, які бажали перейти до м. Вознесенськ Новоросійського воєнного поселення, звільнялися на п'ять рр. від сплати всіх державних податей.

Розуміючи необхідність швидкого наповнення казни, Є. Канкрін звертається до такого непопулярного кр. як повернення винних відкупів, які запроваджуються в 29 великоросійських губерніях. Однак на територіях українських губерній продовжував діяти особливий порядок продажу алкоголю, який включав в себе «обыкновенную продажу вина и пошлинный сбор с вина ввозимого туда из других губерний» [29, с. 381]. Зміни у сфері оподаткування продажу алкоголю на цих територіях вносяться Положенням від 1842 р., яке встановлювало на територіях, де діє

вільний продаж алкоголю, спеціальний збір за свідоцтво, що видавалося власникам місць продажу спиртного за право торгівлі цим продуктом. У загальному ПЗЗРІ міститься 13 нормативних актів, які стосуються питних зборів (1823 – 1, 1825 – 1, 1827 – 1, 1828 – 1, 1839 – 1, 1829 – 1, 1842 – 1, 1830 – 1, 1834 – 5).

У період правління Миколи I існувала казенна монополія на видобування солі та разом з цим дозволялося приватне солеваріння. Для того, щоб врегулювати збір з солі, яку видобували приватні виробники у 1826 р., спеціальним указом встановлюється порядок стягнення акцизу, строки та форми звітності. Акциз на сіль сенатським указом від 1829 р. закріплювався на рівні 70 коп. з пуду для кримської солі і 60 коп., що добувалася в Херсонській губернії [30]. Варто зазначити, що ставки акцизу на сіль щорічно переглядалися і видавався окремий законодавчий акт.

Відновлення Катериною II вільного вирощування і торгівлі тютюну, сприяло розвитку тютюництва як галузі народного господарства. «По мере возрастающих расходов, необходимых для постепенного усовершенствования столь многих частей государственного благоустройства» [31, с. 216], Канкрін вперше Положенням 1838 р. вводить з 1 січня 1839 р. акциз на тютюн. Він стягувався з усіх сортів тютюну через бандеролі (наклеювані ярлики). Бандеролі наклеювали фабриканти. Сам тютюн було поділено на 5 сортів, для кожного з яких встановлювалася окрема акцизна ставка. Торгівля мала проводитися лише в тютюнових лавках і лавочках, фабрики могли розташовуватися лише в містах, де знаходився будинок під заставою. За порушення були передбачені штрафи. Однак Таврійська, Харківська, Херсонська та Катеринославська губернії входили до переліку губерній, де «разрешено в виде особенной льготы продавать без бандеролей нюхательный и курительный табак низших сортов местного произведения» [31, с. 216].

Продовжив політику протекціонізму новий митний тариф від 12 березня 1822 р. «Общий Тариф для всех портовых и пограничных таможен Российской империи кроме состоящих в губерниях: Астраханской, Оренбургской, Тобольской, Иркутской и в Грузии», який поділив митниці не на чотири класи, як раніше, а на три. Було заборонено імпорт 301 товару, експорт 21, поділено імпорتنі товари на 4 групи, де товари 1-ї групи ввозилися без стягнення мита. З південних українських митниць до першого класу належали Одеська та Феодосійська; Євпаторійська належала до другого класу, інші – до 3 класу [32]. У подальшому митний тариф 1822 р. неодноразово переглядався і вносилися зміни (1825 р., 1826 р., 1830 р., 1831 р., 1836 р., 1838 р., 1841 р.), однак ці зміни лише змінювали розміри ставок в бік зменшення чи збільшення. Наприклад, мито на ввізний цукор постійно збільшувалося від 2 крб. 50 коп. до 3 крб. 15 коп. за пуд, що дало поштовх розвитку вітчизняної цукрової промисловості. Серпневе положення 1827 р. до обов'язків прикордонної варти додало обов'язок збирати мито, закріпило її за митними округами, встановило внутрішню структуру.

Упродовж 1839–1843 рр. проведено грошову реформу, в ході якої видано п'ять законодавчих актів, які стосувалися саме переведення сплати податків та зборів на нову розрахункову одиницю – срібну монету.

Першим нормативно-правовим актом був Маніфест від 1 липня 1839 р. «О устройстве денежной системы», згідно з яким «срібний рубль» проголошувався головною грошовою одиницею, відповідно до чого всі податі, повинності та збори, а також різні платежі та штатні витрати в свій час повинні перейти на срібло. Асигнації зоставалися «вспомогательным знаком ценности» з постійним курсом 3 крб. 50 коп. [33, с. 601]. Всі платежі дозволялося здійснювати як сріблом, так і асигнаціями. Окремим пунктом вказувалося, що податковий та митний курси до кінця 1839 р. залишаються на рівні 3 крб. 60 коп.

Одночасно з маніфестом був виданий указ «О учреждении Депозитной Кассы серебряной монеты». Відповідно до цього указу з 1 січня 1840 р. при Державному Комерційному Банку створювалася Депозитна каса для зберігання срібної монети. Замість вкладів срібла каса видавала квитки номіналом в 3, 5, 10, 25, 50 і 100 крб. Депозитні квитки знаходилися в обігу нарівні зі срібною монетою «безь всякого лажа» [34, с. 602]. і використовувалися для внутрішніх платежів та зобов'язань.

Після запровадження нової розрахункової одиниці у Російській імперії виникла необхідність у виданні додаткових нормативних актів, які б регламентували саме стягнення податей та зборів сріблом. Такими законодавчими актами стали Положення Комітету Міністрів від 20 жовтня 1839 р. «О переходе на серебро с 1840 года разных платежей по питейной части» [35], та Указ від 9 листопада 1839 р. «О переложении на серебро разных податей и сборов» [36]. За цими документами з 1840 р. на срібло переводилися всі платежі та збори, у тому числі й питні, встановлювалися ціни на продаж алкоголю на всій території Російської імперії. Указ встановлював ставку подушного для різних категорій населення: для селян вона становила 95 коп. сріблом із ревізької душі; міщан вірменів в Херсонській, Таврійській, Катеринославській губернії –

1 крб. 52 коп., міщан татар Таврійської губернії – 1 крб., поселян татар – 72 коп., для мариупольських греків – 1 крб., міщан і цехових – 2 крб. 38 коп., вільних та робочих людей в містах – 2 крб. 9 коп.

Таким чином, аналізуючи кількість і зміст нормативних актів, можна зробити висновок, що Є. Канкрін своєю діяльністю продовжив політику уніфікації податкових зобов'язань в єдину загальноімперську систему, але, поряд з цим, за Півднем України залишався статус привілейованих територій. Це знайшло відображення в особливостях оподаткування виробництва і продажу тютюну на цих територіях. Поряд з винним відкупом дозволялася і вільна торгівля спиртними напоями. Надання пільгових пр. в оподаткуванні цілих міст та категорій населення: колоністів, євреїв, жителів Кримського півострова. Результати фіскальних перетворень саме для південноукраїнських губерній носили двоякий характер, хоча в цілому мали позитивний вплив на економічний розвиток регіону.

Список використаних джерел

1. Канкрин Е. Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года / Е. Ф. Канкрин. – СПб, 1880. – 161 с.
2. Сементковский Р. И. Е. Ф. Канкрин. Его жизнь и государственная деятельность. Биографический очерк [Електронний ресурс] / Р. И. Сементковский. – 1893. – Режим доступу: http://az.lib.ru/s/semantkowskij_r_i/text_1893_kankrin.shtml.
3. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформенний період / В. М. Орлик. – Кіровоград: Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД», 2007. – 630 с.
4. Алексеенко М. М. Действующее законодательство о прямых налогах / М. М. Алексеенко. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1879. – 250 с.
5. Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: Монографія / В. Р. Жвалюк / за наук. ред. проф. О. Н. Ярмиша. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.
6. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Т. И. Лазанская / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. Е. И. Луговая. – К.; Наук. думка, 1998. – 116 с.
7. Морозов О. В. Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII – початок XX ст. монографія / О. В. Морозов. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2011. – 312 с.
8. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПЗЗР). Т. 38. Санкт-Петербург: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – № 29697. – С. 1325. 9. 2-е ПЗЗР. – Т. 13. – О. 1. – № 11366. – С. 1019–1027. 10. ПЗЗР. – Т. 39. – № 30115. – С. 588–612. 11. 2-е ПЗЗР. – Т. 5. – О. 1. – № 3700. – С. 498. 12. 2-е ПЗЗР. – Т. 16. – О. 1. – № 14617. – С. 498–499. 13. 2-е ПЗЗР. – Т. 3. – № 2156. – С. 693. 14. 2-е ПЗЗР. – Т. 4. – № 3321. – С. 831–833. 15. 2-е ПЗЗР. – Т. 5. – О. 2. – № 4038. – С. 227. 16. 2-е ПЗЗР. – Т. 7. – № 5436. – С. 383–386. 17. 2-е ПЗЗР. – Т. 11. – О. 1. – № 8813. – С. 82–83. 18. 2-е ПЗЗР. – Т. 1. – № 379. – С. 512; Т. 2. – № 1149. – С. 499. 19. 2-е ПЗЗР. – Т. 4. – № 2689. – С. 123. 20. 2-е ПЗЗР. – Т. 17. – О. 1. – № 15935. – С. 835. 21. ПЗЗР. – Т. 40. – № 30281. – С. 131. 22. 2-е ПЗЗР. – Т. 11. – О. 1. – № 9196. – С. 533. 23. 2-е ПЗЗР. – Т. 5. – О. 2. – № 3951. – С. 70. 24. 2-е ПЗЗР. – Т. 1. – № 155. – С. 224. 25. 2-е ПЗЗР. – Т. 14. – О. 1. – № 12808. – С. 786. 26. ПЗЗР. – Т. 38. – № 29680. – С. 1297. 27. 2-е ПЗЗР. – Т. 4. – № 2658. – С. 100. 28. 2-ПЗЗР. – Т. 7. – № 5075. – С. 10. 29. ПЗЗР. – Т. 29. – № 22184. – С. 381. 30. 2-ПЗЗР. – Т. 4. – № 3065. – С. 578. 31. 2-ПЗЗР. – Т. 13. – О. 1. – № 11108. – С. 216. 32. ПЗЗР. – Т. 38. – № 28965. – С. 105. 33. 2-е ПЗЗР. – Т. 14. – О. 1. – № 12497. – С. 600. 34. 2-е ПЗЗР. – Т. 14. – О. 1. – № 12498. – С. 602. 35. 2-е ПЗЗР. – Т. 14. – О. 1. – № 1279. – С. 772. 36. 2-е ПЗЗР. – Т. 14. – О. 1. – № 12867. – С. 839.

Інна Чайка

ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ФИСКАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ Е. КАНКРИНА ОТНОСИТЕЛЬНО ЮГА УКРАИНЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ ПОЛНОГО СОБРАНИЯ ЗАКОНОВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ)

Статья посвящена исследованию законодательного оформления фискальной политики Е. Канкрин относительно южноукраинских губерний Российской империи.

Ключевые слова: Полное собрание законов Российской империи, Е. Канкрин, нормативные акты, южноукраинские губернии, фискальная политика.

Inna Chaika

LEGISLATIVE PROCUREMENT OF FISCAL POLICY OF GEORG VON CANCRIN CONCERNING THE SOUTH OF UKRAINE (ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE COMPLETE COLLECTION OF LAWS OF THE RUSSIAN EMPIRE)

The article presents the research of the legislative enactments of Georg von Cancrin's fiscal policy concerning the South Ukrainian provinces of the Russian empire.

Key words: Complete collection of laws of the Russian empire, Georg von Cancrin, normative acts, South Ukrainian provinces, fiscal policy.

УДК 821.133.1:82 – 31.001**Оксана Драч, Анастасія Шаматова****КОНЦЕПТ «НОВОЇ ЖІНКИ» В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ О.КОЛЛОНТАЙ**

У контексті постмодерністських підходів сучасної гуманітаристики проаналізовано формування концепту «нова жінка» в європейській літературі модерної доби. Основну увагу звернуто на з'ясування сутності поняття у імперському російському та більшовицькому дискурсах в інтерпретації О. Коллонтай, що стало визначальним для трансформацій соціальних ролей у радянському суспільстві.

Ключові слова: «нова жінка», гендер, фемінізм, О. Коллонтай, радянське суспільство.

У сучасному світі остаточно подолані усталені в попередні епохи стереотипи масової свідомості щодо другорядності місця жінки в соціумі, винятково статевого розподілу ролей та обов'язків у родині, товаристві та державі. Гендерна рівність разом із підвищення статусу жінки стали незаперечним фактом, з яким змушені рахуватися політики, урядовці, соціологи та науково-педагогічний загал. Витоки цього процесу сягають доби Нового часу, характерною рисою якого стала емансипація жіноцтва.

Одвічна важливість природної місії жінки в сучасній Україні істотно поглиблюється та доповнюється її вагомою громадською значущістю і поліфункціональністю в умовах соціально-економічних трансформацій, розбудови засад громадянського суспільства. Нині завданням науковців стає переосмислення історичного досвіду формування нового образу жінки модерного часу задля пошуку прийняттого на нинішньому етапі концепту розподілу та співвідношення соціальних ролей обох статей на всіх рівнях.

Розвиток сучасної історичної науки позначений суттєвою активізацією інтересу до вивчення жіночих соціальних практик і повсякденного досвіду різних епох. Свідченням цього є не лише численні наукові розвідки у провідних часописах, а й поява антологій жіночих текстів, навчальних посібників, хрестоматій та ґрунтовних монографічних досліджень (Д. Андросова-Байда, В. Борисенко, Л. Буряк, О. Драч, О. Кісь, К. Кобченко, Т. Орлова [1–8]). Постійну зацікавленість темою жінки в добу модерного часу демонструють дисертанти [9–12]. Посилення уваги до фемінологічної проблематики у вітчизняній історіографії виявляється і на інституціональному рівні, а саме в діяльності Української асоціації дослідників жіночої історії [13].

На пострадянському просторі суттєвими здобутками у вивченні жіночої освіти вирізняється російська історіографія. У контексті історії російського фемінізму вивчає дії жіночого руху зі І. Юкіна [14–17]. Політичним аспектам проблематики жіночого руху приділяє увагу С. Айвазова [18].

Проблеми емансипації і політизації жіноцтва розглядали також зарубіжні дослідники. У західній історіографії дослідження з теми скеровувалися на вивчення політичного аспекту жіночих рухів [19–21]. Важливою стала поява більш доступних історикам на пострадянському просторі перекладних видань західних авторів, зокрема Р. Стайса, Б. Пієтров-Еннкер, К. Еконен [22–24].

Метою даної статті є висвітлення концепту «нової жінки» у працях видатної діячки міжнародного революційного і жіночого руху Олександри Михайлівни Коллонтай (1872–1952 рр.).

У європейській культурі формування поняття «нова жінка» зумовлено появою нового типу жіночої поведінки, що виявлявся в соціальних практиках та іміджевих репрезентаціях, до осмислення якого звернулися літератори другої половини XIX – початку XX ст. Водночас категорія «нової жінки» тісно пов'язана з жіночим рухом, який суттєво активізується в добу модерного часу.

На думку дослідників, «нова жінка» в художній літературі була не (с)тільки репрезентацією існуючого в суспільстві типу жіночої поведінки, а й уявним (бажаним) конструктом [24, с. 52]. У такий спосіб образ «нової жінки» був здатний виконувати функції створення та осмислення альтернативних ролей жінок у суспільстві. По-суті європейська література створювала «поле» для обговорення та конструювання альтернативних можливостей соціальної дійсності.

Поняття «нової жінки» витоками сягає 1860-х рр., зокрема роботи М. Чернишевського «Що робити». Загалом система світогляду «нового покоління» виходила з рішучого заперечення старого світу з його дворянською культурою та панською мораллю: замість ідеалізму – матеріалізм, замість віддалених питань буття – людина і суспільство, замість естетизму та насолоди мистецтвами – заняття точними науками, замість розніженості та презирства до праці – апофеоз праці, замість світських умовностей та компромісів – природність і безпосередність, замість дворянської пихатості та гордовитості – руйнація всіх станових меж та широкий демократизм [25, с. 36]. Прикметно, що у М. Чернишевського одним із нових людей виявляється саме жінка, Віра Павлівна. «Виховний» роман М. Чернишевського «Що робити?» упродовж десятиліть залишався свого роду «біблією прогресу» для молоді Російської імперії. Така

характеристика твору, на нашу думку, не є перебільшенням, оскільки майже всі представники інтелігенції в спогадах про юнацькі роки зазначили, що «читали роман, стоячи на колінах, з благочестям, ніби богослужбні книжки» [26, с. 290].

Вагомий вплив праця М. Чернишевського справив і на весь тогочасний соціум Російської імперії. Автор пояснив значущість здобуття «новою жінкою» вищої освіти як необхідної умови її участі в суспільно корисній діяльності. Висловлені нові ідеї суперечили традиційно-патріархальному становищу жінки в сім'ї та суспільстві, а також сприйняттю рівня її освіченості та сфери зайнятості. Літературний образ «нової людини», запропонований М. Чернишевським, не тільки став виховним зразком для нової генерації, а й утілювався в реальному житті через долі багатьох його наслідувачок. Із часом досить типовими на вулицях університетських міст стали постаті молодих дівчат із книжками та зошитами, що зі стурбованим виглядом кудись поспішали [27, с. 9]. Варто наголосити, що саме образ «нової жінки» виявився впливовим для жіночої емансипації.

На межі ХІХ–ХХ ст. образ нової жінки, яка відмовляється від традиційної ролі, був добре відомий європейським читачам. Про нових жінок уже писали Ж. Санд, Г. Ібсен, І. Тургенєв і багато інших авторів. Характеристиками «нової жінки» є самостійність і бунтарство проти усталених рольових стереотипів і очікувань традиційного суспільства щодо жіночої соціальної місії, у тому числі і в сфері відносин між статями. Водночас саме в епоху модернізму в Російській імперії з'являються нові жінки, які вже насправді стають новими «новими жінками» (новими жінками в західному сенсі слова) [24, с. 60]. Визначальним для становлення цього напрямку стала публіцистика О. Коллонтай, зокрема її стаття «Нова жінка» 1913 р. [28].

У статті О. Коллонтай пропонує огляд тогочасної художньої літератури, яка зображає героїню нового типу. Її увагу привертають твори К. Гауптмана, Т. Манна, Г. Мейзель-Хесс, Т. Щепкіної-Куперник та інших. На думку О. Коллонтай, нова героїня суттєво відрізняється від знайомих читачеві традиційних жіночих типів: «чистої» і милої дівчини, роман якої вінчає благополучне заміжжя; від дружини, яка страждає від зради чоловіка або сама винна в адюльтері; від старої діви, що оплакує невдалу любов своєї юності, або від «жриці кохання», жертви трагічних обставин або власної «порочної» натури. Нова жінка, констатує О. Коллонтай, щонайперше вирізняється тим, що є самостійною і незалежною особистістю, живе загальнолюдськими інтересами і бореться за свої права.

Традиційна жінка, нагадує читачеві О. Коллонтай, не мислима без чоловіка, любові і сім'ї. Упродовж віків у дівчат виховували чесноти, необхідні для виконання ролі коханої, дружини і матері – покірність, м'якість, чуйність, емоційність, вміння «пристосуватися» і поступатися. Саме ці якості дозволяють чоловікові маніпулювати жінкою, використовувати її підтримку для досягнення своїх особистих цілей, захопити і зміцнити свою першість у житті.

Нова жінка, на думку О. Коллонтай, відмовляється від другорядної ролі в суспільстві, вона прагне бути повноцінною і повноправною особистістю. Задля цього жінці потрібно виховати в собі якості, які зазвичай асоціювалися з чоловічим характером, а саме: по-перше, навчитися перемагати власні емоції і виробити внутрішню самодисципліну, оскільки, щоб вибороти свої права, жінці необхідно докладати більше зусиль до самовиховання, ніж чоловікові [28, с. 176]. По-друге, вимагаючи поваги щодо свободи почуттів для себе, нова жінка має навчитися допускати цю свободу для другого. На думку О. Коллонтай, у реаліях це виявляється у повазі жінки до своєї суперниці. «Ревниву самку» має заступити / перемогти «жінка-особистість» [28, с. 178].

По-третє, характерним для нової жінки є підвищена вимогливість до чоловіка, що кореспондувалася з уважним ставленням до жіночої особистості та її духовності. Вона може пробачити чимало, проте за жодних умов зневагу до свого духовного «я». По-четверте, нова жінка є самодостатньою особистістю: «її інтереси розширюються за межі родини, дому, любові». Водночас цих складових у її житті не зменшують загальнолюдської цінності жінки. По-п'яте, нова жінка має навчитися відносити любовні переживання на другий план у своєму житті. Для модерної жінки кохання вже не становить зміст її життя. По-шосте, нова жінка виступає проти «подвійної моралі» у відносинах між статями [28, с. 180]. Вона не приховує своєї сексуальності і не боїться у взаєминах з чоловіком проявити себе не тільки як особистість, а й як представниця своєї статі. Таким чином, О. Коллонтай наполягала на необхідності ґрунтовно переоцінити традиційні відносини між статями у сфері особистого спілкування, поведінкових норм, за якою культурна традиція міцно закріпила підпорядковану роль.

Героїня художніх творів О. Коллонтай – це молода самостійна працююча жінка, інтелектуально розвинена й активна учасниця політичного, громадського життя, соціально-економічної діяльності. Заперечуючи вікторіанські і романтичні образи жіночої тендітності і норми сімейного життя середнього класу, О. Коллонтай шукала нові визначення для фемінності і моральних стандартів. Саме вона стала ініціатором дискусії щодо «заплутаного вузлу

персональних відносин», «загадки любові», «сексуальної кризи», «сексуальної драми». У контексті публіцистичних дискусій О. Коллонтай запроваджено нову термінологію для диференціації психологічних аспектів статевої відносин: «безкрилий ерос» (секс без любові), «крилатий ерос» (секс, багатий емоціями) [29, р. 229]. Отже, жіночий рух формував власні поняття статі і гендеру, які не могли пройти непоміченими в емансипаційному дискурсі, і навпаки.

Новим етапом звернення О. Коллонтай до ідеї «нової жінки» став постреволюційний період. В умовах революційної ломки «старого буржуазного світу» вона у своїх творах переосмислює необхідність відповідних змін і відносин між статями. Нова жінка зайнята не тільки в суспільному виробництві, бере участь у політичній діяльності, але і по-новому вибудовує свої сексуальні і сімейні відносини. У збірнику «Любов бджіл трудових» (1923) Коллонтай критикує «брутальний індивідуалізм» у взаєминах, за якого одні члени сім'ї (чоловіки) використовують других (жінок) для отримання духовних і фізичних задовольень, не звертаючи уваги на їхні потреби і бажання. Автор наполягає, що індивідуалістична поведінка повинна бути замінена «життєвою настановою, за якою до людини слід ставитися з великою повагою» [29, р. 241]. Літературною ілюстрацією поглядів О. Коллонтай на сексуальність, а також які відносини між статями мають стати нормативними у новому суспільстві, став твір «Любов трьох поколінь» (1923), де третє покоління – це молоде постреволюційне покоління [30].

Суть її проекту жіночого звільнення, на думку дослідниці В. Успенської, полягав у тому, щоб у ситуації революційної ломки буржуазного ладу за безпосередньої участі самих жінок позбутися одним махом тих структур, які підтримували «статеву» нерівність [30, с. 38]. Скерувати революційний порив жіночих мас на звільнення від патріархальних структур і норм суспільства – буржуазної родини, моралі, прихильності жінки до чоловіка і до сім'ї.

Водночас О. Коллонтай дійшла висновку, що зміни соціальної структури суспільства не вплинули на відносини між чоловіком і жінкою. Стримуючим чинником вона вважала культурні уявлення суспільства. На її думку, культурна революція для жінок не має обмежуватися лише подоланням неписьменності, оскільки пов'язана зі складним процесом трансформації їх уявлень про самих себе, свої права, можливості і власну відповідальність. У такий спосіб О. Коллонтай доповнила теорію культурної революції складовими теорії сексуальної революції і такими новими для марксизму поняттями, як «психологія статі», «статеві мораль». Наполягаючи, що жінці для набуття усієї повноти суспільних прав належить виконати значну роботу над собою, задля чого їй потрібно відмовитися від «типових жіночих якостей» і змінитися за чоловічим зразком. Отже, О. Коллонтай пропонувала революційній державі зробити ставку на жінку як привілейованого партнера при створенні нових форм суспільного життя, нового комуністичного устрою, до чого лідери більшовицької партії не були готові. Вони були схильні розглядати жінок як культурно відсталу і обтяжену забобонами масу [18, с. 70].

Безперечно, в образах героїнь О. Коллонтай, які прагнули знайти особисте щастя в любовних стосунках, відображено досвід самого автора. В «Автобіографії» революціонерка зізнається, що її кохання, як правило, закінчувалося розчаруванням, тому що партнер не міг побороти в собі традиційного чоловічого егоїзму і спромогтися побачити в ній не лише коханку і жінку, а і колегу, товариша, друга. На схилі літ Олександра Михайлівна, осмислюючи свій життєвий шлях, відверто зазначала, що сама була далекою від сконструйованих нею ідеалів нової жінки. «Любов з усіма її розчаруваннями, трагедіями й очікуванням неземного щастя довго відіграла в моєму житті помітну роль. Занадто помітну роль!» [32, р. 7].

Отже, формування образу нової жінки відбувається в європейській літературі і публіцистиці епохи модерну, у тому числі й Російської імперії. У марксистському дискурсі до осмислення проблематики нової жінки звернулася О. Коллонтай, для якої тема жіночої особистості і жіночої автономії стала сутністю її життя. Пов'язана своїм походженням і вихованням зі світом дворянської культури, Олександра Михайлівна наслідує шлях покоління «нових жінок» 60-х рр. XIX ст., які презентували свою нову жіночу ідентичність шляхом демонстративної відмови від усталених норм і цінностей традиційного суспільства.

Полум'яна революціонерка закликала поважати самостійність і гідність жінки; наполягала на вільному виборі нею свого шляху. За О. Коллонтай, нова жінка самостійною і незалежною особистістю, сповідувала загальнолюдські цінності, боролася за свої громадянські права, виступала проти подвійної сексуальної моралі і відмовлялася грати другорядну роль в суспільстві. Ідеал «нової жінки» був сприйнятий у Російській імперії, потім – у СРСР. У 1920-ті рр. образ «нової жінки» О. Коллонтай збагатився ідеєю жінки-лідера в соціалістичному будівництві. В ході розроблення нею концепту нової жінки О. Коллонтай наблизилася до формулювання концепції «гендера», що зумовило активне вивчення її праць у зарубіжній фемінології.

Список використаних джерел

1. Андросова-Байда Д. Феномен жінки-історика 1920-х: механізми творення нової ідентичності / Д. Андросова-Байда // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 19. – С. 23–41.
2. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кись. – Л.: ВНТЛ-Класика, 2003. – 250 с.
3. Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2004. – 328 с.
4. Буряк Л. Історико-фемінологічні студії в системі Української Академії наук / Л. Буряк // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвід. зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 10. – С. 24–45.
5. Драч О. О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст.: монографія / О. О. Драч. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – 532 с.
6. Кобченко К.А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К.А. Кобченко. – К.: «МП Леся», 2007. – 271 с.
7. Кись О. Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології / О.Р. Кись // Український історичний журнал. 2012. – № 2. – С. 159–172.
8. Орлова Т.В. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.): монографія / Т.В. Орлова. – К.: Логос, 2009. – 584 с.
9. Волкова І. Жіноче питання в Україні (II пол. XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / І. Волкова; Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 1995. – 21 с.
10. Плисовская Э. А. Социологический и исторический анализ социального статуса женщин: дис. ... канд. ... соц. ... наук: 22.00.03 / Э. А. Плисовская; НАН Украины, Ин-т социологии. – К., 1997. – 255 л.
11. Дейнега І.І. Український жіночий рух як складова національного відродження (друга половина XIX – 1908 р.): автореф. ... дис. ... канд. ... іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / І.І. Дейнега; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2003. – 20 с.
12. Маланчук-Рибак О. З. Ідеологія і суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / О. З. Маланчук-Рибак; Львівський нац. ун-т. – 2007. – 35 с.
13. Сайт Української асоціації дослідників жіночої історії. – Режим доступу: <http://www.womenhistory.org.ua/>
14. Юкіна І. І. «Новые женщины»: мотивы участия в женском движении / И. И. Юкина // Российские женщины и европейская культура: Материалы V конф., посвящ. Теории и истории женского движения / Отв. ред. Г.А. Тишкин. – СПб.: Изд-во СПб филос. об-ва, 2001. – С. 118–126.
15. Юкіна І. І. Фомирование феминистской идеологии в пореформенной России (Вторая половина XIX – начало XX веков) / И. И. Юкина // Женщины в истории: возможность быть увиденным: [Сб. науч. ст.] / Гл. ред. И. Р. Чикалова. – Минск: БГПУ, 2002. – Вып. 2. – С. 229–240.
16. Юкіна І. І. Ідеологія фемінізму першої волни / И. И. Юкина // Социальная история. Ежегодник, 2003: Женская и гендерная история / Под ред. Н. Л. Пушкаревой. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 352–366.
17. Юкіна І. І. Русский фемінізм як виклик сучасності / И. И. Юкина; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб.: Алетейя, 2007. – 544 с. – (Серія «Феміністська колекція»).
18. Айвазова С. Г. Русские женщины в лабиринте равноправия: очерки политической теории и истории. Документальные материалы / С. Г. Айвазова. – М.: РИК Русанова, 1998. – 408 с.
19. Burnet-Vigniel M.-C. Femmes Russi dans la combat revolutionnaire. L'image et son modele a la fin du XIX siècle. – P., 1990.
20. Maxwell M. Narodniki Women. Russian Women who Sacrificed Themselves for the Dream of Freedom / M. Maxwell. – N.Y., 1990.
21. Engel B. A. Women in Russia, 1700–2000 / B. A. Engel. – Cambridge, 2004.
22. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: Фемінізм, нігілізм і більшовізм, 1860–1930 / Р. Стайтс; Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2004. – 616 с.
23. Пиетров-Эннкер Б. «Новые люди» России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / Б. Пиетров-Эннкер; Пер. с нем. Ю. П. Шаттона; Под ред. М. П. Мохначевой. – М.: РГГУ, 2005. – 444 с.
24. Эконен К. Творец, субъект, женщина: стратегии женского письма в русском символизме / К. Эконен. – М.: НЛЮ, 2011. – 400 с.
25. Милокова А. Общественное настроение 60-х годов и Анна Павловна Философова / А. Милокова // Сборник памяти Анны Павловны Философовой: статьи и материалы. – Пг., 1915. – Т. 2. – С. 35–46.
26. Скабичевский А. М. Литературные воспоминания / А.М. Скабичевский. – М.: Аграф, 2001. – 432 с.
27. Сватиков С. Русская студентка. (1860–1915) / С. Сватиков // Русский архив. – 1915. – № 8. – С. 9.
28. Коллонтай А. Новая женщина / А. Коллонтай // Современный мир. – 1913. – № 9. – С. 151–185.
29. Kollontai A. Selected Writings / Ed. Alix Holt / A. Kollontai. – N.-Y.: Allison and Busby, 1977. – 335 p.
30. Коллонтай А. Любовь трех поколений / А. Коллонтай [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://az.lib.ru/k/kollontaj_a_m/text_0060.shtml.
31. Успенская В. А. Коллонтай: радикальный проект женской эмансипации / В. Успенская // Александра Коллонтай: Теория женской эмансипации в контексте российской гендерной политики: материалы международной науч. конф., Тверь, 11 марта 2002 г. / под ред. В. И. Успенской. – Тверь: Золотая буква, 2002. – С. 35–57.
32. The Autobiography of Sexually Emancipated Communist Woman / tr. by Salvator Attanasio. – N. Y., 1971. – 235 p.

Оксана Драч, Анастасия Шахматова

КОНЦЕПТ «НОВОЙ ЖЕНЩИНЫ» В ИНТЕРПРЕТАЦИИ А. КОЛЛОНТАЙ

В контексте постмодерністських підходів сучасної гуманітаристики проаналізовано формування концепта «нова жінка» в європейській літературі епохи модерна. Основне уваження уделено висвітленню сутності поняття в російському імперському і більшовістському дискурсах в інтерпретації А. Коллонтай, що стало визначальним для трансформації соціальних ролей в радянському суспільстві.

Ключевые слова: «новая женщина», гендер, фемінізм, А. Коллонтай, радянське суспільство.

Oksana Drach, Anastasia Shamatova

THE CONCEPT OF «NEW WOMAN» IN THE INTERPRETATION O. KOLLONTAI

In the context of postmodern approaches of contemporary humanitarianism analyzed the formation of the concept «new woman» in modern european literature. The main attention is drawn to clarify the essence of the concept in imperial Russia and the Bolshevik discourse in the interpretation O. Kollontai, which was a determining factor for the transformation of social roles in soviet society.

Key words: the new woman, gender, feminism, O. Kollontai, soviet society.

УДК 94(477) «185»+268

Михайло Янчук

«ТРУДЫ КИЕВСКОЙ ДУХОВНОЙ АКАДЕМИИ» ПРО ПОЧАТКОВІ НАРОДНІ ШКОЛИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті аналізуються публікації про початкові (церковнопарафіяльні) школи, вміщені на сторінках наукового журналу Київської академії. Наголошується, що програма цього друкованого органу передбачала публікацію матеріалів про історію та стан освіти, але інтерес до народних шкіл постійним не був. Провідними мотивами аналізованих публікацій були такі: роль духовенства в справі поширення народної освіти, значення початкової школи для релігійного виховання, необхідність добровільної підтримки народних шкіл книгами та коштами, місце школи в житті народу, створення нормативно-правової бази функціонування початкових шкіл та державне регулювання цією ланкою системи освіти.

Ключові слова: народні школи, церковнопарафіяльні школи, початкова освіта, Київська академія, «Труды Киевской Духовной Академии».

В умовах реформування освітянської сфери актуальним є вивчення як історичного досвіду формування та функціонування усіх ланок системи освіти, так і висвітлення його на сторінках наукових видань та періодичної преси. У зв'язку з цим викликає інтерес академічний журнал Київської духовної академії, яка упродовж тривалого часу була освітнім осередком на українських землях, і на сторінках її друкованого органу публікувались матеріали про історію та тогочасний стан системи освіти.

Журнал «Труды Киевской Духовной Академии» виходив упродовж 1860–1917 рр. і на його сторінках, окрім наукових праць богословського характеру та церковної історії, опубліковано чимало досліджень з тодішнього суспільно-політичного та культурного життя. З нагоди 50-річчя виходу журналу його видавці зазначали, «що взяли своїм девізом повагу до сучасності, живий відгук на її питання і вважали своїм обов'язком, залишаючись на ґрунті християнства і православ'я, підтримувати усе те добре і благородне, що визрівало в тодішньому суспільстві» [1, с. 698]. У середині ХІХ ст. одним з важливих постало питання поширення освіти, а у зв'язку з цим – відкриття початкових народних шкіл, до чого активно долучилась Православна церква. Тому у перших же книгах журналу поміщено матеріали про початкові школи при церквах, а в подальшому публікувались дослідження про успіхи і недоліки церковнопарафіяльних шкіл.

«Труды Киевской Духовной Академии», як джерело вивчення тих чи інших аспектів історії церкви, уже потрапляли у зону дослідницької уваги. Так, дисертаційна робота С. Гудзенко присвячена висвітленню проблем історії церкви України-Русі (православ'я давньоруського періоду) на сторінках журналу «Труды Киевской Духовной Академии» [2], а Т. Кузнець досліджувала журнал як джерело вивчення історії Православної церкви в Україні в цілому [3] та джерело вивчення біографій київських митрополитів [4]. Щодо публікацій журналу про церковнопарафіяльні школи зазначеного періоду, то цей аспект спеціально не досліджувався.

Метою наукової розвідки є аналіз публікацій про церковнопарафіяльні школи, які були поміщені на сторінках журналу «Труды Киевской Духовной Академии» у другій половині ХІХ ст. Їх зміст та провідні ідеї вказують на труднощі та успіхи в розвитку шкільництва зазначеного періоду, а вивчення досвіду розширення шкільної мережі викликає пізнавальний інтерес.

З 1837 р. при Київській духовній академії виходив журнал «Воскресное чтение», який мав шир. читацьку аудиторію і задовольняв попит освічених кіл суспільства на інформацію філософсько-богословського та літературного характеру. Причиною порушення клопотання про відкриття ще одного друкованого органу було бажання керівництва академії розширити коло своєї науково-літературної діяльності. Тодішній ректор академії архимандрит Анатолій 16 вересня 1857 р. представив на розгляд академічної корпорації програму майбутнього друкованого органу.

Планувалося, що журнал складатимуть статті з науково-академічного курсу, а саме: богослов'я з усіма галузями; історія церковна і громадянська, натрологія; філософія; словесність російська і загальна. Чотири книжки журналу щорічно мали бути додатком до «Воскресного читення». Наукова громадськість академії схвалила таку програму і подала на затвердження митрополита Філарета. Та затверджена митрополитом, вона не була цілком схвалена Синодом. Ще упродовж двох років узгоджувалася богословська частина журналу.

Синод пропонував видавати не додаток до «Воскресного читення», а окремий журнал з назвою «Творения св. отцов западной церкви», який би поділявся на дві частини: перекладні статті святих західної церкви та інші статті за бажанням академії. Подібні видання мали Санкт-Петербурзька, Московська та Казанська духовні академії. Але видання журналу за зразком уже існуючих не відповідало інтересам Київської академії. Не бажаючи бути російським відголоском, вона прагнула йти власною дорогою. На першому плані мав бути не російський переклад богословських догматів, а власні наукові дослідження з додатком з «творинь св. Отців». Тому було вирішено поки-що відкласти видання нового журналу.

Невдовзі керівництво та викладачі академії повернулись до питання про необхідність нового академічного журналу. Було запропоновано назвати його «Соревнователь христианского просвещения».

Київський митрополит Ісидор 23 грудня 1858 р. через обер-прокурора Синоду, графа О. Толстого порушив клопотання перед Синодом про дозвіл на видання академічного журналу. Відповідь на ім'я митрополита надійшла майже через рік – 9 листопада 1859 р. обер-прокурор повідомляв київського митрополита, що Синод як і раніше наполягає на необхідності російського перекладу «Творений Св. Отцов западной церкви», а тому доручає митрополиту зобов'язати Київську духовну академію негайно розпочати видання журналу з назвою «Труды Киевской Духовной Академии», в якому були б опубліковані твори блаженного Ієроніма, Августина та ін. Тобто, видання нового журналу було дозволено, але при умові публікації перекладу писань св. отців західної церкви. Та це не завадило створити академічний журнал, який упродовж 57-и років був друкованим органом наукової громадськості академії.

У першій книжці журналу, що вийшла у світ на початку 1860 р., була представлена читачам програма нового друкованого органу Київської академії. За задумом видавців журнал поділявся на два відділи: перший містив російський переклад з латинської мови твори св. отців давньої західної церкви, а у другому розміщувались наукові статті з проблематики навчальних дисциплін духовно-навчальних закладів. До другого відділу відносились трактати і витяги з урр. богословських, філософських та історичних: спеціальні дослідження особливостей християнства та євангельського благочестя; статті з галузі церковної статистики, документи та акти історичні, що стосувались регіональних особливостей церковного життя; твори давньої церковної писемності; повідомлення про стан православ'я загалом і знакових подій церковного життя як єдиновірних народів, так і не православних.

Чотири книжки журналу 1860-го р. більше тяжіли до наукових збірників, ніж до журналу. Тому з 1861 р. журнал стали видавати щомісячно з меншим обсягом сторінок і дещо зміненою програмою. Окрім перекладу творинь св. отців церкви, в ньому стали публікувати переклад Святого Писання Старого Заповіту з коментарями філологічними та археологічними. Статті богословського, філософського та історичного змісту доповнювалися текстами проповідей, бесід та промов з церковної кафедри. Публікувалися матеріали з історії церкви та про її сучасний стан. Стали з'являтися критичні та бібліографічні огляди сучасної духовної літератури, а іноді і твори світової літератури, які стосувались питань віри та життя християнського. Такі зміни в програмі журналу зробили його ближчим до широкої читацької аудиторії, він став відгукуватися на актуальні питання суспільного життя.

Ми не випадково коротко зупинилися на еволюції програми цього академічного журналу, аби підкреслити, що так як програма передбачала висвітлення актуальних питань суспільного розвитку, то він не міг оминати проблеми народної школи. Чи достатньою є увага до важливої суспільної проблеми, коли їй упродовж 38-ми рр. присвячено тільки 9 публікацій, це уже інше питання. Можливо у сукупності з публікаціями про духовні училища, семінарію та академію, яких було значно більше, уявлення про духовну освіту та про освітянську діяльність Православної церкви є більш-менш повним. Але у річниці теми даної статі нас цікавлять публікації тільки про початкові школи.

У другій книзі «Трудов Киевской Духовной Академии» за 1860 р. була опублікована стаття Івана Ігнатовича Малишевського про селянські школи при церквах Мінської єпархії [5]. Автор детально аналізував значення та умови розвитку церковнопарафіяльних шкіл не тільки у Мінській єпархії, а й в усьому південно-західному краї. Він наголошує на тому, що саме сільському парафіяльному духовенству належить ініціатива відкриття шкіл для селянських дітей. Але

зацікавленість духовенства до залучення дітей до школи викликана не стільки прагненням ліквідувати загальну неграмотність народу, скільки розумінням того, що грамотність стає джерелом релігійної освіти. Елементарна початкова освіта полегшує подальшу учительську діяльність духовенства. До того ж, для населення, яке перебувало під польським культурно-релігійним впливом, школи при православних церквах сприятимуть поверненню населення у лоно Православної церкви.

Подаючи складну ситуацію, що склалася у шкільній освіті, І. Малишевський зазначав, що хоч подекуди і були початкові школи, а саме: у деяких містечках, при монастирях для монастирських селян, у селах багатих поміщиків, але користувались у них букварем і катехізисом польським. Слов'янського букваря і катехізиса, а тим більше російського, не було і в помині. Це і спонукало православне духовенство до активної участі у поширенні початкових шкіл, у яких би вивчалася слов'янська та російська словесність. Саме освіта була одним з дієвих засобів релігійного виховання, а загалом – зросійщення населення. А тому духовенство було зобов'язане взяти на себе учительські функції.

Автор статті цитує розповідь мінського владика про огляд ним єпархії у 1848 р., де той розповідає про релігійне невігластво населення, серед якого тільки старші з помилками знали повсякденні польські молитви, а віру вважали чимось додатковим до повинностей і податків. Тому він і розпочав свою діяльність з утвердження у священників переконання, що вони передусім наставники і учителі народу. А відтак зобов'язані відкривати при церквах школи для селянських дітей. За сумлінне виконання цього обов'язку церковнослужителі відзначалися можливими нагородами, публікаціями, задоволенням прохань про переведення на багатші парафії, зарахуванням дітей на казенне утримання, рукопокладенням в дякони або відмовою у проханні, як тим, хто не турбувався про освіту. Позаяк при відкритті шкіл постало питання про їх фінансування, то він звернувся по допомогу до місцевих поміщиків. Просив виділити для дяків невелику винагороду грішми чи хлібом, або виділити приміщення до школи, а ще більше – спонукати селян відправляти своїх дітей до школи. Чимало поміщиків відгукувалися на такі прохання єпархіального преосвященного. А невдовзі і Синод виділив кошти для матеріальної винагороди дякам-учителям. Усе це зумовило успіхи у справі поширення початкової освіти, яка розумілася як засіб релігійного виховання, а у Мінській єпархії ще і як місток для повернення населення у православ'я. У статті чітко підкреслювалось, що це повернення, примирення, може здійснюватися не інакше, як шляхом освіти і «бути плодом освіченого релігійного світогляду» [5, с. 241].

Стосовно мови навчання в початкових школах, то це питання теж вийшло на сторінки академічного журналу. У 1881 р. опублікована невелика стаття невідомого автора «По поводу распространения грамотности в юго-западной России» [6], у якій порушувалися питання «об обучении малорусского народа по малорусским или общерусским букварям». Анонім пише, що не виключається можливість використання для народної освіти малоросійської книжної літератури, але, підкреслюючи свою належність до «южнорусского племени», він однозначно наполягає, що «народ должно обучать по букварям на общерусском книжном языке». Хто з поселян навчиться читати по загальноруських букварях, – розмірковує автор статті, – той нічого не втрачає, а навпаки, отримує більшу вигоду. Вона полягала в тому, що, опанувавши загальноруський буквар, людина отримує доступ до іншої багатой російськомовної літератури. І до того ж, опанувавши російську мову, населення без сторонньої допомоги зможе читати урядові циркуляри, вести листування тощо.

Для аргументації доцільності вивчення російської мови, автор статті звертається до історії краю XVII–XVIII ст. і резюмує, що «юго-западная Русь должна сохранять единство с северною, пользуясь к тому всеми средствами, какие представляют нам одноплеменность, единоверие и, наконец, единство общерусского книжного языка» [6, с. 108]. У примітках до статті автор твердив, що за отриманими ним «положительными сведениями из разных мест южнорусского края, народ желает учиться именно на общерусском книжном языке» [6, с. 109]. Але на це безапеляційне твердження анонімного автора не надруковано жодних заперечень чи дискусійних думок. Та, мабуть, і анонімність автора є не випадковою.

У період ліберальних реформ 60-х рр. XIX ст. на суспільні виклики щодо необхідності поширення світи журнал відгукнувся статтею І. Малишевського «Новые способы к лучшему устройству дела народного образования» [7], опублікованою в 1866 р. Написана вона з приводу звернення 5 березня 1866 р. обер-прокурора Синоду Д. Толстого до голів земських управ. Лист-звернення поміщено на початку статті і розпочинається він з констатації того, що при пробудженні в народі потреби до освіти виникло за підтримки духовного відомства багато початкових шкіл, відомих під назвою церковно-приходських училищ. Їх кількість сягає 21420, а навчається в них 413524 учні. У жодному іншому відомстві нема такої кількості учнів. Так як це основна форма

поширення освіти серед народу, то підтримка шкіл і можливе їх поліпшення має складати «один из существенных предметов общественной заботливости» [7, с. 167]. А між тим виявляється, – констатував далі обер-прокурор Синоду, – що початкові школи і відкриває духовенство, і забезпечує навчання в них. Не маючи достатніх коштів на фінансування шкіл, воно саме не може їх достатньо забезпечити. Тому не вистачає шкільних приміщень, вони недостатньо освітлюються, опалюються, не мають обслуговуючого персоналу, не вистачає навчальних посібників, тощо. А відтак, земським управам запропоновано підтримати церковнопарафіяльні школи влаштуванням теплих приміщень, оплатою праці учителів та придбанням навчальної літератури і шкільних приладів. У кінці письма обер-прокурор Синоду повідомив, що в духовних семінаріях вводиться курс педагогіки, як навчальної дисципліни, необхідної для вчителя, і утворюються недільні школи при семінаріях, де семінаристи під керівництвом викладача педагогіки будуть навчати дітей і таким чином готуватимуться до вчителювання в церковнопарафіяльних школах.

У 70-ті рр. XIX ст. «Труды Киевской Духовной Академии» дещо відійшли від викликів реального життя і були академічним науковим збірником. Як зазначали згодом видавці «журнал принял более ученый характер и статьи на современные темы стали в нем случайными» [8, с. 698]. З 80-х рр. XIX ст. журнал набув попереднього характеру і на його сторінках знову з'явилися статті на актуальні теми.

Однією з таких продовжувала залишатись проблема розвитку початкової освіти. У 1883 р. була опублікована доволі розлога стаття І. Малишевського «К вопросу о лучшем устройстве церковно-приходских школ» [9], у якій дещо узагальнено досвід їх майже двадцятирічного функціонування і названі невирішені проблеми. Як видно з тексту статті, проблеми залишалися практично ті ж самі так як ця ланка освіти залишалась у віданні православного духовенства. Та все ж вони не перебували поза увагою держави. Уже йшлося про те, що початкова освіта розглядалася не як потреба безграмотного люду, а як засіб його релігійного виховання та русифікації. Тому знехтувати цим засобом самодержавна російська влада не могла. І виявом монаршої уваги до початкової освіти широких верств народу стали «височайше» затверджені 1884 р. «Правила для церковно-приходских шкіл». На хвилі обговорення цього документу та підвищенні суспільної уваги до початкових шкіл з'явилися дві статті С. Сольського [9–10].

Автор аналізував практику відкриття та функціонування церковнопарафіяльних шкіл, вказував на жертовність православного духовенства у справі поширення освіти і відмічав все ще незадовільне становище багатьох шкіл. Як вияв уваги вищої влади до освіти народу оцінювались нові правила для церковнопарафіяльних шкіл. «Правила...» залишали ці школи конфесійними навчальними закладами, визначали коло предметів та статус учителів, вводили іспити, успішне складання яких звільняло хлопців від військової повинності, чітко формували вертикаль церковно-шкільного управління та контролю, типологізували школи (школи грамоти, однокласні, двокласні і другокласні для підготовки майбутніх учителів), встановлювали нагороди наставникам та попечителям церковнопарафіяльних шкіл. Піклування школами офіційно ставало обов'язком православних священнослужителів та церковнослужителів. Своєрідним закріпленням цього обов'язку став знаменитий напис російського імператора на записці обер-прокурора Синоду: «Надеюсь, что приходское духовенство окажется достойным своего высокого призвания в этом важном деле» [11, с. 25].

Запровадження «Правил...» 1884 р. виводило церковне шкільництво на якісно новий рівень розвитку. Це не міг обійти увагою журнал Київської академії. І десятирічний досвід функціонування церковнопарафіяльних шкіл був узагальнений у статті Г. Булашева «Из истории церковно-приходских школ в Киевской епархии», яка опублікована у двох номерах журналу за 1894 р. [12]. У 80-х рр. XIX ст. Київська єпархія була першою серед інших за кількістю церковнопарафіяльних шкіл. Київський митрополит Платон (Городецький) приділяв значну увагу розбудові церковного шкільництва. Він заохочував і духовенство до сумлінної учительської праці, і схиляв мирян до того, щоб віддавали дітей до школи. Саме за його сприяння у церковних школах стали не тільки викладати богословські предмети, а й практикували народні читання та паломницькі подорожі. Була укладена спеціальна інструкція для ревізорів церковнопарафіяльних шкіл. Активнішою та відчутнішою стала і матеріальна підтримка шкіл доброчинцями. Та попри усе це проблеми залишалися і найбільшими з них були: матеріальне становище шкіл та їх кадрове забезпечення.

До кінця XIX ст. церковнопарафіяльні школи перетворились, по суті на державні і цілком успішно конкурували зі світськими. Держава надавала їм більше асигнувань, ніж державним навчальним закладам. Їх проблеми та можливі шляхи удосконалення активно обговорювались, що знайшло вияв і в академічному журналі. У перших двох його номерах за 1898 р. була опублікована стаття «К вопросу о характере народной школы» [13], автор якої висвітлював становище початкового шкільництва. Хоч кількість церковнопарафіяльних шкіл була велика, але їх патріархальна релігійність викликала критику інтелігенції. Конкуренція примушувала

удосконалювати навчальний процес, розширювати коло предметів, проводити позанавчальні заходи тощо. Та все ж критика в бік церковного шкільництва лунала все гучніше, а захисників світської освіти ставало все більше.

Упродовж другої половини XIX ст. журнал Київської духовної академії висвітлював діяльність початкової школи. Поява статей про них на його сторінках адекватно відображала сплеск суспільного інтересу до освіти. У 60-ті рр. XX ст. – це було пов'язано з реалізацією шкільної реформи, у 80–90-ті рр. XIX ст. – з посиленням уваги до початкової освіти, виявом чого було затвердження «Правил для церковно-приходських шкіл» 1884 р. та їх впровадження. Автори опублікованих на сторінках «Трудов Киевской Духовной Академии» статей узагальнювали практику функціонування початкових шкіл, підкреслювали роль духовенства у справі народної освіти, порушували питання про мову навчання в школах, наголошували на необхідності матеріальної підтримки церковних шкіл, показували процес удосконалення навчального процесу, захищали церковне шкільництво від критичних нападів скептиків тощо. Та поряд з матеріалами про початкову освіту, в академічному журналі опубліковано значно більше статей про духовні училища та семінарії, а надто про Києво-Могилянську академію. Систематизація та вивчення матеріалів про інші навчальні заклади може бути окремими темами досліджень.

Список використаних джерел

1. К пятидесятилетию журнала «Труды Киевской Духовной Академии» // Труды Киевской Духовной Академии. – 1909. – Декабрь. – С. 695–700.
2. Гудзенко С. М. Висвітлення проблеми історії церкви України-Русі (Православ'я давньоруського періоду) на сторінках журналу «Труды КДА»: автореф. дис. канд. іст. наук 07.00.01 «Історія України» / С. М. Гудзенко. – К., 2002. – 20 с.
3. Кузнець Т. В. «Труды Киевской Духовной Академии» як джерело вивчення історії Православної Церкви в Україні / Т. В. Кузнець // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 64: Сучасні теоретико-методологічні дослідження історії і культури Полісся та України. – С. 186–200.
4. Кузнець Т. В. «Труды Киевской Духовной Академии» як джерело вивчення біографій київських митрополитів / Т. В. Кузнець // Київська старовина – 2012. – № 4. – С. 132–137.
5. Малышевский И. И. Несколько замечаний по поводу крестьянских при церквях школах в Минской епархии / И. И. Малышевский // Труды Киевской Духовной Академии. – 1860. – Кн. III – С. 166–242.
6. По поводу распространения грамотности в юго-западной России // Труды Киевской Духовной Академии. – 1861. – Кн. 5. – С. 103–110.
7. Малышевский И. И. Новые способы к лучшему устройству дела народного образования / И. И. Малышевский // Труды Киевской Духовной Академии. – 1866. – Кн. 4. – С. 619–626.
8. К пятидесятилетию журнала «Труды Киевской Духовной Академии» // Труды Киевской Духовной Академии. – 1909. – Декабрь. – С. 695–700.
9. Сольский С. М. По поводу Высочайше утвержденных правил о церковно-приходских школах / С. М. Сольский // Труды Киевской Духовной Академии. – 1885. – № 4. – С. 547–565.
10. Сольский С. М. Церковно-приходская школа / С. М. Сольский // Труды Киевской Духовной Академии. – 1886. – № 3. – С. 146–162.
11. Исторический очерк развития церковных школ за истекшее двадцатипятилетие (1884–1909 г.г.) – СПб., 1909. – 86 с.
12. Булашев Г. О. Из истории церковно-приходских школ в Киевской епархии / Г. О. Булашев // Труды Киевской Духовной Академии. – 1894. – № 10. – С. 205–247; № 11. – С. 265–444.
13. К-в Н. К вопросу о характере народной школы / Н. К-в // Труды Киевской Духовной Академии. – 1898. – № 1. – С. 115–135; № 2. – С. 225–248.

Михаил Янчук

«ТРУДЫ КИЕВСКОЙ ДУХОВНОЙ АКАДЕМИИ» О НАЧАЛЬНЫХ ШКОЛАХ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В.

В статье анализируются публикации о начальных (церковно-приходских) школах, которые помещались на страницах научного журнала Киевской академии. Подчеркивается, что программа этого печатного органа предусматривала публикацию материалов исторических и о важных явлениях общественной жизни, но интерес к народным школам постоянным не был. Ведущими мотивами анализируемых публикаций были: роль духовенства в деле распространения народного образования, значение начальной школы для религиозного воспитания, необходимость материальной поддержки народных школ, место школы в жизни народа, создание нормативно-правовой основы функционирования начальных школ и государственное регулирование этим звеном системы образования.

Ключевые слова: народные школы, церковно-приходские школы, начальное образование, Киевская епархия, «Труды Киевской Духовной Академии».

Muchaylo Yanchuk

**«TRUDY KIEVSKOJ DUHOVNOJ AKADEMII»
ABOUT PRIMARY PUBLIC SCHOOLS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY**

Publications about primary (parish) schools that were posted in Kyiv Academy scientific journal have been analyzed in the article. It was noted that the journal included publication of materials on the history and status of education, but interest to public schools was not regular. The leading items of the analyzed publications were the following: the role of the clergy in the spread of education, meaning of primary school for religious education, the need of charitable support of public schools with books and funds, schools' place in the lives of people, creating of legal framework for primary schools functioning and its state regulation.

Key words: public schools, parish schools, primary education, Kyiv Academy, «Trudy Kievskoj Duhovnoj Akademii».

УДК 94(477):054.72

Андрій Магурчак

**УКРАЇНСЬКЕ ЕМІГРАЦІЙНЕ ЖИТТЯ ВІДНЯ В ЛИСТУВАННЯХ
АНДРІЯ ЖУКА І ОЛЕКСАНДРА КАНДИБИ**

У статті висвітлюється окремий період еміграційної діяльності українського громадського політичного діяча, кооператора Андрія Жука. Вперше в науковий обіг вводяться документи з архівосховищ. Епістолярій А. Жука тематично відображає внутрішнє життя віденського «Союзу українських журналістів і письменників» та міжособистісні відносини. Висвітлюються пропозиції А. Жука щодо вирішення нагальних проблем, які хвилювали українське емігрантське середовище, яке входило до складу «Союзу українських журналістів і письменників».

Ключові слова: Андрій Жук, Олександр Кандиба, Відень, листування, українська еміграція.

Яскравим представником української громади Відня в 1920-х рр. ХХ ст. виступав Андрій Жук (1880–1968 рр.) – український політичний діяч, кооператор, публіцист. Проживаючи у Відні, Андрій Жук через відсутність коштів не зміг подорожувати до інших європейських столиць, де знаходились осередки української еміграції. Тому єдиним засобом спілкування в тодішніх умовах було листування. Серед багато численного епістолярію А. Жука можна виділити його листи до О. Кандиби (Олесень) (1878–1944 рр.) – українського письменника, поета, драматурга, представника символізму. З О. Кандибою у А. Жука склались товариські відносини, саме з ним він ділився своїми роздумами і пропозиціями щодо тодішнього емігрантського життя. Листування зберігається у фонді № 114 у відділі рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка. В історіографічному плані ця проблематика не досліджувалася, оскільки був обмежений доступ до фонду О. Кандиби до недавнього часу.

А. Жук брав активну участь в організаційних заходах проведення святкувань з нагоди літературного ювілею О. Кандиби у Відні в 1922 р. Свої думки щодо відбутого святкового заходу А. Жук висловив у листі до ювіляра: «Випала вона дуже гарно, скромно, але культурно і змістовно. Нікого з персонажів з «Перезви» на вечірці не було, натомість всі поважні люди з Галичан і взагалі галичани, які мабуть мають більше чуття до культурних справ як Базяки і Залізники» [2, арк. 4]. Нарікав, що основні заходи із проведення святкувань довелось робити йому самому: «Цілий тягар дотеперішньої роботи й улаштування вечірки виніс на собі й дуже радий був би, як би на дужче хто не будь інший мене замінив, або принаймні хтось допомагав» [2, арк. 4]. Повідомляв про те, що завдяки пану Гриневецькому вдалось опублікувати листівку з фотографією поета та поезією «Стогнуть брати наші». При цьому дорікав тим особам, які відмовились допомогти у публікації праць до дня ювілею поета: «високооброзовані і високомудрі видавці та письменники проголосили тебе зрадником народу і пропащою людиною ... а ті пани є з Тобою на ти є твої товариші...» [1, арк. 1]. Ділився враженнями від прочитаного вірша Грицяя: «який він гарний по замислу, по ідеї і який незграбний просто не міг... по формі, по виконанню!» [3, арк. 7].

Будучи членом «Союзу українських письменників і журналістів» (далі – СУЖіП) у Відні фактично опікувався справами цієї організації. При цьому висловлював невдоволення роботою деяких членів СУЖіП називаючи їх «конституційними фігурами». Водночас для координування діяльності даної організації закликав їх членів приїхати до Відня: «А все тому, бо показується, що Голова в Берліні є, а плечі у Відні так би й не було. І є, і нема. І коли голова без плечей вже щось

варта сама по собі, то всі ми – і фарасеї, і книжники, і садукеї – нічо не варто, бо плечі голови є нашим спільним плечами, а сих плечей нема» [5, арк. 1].

Для інформування української громади Північної Америки про українське емігрантське життя в Європі і подій на етнічних українських землях А. Жук пропонував О. Кандибі писати до українських американських часописів з тим, «... щоб монополізувати постачання вістей про українське життя на еміграції і в краю» [4, арк. 1]. Втіленням цієї ідеї вважав за можливим у випадку залучивши українських журналістів з різних країн Європи. До того ж пропонував організувати продажу книг на еміграції: «Отже мій план є дуже простий, не вимагає він ані вкладу грошей, ані важких клопотів, вимагає тільки людини, яка сим ділом хотіла б зайнятись, в надії, що вложена праця пізніше буде винагороджена самим інтересом» [4, арк. 1]. Також А. Жук обговорював питання звернення до українських організацій в Америці у справі збирання пожертв для письменників. Зокрема просив О. Олеса надіслати відозву до українських організацій в Трентоні і Вінніпезі і американських часописів про збирання пожертви для українських письменників і журналістів – емігрантів. До відозви просив залучити список членів і звіт діяльності СУЖіП, щоб «там люди переконались, що організація наша не є фіктивна» [10, арк.1].

Неодноразово повідомляв про неможливість отримання коштів для матеріального підтримання О. Олеса: «Кругом таке безденежя, що ти поняття не маєш. Я наприклад, як не дістану стипендії в Празі (вислав недавно подання, за порадою одного з бувших членів Комітету) – то прийдеться випродувати речі» [6, арк. 1].

У частині листів до О. Кандибі А. Жук висвітлює емігрантське середовище Відня, організацією зборів і свят, а також роздуми щодо написання гімну України. Своє буденне емігрантське життя А. Жук описував так: «Майже кожного тижня, крім численних засідань маю, якийсь важкий бойовий день, який мушу винести на своїх плечах. Оце на силу впорався з святом державності, як на носі вже загальні збори журналістів. Хотів в межі часі поїхати до Ліпінського якому вже десять разів обіцяв приїхати, маю до нього важні справи, але крім часу нема ще й грошей навіть на таку маленьку подорож» [3, арк. 1]. Зазначав про опозицію щодо діяльності СУЖіП серед частини українських емігрантів Відня: «На базаківсько-залізничківських святочних зборах людей було так само мало, як і на зборах Союзу і то в значній части ті люди, які були на Союзі, що з цікавості пішли пізніше туди. Там публіка дуже на мене зла хоч я нічого їм не винен» [3, арк. 1]. Ділився враженнями щодо річниці святкування проголошення Четвертого Універсалу УЦР у Відні: «свято пройшло скромно, дуже змістовно, але прилично» [3, арк. 1]. Повідомляв про обмін думками з Ю. Сірим щодо обрання голови СУЖіП. При цьому наголошував, що серед членів СУЖіП виникла опозиція: «Знаю, що вони певні свого успіху і хочать бути супроти нас, спеціально супроти мене, дуже ображеними. А я є самотній, ніхто мені активно не допоможе поставити на своїм. Прийдеться самому ходити до людей, самому агітувати і проче» [3, арк. 1]. Пропонував О. Кандибі очолити СУЖіП і поділився складом управи організації. При цьому наголошував: «З тобою або виграємо кампанію або її цілком програємо» [3, арк. 1].

Серед частини українських письменників і поетів обговорювалась ідея написання гімну для майбутньої суверенної Української держави. Про це О. Кандиба повідомляв А. Жука. Свою думку з цього питання А. Жук висловлював так: «Я не знаю, хто винен, що ми не маємо доброго гімну, хоч заслуговували б його мати, – своєю минувиною, числом народу, простором нашої території, послідовною боротьбою здається даємо багато матеріалу щоб в кільканадцяти строфах виложити суть нашого національного буття, оправдання на життя» [3, арк. 3]. Про те, зазначав, що написання гімну буде актуальним коли буде утворена українська державність. Не заперечував, щоб О. Кандиба написав гімн. Натомість запропонував свій текст українського гімну:

«Ми потомки славних предків.

Україна – стара Русь. Наш край сягає від Карпат по Кавказ.

Київ – се наша святиня і столиця.

Чорне море – є козаче.

Степи наші вкриті могилами борців за нашу волю й щастя.

Ми їх нікому не віддамо, за них самі помремо.

Працею зробимо наш край багатим.

Будемо в нім панувати вівіки.

Найкращих з поміж нас слухати і почитати.

З сусідами в згоді жити...» [3, арк. 3].

Обговорюючи насущні питання діяльності СУЖіП акцентував увагу О. Кандибу, на отримання джерел фінансування організації: «щодо програми діяльності та важко її укладати – не знаючи чи будемо мати, які матеріальні ресурси на її виконання» [3, арк. 5]. Пропонував О. Кандибі рекомендувати М. Кушніру поїхати до Праги для отримання коштів для СУЖіП: «Коли він зуміє розвіяти упередження проти Союзу і ті свіжі сплетені про нього, які хтось поширив в Празі, взагалі

коли на місті зорієнтується в ситуації, а вона буде для нас корисною, то може й без нас справа залагодиться» [7, арк. 3]. Водночас А. Жук сумнівався із запропонованого вище плану і рекомендував О. Кандибі самому поїхати до Праги: «Чомусь мені здається, що коли Олесь особисто не поїде до Праги, то нічого з наших заходів і надій не вийде» [7, арк. 3]. На переконання А. Жука О. Кандибу більше знають в Празі і тому міг би отримати фінансові кошти для СУЖіП. Також А. Жук підкреслював, що немало важливу роль відіграє довіра певних людей в Празі до СУЖіП: «Коротко скажу, що суть справи полягає в тім, чи мають в Празі довір'я до осіб, які стоять тепер на чолі Союзу? Як можуть то дадуть гроші, не мають – не дадуть. Так що розв'язок справи лежить не в Управі, а в Олесові» [7, арк. 4].

Щодо програми СУЖіП А. Жук зазначав: «програма наша мусить бути, на мій погляд, скромна і реальна здійснена. Перше, що треба зробити і що ми можемо зробити – се провести добру внутрішню організацію, об'єднати коло Союзу всю пишучу братію, організувати в інших містах групи і зробити Союз і його групи центральними культурного товариського життя, через улаштування відчитів, дискусій, свят і т. д.» [3, арк. 5].

В наступних листах розповідав про роботу управи СУЖіП і матеріальні труднощі. «За попередню грошову господарку Союз має дуже злу репутацію – мусимо її трохи поправити без інтернованої праці в організації і ощадністю. Я поставлю справу так, щоб Управа порушила винести се подання і провести цілу операцію» [7, арк. 1]. Закликав О. Кандибу переїхати з Берліну до Праги, оскільки в останній більше роботи серед української громадськості. Водночас у А. Жука були сумніви щодо існування СУЖіП: «Огортає мене тривога, що наша Управа скоро розлізиться. Уже тепер вони дуже важко збираються – одні повиїжджали, другі мало цікавляться справами. До всього того «опозиція» якісь протести поробила чи робить здається до американських часопесей написали про попередню господарку в Союзі» [7, арк. 2]. При цьому неодноразово наголошував про важкі умови роботи в СУЖіП і відсутності підтримки в роботі серед інших його членів. «Взагалі я набрався різних обов'язків понад мої сили і нічого не можу на час зробити, – писав А. Жук. – В Союзі мушу все сам за всіх робити, тож не дивуйтесь, що так все поволі йде. Звіту ніяк не можу скінчити се не така легка справа, як мені видавалось» [7, арк. 5]. Ділився своїми думками щодо його роботи в СУЖіП: «З ідеологічних і товариських мотивів взявся перевести до життя завмерлу організацію, ... її репутацію і репутацію тих людей, які її перед тим вели, постаратись удержати її в руках людей, які на мій погляд заслуговують нею радити й озброїв, через се проти себе майже всіх Наддніпрянців; не будучи зовсім причетним до справ Союзу в минувшині, служу тепер мішеною для всіх, хто на Союз хоче щось... сказати, а як прийдеться до чогось – певно буду полишений сам боронитися і за себе і за тих ...» [7, арк. 3]. У черговому листі до О. Кандиба А. Жук заперечував закиди М. Кушніра у бездіяльності управи СУЖіП наголошуючи на тому, що відсутня значна частина членів організації у Відні, а серед тих, що беруть участь в засіданнях «не можуть віддати їй багато часу, коли всі ми тут є біди, жебраки без гроша за душею, а попередня Управа маючи колосальні на ті часи гроші, нічого для нової Управи не лишила в Касі...» [7, арк. 3].

У листі від 4 квітня 1928 р. А. Жук висловлював свої міркування з приводу видання творів О. Кандиба в еміграції. Зокрема, вважав недоцільним розпочинати видавничі проекти: «Я не радив би Тобі видавати у власному заряді на еміграції, дальших томів Твоїх творів, бо це, крім деякого морального задоволення, не принесе Тобі нічого позитивного. Видавати книжки на еміграції це значить вкладати в справу час, гроші, енергію – без всякого матеріального ефекту...» [12, арк. 1]. Натомість рекомендував видавати свої твори в Львові, незважаючи на те, що «можливостей для цього у Львові існує менше, як у Києві чи Харкові (беручи справу теоретично) і під оглядом матеріальним на Західній Україні справа представляється менше корисною, як на Великій Україні, але деякі можливості є і їх треба використовувати» [12, арк. 1]. У випадку неможливості реалізації видавничих проектів пропонував коли «перспективи на ширшу і поважнішу видавничу діяльність Союзу існують то я так само порадив би Тобі видавати свої нові книжки творів у Празі, під фірмою Союзу бо для тебе особисто вигідніше, щоб твої твори видавались в краю і щоб цим займалась якесь комерційне видавництво» [12, арк. 1]. Натомість запропонував у Празі під егідою СУЖіП видавати неперіодичний літературно-публіцистичний збірник в якому окрім поезій і прози була би присутня літературна критика, бібліографія та статті на актуальні політичні теми, а також мемуари. На велике переконання А. Жука такий збірник мав би успіх як на еміграції так і на Україні. При цьому А. Жук ознайомлювався із творами О. Олесь і просив надсилати нові.

Питання переїзду СУЖіП неодноразово обговорювалась у листах А. Жука. Зокрема він допускав можливість переїзду СУЖіП до Праги. Обговорюючи питання створення груп СУЖіП в Празі А. Жук в листі від 8 червня 1923 р. наголошував, якщо буде ставати чим більше прихильників СУЖіП «та коли будуть виглядати, що на пражському ґрунті Союз може завоювати собі якусь позицію, то може згодитись на періщення й головного осідку до Праги, а у Відні лишилась група Союзу» [13, арк.1]. Крім того, він надіслав так званий «Правильник для групи українських

журналістів і письменників в Празі», який включав 12 параграфів і регламентував відносини між Управою СУЖіП і групою. Закликав О. Кандибу скликати Установчі збори і включити нових членів, які проживають у Празі до організації. Також пропонував у випадку переїзду прийнятий запропонований А. Жуком статут і перекласти його на чеську мову і зареєструвати у чеській поліції і «взагалі оперуйте тим статутом при всяких поданнях, а самі можете виступати як провізирічно Управою перед чехами» [8, арк. 1]. Про свій переїзд зазначав так: «Чи зможу я коли не будуть вибратись до Праги не знаю. Я, що називається, ледве дихаю і є цілковито без радий» [8, арк. 1]. Уже через декілька днів допустив можливість переїзду до Праги у випадку, коли сім'я буде матеріально забезпечена. Натомість запитував про плани О.Олеся, а особливо щодо фінансових операцій. Ділився думкою про заснування літературних видань: «найбільш раціональною формою допомоги пишучій братії було б заснування під фірмою Союзу якогось безпартійного, аполітичного видавництва, наприклад неперіодичних літературних альманахів і періодичного історичного журналу» [8, арк. 2]. В листі датованого 27 січнем 1924 р. А. Жук ще раз нагадував, щоб обрати нову управу СУЖіП при цьому «щоби не вийшло ніяких внутрішніх компліяцій серед тої групи членів Управи, яка перебуває у Празі і по загальних зборах обняли урядування, і щоби взагалі не дати нікому приводу для яких не будь небажаних розмов» [8, арк. 2].

Обговорюючи питання переїзду СУЖіП до Праги, А. Жук не виключав можливість передачі книг із власної бібліотеки на баланс організації при умові, якщо буде належне місце для зберігання і СУЖіП за власний кошт перевезе їх з Відня. «З огляду на те, що Прага є осідком двох вищих українських шкіл і місцем перебування значного числа української академічної молодіжї і української інтелігенції взагалі, яка відчуває великий брак української книжки для студій і лектури; далі з огляду на те, що Прага стала культурним центром цілого слов'янства і українська бібліотека потрібна там не тільки для українців. Я пропоную Союзові заложити в Празі велику загальну доступну українську бібліотеку, а як її основу прийняти від мене в дар дублети з моєї бібліотеки з Відня яких набереться до 2000» – наголошував А. Жук [8, арк. 3]. Також А. Жук надслав невеликий перелік книг і видань Союзу визволення України (далі – СВУ) і при цьому зазначав що, багато є на складі «серед них є хоч малоцінні, але дуже рідкі речі, яких не було, нема і не буде в продажі і сю колекцію може забрати чеський університет за 500 крон. Другу таку колекцію книг підібрав і вишлю Сірому, може він продасть Громадському Комітетові, а як не знайдеться купець, то будуть першою партією книг для бібліотеки СУЖіП» [9, арк.1]. Через короткий час А. Жук надслав О. Кандибі доопрацьований список видань СВУ, щоб Ю. Сірий продав громадському комітетові у Празі за ті самі 500 крон. Серед нового переліку книг і видань були 13 нових позицій. Загалом комплект включав 108 книг. Найбільше цінував А. Жук серед того комплекту «Вісник СВУ». При цьому він, ще раз наголосив, що «сі колекції представляють велику рідкість і Ви легко їх можете, як захочете продати в Празі тим чи іншим інституціям, тим більше, що я ставлю дуже помірковану ціну» [9, арк.2]. В продовження цієї тематики А. Жук у листі від 27 березня 1924 р. повідомляв О. Олеся, що вислав 4 «п'ятикілові пакунки» книг до бібліотеки чеського університету у Празі на руки доктора Благи і рахунок і «додав ще коло сотки нових книжок, разом на суму 1300 крон» [9, арк.5].

Вважав безперспективною справою стягнення боргів з членів СУЖіП, які перебували за межами Відня. Водночас відкидав свої фінансові претензії до СУЖіП: «як не оголошую таких претензій до цілого ряду інших громадських організацій для яких даю масу дарової праці; так само пов'язаної з видатками з власної кишені, як би не моє незвичайно тяжке матеріальне положення, яке кидає мене просто в розпуку» [8, арк. 2].

У справі комплектації управи СУЖіП закликав залучати осіб із соціал-демократичного табору. Як приклад пропонував персону Д. Дорошенка. Щодо структури нової управи СУЖіП наголошував: «Мусимо дотримуватися абсолютної безпартійності, сим поб'ємо всякі конкурентні заходи. Як сконсолідується група однодушних людей і пуститься в Празі наша машина в рух, тоді можна буде запропонувати тим панам, що сотворили конкурентів журналістську організацію вступили до нашого союзу» [8, арк. 4]. Щоб уникати конкуренції і ворожості як варіант радив О. Кандибі запропонувати празькій журналістській організації вступити в СУЖіП. При цьому надаючи одне місце в управі СУЖіП «але умові – ніякої політики в Союз не вносити, тільки при таким умові він стане загальнонаціональним об'єднанням українських культурних сил і як такий зможе відіграти поважну роль і в стороні професійних інтересів своїх членів, і в культурному життю народу взагалі» [8, арк. 7].

Недоліком СУЖіП А. Жук вважав те, що серед його членів відсутні такі персони, як В. Винниченко, М. Грушевський «ані цілого ряду інших помітних робітників пера, натомість є кілька осіб, про яких можна сказати, що й пера того вони в руках не держали» [8, арк. 6]. Був переконаний, що потрібно включати поважних людей без огляду на їх політичні переконання, оскільки це підніме престиж організації, а це в свою чергу призведе до розвитку українського

письменницького руху. «...був би дуже радий, як би до Союзу вступив і Винниченко і Грушевський, і Шаповал, і Мазепа і т. д. аби тільки всі ті одиниці й групи не старалися зробити Союз зняряддям своєї гурткової чи партійної політики», – наголошував А. Жук [8, арк. 6]. Як варіант пропонував видавати твори українських класиків. В наступних листах повідомляв про те, що Загальні збори СУЖіП у Відні вирішили перенести осідок організації до Праги. Просив скликати нові загальні збори і одразу приступити до праці «хоч би в формі літературних сходин і рефератів – найлегша робота, яку можете і без грошей зробити» [10, арк. 2]. Щодо своєї кандидатури в СУЖіП просив за бажання вибрати на заступника голови організації. Обмінюючись думками, щодо існування аналогічної організації в Празі, яку підтримував громадський комітет, А. Жук вважав небажаним існування двох організацій в Празі. Нарікав на Ю. Сірого, що той не виконував своїх обіцянок. А. Жук у листі від 29 квітня 1927 р. до О. Кандиби ображався на те, що «Сірий показався не солідним крамарем і я загрозив був йому відповідними консеквенціями, коли він на певний термін не зробить нічого для виконання своїх зобов'язань» [11, арк.1].

Отже, аналіз листування А. Жука до О. Кандиби дає можливість відчутти атмосферу емігрантського життя у Відні. Також ілюструє про активну роботу А. Жука в СУЖіП і вироблення різного роду пропозицій щодо покращення роботи організації і підготовки видавничих проєктів.

Список використаних джерел

1. Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури НАН України (далі ВР – ІЛ НАН України) ф.114, од. зб. 885. 2. ВР ІЛ НАН України, ф.114, од. зб. 886. 3. Там само, од. зб. 887. 4. Там само, од. зб. 888. 5. Там само, од. зб. 889. 6. Там само, од. зб. 890. 7. Там само, од. зб. 891. 8. Там само, од. зб. 893. 9. Там само, од. зб. 894. 10. Там само, од. зб. 895. 11. Там само, од. зб. 896. 12. Там само, од. зб. 897. 13. Там само, од. зб. 2807.

Андрей Магурчак

УКРАИНСКАЯ ЭМИГРАЦИОННАЯ ЖИЗНЬ ВЕНЫ В ПЕРЕПИСКЕ АНДРЕЯ ЖУКА И АЛЕКСАНДРА КАНДЫБЫ

В статье освещается отдельный период эмиграционной деятельности украинского общественного политического деятеля, кооператора Андрея Жука. Впервые в научное обращение вводятся документы из архивов. Письма А. Жука тематически отображают внутреннюю жизнь венского «Союза украинских журналистов и писателей» и межличностные отношения. Освещаются предложения А. Жука относительно решения неотложных проблем, которые волновали украинскую эмигрантскую среду, входившую в состав «Союза украинских журналистов и писателей».

Ключевые слова: Андрей Жук, Александр Кандыба, Вена, переписка, украинская эмиграция.

Andriy Magurchak

THE LIFE OF UKRAINIAN EMIGRATION IN VIENNA THROUGH THE LENSES OF ANDRIY ZHUK'S CORRESPONDENCE WITH OLEKSANDR KANDYBA

The separate period of emigration activities of Ukrainian public and political activist, cooperator Andriy Zhuk is highlighted in the article. Zhuk's correspondence reflects internal life of «The Vienna Union of Ukrainian Journalists and Writers» and interpersonal relations. The article highlights Zhuk's proposals concerning the settlement of urgent issues that disturbed Ukrainian emigration circles in «The Union of Ukrainian Journalists and Writers».

Key words: Andriy Zhuk, Oleksandr Kandyba, Vienna, correspondence, Ukrainian emigration.

УДК 329.7 (477)

Вікторія Волошенко

**ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА У ВИДАННЯХ «ПРОСВІТ»
НАДДНІПРЯНЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Стаття присвячена проблемі популяризації українознавства у видавничій діяльності осередків товариства «Просвіта» у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. Проаналізовані особливості рецепції українознавчої тематики громадськими діячами, дотичними до діяльності товариства. Виявлені чинники, які впливали на складання оперативного поля популярної україністики у виданнях «Просвіти». Розглянуті дискусії з визначення тем, пріоритетних для популяризації.

Ключові слова: «Просвіта», Наддніпрянська Україна, популяризація українознавства, діячі українського національного руху, видавнича діяльність.

На сьогодні українознавство, як наукова система знань, включає широкий спектр економічної, політичної, соціальної, культурної, історичної проблематики України та українців (історії, мови, культури, психології, виховання, соціальних відносин, суспільного устрою, права, економіки, природи, екології, етногенезу тощо). Обриси наукового українознавчого дискурсу були закладені у ХІХ – на початку ХХ ст. Із зняттям заборон з українського слова у 1906 р. для діячів українського національного руху Наддніпрянщини відкрилась і довгоочікувана можливість більш вільного продовження роботи з популяризації українознавчої тематики серед широких верств населення. Діяльність у цьому напрямку діячів осередків «Просвіти» (1906–1916 рр.) мала особливе значення, адже уособлювала не приватну ініціативу, а результат суспільної взаємодії української громадськості.

Важливість україністики у репертуарі видань «Просвіт» неодноразово підкреслювалась в узагальнюючих [1–3] і спеціальних працях з історії товариства [4–6]. Книгознавець М. Люзняк вказала на національно-політичний характер його діяльності у становленні української науково-популярної книги [7, с. 333]. У цій статті зроблено спробу виявити особливості рецепції українознавчої тематики громадськими діячами, дотичними до видавничої діяльності «Просвіт», а саме з'ясувати, як складалось оперативне поле популярної україністики, які теми вважались пріоритетними для популяризації, як дискусії точились щодо характеру їх висвітлення.

Суспільні діячі, сконцентровані навколо «Просвіт» (Б. Грінченко, М. Левицький, С. Єфремов, В. Дурдуківський, Д. Дорошенко, М. Комаров, С. Шемет, О. Пчілка, О. Русова, В. Науменко та ін.), мали відношення до формування і наукового, і популярного українознавства. Маючи досвід видання української книги, використовували його у налагодженні роботи осередків «Просвіти», серед яких особливо виділявся київський на чолі з Б. Грінченком. Ще у чернігівський період своєї діяльності він особливого значення надавав біографічним нарисам українських письменників та доступному висвітленню історичних фактів. Однак до 1906 р. він, як і інші українські видавці Наддніпрянщини, через обмежувальну політику імперської влади, був змушений займатись виданням белетристики, частково маскуючи під неї і науково-популярні брошури [7, с.91–96; 8, с. 85].

Вагу українознавчої тематики у справі «національного освідомлення народу» в українських колах, здавалося б, не треба було доводити – результати її популяризації вже були наявні у Галичині. Український есер М. Залізник, який співпрацював і з львівським, і з київським товариствами, підкреслював, що завдяки цій просвіті «український народ» Галичини перестав бути «етнографічною масою». «будівельним матеріалом для чужих, дужчих народів» [9, с.590]. Утім пріоритетність висвітлення українознавства не була аксіоматичною. В. Доманицький у доповіді для конгресу «Просвіт» у Львові у 1909 р. відзначав, що з 220 українських видань, які побачили світ у підросійській Україні у 1908 р., науково-популярні складали 19 %, але популярної україніки серед них було обмаль [8, с. 93–94]. Добре задокументована історія київської «Просвіти» засвідчує суперечки з цього питання у представників українського національного руху: якщо до 1906 р. популяризувати українознавство заважала агресивна цензурна політика російської влади, то у революційних умовах – внутрішні розбіжності у визначенні тем, які потребували першочергової уваги.

На перших зборах київської «Просвіти» 25 червня 1906 р. з цього питання виникла дискусія між прибічниками українських радикальних демократів (фундаторів осередку) і українських соціал-демократів. Есдеки на чолі з А. Жуком відстоювали агітаційно-політичний характер просвіти

народу, доводили, що популярна література має призначатись передусім для робітників як основної сили «національного і соціального визволення народу». Вони не бачили необхідності у створенні окремого українського відділу у бібліотеці товариства та виданні українознавчої літератури, «бо українських книжок мало і вони не можуть дати читачам нічого путячого». Радикальні демократи, оповідаючи у своїх виданнях ці дискусії, приписували А. Жуку категоричні висловлювання щодо українознавчої літератури, яку він називав «хламом Київської старини» та «усяким хламом з Женев та зо Львовів», абсолютно некорисним для «робочого люду», зацікавленого у книжках політичної і соціальної спрямованості, які могли б стати «знаряддям робітників в сучасній боротьбі» [10, с. 14–15; 11].

Есдеки і надалі критикували видавницьку діяльність «Просвіти» на сторінках соціал-демократичного тижневика «Слово» (1907–1909 рр.) [12, с.22], адже в кінцевому підсумку напрям цієї діяльності визначали не вони, а їх ідейні опоненти, які під «робочим людом» розуміли не тільки робітників, але й селян. Б. Грінченко, М. Левицький, С. Шемет, Б. Ярошевський, Ф. Матушевський дотримувалися думки, щоб у бібліотеці «Просвіти», крім відділу світової літератури, був добре зорганізований український. За їх спостереженням, у Києві було важко знайти книжки з українознавства, хоча саме на них мала спиратись праця «для культури, для просвіти рідного народу». Б. Грінченко погоджувався із необхідністю видання брошур різних видів і жанрів, але на перший план вимагав поставити «те, чого у нас нема і чого нам тепер дуже треба, а саме: книжок з українознавства» [10, с.17–18].

Ще на перших зборах створеній видавничій комісії доручено знайти придатні для видання друковані і рукописні праці та скласти список тем для підготовки нових книжок. Укладачі цього реєстру, надрукованого у 1907 р., свідомо не вводили до нього теми вже існуючих брошур (напр., з медицини, ветеринарії, техніки, ремесла, хліборобства). Свій покажчик вони не вважали ідеальним і чекали корисних пропозицій: всі популярні українські видання мали скласти «невеличку енциклопедію знаннів, найпотрібніших для початкової освіти», «перший круг знаннів, який дав би змогу перейти до другого» [13, с.3–7; 14, с.17–18].

До реєстру потрапило близько чотирьох десятків тем з українознавства. Широкий спектр питань представлений у розділі «Українська історія, історія вкраїнської літератури»: побут князівського періоду; Україна з Литвою; Україна і Польща; побут другої половини XVII в.; Україна й татари; Петро Сагайдачний; Б. Хмельницький і Переяславська умова; козацтво; Запорозька Січ; Іван Виговський; Петро Дорошенко; Іван Мазепа; Павло Полуботок; Гайдамаччина; закон і суд у старовину; цехи і братства; історія церкви і релігійні рухи; пани й панщина; земельна справа на Україні від Хмельниччини до нашого часу; історія освіти; історія змосковлення України; історична доля української мови, її значення як культурного чинника; українська народна пісня та її співці; українське письменство і його вага в історії; театр на Україні; Тарас Шевченко; Михайло Драгоманов; Іван Франко. До розділу «Географія політична й соціальна вкупі з етнографією» віднесені: географія України; Україна в цифрах серед інших країв; опис України географічний, етнографічний і економічний по окремих краях; побутове життя українців; українські емігранти в Азії, Америці та інших місцях; колоністи в Україні. Соціально-економічні аспекти життя українців представлені у розділі «Економія»: капітал і праця в народнім господарстві; фабрична й інша продукція; хазяйство натуральне й грошове; капіталістична продукція; машини та їх значення у людській роботі; домашній промисел, його форми і вага для народного хазяйства; земельна справа: форми володіння землею в Україні; шляхи вирішення земельної справи; спілки: хліборобські й промислові; транспорт в економічній справі; робітнича справа взагалі і зокрема в Україні; гроші; дрібний кредит; податки; пожежі і боротьба з ними. Базову освіту народу мали доповнювати правові відомості («Право»): форми держави; виборче право; національні права та їх забезпечення; злочинства як результат соціально-економічного ладу; суд; українське народне звичаєве право [13, с.814].

Окреслені перспективи популяризації різних аспектів українознавства були втілені у життя лише частково. По-перше, через гостру нестачу рукописів, «добре написаних і придатних з цензурного погляду». У 1907 р. члени видавничої комісії забракували більшість надісланих до редакції матеріалів. Серед брошур, що пройшли рецензування, було тільки чотири, написаних на теми реєстру. У 1908 р. з 21 прорецензованих рукописів тільки п'ять було на українську тематику. Члени комісії навіть звертались до відомих письменників, пропонуючи їм написати книжки на замовлення (біографії українських діячів, історію земельної справи в Україні, українську географію і т. ін.), але марно. Наприкінці 1907 р. активісти видавничого комітету дійшли згоди щодо необхідності введення оплати праці авторів, але для розгортання цієї роботи бракувало коштів [14, с.17–18; 15, с.28–29].

Не меншою проблемою стала нестача активних працівників. Г. Шерстюк з обуренням писав у 1908 р., що українське громадянство через особисті непорозуміння і партійну ворожнечу так і не

змогло об'єднатись навколо «корисного огнища» («Просвіти») та виробити «такий план для культурної праці, що не протиречив би завданням тієї чи іншої партії» [16]. Негативну роль політичної боротьби, яка абсорбувала багато сил, перешкоджаючи просвітній роботі, у 1909 р. відзначав і представник «Просвіти» у Львові І. Брик [17, с.124].

Поза тим, до 1916 р. Київській, Одеській та Катеринославській «Просвітам» вдалось видати 17 брошур українознавчого спрямування: 8 історичних, 5 етнографічних, 1 літературознавчу та 3 календарі. Ще 8 брошур містили твори українського красного письменства [18, с.12–26].

Найбільш помітними були здобутки у популяризації української історико-культурної спадщини. Окрім вказаних восьми історичних брошур (авторства М. Драгоманова, Б. Грінченка, М. Комарова, М. Загірньої, Д. Яворницького, Д. Дорошенка), у 1907 р. київська «Просвіта» видала комплект з 10 листівок з портретами діячів українського національно-культурного руху – Б. Грінченка, М. Грушевського, М. Драгоманова, С. Єфремова, М. Коцюбинського, М. Левицького, М. Лисенка, Лесі Українки, І. Франка, Т. Шевченка. У 1913 катеринославська «Просвіта» випустила тираж з портретом Т. Шевченка, а у Мануйлівському осередку видрукували світлини із зображенням просвітян села та приміщення товариства. Після ліквідації у лютому 1916 р. Катеринославської «Просвіти» її видавничі плани були реалізовані членами «Українського видавництва у Катеринославі»: три з семи брошур стосувались історії України. Серед нездійснених видань катеринославської «Просвіти» були три книжечки авторства О. Островського, Л. Бідної та, ймовірно, Д. Дорошенка. У Києві так і не побачила світ підготована С. Шерстюком «Хрестоматія української літератури» [18, с.51, 100–104].

З історичних тем найчастіше популяризували козацьку – вона стала головною у семи з восьми виданих брошур, ще одне видання Б. Грінченка присвятив історії братств. Усі три книжечки, видані «Українським видавництвом у Катеринославі», були написані А. Кащенком з козацької історії, одна з них – про поступову денаціоналізацію чернігівських козаків – переселенців на Урал. Минуле козацтва було у центрі уваги і нездійснених видань катеринославської «Просвіти», і історичної інформації, представленої у «Календарях «Просвіти» на 1907 і 1908 роки – у вміщених у них невеличких історичних календарях (однакових в обох виданнях) і у хронологічній таблиці видання на 1908 р. Серед 70 історичних дат з хронологічної таблиці «Що коли діялось» згадки про князівську добу складають 7,1 % всієї кількості, польсько-литовську – 2,9 %, козацьку – 52,9 %, факти втручання Росії у політичне, господарське та культурне життя України – 21,4 %, події культурного життя – 15,7 %. В історичних календарях, крім подій козацького періоду, також вказані такі: зруйнування Києва Батием; з'єднання Литви з Польщею; битва при Ворсклі Вітовта з татарами; приєднання Волині та Поділля до Росії, пожежа у Києві 1811 р.; «з'єднання уніатів з православною церквою»; «визволення народу з кріпацтва»; судова реформа. Там само були згадані факти культурного життя України: Берестейська унія, надання Б. Хмельницьким привілею братській київській школі, заснування університетів у Харкові та Києві і відкриття пам'ятника І. Котляревському у Полтаві. В. Доманицький у статтях «Про давній лад на Україні» та «Депутати з України в комісії р. 1767» намагався розкрити тему історичної закоріненості традицій народного самоуправління в Україні. Б. Грінченко у розвідці «Якої нам треба школи» відстоював історичне право українців на освіту рідною мовою [19–20].

В історичних календарях, крім подій, згадане значне коло українських діячів: козацьких очільників (К. Косинського, К. Разумовського, П. Конашевича-Сагайдачного, І. Скоропадського, Б. Хмельницького, І. Мазепу, П. Дорошенка), вчених та культурників (П. Могила, Г. Кониського, К. Острозького, І. Гізеля, С. Косова, М. Костомарова, М. Драгоманова, О. Бодяньського, Т. Рильського; О. Огоновського, М. Максимовича, П. Чубинського), поетів та письменників (О. Куліша, Т. Шевченка, П. Ніщинського, М. Старицького, О. Метлінського, О. Марковича; Л. Глібова, І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка, О. Кониського). Окремі статті «Календарів «Просвіти», як правило, оздоблені портретами, присвячені І. Котляревському, Т. Шевченку, В. Антоновичу, І. Франку, Б. Грінченку, В. Доманицькому, М. Сумцову, М. Кропивницькому, М. Садовському, М. Чалому, Н. Молчановському, М. Маркович, І. Карпенко-Карому. Один з матеріалів «Календаря» на 1908 р. стосується українських депутатів у Державній Думі. Видатні особистості України згадувались і у розвідках з історії національно-культурного відродження, нарисах діяльності українських товариств, музеїв, видавництва, бібліотек [19–20].

На загальних зборах київського осередку 8 травня 1908 р. члени товариства звернули увагу на потребу видання історичної белетристики. Доти встигли видрукувати лише переклад «Чернігівки» М. Костомарова, але вже замовили переробку «Сагайдачного» Д. Мордовця і написання нових книжок белетристичного змісту з історико-культурної та етнографічної тематики: «Український театр», «Українське письменство і його вага в історії», «Угорщина», «Галичина», «Буковина» [15, с. 28–29]. Про важливість видання історичних повістей і взагалі історичної

белетристики для справи пробудження національної свідомості на просвітницькому конгресі 1909 р. говорили представники і київської, і львівської «Просвіти» [8, с. 93–94; 17, с. 120].

За час існування Київської «Просвіти» її діячі видали п'ять брошур з етнографії – про життя українців Галичини, Буковини, Кубані та переселенців до Америки. Київські просвітяни мріяли про підручник з географії, з добре складеним українським відділом, але бажаних написати його не знайшлося [14, с. 21]. Пізніше підручник «Географія України» був підготовлений Д. Дорошенком у Катеринославі, але так і залишився не виданим [18, с. 103–104]. У календарях «Просвіти» українознавчі аспекти географії та етнографії представлені у матеріалі А. Я. «Відомості про Європу», в якому вміщені статистичні відомості на теми «Україна в межах Росії» та «Про землю на Україні». Інформативною є і дубльована в обох календарях стаття Б. Грінченка «Де ми і скільки нас?». Крім опису українських річок, морів та великих міст, у ній розповідається про заселені українцями райони Австро-Угорської та Російської імперій (в останній включно з місцевостями поза межами українських губерній) [10, с. 34–40].

Окреслені діячами «Просвіти» обрії популярної україністики розширювались у публічних обговореннях. Так, М. Залізник хотів бачити у популярних виданнях розкриття «всіх сторін життя Галичини» [9, с. 589–590], а В. Ко-ий – надання статистичної інформації про українців Кубані, Воронижчини, Донщини, Курщини, Ставропілщини, Холмщини, Бесарабії, Гроденщини і ін., відомостей про українські повіті і міста та їх мешканців; українську колонізацію «азіатської Росії», українське економічне життя, культуру і побут (просвіту, медицину, кредит, торгівлю, промисловість і т. ін.)» [21, с. 201–202]. С. Петлюра високо оцінив календар «Просвіти» на 1908 р., як «дуже корисне справочне видання», сповнене відомостей про пошту, залізницю, пароплави, вартість гербових паперів, тексти законів про товариства, спілки та збори тощо. Разом з тим виявив зацікавленість у появі економічних відомостей «всеукраїнського характеру»: про заробітки, промисли, умови праці на різних підприємствах – і фабричних, і сільськогосподарських [22, с. 35–36].

Одна з відмінностей у виборі тем для популярних видань діячами «Просвіти» Галичини і Наддніпрянщини полягала у різному ставленні до релігійної тематики через різну роль панівних церков у житті українців. Серед брошур, виданих львівським товариством, було 11 «релігійно-моральних» (стільки ж, скільки географічних) [17, с. 118]. Натомість, серед видань «Просвіти» Наддніпрянщини книжки релігійного змісту відсутні, їх вочевидь не відносили до українознавчої проблематики через переконання у русифікації Православної церкви. При цьому серед тем, запропонованих до написання, можна знайти питання з історії Церкви в Україні та її русифікацію. У Наддніпрянській Україні таке ставлення було характерне не тільки для діячів «Просвіти» – за даними В. Доманицького, у 1908 р. з'явилась лише одна українська книжка релігійного змісту, але й та – штундистська [8, с. 93–94].

Зовнішні чинники суттєво обмежували можливості наддніпрянських просвітян у висвітленні актуальних суспільно-політичних, соціально-економічних та правових питань українського життя. Задекларована показна аполітичність діяльності Київської «Просвіти» [12, с. 22], не була зайвою в умовах фактичного «знерухомлення» діяльності більшості утворених осередків «Просвіти» Наддніпрянщини на фоні масових арештів, обшуків і заборон. У 1905–1906 рр. закінчилися невдачею спроби надати політичного характеру діяльності одеської «Просвіти», видавнича активність якої на користь народу обмежилась двома брошурами історичного змісту. Те саме стосувалось і катеринославської «Просвіти». У 1912–1913 рр., очолювана Д. Дорошенком видавнича секція осередку, випускає у світ лише чотири популярні брошури, всі – історико-культурної спрямованості. І це при тому що у 1907 р. сам Д. Дорошенко не приховував розчарування втратою українцями шансу використати «волю слова» для поширення «брошурочної літератури, яка пояснює всі сторони політичних і соціально-економічних проблем, висунутих гарячими подіями біжучої хвилі, тимчасом як хмари таких брошур в російській мові було видано й поширено на українській території» [23, с. 8].

Задекларована аполітичність не заважала київським просвітянам підіймати у своїх виданнях «наболілі» питання (передусім земельне та автономічне). Навесні 1907 р. С. Петлюра вітає оголошення Київською «Просвітою» конкурсу на популярну брошуру про автономію України, стверджуючи, що видавничу діяльність товариства треба було розпочинати саме з висвітлення найбільш «пекучих» питань, а не «життя чужоземних країн і народів» [22, с. 35–36]. Однак просвітянам вдавалось писати, добирати та друкувати такі брошури (навіть «про чужоземні країни»), зміст яких торкався саме «наболілих» питань. Це добре підтверджує С. Щоголев у доповідній записці київському губернатору від 1 квітня 1910 р., в якій збирає цитати з 12 видань «Просвіти» для підтвердження намагань членів товариства поширювати ідеї соціальної справедливості, інтернаціоналізму, «папізму», антимілітаризму, боротьби за національні і політичні права, секуляризації просвіти, корисності місцевого самоврядування і демократичного народного представництва, захисту прав народу на збройне відстоювання своїх прав [24, арк. 21–27].

Отже, у період функціонування «Просвіт» Наддніпрянщини пріоритетність популяризації українознавства не була самоочевидною. Уможливлення політичної активності у революційні роки спрямовувало зусилля частини української громадськості у це русло, зумовило появу запиту на актуально-злободенну, агітаційну популярну українську літературу. Фундаторам товариства доводилось докладати зусиль, щоб довести важливість популярної україністики, скласти тематичну програму, а потім організувати її реалізацію в умовах нестачі коштів, активних працівників, компетентних і безкорисних авторів-популяризаторів, а тобто і якісних рукописів, які б відповідали вимогам просвітян і могли бути пропущені цензурою. Попри владні обмеження української просвітницької активності діячі «Просвіти» знаходили можливості популяризувати історико-культурні та етнографічні теми, а також політичні, економічні та правові відомості українознавства не тільки у спеціально присвячених цим проблемам брошурам і публікаціям, але й у виданнях, які нібито стосувались питань зарубіжної історії та культури. У подальших дослідженнях здається доцільним проаналізувати визначення оперативного поля українознавства у видавничій діяльності «Просвіт» у 1917–1923 рр.

Список використаних джерел

1. Євселевський Л. І. «Просвіта» в Наддніпрянській Україні. Історичний нарис / Л. І. Євселевський, С.Я. Фарина. – К., 1993. – 128 с.
2. Лисенко О. В. «Просвіти» та кооперативи в українському суспільному середовищі на початку ХХ ст. / О. В. Лисенко. – К., 2008. – 180 с.
3. Нарис історії «Просвіти» / Р. Іванчук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів, Краків, Париж, 1993. – 232 с.
4. Зворський С.Л. Видавнича та бібліотечна діяльність Київського товариства «Просвіта» (1906–1920 рр.): автореф...дис...канд...іст...наук: 07.00.08 «Теорія та історія видавничої справи та редагування» / С. Л. Зворський. – К., 2000. – 18 с.
5. Кудряшов Г.О. Видавнича діяльність товариств «Просвіта» Лівобережної України (поч. ХХ ст.): автореф...канд...наук з соціальних комунікацій: 27.00.05 «Теорія та історія видавничої справи та редагування» / Г. О. Кудряшов. – К., 2013. – 18 с.
6. Соломонова Т. Р. Книговидавнича діяльність подільських «Просвіт» на початку ХХ ст. / Т. Р. Соломонова // Поділля у контексті української історії. – Вінниця, 2001. – С. 145–148.
7. Люзняк М. Українська науково-популярна книга кінця ХІХ – початку ХХ ст. як соціокультурний феномен: з історії виникнення та становлення / М. Люзняк. – Львів, 2000. – 375 с.
8. Доманицький В. Український видавничий рух в Росії за останніх п'ятнадцять літ / В. Доманицький // Перший український просвітньо-економічний конгрес уладжений Товариством «Просвіта» в сорокалітє засновання у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 р. / Зредагували І. Брик і М. Коцюба. – Львів, 1910. – С. 81–96.
9. Залізняк М. Українська популярна література в 1909 р. / М. Залізняк // Літературно-науковий вістник. – 1910. – Т. ЛІІ. – Кн. ХІІ. – С. 588–595.
10. Звідомлення товариства Просвіта у Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка, за 1906 рік. – К., 1907. – 74 с.
11. «Просвіта» в Києві // Рідний край. – 1906. – Число 27. – С.15–16.
12. Дорошенко Д. Культурно-просвітня діяльність українського громадянства за останні два роки / Д. Дорошенко // Україна. – 1907. – Т.ІV. – С.17–34.
13. Теми для книжок / Товариство Просвіта у Києві. – Київ, 1906. – 14 с.
14. Звідомлення Товариства Просвіта у Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка, за 1907 рік. – К., 1908. – 71 с.
15. Звідомлення Товариства Просвіта у Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка, за 1908 рік. – К., 1909. – 105 с.
16. Шерстюк Гр. Культурне огнище / Гр. Шерстюк // Рідний край. – 1908. – Число 22. – С. 6–8.
17. Брик Ів. Короткий огляд української популярної літератури в Галичині / І. Брик // Перший український просвітньо-економічний конгрес уладжений Товариством «Просвіта» в сорокалітє засновання у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 р. Вказ. пр. – с. 110–126.
18. Видання «Просвіт» Наддніпрянської України, 1906–1922 / Укл. С. Л. Зворський. – вип.4 (Нац. парлам. б-ка України). – К., 1999. – 133 с.
19. Календарь Просвіти. – К., 1906. – 159, ІV с.
20. Календарь «Просвіти» на рік 1908. – К., 1907. – 151 с.
21. Ко-ий В. Календарь «Просвіти» на 1908 р. у Києві / В. Ко-ий // Літературно-науковий вістник. – 1908. – Т.ХLІІ. – Кн. ІV. – С. 200–203.
22. Петлюра С. З українського життя / С. Петлюра // Україна. – К., 1907. – Т.ІІ. – С. 20–36.
23. Дорошенко Д. Україна в 1906 р. / Д. Дорошенко // Україна. – 1907. – Т.І. – С. 1–29.
24. Центральний державний історичний архів України, в м. Києві, ф. 442, оп. 639, од. зб. 797, 41 арк.

Виктория Волошенко

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ УКРАИНОВЕДЕНИЯ В ИЗДАНИЯХ «ПРОСВИТ» НАДДНЕПРЯНЩИНЫ ВНАЧАЛЕ ХХ В.

Статья посвящена рассмотрению проблемы популяризации украиноведения в издательской деятельности отделений товариществ «Просвита» в Надднепрянской Украине в начале ХХ в. Проанализированы особенности рецепции тематики украинистики общественными деятелями, причетными к деятельности товариществ. Выявлены факторы, влиявшие на определение оперативного поля популярной украинистики в изданиях «Просвиты». Рассмотрены дискуссии по определению тем, приоритетных для популяризации.

Ключевые слова: «Просвита», Надднепрянская Украина, популяризация украиноведения, деятели украинского национального движения, издательская деятельность

Viktoriiia Voloshenko

POPULARIZATION OF UKRAINIAN STUDIES IN «PROSVITA» PUBLICATIONS IN NADDNIPRYANSHCHINA AT THE BEGINNING OF THE XXTH CENTURY

The article is dedicated to the study of the problem that reveals the popularization of Ukrainian studies in publishing activities of «Prosvita» branches in Naddniprovska Ukraine at the beginning of the XXth century. The author analyses the peculiarities of the reception of Ukrainian studies by the social activists involved in the activities of the above partnerships. The article reveals the factors that influenced the formation of the basic traits for Ukrainian studies in the editions of «Prosvita». The discussions revolved around the subjects being top-priority for popularization are reviewed herein.

Key words: «Prosvita», Naddniprovska Ukraine, popularization of Ukrainian studies, leaders of the Ukrainian national movement, publishing activities.

УДК 94(477)

Мар'яна Зуляк

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті аналізується історіографія громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності Антона Крушельницького, відомого громадсько-політичного діяча, письменника, публіциста, літературознавця, журналіста, перекладача, педагога, міністра освіти Міністерства народної освіти Української Народної Республіки, редактора і видавця.

Ключові слова: Антін Крушельницький, громадсько-політична діяльність, культурно-просвітницька діяльність, історіографія проблеми, Західна Україна.

Актуальність досліджуваної тематики має цінне наукове значення, оскільки дає можливість проаналізувати історіографію проблеми громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності Антона Крушельницького (1878–1937 рр.), відомого громадсько-політичного діяча, письменника, публіциста, літературознавця, журналіста, перекладача, педагога, міністра освіти Міністерства народної освіти Української Народної Республіки, редактора і видавця, осмислення його місця в національному житті, обґрунтування ролі й значення в історії України. Цей значний перелік його зацікавлень свідчить про неординарність особи, його всебічність і талант.

В українській історіографії до сьогодні не має жодного ґрунтовного наукового історичного дослідження, у якому б аналізувалася історіографія громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності А. Крушельницького, більше того, дослідники у загальних історичних працях практично не згадують його.

Актуальність публікації ґрунтується на тому, що попри усі досягнення національної історіографії у дослідженні задекларованої тематики, зазначена проблема у повному обсязі й належним чином, комплексно й концептуально не розглядалася науковцями. Наукове осмислення історіографії громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності А. Крушельницького (1878–1937 рр.) є важливим і актуальним завданням української національної історіографії. Сприяння його розв'язання й покликана ця стаття.

Наукова новизна статті зумовлена сукупністю поставлених завдань та засобами їх розв'язання. У публікації вперше концептуально, комплексно, цілісно, всебічно та ґрунтовно досліджено історіографію громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності А. Крушельницького (1878–1937 рр.); проаналізовано й класифіковано історіографічний матеріал із досліджуваної проблематики; введено у науковий вжиток значну кількість важливих маловідомих і невідомих, раніше недоступних архівних і рукописних джерел та документів;

Мета статті – аналіз історіографії громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності А. Крушельницького в окреслений період.

Для реалізації мети визначено основні завдання: виокремити основні групи праць в історіографії проблеми; проаналізувати загальні праці з історії України, політичної історії, нариси культурно-просвітницьких і суспільно-політичних рухів, історії держави і права, публікації дослідників української діаспори, праці радянських учених і дослідження сучасних українських науковців.

Історіографію праць з досліджуваної проблематики умовно можна поділити на такі чотири групи: до першої групи належать загальні праці з історії України, політичної історії, нариси культурно-просвітницьких і суспільно-політичних рухів, історії держави і права; до другої –

публікації дослідників української діаспори; до третьої – праці радянських учених; до четвертої – дослідження сучасних українських науковців.

Перша група представлена працями з історії України, політичної історії, нарисами культурно-просвітницьких і суспільно-політичних рухів, історії держави і права. Зокрема, це дослідження Т. Гунчака [1], І. Нагаєвського [2], Ю. Зайцева [3], С. Кульчицького [4], В. Смолія [5], Я. Грицака [6], В. Іванова [7]. Так, Т. Гунчак пише про трагічні події для України й українців у 30-х рр. ХХ ст., наголошуючи в основному на політичних процесах цього часу, наводить приклади знищення як окремих осіб, так і цілих інституцій [1, с. 195–203]. І. Нагаєвський згадує про утворення 9 квітня 1919 р. у Рівному, на Волині, нового лівого уряду, в складі якого перебував й А. Крушельницький. Автор загалом наголошував на основних напрямках його роботи, не акцентував увагу на особах чиновників міністерства [2, с. 289].

Ю. Зайцев основну увагу приділяв відродженню влади Директорії, її внутрішньому становищу і спробам реформувань [3, с. 236–238]. Аналізуючи культурне життя західноукраїнських земель у міжвоєнний період, наголошував на політизації літературного процесу, виділяв так званих «пролетарських письменників», об'єднаних у літературно-мистецьку групу «Горно», яка видавала часопис «Вікна» і до якої належали «новошляхівці», що гуртувалася навколо журналу «Нові шляхи», редактором якого був А. Крушельницький [3, с. 276].

С. Кульчицький, аналізуючи політику радянського керівництва щодо Західної України, наголошував на тому, що галицька інтелігенція намагалася, за рахунок виїзду до УСРР, отримати працю або фахову підготовку в середній та вищій радянській школі. Окрім того, автор зазначав на фінансуванні не лише прокомуністичних, але й некомуністичних структур у Західній Україні з метою отримання підтримки серед населення. На його думку, після самогубства М. Скрипника у 1933 р. в радянській Україні розпочалося справжнє полювання на вихідців із Західної України [4, с. 273–278].

Колектив авторів історії України за редакцією В. Смолія основну увагу приділяв політичній ситуації в УНР у квітні-травні 1919 р. Зокрема, уряду Б. Мартоса, Міністерство народної освіти (далі – МНО), очолюване А. Крушельницьким. Очільник кабінету уряду оголосив про орієнтацію на власні сили, на забезпечення армії та сімей військових [5, с. 251]. Значна увага приділена «кам'янецькому періоду» уряду УНР, однак про участь у його роботі А. Крушельницького не йдеться [5, с. 252–253].

Я. Грицак писав про репресії проти тих галичан-комуністів, які виїхали до УСРР у 1920-х – на початку 1930-х рр. під впливом прорадянської ідеології, а саме: Антона та Івана Крушельницьких [6, с. 197]. Хоча, як відомо, до УСРР виїхали практично усі члени родини Крушельницьких у 1932 р. В. Іванов розглянув нетривалий, але насичений подіями, час відродження Української національної держави, становлення уряду УНР і основні завдання його функціонування (1917–1920 рр.) [7]. Незважаючи на солідність і значимість зазначених видань, задекларованій проблемі не відведено належної уваги.

У другій групі подано публікації дослідників української діаспори, таких, як: І. Боднарука [8, с. 92–95], М. Гави [9, с. 591–592], Б. Романенчука [10, с. 197–226] та інших. Зокрема, І. Боднарук писав про складні умови, у яких опинилися українці упродовж 1920–1930-х рр. у складі Польщі, що й стало, на його думку, причиною орієнтації на УСРР, де, здавалося, політичний процес вів нестримно до повного суверенітету «української радянської держави» [8, с. 92]. Автор вважав, що А. Крушельницький видавав у Львові «за большевистські гроші» «Нові шляхи», яким хотів підкопати «Літературний вісник». Перші числа журналу не викликали підозрінь, у якому напрямі йде журнал. Але дедалі «Нові шляхи» стали на радянські позиції» [8, с. 92].

І. Боднарук повідомляв про виїзд сім'ї Крушельницьких до радянської України, наголошував на тому, що виїхали «... Крушельницькі з усім майном, забрали з собою навіть кімнатну собачку» [8, с. 94]. Автор зазначав, що 13–15 грудня 1934 р. виїзна сесія військової колегії Найвищого суду СРСР розглянула справу «28 українських громадян, письменників, критиків і діячів української культури, засудили їх до розстрілу. Серед розстріляних були такі письменники: Іван Крушельницький, його брат Тарас...» [8, с. 92–93].

До поданої І. Боднаруком інформації варто внести певні корективи. А. Крушельницького і його синів, Івана й Тараса арештовано ще у листопаді 1934 р., звинувачено у керівництві націоналістичною організацією й 17 грудня 1934 р. – дітей розстріляно. Кримінальну справу їх батька Антона переглянуто і у березні 1935 р. заслано на десять років на Соловки. 23 жовтня 1937 р. «трійка» УНКВС в Ленінградській області винесла йому смертний вирок і у той же день привела його у виконання [11, с. 377]. Пізніше, його реабілітували, згідно із ухвалою військової колегії Верховного Суду СРСР № 4н-011856/57 від 19 жовтня 1957 р., у якій зазначалося, що засуджено А. Крушельницького безпідставно й кримінальну справу припинено за відсутністю складу злочину [12, арк. 218].

І. Боднарук повідомляв цікаву інформацію щодо тісних і дружніх стосунків сім'ї Крушельницьких із радянським консулом у Львові й галицькими комуністами. У Березові Вижньому, біля Яблунева, з'їжджалися на канікули консул А. Радченко, віце-консул із дружиною, дочкою і служницею, дружина депутата від «Сельробу» («лівиці» – примітка автора) К. Вальнецького, Софія з малим сином і Я. Галан [8, с. 94]. А. Крушельницький мріяв про переїзд у Наддніпрянську Україну, не вірячи, що там також складно, а то й небезпечно, жити таким, як він. Існує думка, що саме радянський консул у Львові В. Радченко радив йому переїхати до Харкова [13].

І. Крушельницький дружив з Я. Галаном, який у Нижньому Березові в 1929 р. одружився із дочкою місцевого коваля. Через рік вони уже ворогували, Я. Галан постійно критикував І. Крушельницького. І. Боднарук писав про те, що останній «... був великим циніком і з сарказмом висловлювався про галицьку пресу й наші установи» [8, с. 94]. Власне автор припускав, що саме Я. Галан спричинився до смерті сина А. Крушельницького – Івана, тому що писав на нього доноси [8, с. 94].

М. Гава писав про те, що у студентські часи А. Крушельницький був членом групи, яка видавала місячник «Молода Україна», об'єднувала свідомих учнів середніх шкіл і студентів університетів у Західній Україні [9, с. 591–592]. Він зазначав, що А. Крушельницький відомий своєю творчою працею і організаторськими здібностями як директор української гімназії «Рідної школи» ім. Т. Шевченка у Городенці в 1911–1918 рр. [9, с. 592]. Однак М. Чаграк повідомляла про те, що А. Крушельницький був директором української приватної гімназії у м. Городенці упродовж 1912–1918 рр. з перервами [14, с. 70].

М. Гава намагався довести, що виїзд сім'ї Крушельницьких до УСРР пов'язаний із тим, що Антін вважав «... підсоветську Україну землею обітованою, і повіривши у широкий розквіт української культури, покинув разом зі своїми синами й донькою Західну Україну і переселився до Києва» [9, с. 592]. Слід визнати, що ставлення до ідейного вибору Крушельницьких було надзвичайно коректним.

Натомість, внучка А. Крушельницького, Лариса, згадувала про те, що у травні 1934 р. вони виїхали до Харкова [15, с. 118], а не до Києва, як повідомляв М. Гава. О. Рубльов писав про те, що Крушельницькі розпочали виїжджати зі Львова ще у 1931 р., йдеться про дочку Володимиру, яка навчалася в аспірантурі Венерологічного інституту [16, с. 547]. Внучка Лариса у споминах «Рубали ліс. Спогади галичанки» [15, с. 118–131] згадувала про те, що їх родина мала змогу виїхати до Канади, де її діда Антона добре знали як літератора й редактора [15 с. 118]. До речі, М. Хандога, головний редактор «Народного слова» із Пітсбурга (США), повідомляв його, як редактора «Нових шляхів» у Львові, що часопис був дуже добре редагований, у листі йшлося й про те, щоб поширювати його на теренах Америки [17, арк. 14–15]. Як згадувала Лариса, її бабуся вважала, що з Канади можна повернутися, принаймні навідуватися до Галичини, а з радянської України «... назад дороги немає» [15 с. 118].

М. Гава також подав останні роки життя А. Крушельницького в ув'язненні. «Зажурений, посивілий батько-Крушельницький, ледве пересуваючи ноги по темній коморі, жив на далекій півночі у соловецькому кремлі. Єдиною розрадою для батька була його донька, що так само сиділа тут же в кремлі й працювала лікарською помічницею у соловецькому шпиталі. Восени 1937 року перевезли старого Антона Крушельницького до інших таборів, де доля його залишилася незною» [9, с. 592]. С. Підгайний писав про те, що «Глибокої осені 1937 року повезли і старого Крушельницького шукати ще нових, незнаних нетрів советської Півночі, щоб уже випив він повну чашу глуму і страждань за свою і синів наївність та віру в «советське ельдорадо» [18, с. 86].

Доволі розлогу інформацію про А. Крушельницького подав М. Романенчук, в основному присвятивши її йому, як літератору. Так, автор повідомляв про прибуття А. Крушельницького до Коломиї у 1904 р., листування з І. Франком, надсилання йому на рецензію п'єси «Де серце мовить», у якій відобразив деякі риси сполонізованого коломийського міщанства [10, с. 207–208]. Автор писав про те, що оцінив її І. Франко як слабку, відповідно Антін Владиславович не зміг її опублікувати. Подав інформацію про його перебування у Станіславові, Коломиї, Бережанах. Спільне видання зі В. Старосольським літературної серії «Живі струни» – розповідь з перекладу польського поета-модерніста Станіслава Пшибишевського. Зазначений переклад критикував як І. Франко, так і С. Єфремов за патріархальність поданої у творі моралі [10, с. 208]. Натомість, другий випуск «Живих струн», переклад польської письменниці Габрієли Запольської «В гірничій діброві», І. Франко оцінив позитивно [10, с. 208]. Опісля він видав третій випуск «Живих струн» – «Люди з одної доби» Ореста Авдиківського, четвертий – його власна збірка оповідань «Пролетарі» (1899 р.) про погляди на сучасну літературу і п'ятий випуск драми Владислава Оркана «Ніч» з передмовою В. Старосольського [10, с. 208].

М. Романенчук писав також і про те, що саме під впливом творчості І. Франка А. Крушельницький відійшов від модернізму С. Пшибишевського і перейшов до соціального реалізму, який пропагував у Галичині [10, с. 208]. Окрім того, автор подав перелік творів, виданих А. Крушельницьким [10, с. 208–209].

Отже, публікації дослідників української діаспори охоплюють значний пласт як громадсько-політичної, так і культурно-просвітницької діяльності А. Крушельницького, однак її автори допускають окремі помилки й хиби, що було свідченням того, що вони у силу ідеологічних причин не змогли повною мірою користуватися інформацією, що зберігалася у радянських державних архівах.

Третя група – праці радянських учених. Основну увагу приділено літературним зацікавленням А. Крушельницького. Автори намагалися показати формування через вплив на нього не лише особи І. Франка, але й його творів. Це в основному публікації таких авторів, як: С. Трофимук [19, с. 98–101; 20, с. 84–90; 21, с. 75–81; 22, с. 146–153], Г. Панкевича [23, с. 113–115]. Незважаючи на домінування у середовищі радянської науки марксистсько-ленінської ідеології, автори використали значну частину фактичного матеріалу, тим самим доповнивши не лише філологічну, але й історичну науку фактологічними даними.

С. Трофимук започаткував традицію вивчення епістолярної спадщини А. Крушельницького, аналізуючи окремі листи І. Франка до автора, у яких основну увагу приділив їх літературним взаєминам [19, с. 98–101]. І. Франко постійно цікавився творчістю А. Крушельницького, починаючи з 1900 р. між ними налагодилися тісні зв'язки. Звичайно, що листи І. Франка до А. Крушельницького лише частково висвітлюють творчі й особисті взаємини двох письменників. Значний інтерес складають листи А. Крушельницького до І. Франка, рецензії останнього на його твори, а також літературно-критичні розвідки і рецензії А. Крушельницького на художні твори І. Франка. Аналіз матеріалів свідчить про те, що І. Франко, як принциповий і вимогливий критик, намагався застерегти молодого А. Крушельницького від захоплення модерном, скерувати його до реалізму [20, с. 84–90].

Окрему частину публікацій С. Трофимук присвятив «віденському» і «львівському» періодам діяльності А. Крушельницького, його творчим взаєминам з письменниками й видавцями в УСРР тощо [21, с. 75–81]. А. Крушельницький намагався широко пропагувати твори І. Франка, розробляв з ним спільні літературні проекти [22, с. 146–153].

Г. Панкевич основну увагу приділив столітньому ювілею А. Крушельницького як педагога, залишивши поза увагою не лише його педагогічну, але й громадсько-політичну і культурно-просвітницьку працю [23, с. 113–115].

Загалом, варто відзначити певну однобокість праць радянських дослідників, які, виходячи з умов радянської ідеології, не змогли цілісно проаналізувати діяльність А. Крушельницького, а намагалися шаблонно й стереотипно дослідити її. Хоча, певною мірою варто, все ж таки віддати їм належне, оскільки вони подають у публікаціях фактологічний матеріал.

Четверта група представлена публікаціями сучасних українських науковців. Це праці таких дослідників, як: О. Рубльова, Ю. Черченка [24; 25], В. Даниленка, Г. Касьянова [26], В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького [27], Г. Касьянова [28], Ю. Шаповала [29], М. Дубини [30], О. Добржанського [31], Г. Цвенгроша [32], І. Лікарчука [33], Н. Чаграк [34, с. 184–189; 35, с. 248–254; 36, с. 428–434; 37, с. 175–177; 38, с. 68–72, 39; 40, с. 13–18], А. Боровика [41], С. Підгайного [18] та інших.

Зокрема, О. Рубльов та Ю. Черченко зазначають, що у грудні 1934 р., у першій «кіровській хвилі», серед 28 представників української інтелігенції на підставі вироку виїзної сесії військової колегії Найвищого суду СРСР під головуванням В. Ульріха, що відбулася 13–15 грудня 1934 р. у Києві розстріляно, зокрема, західноукраїнських літераторів Івана Крушельницького та Романа Сказинського. Водночас репресіям піддано й інших членів родини Крушельницьких – відомого письменника й громадського діяча А. Крушельницького та його сина – Тараса, що у 1932 та 1934 рр. переїхали до УСРР. У праці також йдеться про фінансову заборгованість українських радянських видань А. Крушельницькому [24–25].

В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький наголошують на складних умовах, у яких перебувала українська інтелігенція у 20–30-ті рр. ХХ ст. З одного боку, автори позитивно оцінюють умови для культурного розвитку українців у 20-ті рр. ХХ ст., з іншого – висловлюють негативне ставлення боротьби радянської системи із прибічниками українізації в 30-ті рр. ХХ ст. [26–27].

Г. Касьянов аналізував не лише соціальний портрет української інтелігенції 20–30-х рр. ХХ ст., але й досліджував її історичну долю. Автор намагався показати, що у радянській системі цінностей українській національній інтелігенції не відводилося місця, позаяк її майбутнє визначалося більшовицькою ідеологією [28].

Ю. Шаповал повідомляв про те, що розстріл так званих «терористів», які входили до «Об'єднання українських націоналістів», організації, що мала на меті повалення радянської влади шляхом здійснення терористичних актів, диверсій та шкідництва. Виїзна сесія військової колегії Найвищого суду СРСР під головуванням В. Ульріха розглянула справи 37 осіб. Серед яких були й Крушельницькі, власне Антін, під тиском слідства, «визнав» себе керівником «Об'єднання українських націоналістів» [29, с. 153–154].

М. Дубина писав про літературну працю А. Крушельницького, наголошував на його непересічному талантові як автора, публіциста, видавця [30]. У монографії О. Добржанського згадується про започаткування діяльності товариства «Молода Україна», створення видавничого комітету, до складу якого, окрім В. Сімовича, Г. Герасимовича, М. Івашка, належав і А. Крушельницький. Видання останнім збірки «Серце» [31, с. 413–414].

Г. Цвенгрош доволі узагальнено писав про перебування А. Крушельницького на посаді міністра МНО УНР, основну увагу звертав на постановку задекларованої проблематики [32, с. 25–29]. Про міністрів освіти України, в тому числі й про А. Крушельницького, йдеться у праці І. Лікарчука [33, с. 123–128].

Н. Чаграк досліджувала педагогічну діяльність А. Крушельницького на теренах Станиславщини [34, с. 184–189], його педагогічні погляди [35, с. 248–254], питання морального виховання на принципах християнської етики у його педагогічній спадщині [36, с. 428–434], ідею національної школи у педагогічних поглядах С. Русової та А. Крушельницького [37, с. 175–177], роль сім'ї як чинника формування світогляду останнього [38, с. 68–72], педагогічні погляди і просвітницьку діяльність А. Крушельницького [39; 40, с. 13–18].

Проблему українізації загальноосвітніх шкіл у часи виборювання державності (1917–1920 рр.) й роль А. Крушельницького у діяльності закордонної місії, скерованої до Відня з метою налагодження друку україномовних підручників, аналізував А. Боровик [41, с. 264–281].

З усіх зазначених авторів, найбільше інформації про переїзд А. Крушельницького зі Львова до Харкова у 1934 р., заборгованість радянських видавництв щодо виплати гонорарів західноукраїнським авторам, у тому числі й А. Крушельницькому, сумлінного виконання ним обов'язків педагога, про протидію «Нових шляхів», редагованих ним, «Літературно-науковому вістнику», його арешт і подальшу долю – писав О. Рубльов [16].

У праці С. Підгайного йдеться про зацікавлення А. Крушельницького більшовизмом, виїзд до УСРР, арешт і розстріл синів, його перебування у Соловецькому кремлі тощо [18, с. 85–86].

Певний внесок у поступ історіографії праць із задекларованої проблематики внесла й автор цієї статті [42, с. 145–148; 43, с. 160–165; 44, с. 195–199; 45, с. 10–13; 46, с. 55–63; 47, с. 117–120; 48, с. 24–28; 49, с. 109–114; 50, с. 85–89; 51, с. 142–146; 52, с. 453–465; 53, с. 252–255; 54, с. 151–158; 55, с. 59–62; 56, с. 131–140; 57, с. 126–131; 58, с. 111–115; 59, с. 157–164; 60, с. 110–118] та інших публікаціях.

Отже, підсумовуючи аналіз історіографії проблеми громадсько-політичної і культурно-просвітницької діяльності А. Крушельницького (1877–1937 рр.), вважаємо за необхідне констатувати наступне. За значний період вивчення задекларованої проблематики нагромаджено певну кількість в основному науково-популярної літератури, що тим чи іншим чином є дотичною до різних аспектів досліджуваної проблеми. Однак вона не є систематично структурованою й цілісною, комплексно не розкриває проблему в цілому, а лише поверхово, тому недостатнє вивчення цієї проблеми вимагало подальшого її предметного дослідження, що сприяло б глибшому аналізу історіографії проблеми громадсько-політичної і культурно-просвітницької діяльності А. Крушельницького в окреслений період. Об'єктивні обставини склалися таким чином, що до цього часу не було підготовлено спеціальних наукових праць, у яких досліджувалася б історіографії проблеми громадсько-політичної і культурно-просвітницької діяльності А. Крушельницького (1877–1937 рр.).

Список використаних джерел

1. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.: іл.
2. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К.: Український письменник, 1994. – 413 с.
3. Історія України / [керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
4. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. Кульчицький. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
5. Історія України: нове бачення / [під ред. В. А. Смолія]. – К.: «Альтернативи», 2000. – 464 с.: іл.
6. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.: іл.
7. Іванов В. М. Історія держави і права / В. М. Іванов. – К., 2002. – Ч. 2. – 2003. – 224 с.
8. Боднарук І. Одна з жертв проклятих років / І. Боднарук // Визвольний шлях. – Січень, 1965. – Кн. 1 (203). – Річник ХVІІІ (ХІІ). – № 1. – С. 92–95.
9. Гава М. В. Антін Крушельницький / М. Гава // Городенщина. Історично-мемуарний збірник. – Нью Йорк-Торонто-Вінніпег, 1978. – С. 591–592.
10. Романенчук Б. Література Коломия / Б. Романенчук // Коломия й Коломийщина. Збірник споминів і статей

про недавнє минуле. – Філадельфія: Видання Комітету Коломиян, 1988. – С. 197–226. 11. Довідник з історії України (А–Я) / [за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста]. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с. 12. Галузевий державний архів Служби Безпеки України, ф. 6, спр. 44987-ФП, 224 арк. 13. Давиденко Є. Загублені сліди Антіна Крушельницького [Електронний ресурс] / Є. Давиденко // Зоря Полтавщини. – 25 жовтня 2012. – Режим доступу: <http://www.zorya.poltava.ua/?p=5956>. 14. Чаграк Н. І. Педагогічні погляди і просвітницька діяльність Антона Крушельницького: дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Чаграк Наталія Ігорівна. – Івано-Франківськ, 2004. – 210 с. 15. Крушельницька Л. Рубали ліс. Спогади галичанки / Л. Крушельницька. – Львів, 2001. – 260 с., 34 с. іл. 16. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. С. Рубльов. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с. 17. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 311, оп. 1, спр. 11, 51 арк. 18. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні / С. Підгайний. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 326 с. 19. Трофимук С. Листи Івана Франка до Антона Крушельницького / С. Трофимук // Жовтень. – 1958. – № 12. – С. 98–101. 20. Трофимук С. Творчі зв'язки І. Франка та А. Крушельницького (на матеріалах листування) / С. Трофимук // Радянське літературознавство. – 1963. – № 5. – С. 84–90. 21. Трофимук С. З листування Антона Крушельницького / С. Трофимук // Радянське літературознавство. – 1968. – № 9. – С. 75–81. 22. Трофимук С. Антін Крушельницький – кореспондент Івана Франка / С. Трофимук // Жовтень. – 1968. – № 9. – С. 146–153. 23. Панкевич Г. Антін Крушельницький – педагог: До 110-річчя від дня народження письменника / Г. Панкевич // Жовтень. – 1988. – № 7. – С. 113–115. 24. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К.: Ін-т історії АН УРСР, 1990. – 58 с. 25. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20–50-ті роки ХХ ст. / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К.: Наук. думка, 1994. – 350 с. 26. Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки) / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов. – К.: Наук. думка, 1991. – 96 с. 27. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с. 28. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. В. Касьянов. – К.: Глобус, Вік, Едмонтон: Канад. ін-т Укр. Студій Альберт. ун-ту, 1992. – 176 с. 29. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. Шаповал. – К. Наукова думка, 1993. – 352 с. 30. Дубина М. І. Антін Крушельницький: літературно-критичний нарис / М. І. Дубина. – К.: Фотовідеосервіс, 1993. – 48 с. 31. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / О. Добржанський. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с. 32. Цвенгрош Г. Із історії діяльності професора Антона Крушельницького на посаді міністра народної освіти УНР: Постанова питання / Г. Цвенгрош // Навчально-виховний процес у вузі і школі та шляхи його розвитку і удосконалення. – Рівне, 1999. – Т. II. – С. 25–29. 33. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України: В 2-х т. Т. 1 (1917–1923 рр.) / І. Л. Лікарчук. – К.: Видавець Ешке О.М., 2002. – 328 с. 34. Чаграк Н. Педагогічна діяльність А. Крушельницького на теренах Станіславщини / Н. Чаграк // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – Вип. 7. – С. 184–189. 35. Чаграк Н. Педагогічні погляди А. Крушельницького / Н. Чаграк // Історія педагогіки у структурі професійної підготовки вчителя: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Серія. соціально-педагогічна. – Вип. 3. – Т. 1. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – С. 248–254. 36. Чаграк Н. Питання морального виховання на принципах християнської етики у педагогічній спадщині А. Крушельницького / Н. Чаграк // Християнство в Україні на межі третього тисячоліття. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С. 428–434. 37. Чаграк Н. Ідея націоналізації школи у педагогічних поглядах С. Русової та А. Крушельницького / Н. Чаграк // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – Вип. 5. – С. 175–177. 38. Чаграк Н. Сім'я як чинник формування світогляду А. Крушельницького / Н. Чаграк // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – Вип. 6. – С. 68–72. 39. Чаграк Н. І. Педагогічні погляди і просвітницька діяльність Антона Крушельницького: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Н. І. Чаграк. – Івано-Франківськ, 2004. – 19 с. 40. Чаграк Н. Діяльність Педагогічної місії УНР у справі видання українських шкільних підручників (1916–1921 рр.) / Н. Чаграк // Джерела: Науково-методичний вісник. – Івано-Франківськ, 2002. – № 1–2. – С. 13–18. 41. Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.) / А. М. Боровик. – Чернівці: КП Видавництво «Чернігівські береги», 2008. – 368 с. 42. Зуляк М. Антін Крушельницький і «Просвіта» / М. Зуляк // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: VIII Всеукраїнська наукової конференції (м. Тернопіль, 15 листопада 2012 р.). – Тернопіль, 2012. – С. 145–148. 43. Зуляк М. Співпраця Антона Крушельницького з «Життям і Знанням» / М. Зуляк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 2. – С. 160–165. 44. Зуляк М. Роль молодіжних, жіночих організацій і Греко-католицької церкви у діяльності «Рідної школи» / М. Зуляк // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)» / [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Ч. II. – С. 195–199. 45. Зуляк М. Антін Крушельницький «Про «останню волю покійного Ю. Романчука» / М. Зуляк // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)» / [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Ч. II. – С. 10–13. 46. Зуляк М. «Нові шляхи» – львівський літературно-науковий, мистецький і громадський місячник (1929–1932 рр.) / М. Зуляк

// Гуманітарні дисципліни у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів: зб. наук. статей. – Львів: ПП Сорока Т. Б., 2013. – Випуск 3. – С. 55–63. 47. Зуляк М. І. Антін Крушельницький – популяризатор творчості Івана Франка / М. І. Зуляк // Вісімнадцята Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів, присвячена 150-річчю ювілею В. І. Вернадського: Матеріали конференції (м. Київ, 26 квітня 2013 р.). – Київ, 2013. – С. 117–120. 48. Зуляк М. Антін Крушельницький про політичну лінію західноукраїнської національної демократії кінця XIX – початку XX ст. / М. Зуляк // Мандрівець. – 2013. – № 2. – С. 24–28. 49. Зуляк М. Співпраця Антона Крушельницького з українськими видавничими товариствами у Відні (1919–1920 рр.) / М. Зуляк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Випуск 1. – Частина 1. – С. 109–114. 50. Зуляк М. І. Формування Антона Крушельницького як особистості і громадсько-політичного діяча (кінець XIX – початок XX ст.) / М. І. Зуляк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2013. – Випуск XXXVII. – С. 85–89. 51. Зуляк М. Діяльність Антона Крушельницького в УНР і закордонній групі УНР у Відні / М. Зуляк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Випуск 2. – Частина 1. – С. 142–146. 52. Зуляк М. Націоналізм та його бачення Антоном Крушельницьким / М. Зуляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 23 / [гол. редколегії Микола Литвин]. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2013. – С. 453–465. 53. Зуляк М. Участь Антона Крушельницького в діяльності педагогічної місії міністерства освіти УНР у Відні (1919–1921 рр.) / М. Зуляк // Українознавчий альманах. – Випуск 14. – Київ, 2013. – С. 252–255. 54. Зуляк М. Радянофільська тематика львівського часопису «Нові шляхи» (1929–1932 рр.) / М. Зуляк // Інтелігенція і влада: громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія / Одеський національний політехнічний університет. – О.: Астропринт, 2013. – С. 151–158. 55. Зуляк М. І. Участь Антона Крушельницького в громадському житті міжвоєнного періоду / М. Зуляк // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Дніпропетровськ, 20 грудня 2013 р.): у 5-х частинах. – Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2013. – Ч. 4. – С. 59–62. 56. Зуляк М. Антін Крушельницький – директор приватної гімназії в Городенці / М. Зуляк // Україна в контексті європейської історії: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – С. 131–140. 57. Зуляк М. Вплив родинного середовища і провідних діячів на формування Антона Крушельницького як особистості, громадсько-політичного та культурно-просвітнього діяча / М. Зуляк // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції на тему: «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)» (м. Тернопіль, 26 квітня 2013 р.). – Тернопіль, 2014. – С. 126–131. 58. Зуляк М. Листування Антона Крушельницького з Іваном Франком / М. Зуляк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Випуск 1. – Частина 1. – С. 11–15. 59. Зуляк М. Антін Крушельницький – головний редактор «Нових шляхів» і «Критики» / М. Зуляк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2015. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 157–164. 60. Зуляк М. Публіцистична праця Антона Крушельницького / М. Зуляк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2015. – Вип. 2. – Частина 3. – С. 110–118.

Марьяна Зуляк

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ И КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦКОГО: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

В статье анализируется историография общественно-политической и культурно-просветительской деятельности Антона Крушельницкого, известного общественно-политического деятеля, писателя, публициста, литературоведа, журналиста, переводчика, педагога, министра образования Министерства народного образования Украинской Народной Республики, редактора и издателя.

Ключевые слова: Антон Крушельницкий, общественно-политическая деятельность, культурно-просветительская деятельность, историография проблемы, Западная Украина.

Mariana Zuliak

SOCIAL AND POLITICAL, CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF ANTON KRUSHELNYTSKY: HISTORIOGRAPHY OF ISSUE

The article deals with historiography of Anton Krushelnytsky, well known as a social and political activist, writer, essayist, literary critic, journalist, translator, teacher, editor and publisher.

Key words: Antin Krushelnytsky, social and political activity, cultural and educational activity, historiography of issue, Western Ukraine.

УДК 930:338.23(477.5) «192/198»

Віталій Жмака

МІСТА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ НЕП У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 1920–1980-Х РР.

У статті проведено огляд вітчизняної історіографії 1920–1980-х рр., у якій висвітлюються різноманітні проблеми міського життя Лівобережної України періоду НЕП. Автор виділяє етапи розвитку історичної науки з цього питання, надає їм коментарі. Наголошує, що урбаністична історіографія вказаного періоду пройшла шлях від перших, не впевнених кроків, через гоніння й заборони, до так званого «дозованого розквіту», заклавши досить міцний фундамент для містознавчих студій періоду незалежності.

Ключові слова: історіографія, містознавство, урбаністика, нарис, путівник.

У роки незалежності звернення до містознавчої проблематики стало досить популярним. Опубліковано сотні статей, монографій, виголошено цілу низку промов і тез на наукових конференціях, захищено ряд кандидатських і докторських дисертацій. Науковцями зачіпались і висвітлювались різні аспекти міського життя всіх регіонів України, в тому числі і Лівобережжя рр. непу. Проте, підвалини урбаністичних студій було закладено набагато раніше і саме напрацювання попередніх десятиліть дають можливість науковцям, краєзнавцям, всім хто цікавиться містознавчою тематикою, сьогодні більш плідно і цілеспрямовано досліджувати «білі плями», які є у вітчизняній урбаністиці.

Метою статті є огляд української історіографії 1920–1980-х рр. присвяченої різним аспектам міського життя Лівобережжя періоду непу.

Одразу варто зазначити, що під «Лівобережжям» розуміємо територію, яка в адміністративно-територіальному відношенні входила до складу десяти округ, які впродовж 1920-х рр. становили природно-економічний регіон України – Лівобережжя, в межах яких розташовувалось 23 населених пункти статус яких не змінювався, вони весь час залишалися містами. Історіографію проблеми можна поділити на кілька етапів, кожний із яких якісно відрізняється від попереднього та наступного, а саме: 20-ті роки ХХ ст., 1930-ті – середина 1950-х рр., друга половина 1950-х – 1980-ті роки.

Перший етап (20-ті роки ХХ ст.) став початком дослідження міст Лівобережжя не лише періоду НЕП, але й урбаністичних розвідок, присвячених дореволюційному періоду. Біля витоків дослідження соціально-демографічних процесів по містах України, у тому числі й 20-х рр. ХХ ст., стояли А. Хоменко [1–2], Ю. Корчак-Чепурківський [3], М. Птуха [4]. Відомості про національний склад України в цілому і міст зокрема, спираючись на дані міського перепису 1923 р., наводить М. Черлунчакевич [5], розподіляючи міста по губерніях. Результати перепису 1926 р. аналізував С. Мінаєв [6], який порівнював отримані дані з результатами перепису 1897 р., а також проводив паралелі між міськими й сільськими мешканцями. Розгляду системи міських бюджетів України та характеристики комунальних фінансів присвячено статті Т. Соснового [7] і М. Танатара [8], в яких автори подають свою оцінку й коментарі стану міських фінансів.

У 1920-х рр. перший, хто почав вивчати безпосередньо міста України, був І. Вологодцев – член комісії з вивчення міст, створеної у другій половині 20-х рр. при Держплані УСРР. У своєму дослідженні «Особенности развития городов Украины» [9], вміщеному у «Трудах» комісії, І. Вологодцев приділяє увагу демографічній та економічній характеристиці міст України від 1860-х до середини 1920-х рр. Спираючись на результати перепису 1926 р., він розробив економічну класифікацію міст, розділивши їх на кілька груп за зайнятістю населення. Автор подає як загальні відомості про чисельність населення у природно-історичних районах і округах, так і окремо в містах, оперуючи даними переписів 1923 і 1926 рр.

У 1928 р. на сторінках журналу «Краєзнавство» М. Криворотченко опублікував статтю «Місто і краєзнавство» [10], в якій пропонував розглядати місто і його господарство як певний комплекс. Автор подав розроблену програму спеціальних містознавчих досліджень, за якою мали вивчатися соціальний склад міського населення, його переміщення, умови життя та побуту тощо. В цей час з'являються й перші невеликі розвідки з історії Харкова [11–15], Полтави [16], Кременчука [17].

Прийняття у 1925 і 1927 рр. положень про міські ради, які надавали містам певні права й повноваження, знайшло відображення і в тогочасних публікаціях. Зокрема в статті «Про міські ради», підписаної ініціалами «І. Г.» [18], брошурі С. Власенка «Горсоветы на Украине (их работа и ближайшие задачи)» [19], в яких автори подають коментарі прийнятих положень (характеристики і роз'яснення щодо діяльності міських рад, їх функції і повноваження, пояснення до законодавчої бази та роботи в цілому тощо). Таким чином, питання надання міським радам прав і повноважень,

а також увага до міст у цілому, набули широкого розголосу й викликали інтерес у суспільстві у зв'язку з соціально-економічними перетвореннями 1920-х рр.

Характеристиці стану української економіки приділяє увагу К. Воблій, який у статті «Економічний стан України, її багатства підземні й надземні» [20] розглядає розвиток промисловості, сільського господарства, окремо торгівлі, наводячи відомості безпосередньо й по містах (узагальнені дані щодо стаціонарної, ярмаркової, біржової торгівлі, подає результати підсумків перепису торгівлі в містах 1923 р.). Незважаючи на невеликий обсяг, цікавою є розвідка «Місцеве господарство й місцеві фінанси» [21], в якій коротко розповідається про місцеве господарство як у цілому по країні, так і окремо по містах (висвітлюються питання місцевого бюджету, комунального господарства, надається характеристика комунальним підприємствам українських міст тощо).

Отже, як бачимо в 1920-ті рр. досить активно починає розроблятися містознавча тематика. Увага дослідників приділялась різним проблемам міського життя: від економічних, демографічних до історико-культурних аспектів та ін. Разом із тим 20-ті рр. ХХ ст. стали лише першим кроком на шляху урбаністичних досліджень, які з «перемінним успіхом» продовжаться в наступні періоди і стосуватимуться як України в цілому, так і Лівобережжя зокрема.

Другий етап (1930-ті – середина 1950-х рр.) ознаменувався значним переформатуванням історичної науки, що вплинуло й на існування містознавчих студій. Для наукових робіт цього періоду характерним є вихваляння політики радянської влади в різних сферах суспільного життя, відсутність критичного історичного аналізу, замовчування вад системи. До середини 1950-х рр. головна увага дослідників зосереджувалась на висвітленні переможної ходи більшовиків у боротьбі за перемогу соціалізму, з міських мешканців абсолютну увагу приділяли робітництву, боротьбі на економічному фронті. Саме в контексті досліджень подібного спрямування серед матеріалів економічного характеру зустрічаються й деякі узагальнюючі відомості, які стосуються окремих населених пунктів (переважно великих промислових центрів). До таких робіт можна віднести праці О. Сідорова [22–23], С. Бродського й І. Зінгермана [24], С. Червоненка [25], Д. Вірника [26]. З'являються й перші «ластівки» історико-архітектурного спрямування, присвячені Харкову – стаття Г. Яновицького й А. Сановича [27].

Новий етап розвитку української історичної науки загалом і містознавчих досліджень зокрема, розпочався із середини 1950-х і доходить – до кінця 1980-х рр. Хрущовська «відлига» дала можливість нового погляду на історичні процеси, у тому числі й урбаністичну тематику з її регіональним ухилом. Поступово починають відроджуватись містознавчі студії, з'являються перші дослідження у цьому напрямі, які стали відправною точкою для інших істориків-урбаністів на місцях. Серед таких робіт можна назвати праці Г. Окладного [28–29] та О. Михайлика [30–31], присвячені історії Харкова; історико-архітектурний характер носять нариси О. Касьянова [32–33]. Наприкінці 1950 – початку 1960-х рр. побачила світ книга «Визначні місця України» [34–35], яка вийшла двома виданнями.

Значним досягненням 1960–1980-х рр. стало видання 26 томної «Історії міст і сіл Української РСР». Кожен том присвячений історії населених пунктів окремо по певній області (час заснування, політичний, економічний, культурний розвиток тощо). Спочатку опубліковано томи українською мовою [36–39], а згодом після деяких доповнень і уточнень видано російськомовний варіант [40–42]. Це видання стало поштовхом у дослідженні містознавчого характеру.

Одночасно із виходом «Історії міст і сіл Української РСР», а подекуди й випереджаючи їх, члени редакційних колегій томів «Історії міст і сіл...» видавали нариси про міста. Чимала кількість нарисів присвячена й містам Лівобережжя, у яких автори не оминули й події 1920-х рр. Значна увага в них приділяється розгляду економіки, особливо відновленню промисловості у відбудовний період і в часи перших п'ятирічок. Окреме місце відводиться висвітленню політичного життя, зокрема показ «провідної ролі й досягнень більшовицької партії». Згадуються шляхи культурного розвитку в містах, наводяться демографічні дані тощо. Такі нариси видано по Ізюму [43], Краснограду [44], Кременчуку [45–46], Лебедину [47], Лубнах [48–49], Миргороду [50], Ромнах [51], Сумах [52], Хоролу [53]. Досить схожий характер мали путівники по місту: Гадячу [54], Зінькові [55], Полтаві [56–60], Краснограду [61–62], Кременчуку [63–64], Лубнах [65], Сумах [66–67], Ромнах [68], Харкову [69–70] та цілому регіону, де основна увага зверталась саме на міста [71–73]. Органічно доповнювали ці матеріали нариси історико-архітектурного спрямування: Полтаві [74], Сумах [75], Харкову [76–78] та нариси про окремі райони, в яких одним із основних елементів були розповіді містознавчого характеру [79]. Змістовною є книга М. Дяченка «Улицы и площади Харькова», яка з уточненнями і доповненнями перевидавалась кілька разів [80–83], в ній подано цікаві факти з історії виникнення і розвитку вулиць і площ міста. Досить цікавими та інформативними є довідкові книги по Сумах [84] і Харкову [85].

Загальні урбаністичні процеси, що відбувалися у містах України в ХІХ – кінці 60-х рр. ХХ ст., в «Історико-географічному збірнику» розглядав А. Доценко [86]. Ця публікація була однією з перших

комплексних досліджень такого роду після 1920-х рр. Окремі проблеми розвитку міст регіону 20-х рр. ХХ ст. знайшли своє відображення в дослідженнях і публікаціях науковців. Зокрема, проблеми міської демографії порушувались дослідниками на наукових конференціях [87–88].

Упродовж другої половини 1950–1980-х рр. з'являється велика кількість літератури, присвяченої дослідженню економіки радянської доби. Наскрізним елементом робіт, присвячених дослідженню економіки, є приділення особливої уваги промисловості. Певне уявлення про стан промисловості на різних етапах її розвитку надають нариси з історії окремих підприємств, видання яких було приурочено до ювілейних дат, пов'язаних із цими підприємствами. Оскільки більшість промислових закладів розміщувалось у містах, дані нариси дають можливість подати деяке уявлення і про промисловий та економічний розвиток окремих населених пунктів. Крім того, цінність цих нарисів полягає ще й у тому, що з настанням «сталінської доби», коли містознавчі студії зійшли нанівець, вивчати міста вбачалось можливим лише через дослідження історії фабрик і заводів. Зважаючи на те, що багато промислових підприємств, які мають багатолітню історію, знаходились у Харкові, найбільше нарисів було присвячено саме харківським заводам: електромеханічному [89], машинобудівним «Красный Октябрь» [90] та «Свет шахтера» [91], моторобудівному «Серп і молот» [92]. Такі ж нариси було видано по Ізюмському [93] та Полтавському [94] тепловозоремонтних заводах, Кременчуцькому заводу дорожніх машин [95], Полтавському турбомеханічному заводу [96], Сумському машинобудівному заводу імені Фрунзе [97] тощо.

Науковці також не оминули увагою питання соціальних і класових структур. Одним із перших до цієї тематики звернувся Ф. Турченко, який у своєму дисертаційному дослідженні та статті розглядає зміни в соціально-класовій структурі міського населення України впродовж 1920-х рр. [98–99]. В українській радянській історіографії вагомим внеском у вивчення соціально-класової структури українських міст є колективна робота С. Кульчицького, І. Рибалки, Ф. Турченка «Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917–1937» [100], в якій досліджено зміни чисельності та складу робітництва, а також інших прошарків суспільства в соціально-класовій структурі міського населення України 20-х рр. ХХ ст.

Значна увага науковців приділялась висвітленню історичного шляху і етапів становлення міських органів влади. Упродовж другої половини 50-х – початку 90-х рр. ХХ ст. різні аспекти діяльності та розвитку міських рад України 1920-х рр. стали предметом досліджень у статтях О. Олексієнка [101], В. Довгопола [102–103], статтях і монографії О. Гонтара [104–106]. Зокрема, у монографії «Городские Советы Украины: история становления и развития (20–30-е годы)» О. Гонтар розглядає шлях організації і діяльності міських органів влади, вибори до них, їх соціальний склад, робить спробу показати конкретні дії міськрад щодо відновлення промисловості, розвитку кооперації в умовах непу.

Таким чином, даний етап став проривом у вивченні міст регіону й міського простору України загалом. Незважаючи на, часто, заідеологізованість і однобічність викладу матеріалу, урбаністичні дослідження набули широкого поширення і створили масивну базу, на основі якої містознавчі студії розгорнуть свою діяльність вже у роки незалежності.

Лівобережне українське місто 20-х рр. ХХ ст., не залишилося поза увагою науковців. Дослідники зверталися до вивчення демографічних, національних, соціальних змін міського населення, соціокультурного розвитку міст, історії становлення і діяльності міських рад, розвитку промисловості та торгівлі тощо. Хоча слід визнати, чимало досліджень стосувалися українських міст у цілому, відомості про міста Лівобережжя наводилися у загальному контексті. Також необхідно відзначити, що серед міст Лівобережжя найбільш вивченим є Харків, дослідженню якого присвячено значну кількість наукових праць. Загалом урбаністична історіографія 1920–1980-х рр. пройшла кілька етапів у своєму розвитку (від перших, не впевнених кроків, через гоніння й заборони, до «дозованого розквіту»), заклавши досить міцний фундамент містознавчих досліджень на наступні десятиліття.

Список використаних джерел

1. Хоменко А. П. Населення України 1897–1927 рр. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17.XII.1926 р. / А. П. Хоменко. – Х.: [Б. в.], 1927. – 79 с.
2. Хоменко А. П. Сучасне українське місто в класовому відношенні (спроба соціальної характеристики) / А. П. Хоменко. – Х.: ДВУ, 1925. – 44 с.
3. Корчак-Чепурківський Ю. О. Місто й село у смертності Наддніпрянської України / Ю. О. Корчак-Чепурківський // Демографічний збірник. – К., 1926. – Т. 4. – С. 113–171.
4. Птуха М. В. Смертність у Росії й на Україні / М. В. Птуха. – Х.; К.: [Б. в.], 1928. – 195 с.
5. Национальный состав Советской Украины: (Объяснительная записка к этнографической карте Украинской Социалистической Советской Республики) / сост. зам. наркома внутренних дел Н. А. Черлунчакевичем с участием сотр. НКВД УССР. – Х.: Тип. ВУСПС, 1925. – 130 с.
6. Мінаєв С. В. Наслідки вселюдного перепису 1926 р. на Україні: Населення. Міський житловий фонд / С. В. Мінаєв. – Х.: Харків-друк, 1928. – 91 с.
7. Сосновий Т. Система городского бюджета на Украине / Т. Сосновий // Хозяйство Украины. – 1926. – № 7. – С. 56–62.
8. Танатар М. Финансы коммунального

- хозяйства Украины / М. Танатар // Хозяйство Украины. – 1928. – № 3. – С. 125–135. 9. Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины / И. К. Вологодцев // Труды комиссии по изучению перспектив развития городов. – Х., 1930. – Вып. 1. – С. 93–205. 10. Криворотченко М. Місто і краєзнавство / М.Криворотченко // Краєзнавство. – 1928. – № 4. – С. 1–4. 11. Бразуль С. Столиця України – Харків: короткий довідник для екскурсанта / С. Бразуль. – Х.: ДВУ, 1929. – 90 с. 12. Бразуль С. Столиця України – Харків: короткий довідник для екскурсанта / С. Бразуль. – Х.: ДВУ, 1930. – 101 с. 13. Іволгін С. Старий Харків: Нариси / С. Іволгін. – Х.: ДВУ, 1929. – 31 с. 14. Ковалівський А. Харків (культурно-історичний нарис) / А. Ковалівський. – Х.: ДВУ, 1930. – 87 с. 15. Провідник по Харкову: з назвами вулиць та планом м. Харкова / Харк. наук. т-во. – Х.: [Б. в.], 1927. – 80 с. 16. Екскурсійний довідник по Полтаві та Полтавській окрузі. – Полтава: [Б. в.], 1927. – 67 с. 17. Молоків-Журський П. П. Кременчук (короткий довідник) / П. П. Молоків-Журський, М. М. Нечаєв, С. М. Рождественський. – Кременчук: Окр. т-во краєзнавства, 1929. – 47 с. 18. І. Г. Про міські ради / І. Г. // Радянська Україна: двохтиж. бюл. ВУЦВКУ рад. – 1925. – Ч. 9 (15). – С. 31–33. 19. Власенко С. Горсоветы на Украине (их работа и ближайшие задачи) / С. Власенко. – Х.: Пролетарий, 1927. – 47 с. 20. Воблий К. Економічний стан України, її багатства підземні й надземні / К. Воблий // Календар-справочник «Вся Україна в адресах на 1925 рік». – [Б. р.]. – С. 117–134. 21. Місьцеве господарство й місцеві фінанси – Х.: Агітсекретаріат НКФ УСРР, 1928. – 48 с. 22. Сідоров О. Індустріальному Харкову – столиці УСРР – зразкове комунальне господарство / О. Сідоров. – Х.: Пролетарий, 1932. – 55 с. 23. Сідоров О. Нарис з економіки Харківщини / О. Сідоров. – Х.: Пролетарий, 1930. – 154 с. 24. Бродський С. Основні проблеми комунального господарства м. Харкова / С. Бродський, І. Зінгерман. – Х.: Міськрада, 1931. – 110 с. 25. Червоненко С. Україна до Жовтневої революції і в роки радянської влади / С. Червоненко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1951. – 116 с. 26. Вирный Д. Украинская ССР: Краткий историко-экономический очерк / Д. Вирный. – М.: Госполитиздат, 1954. – 182 с. 27. Яновицький Г. Про Харків старий і новий / Г. Яновицький, А. Санович // Архітектура Радянської України. – 1938. – № 10. – С. 18–21. 28. Окладной Г. М. Очерки по истории развития советского Харькова / Г. М. Окладной. – Х.: Обл. изд-во, 1956. – 359 с. 29. Окладной Г. М. Социалистический Харьков / Г. М. Окладной. – Х.: Кн.-газ. изд-во, 1951. – 203 с. 30. Михайлик А. Ф. Харькову – 300 лет: Краткий историко-экономический очерк / А. Ф. Михайлик. – Х.: Обл. изд-во, 1958. – 159 с. 31. Михайлик О. Ф. Харькову – 300 рр.: Короткий історико-економічний нарис / О. Ф. Михайлик. – Х.: Обл. вид-во, 1956. – 131 с. 32. Касьянов А. М. Харьков: архитектурно-исторический очерк / А. М. Касьянов. – К.: Изд-во Академии архитектуры Украинской ССР, 1955. – 187 с. 33. Касьянов О. М. Харків: Історико-архітектурний нарис / О. М. Касьянов. – К.: Держбудвидав УРСР, 1956. – 22 с. 34. Визначні місця України / [упоряд.: Д. І. Гнатюк, Б. І. Силін]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 723 с. 35. Визначні місця України / [упоряд.: Д. І. Гнатюк, Б. І. Силін]. – [2-ге вид., переробл. і допов.]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961. – 787 с. 36. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Полтавська область / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. – 1028 с. 37. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Сумська область / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – 694 с. 38. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Харківська область / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. – 1002 с. 39. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Чернігівська область / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 780 с. 40. История городов и сел Украинской ССР: в 26 т. Сумская область / гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) [и др.]. – К.: Гл. ред. УСЭ, 1980. – 698 с. 41. История городов и сел Украинской ССР: в 26 т. Харьковская область / гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) [и др.]. – К.: Гл. ред. УСЭ, 1976. – 722 с. 42. История городов и сел. Украинской ССР: в 26 т. Черниговская область / гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) [и др.]. – К.: Гл. ред. УСЭ, 1983. – 815 с. 43. Дяченко М. Т. Ізюм: Історико-краєзнавчий нарис / М. Т. Дяченко. – Х.: Кн. вид-во, 1963. – 168 с. 44. Рущенко П. Т. Красноград: Історико-краєзнавчий нарис / П. Т. Рущенко. – Х.: Харк. кн. вид-во, 1962. – 163 с. 45. Кременчук: Краєведческий очерк. – Х.: Прапор, 1965. – 126 с. 46. Кременчук: краєведческий очерк / [Г. С. Барвинок, Д. Т. Величенко, Л. И. Евселевский и др.]. – [2-е изд., доп. и перераб.]. – Х.: Прапор, 1966. – 141 с. 47. Дудченко К. М. Лебедин: Історико-краєзнавчий нарис / К. М. Дудченко, В. Є. Тичина. – Х.: Прапор, 1974. – 70 с. 48. Білий П. Х. Лубни: Історико-краєзнавчий нарис / П. Х. Білий. – Х.: Прапор, 1968. – 119 с. 49. Білий П. Х. Лубни: Історико-краєзнавчий нарис / П. Х. Білий. – [2-ге вид., переробл. і допов.]. – Х.: Прапор, 1971. – 92 с. 50. Аббасов А. М. Миргород: Історико-краєзнавчий нарис / А. М. Аббасов, О. Я. Герасименко. – Х.: Прапор, 1967. – 80 с. 51. Ромни: Історико-краєзнавчий нарис / [Г. С. Гречко, Т. Г. Єгоров, А. А. Кричевський та ін.]. – Х.: Прапор, 1968. – 131 с. 52. Сапухіна Л. П. Суми: Історико-краєзнавчий нарис / Л. П. Сапухіна, В. Д. Скрипник. – Х.: Прапор, 1972. – 103 с. 53. Хвиль М. М. Хорол: Історико-краєзнавчий нарис / М. М. Хвиль, П. П. Зима. – Х.: Прапор, 1969. – 80 с. 54. Панасенко А. Я. Гадяч: Путівник / А. Я. Панасенко. – Х.: Прапор, 1985. – 56 с. 55. Лещенко Г. І. Зіньків: Путівник / Г. І. Лещенко. – Х.: Прапор, 1987. – 96 с. 56. Волосков В. Ф. Полтава: 100 памятных мест / В. Ф. Волосков. – Х.: Прапор, 1987. – 185 с. 57. Остроушко Л. М. Полтава: Путівник / Л. М. Остроушко. – Х.: Прапор, 1977. – 86 с. 58. Полтава: книга для туристів / [Г. А. Антипович, В. Е. Волошина, В. П. Жук и др.]. – Х.: Прапор, 1981. – 183 с. 59. Полтава: книга для туристів / [Г. А. Антипович, И. Д. Буряк, В. Ф. Волосков и др.]. – [2-е изд., дораб. и доп.]. – Х.: Прапор, 1989. – 196 с. 60. Полтава: Путівник для туристів / [упоряд.: С. О. Данілов, Л. С. Вайнгорт, С. М. Немчин]. – Полтава: Обл. кн.-газ. вид-во, 1963. – 122 с. 61. Голуб О. О. Красноград: Путівник / О. О. Голуб. – Х.: Прапор, 1963. – 89 с. 62. Голуб О. О. Красноград: Путівник / О. О. Голуб, П. Т. Рущенко. – Х.: Прапор, 1981. – 60 с. 63. Евселевский Л.

- И. Кременчуг: Путеводитель / Л. И. Евселевский, П. Н. Пустовит. – Х.: Прапор, 1975. – 80 с. 64. Евселевский Л. И. Кременчуг: Путеводитель / Л. И. Евселевский, П. Н. Пустовит. – [2-е изд., дораб. и доп.]. – Х.: Прапор, 1985. – 95 с. 65. Ванцак Б. С. Лубни: Путівник / Б. С. Ванцак. – Х.: Прапор, 1988. – 139 с. 66. Сапухіна Л. П. Суми: Путівник / Л. П. Сапухіна. – Х.: Прапор, 1978. – 119 с. 67. Сапухіна Л. П. Суми: Путівник / Л. П. Сапухіна. – [2-ге вид., переробл. і допов.]. – Х.: Прапор, 1984. – 111 с. 68. Нелин А. П. Ромны: Путеводитель / А. П. Нелин, Г. В. Диброва. – Х.: Прапор, 1986. – 87 с. 69. Дяченко М. Т. Харків: місцями історичних подій, пам'ятники і заклади культури, видатні діячі / М. Т. Дяченко, С. О. Росін, В. І. Рябок. – Х.: Харк. обл. вид-во, 1957. – 344 с. 70. Немчонок Б. Я. Харків. Пам'ятні історичні місця. Короткий путівник / Б. Я. Немчонок, О. Л. Сарана. – Х.: Прапор, 1967. – 159 с. 71. В путешествие по Сумщине: Сумы, Ахтырка, Глухов, Конотоп, Кролевец, Лебедин, Путивль, Ромны, Шостка. Путеводитель / [В. А. Баранкин, Н. И. Гавриленко, А. Л. Квитковская; Сост. Г. Т. Петров]. – Х.: Прапор, 1978. – 160 с. 72. В путешествие по Сумщине: Сумы, Ахтырка, Глухов, Конотоп, Кролевец, Лебедин, Путивль, Ромны, Шостка. Путеводитель / [Подгот. В. А. Баранкин, В. А. Скакун, Г. Т. Петров и др.]. – 2-е изд. доп. и исправ. – Х.: Прапор, 1984. – 237 с. 73. Полтавщина: Корот. довід.-путівник / За ред. М. Л. Каплуна (відп. ред.) та ін. – Х.: Прапор, 1969. – 258 с. 74. Ігнаткін І. О. Полтава: Історико-архітектурний нарис / І. О. Ігнаткін, А.-Л. С. Вайнгорт. – К.: Будівельник, 1966. – 103 с. 75. Моїсеєнко В. П. Суми: Історико-архітектурний нарис / В. П. Моїсеєнко, Н. П. Новаківська. – К.: Будівельник, 1966. – 79 с. 76. Бондаренко Б. А. Каменная летопись. История градостроительства и архитектура Харькова / Б. А. Бондаренко. – Х.: Прапор, 1972. – 128 с. 77. Бондаренко Б. А. Каменная летопись. История градостроительства и архитектура Харькова / Б. А. Бондаренко. – [2-е изд. доп. и пер.]. – Х.: Прапор, 1978. – 72 с. 78. Тиц А. А. Харьков: Архитектурно-исторический очерк / А. А. Тиц, П. Е. Шпара. – К.: Будівельник, 1983. – 232 с. 79. Ніжинщина: (Історико-економічний нарис) / [П. Х. Білий, В. І. Власенко, Г. Т. Донець та ін.]. – К.: Обл. кн.-газ. вид-во, 1964. – 106 с. 80. Дяченко М. Т. З історії харківських вулиць і площ / М. Т. Дяченко. – Х.: Харк. кн. вид-во, 1961. – 212 с. 81. Дяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова (Из истории города) / Н. Т. Дяченко. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Х.: Прапор, 1966. – 280 с. 82. Дяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дяченко. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – Х.: Прапор, 1974. – 319 с. 83. Дяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дяченко. – [4-е изд., перераб. и доп.]. – Х.: Прапор, 1977. – 272 с. 84. Сумы: Крат. справ. кн. / [В. А. Кипайтулов, Б. А. Гапонцев, В. И. Зюзько и др.]. – Х.: Прапор, 1979. – 167 с. 85. Харьков: Крат. справ. кн. / [А. П. Голиков, Г. К. Андреева, И. А. Алферов и др.]. – Х.: Прапор, 1976. – 296 с. 86. Доценко А. І. Географічні особливості процесів урбанізації на Україні (XIX–XX ст.) / А. І. Доценко // Український історико-географічний збірник. – К., 1972. – Вип. 2. – С. 46–69. 87. Богорад Д. И. Региональные особенности роста городского населения Украинской ССР / Д. И. Богорад, М. А. Жембровский, В. Н. Косенко // Вопросы демографии: материалы конф., посвященной состоянию и задачам демографической науки на Украине, Киев, 27–29 окт. 1966 г. – К., 1968. – С. 188–195. 88. Рудницкий Е. П. Некоторые вопросы демографического развития УССР за 100 лет (1870–1970 гг.) / Е. П. Рудницкий // Методологические проблемы изучения народонаселения в социалистическом обществе: материалы Всесоюз. конф., Киев, 6–8 дек. 1973 г. – К., 1973. – С. 435–439. 89. Очерки истории Харьковского электромеханического завода. Ч. 2. (1918–1964 гг.) / [В. В. Суздальцев, А. Е. Кучер, Б. М. Щербаненко и др.]. – Х.: Прапор, 1965. – 259 с. 90. Очерки истории Харьковского завода «Красный Октябрь» / [подгот.: О. И. Стеценко, С. А. Канавенко, В. П. Шило и др.]. – Х.: Прапор, 1966. – 242 с. 91. Флагман горного машиностроения: Очерки истории Харьковского ордена Ленина машиностроительного завода «Свет шахтера» / [С. Ф. Бабурин, В. М. Бузницкая, Л. Д. Калинина и др.]. – Х.: Прапор, 1979. – 146 с. 92. Годы трудовых свершений: Очерки истории харьковского моторостроительного завода «Серп и молот» / [Е. Ф. Васильева, П. В. Головин, Я. Е. Донской и др.]. – Х.: Прапор, 1975. – 264 с. 93. Изюмскому тепловозоремонтному – 50 лет / [подгот.: И. Т. Агарков, П. М. Белоглазов, Ф. С. Виноградский и др.]. – Х.: Прапор, 1965. – 62 с. 94. Полтавский тепловозоремонтный завод имени А. А. Жданова: Очерки истории / [Т. В. Гаевой, П. Н. Емец, А. Н. Ивахненко и др.]. – Х.: Прапор, 1971. – 176 с. 95. Евселевский Л. И. Кременчугский завод дорожных машин: очерки / Л. И. Евселевский, К. И. Крижевич, П. Н. Пустовит. – Х.: Прапор, 1970. – 187 с. 96. Дорогой рабочей чести: Очерки истории Полтавского турбомеханического завода / [Л. Г. Гусак, С. П. Меренцев, М. Н. Семенко и др.]. – Х.: Прапор, 1974. – 199 с. 97. Сумский машиностроительный завод имени Фрунзе: очерки / [В. М. Василец, А. Н. Дяченко, И. Т. Коваленко и др.]. – Х.: Прапор, 1972. – 155 с. 98. Турченко Ф. Г. Дрібнобуржуазні і буржуазні верстви в соціально-класовій структурі міського населення радянської України в 20-ті роки / Ф. Г. Турченко // Питання історії СРСР. – Х., 1978. – Вип. 23. – С. 30–39. 99. Турченко Ф. Г. Изменение в социально-классовой структуре городского населения в Советской Украине в 20-е годы: дис. ... кандидата ист. наук / Турченко Федор Григорьевич. – Х., 1976. – 274 с. 100. Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917–1937 / [С. В. Кульчицкий, И. К. Рыбалка, Ф. Г. Турченко и др.]; АН УССР, Ин-т истории. – К.: Наук. думка, 1987. – 237 с. 101. Олексієнко О. Г. Організаційна діяльність міських Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Української РСР (1917–1936 рр.) / О. Г. Олексієнко // Наукові записки Київського державного університету. – 1957. – Т. 16, вип. 6: зб. юрид. ф-ту. – № 9. – С. 27–61. 102. Довгопол В. М. Дальше зміцнення і демократизація міських та селищних Рад Української РСР під час перевибірної кампанії 1928–1929 рр. / В. М. Довгопол // Питання історії народів СРСР: [респ. міжвідом. наук. зб.]. – Х., 1969. – Вип. 6. – С. 98–108. 103. Довгопол В. М. Про пошкваллення роботи міських Рад на Україні в перші роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.) / В. М. Довгопол // Питання історії народів СРСР: [респ. міжвідом. наук. зб.]. – Х., 1967. – Вип. 4. – С. 75–85. 104.

Гонтар А. В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20–30-е годы) / А. В. Гонтар. – К.; Одесса: Вища шк., 1990. – 204 с. 105. Гонтар А. В. К вопросу о количестве городов и городских Советов на Украине в 20-е годы / А. В. Гонтар // Вопросы истории СССР. – Х., 1985. – Вып. 30. – С. 85–93. 106. Гонтар А. В. Советские Украины в период восстановления и реконструкции народного хозяйства (1921–1937) в послевоенной советской историографии / А. В. Гонтар // Вопросы истории СССР. – 1987. – Вып. 32. – С. 77–83.

Виталий Жмака

ГОРОДА ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ ПЕРИОДА НЭПА В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ 1920–1980-Х ГГ.

В статье проведен обзор отечественной историографии 1920–1980-х гг., в которой затрагиваются разнообразные проблемы городской жизни Левобережной Украины периода НЭП. Автор выделяет этапы развития исторической науки по этому вопросу, дает им комментарий. Подчеркивает, что урбанистическая историография указанного периода прошла путь от первых, не уверенных шагов, через преследования и запреты, до так называемого «дозированного расцвета», заложив достаточно прочный фундамент для урбанистических исследований периода независимости.

Ключевые слова: город, историография, урбанистика, очерк, путеводитель.

Vitaliy Zhmaka

THE CITIES OF THE LEFT-BANK UKRAINE IN THE PERIOD OF NEPS IN THE NATIVE HISTORIOGRAPHY OF 1920–1980

The article deals with the observation of the native historiography of 1920–1980, where different sides of living in towns in Left-bank Ukraine in the period of NEP are touched upon. The author admits three periods of in the development of the historical science concerning this question and gives some commentaries of it. The author notices that the urban historiography passed the way from the first uncertain steps through different followings and forbiddings to the so-called «limited growth», having made the fundamental basic for the urban researches in the period of independence.

Key words: town, historiography, urban, story, guidebook.

УДК: 94(470+571)

Ірина Музичин

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ ПРО ПОЛІТИКУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розкрито основні аспекти політики Російської імперії щодо українських земель Австро-Угорщини під час Першої світової війни крізь призму бачення західноукраїнських авторів міжвоєнного періоду.

Ключові слова: Перша світова війна, москвофільство, міжвоєнний період, українофіли, західноукраїнські землі.

Особливе місце в історії боротьби українського народу за власну незалежну соборну державу займають 20–30-ті рр. ХХ ст. Незважаючи на величезні фізичні, територіальні, морально-психологічні втрати, український народ, його інтелектуальна еліта, не полишали думки про відновлення суверенної держави. У сьогоденній складній для України військово-політичній ситуації актуальним буде звернути увагу на доробок західноукраїнської суспільно-політичної та наукової думки, яка і започаткувала аналіз проблеми політики Росії щодо українських земель Габсбургів в період Першої світової війни.

Сучасні українські історичні дослідження теми Першої світової війни представлені науково-методичними та історіографічними розробками О. Реєнта [31], М. Литвина [23], В. Великочия [12], В. Любченка [25]. Фрагментарно теми російської присутності в Галичині та розвиток москвофільства торкаються наукові розробки О. Сухого [35], М. Мудрого [28–29] та ін.

У пропонованій статті автор має на меті з'ясувати внесок західноукраїнської історіографії міжвоєнного періоду у дослідження проблеми зовнішньополітичної діяльності Російської імперії щодо українських земель Австро-Угорщини під час Першої світової війни.

Особливості висвітлення ідейно-політичних концептів Росії, з якими вона вступала у війну, запроваджений нею репресивний режим на окупованих українських землях, проблем австрійських і

російських репресій та москвофільського руху західноукраїнською історіографією 1920–1930-х рр. були визначені уже в період Великої війни істориками та громадсько-політичними діячами. Йдеться звичайно ж, про роботи члена НТШ В. Дорошенка [14], публіциста М. Лозинського [24], історика та політика С. Томашівського [41], академіка І. Крип'якевича [20], журналіста та громадсько-політичного діяча Л. Цегельського [43].

Говорячи про такі характеристики, слід мати на увазі, насамперед, праці К. Левицького – лідера націонал-демократів та очільника українського політичного руху Галичини кінця XIX – початку XX ст. [21]. Незважаючи на те, що робота написана як мемуарна, тут присутні елементи аналітики, поданої за проблемно-хронологічним принципом та підкріпленої численними документами і коментарями. Особливістю праці є періодизація розвитку національно-політичного руху, зроблена К. Левицьким, як сучасником подій Першої світової війни.

Автор не проаналізував деталей та особливостей російської окупаційної політики в Галичині та Буковині. Натомість, подав тільки дані про знищення російською адміністрацією громадських та культурних установ і переслідування мирного населення, виступивши з яскраво виражених австрофільських позицій. Залишилися без відповіді питання причетності до масових репресій офіційного Відня та австрійської армії, яка таким чином хотіла перекласти вину за поразки на фронтах на «зрадників русинів». Відповідаючи на критику москвофілів, К. Левицький стверджував, що австрійська репресивна машина зачепила не тільки прихильників Росії. Він переконливо доводив, що авторитетні українські політики у Відні робили все необхідне для «реабілітації безвинних русинів» [21]. Провідний галицький громадсько-політичний діяч вважав, що через безпідставні звинувачення у москвофільстві постраждало значно більше українців, котрі ніколи не співпрацювали з військовою владою.

Праця «Історія політичної думки галицьких українців» суттєво вплинула на подальшу історіографію, утвердивши надовго австрофільські симпатії при висвітленні окремих аспектів проблеми політики російського уряду на західноукраїнських землях під час Першої світової війни. За прикладом К. Левицького, наступні автори акцентували свою увагу на національному аспекті і політиці австрійського уряду в цій сфері. Одним з позитивних аспектів цієї роботи стало те, що автор чи не вперше подав розгорнуту характеристику таборів біженців та статистику, порівнюючи становище євреїв, поляків, українців та розкриваючи складні стосунки між ними.

Західноукраїнську історичну думку міжвоєнного періоду також представляють розвідки М. Стахів [32–34]. Його активна позиція як члена радикальної партії позначилася і на його науковому доробку, певною ідейною заангажованістю, з іншого боку, науково-популярні праці М. Стахів мають чітку структуру та досить деталізовано систематизують внутрішні та зовнішні причини військового конфлікту в Україні та Європі. На відміну від більшості західноукраїнських авторів, М. Стахів рівнозначно критикував жорстоку та антиукраїнську політику як Росії, так і Австро-Угорщини. Зокрема, він розрізняв так звані «фальшиві» та «правдиві» причини світового конфлікту. Інтереси ж Росії виводив з її бажання здійснити реванш у європейській політиці та знищити український національний рух, анексувавши Галичину та Буковину [32, с. 39]. Його роботи так званого «галицького періоду» мали чи не вирішальний вплив на формування свідомості широких верств населення краю.

Досить малопомітним в історіографії є творчий доробок І. Карпинця – професійного історика, члена комісії нової історії України при НТШ у Львові. Його взаємопов'язані монографії «Історія західноукраїнських земель в часі Першої світової війни» та «Український народ Австро-Угорщини в часі Першої світової війни» є чи не найяскравішим прикладом перетворення національно орієнтованої західноукраїнської історіографії в радянську [17–19]. Дослідження характеризуються цілісністю, системністю і ґрунтуються на цілому комплексі австрійських, польських та українських джерел.

І. Карпинець детально змалював соціально-економічне та суспільно-політичне життя населення Галичини, Буковини та Закарпаття, наголошуючи, звичайно ж на польсько-українському конфлікті і діяльності москвофільських організацій. Саме останні, на думку автора, відіграли вирішальну роль в тому, що українські пересічні жителі зазнали переслідувань з боку австрійської адміністрації, котра діяла згідно списків, складених москвофілами ще до початку війни. Саме тому, австрійський терор, який детально змалював автор, на його погляд, практично не зачепив поляків, які активно підтримували москвофільство [18, с. 60-69]. На жаль, праці І. Карпинця не містять розповідей про період і характер російського окупаційного режиму в краї, оскільки рукопис на цьому місці обривається.

Принцип об'єктивного історичного дослідження вимагає звернути наукову увагу на доробок проросійськи орієнтованих авторів. Саме у міжвоєнний період речники москвофільства витворили свою концепцію історії західноукраїнського краю. Для її пропаганди був створений спеціальний Талергофський комітет, який розгорнув роботу з ушанування жертв австрійських репресій.

Результатом діяльності комітету стало видання «Талергофських альманахів» – історичної і мемуарно-документальної пам'ятки, яке в майбутньому перетворилося на важливе джерело вивчення австрійського терору проти галицьких українців. В загальному вони містили спогади очевидців та сучасників, уривки щоденників, фотографії, списки ув'язнених із різних регіонів краю. Зазвичай, дані не були підкріплені покликами на офіційні документи та джерела. Москвофільським авторам належить величезний пласт літератури історико-мемуарного, публіцистичного та документального характеру, більша половина якого пов'язана з трагедією Талергофа [36–39].

Яскравим прикладом є стаття закарпатського москвофіла, журналіста та громадсько-культурного діяча кінця XIX ст. С. Фенцика, в якій він висловив впевненість, що саме австрійський військовий табір загострив почуття і волю до національного самовизначення людей сміливих і відданих: «Талергоф є знаком стійкого російського націоналізму... в Галичині» [42, с. 8].

В основі історієписань москвофілів лежав ідейно-політичний мотив: трагічний образ в'язня-мученика став стрижнем їх політичної програми у міжвоєнні роки. Загострення полеміки між москвофільським і проукраїнським таборами відбулося у 1930-их рр. Проросійськи налаштовані автори В. Ваврик, В. Маковський, В. Хил'як, маніпулюючи цифрами та спекулюючи фактами, звинувачували українців у наклепах на своїх братів і допомогу австрійській владі у «виловлюванні шпигунів» й терорі. Так, колектив авторів цілої серії книг під промовистою назвою «Військові злочини Габсбургської імперії 1914–1917 рр.» висловлював впевненість, що війна була тільки приводом для проведення репресій на західноукраїнських землях [13].

Найбільшу кількість жертв (понад 30 тис.), які постраждали за всі роки війни у Талергофі, називав В. Ваврик – галицько-руський письменник та історик, один з лідерів москвофільства міжвоєнної доби [9, с. 52]. Роботи автора, публіковані у цей час, засвідчують з одного боку, що представники москвофільського руху продовжували діяти на теренах Польської держави, а з іншого, були результатом певних творчих підсумків автора [6–10].

Усі цифри, наведені автором праці не на основі документів, а із праці В. Маковського, яка була видана того ж року, що і робота В. Ваврика. Серед списку осіб, котрий налічує разом 37 осіб, які, на погляд автора, найбільше сприяли австрійській владі у переслідуваннях, є відомі галицькі і буковинські політики [26, с. 51]. Крім того, автор стверджував, що «доносами були переповнені всі газети українських партій, як в Галичині, так і на Буковині, головню «Свобода» і «Діло» були інформативними факторами австрійської поліції і воєнних властей» [27, с. 57].

Інша публіцистична розвідка В. Ваврика під назвою «Терезин і Талергоф» є стислим викладом документального твору П. Гардого «Военные преступления Габсбургской монархии 1914–1917 годов», перевиданого в 1964 р. Як зазначав В. Ваврик, праця створена з метою «...показати читачеві-Русинові сукупність усіх насильств і звірств фізичного терору австро-угорської влади щодо російського населення в галицько-російських селах» [10].

Пропагандистськими гаслами на зразок «Україна – Русь – Росія» переповнені роботи ще одного галицько-політичного діяча та педагога А. Камінського. Автор цілого ряду статей та брошур був переконаний в існуванні двох «русских народів», кордон між якими проводив по річці Збруч. Тобто, заперечував будь-яку спільність між українцями Наддніпрянщини та Галичини: «...їх ділить ціла духовна культура, цілий політичний менталітет і всі національні ідеї та ідеали» [15]. Як можна прослідкувати на прикладі праць автора тут збереглися ключові ідеї та фрази, притаманні публіцистиці початку XX ст. Так, А. Камінський стверджував, що в Україні немає русофілів, «мешканці України творять собою синтезу українства та пан русизму», і тільки єдність зможе врятувати від «експансії Заходу – держав Гогенцолернів та Габсбургів» [16]. Автор заперечував існування двох впливових течій у середовищі українського національного руху Галичини, вважаючи їх виключно творінням австропольських правлячих сил.

Ідентичними фразами перегукуються між собою роботи І. Линниченка та С. Бендасюка, котрі в один голос заперечували так званий «український сепаратизм» [3]. Так, на переконання першого «в русской Галиции население не знает названия «Украина», «украинец», а называется русскими, веру свою – русской» [22]. Як бачимо, проросійська пропагандистсько-ідеологічна система активно діяла і в міжвоєнні роки, й надалі послуговуючись тими ж світоглядними орієнтирами, що і в попередні періоди.

Ці питання спонукали українофільських дослідників до підготовки ґрунтовніших спеціальних публікацій. Упродовж 1921–1922 рр. видавництво «Український прапор» у Відні опублікувало низку брошур, головною ідеєю яких було відстоювання інтересів Галичини та її виняткове значення для геополітичної ситуації в Східній Європі. У одній із пропагандистських розвідок «Нехай живе Незалежна Галицька Держава!» досить детально перелічено і аргументовано причини виняткового значення Галичини для Російської імперії напередодні та в роки Першої світової війни. Зокрема, відсутність в останньої на заході природних кордонів зумовила її намагання використати в цьому плані лінію Карпат [30]. Небезпека війни з боку Німеччини та Австрії викликала необхідність у

російського уряду в укріпленні і вирівнюванні за собою західного кордону. Автори також дотримувались думки, що економічні інтереси та стрімкий розвиток українського національного руху відіграли чималу роль у змаганнях Росії за право оволодіти краєм. В свою чергу, претензії на Галичину російський уряд обґрунтовував, опираючись на антропогеографічні та історичні факти одвічної приналежності краю до імперії.

Міжвоєнний період став новим етапом у вивченні етнополітичних процесів XIX – початку XX ст. Найбільш об'ємною працею стала робота М. Андрусяка «Нариси з історії галицького москвофільства», яка одночасно була узагальненням його попередніх публікацій з даної проблеми [1, 2]. Характерним стало розширення традиційної джерельної бази дослідження за рахунок залучення та аналізу епістолярної спадщини діячів кінця XIX – початку XX ст. В роботі показано витоки й еволюцію москвофільства як наскрізь реакційного. Сучасна українська історіографія, намагаючись здійснити переоцінку та переосмислити місце та значення москвофільства у розвитку українського національного руху, часто послуговується визначеннями та категоріями, здійсненими саме М. Андрусяком. Насамперед, він чітко розділяв як окремі явища галицьке русофільство та москвофільство, вважаючи останнє значно вужчим поняттям ніж перше. Ототожнення русофільства і москвофільства, на переконання автора, (як прагнення політичної єдності з Росією) не є вірним, бо «не всі русофіли були москвофілами, але москвофільство розвинулось з русофільства» [1, с. 3].

Автор детально прослідкував характер природи москвофільства, ставлячи на перше місце ефективну російську пропаганду [2, с. 8]. В цілому, незважаючи на певний популізм та схильність до публіцистики, праці М. Андрусяка стали ключовими в подальших наукових пошуках українських, в тому числі і зарубіжних істориків, а розроблена автором схема етапів розвитку москвофільства стала основою при створенні нових класифікаційних схем сучасними вітчизняними науковцями.

Проукраїнськи зорієнтовані західноукраїнські дослідники міжвоєнного періоду в цілому не змогли виробити підходи і трактування, які б цілісно й об'єктивно розкривали різні аспекти проблеми. Як приклад, можна взяти репрезентативну «Велику історію України» під редакцією історика, архівіста та краєзнавця М. Голубця [11]. Широко розкриваючи суспільно-політичні процеси в краї напередодні війни, організацію Українського січового стрілецтва, він не приділив достатньо уваги періодові російської окупації, зазначив з цього приводу лише про ліквідацію українських шкіл та установ і депортацій. Не згадується практично про дії австро-угорської влади, зокрема про терор і репресії проти українського населення. Слід зазначити, що такий спосіб висвітлення політичних та військових подій на західноукраїнських землях кінця XIX – початку XX ст. запозичили українські зарубіжні дослідники.

В короткому нарисі подій історії України до 1917 р. галицький політик та громадський діяч О. Терлецький основну увагу приділив питанню «української справи» у європейській політиці. Висловив думку, що Україна ще з кінця XVIII ст. перестала бути самостійним чинником у міжнародній грі, а тому ні Австрія, ні Росія не використовували у своєму протистоянні український рух [40, с. 39]. Вагомим фактором українці Галичини були для Габсбургів тільки у плані їх протистояння з поляками. Ще менше значення як для імперії, так і власне для української нації, автор надавав Буковині та Закарпаттю. Водночас всю провину на слабо розвинутий тут український національний рух О. Терлецький покладав на москвофільство, котре, на його погляд, «не могло дійти до якогось ширшого значіння, не могло оживити народу» і тому закономірно, що втратило будь-які впливи до кінця XIX ст.

Досить співзвучними з поглядами О. Терлецького є думки публіциста та історика І. Борщака, який розглядав Закарпаття передвоєнних років в спектрі міжнародних відносин [4, 5]. Останній був переконаний, що Російська імперія до останніх днів війни не розглядала серйозно питання Карпатської України, так власне як і приєднання до імперії решти австрійських земель, заселених українцями. Такі плани імперської дипломатії він пояснював небажанням останньої «...збільшувати національний польський та український елемент. На думку автора, без Галичини не могла підносити Росія і питання Карпатської України» [5, с.11]. Він вважав, що офіційний Петербург не бажаючи зіпсувати відносини з Віднем та розуміючи складність українського і польського питань, негативно ставився до будь-яких слов'янофільських ініціатив та пропаганди з боку графа В. Бобринського та його прибічників.

Таким чином, західноукраїнська історіографія 1920–1930-их рр. представлена публіцистичними і науковими дослідженнями москвофілів та проукраїнськи налаштованих авторів. Ця особливість і визначила характерні риси, присутні у більшості праць. Мова йде про політичну заангажованість літератури, пропагандистсько-популяризаторську спрямованість, відсутність об'єктивного і цілісного аналізу політики російського уряду під час окупації Галичини та Буковини тощо. В той же час було створено ряд знакових робіт, які розставили в подальшому акценти у вивченні суспільно-політичних та національних процесів на західноукраїнських землях. Міжвоєнна

західноукраїнська історична наука успадкувала такі риси як полемічність при визначенні причин війни і критиці проросійської літератури, широку історичну аналітику при зображенні етапів розвитку західноукраїнських земель тощо.

У 20–30-их рр. ХХ ст. з'явилася перша спроба авторів оцінити події кінця ХІХ – початку ХХ ст., перипетії Першої світової війни на теренах західноукраїнських земель. Всі проаналізовані праці можна поділити на три окремі групи: мемуари; публіцистичні та наукові дослідження. На мемуарну спадщину неабиякий вплив мали політичні та світоглядні переконання, особисті симпатії авторів, хоча праці такого характеру містять чимало цікавих фактів, які складно знайти в інших опублікованих працях. Між працями публіцистичними та науковими важко провести чітку межу, оскільки публіцистичний характер викладу матеріалу поєднувався із констатацією певних наукових фактів та їх довільним трактуванням. Отже, в узагальнюючих дослідженнях західноукраїнських авторів проблема російської політики в краї під час Першої світової війни не отримала адекватного і об'єктивного висвітлення.

Список використаної літератури

1. Андрусак М. Генеза і характер галицького русофільства в ХІХ – ХХ ст. / М. Андрусак. – Прага: Укр. вид-во «Пробоем», 1941. – 23 с.
2. Андрусак М. Нариси з історії галицького москвофільства / М. Андрусак. – Л.: Вид-во т-ва «Просвіта», 1935. – 79 с.
3. Бендасюк Б. Историческое развитие украинского сепаратизма / Б. Бендасюк. – Л., 1938. – 134 с.
4. Борщак І. Європа і відродження України (1914–1923) / І. Борщак // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1936. – Ч. 1. – 1936. – С. 5–8; Ч. 11. – 1936. – С. 8–12; Ч. 12. – 1936. – С. 7–12.
5. Борщак І. Карпатська Україна у міжнародній грі / І. Борщак. – Л.: Наше слово, 1938. – 62 с.
6. Ваврик В. Значение Талергофа: 2-ой Талергофский Съезд. Речи, приветствия, отзывы. Талергофская выставка / А.В.Копыстьянский. – Л., 1934. – 50 с.
7. Ваврик В. Картина австро-мадьярського террора в 1914 г. – Л.: Тип. Ставропиг. Ин-та, 1933. – 8 с. (Оттиск из Временника на 1934 г.).
8. Ваврик В. Справка о русском движении в Галичине; с библиографией за 1929 г. / – Л.: Тип. Ставропиг. Ин-та, 1930. – 16 с. (Оттиск из Временника, 1930).
9. Ваврик В. Талергоф. В 20-ті роковини народної трагедії галицько-руського народу. – Л.: Тип. Ставропіг. Інст., 1934. – 64 с.
10. Ваврик В. Терезин і Талергоф: К 50-летней годовщине трагедии Галицко-Русского народа. – М.: Идательский дом "Софт Издат", 2001. – 144 с.
11. Велика історія України. До 1923 р. опрацювали проф. д-р Іван Крип'якевич і ред. Микола Голубець; до 1948 р. доповнив проф. д-р Дмитро Дорошенко; праісторію України доповнив проф. д-р Ярослав Пастернак. – Л.; Вінніпег, 1948. – 967 с.
12. Великочий В.С. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.: монографія. — Івано-Франківськ, 2009. — 812 с.
13. Военные преступления Габсбургской монархии 1914–1917 гг. Галицкая Голгофа. Кн. 1. / Издатель Peter S.Hardi Lane. – Trumbull Conn. USA, 1964. – 773 с.
14. Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи / В. Дорошенко. – Відень: Накладом СБУ, 1916. – 116 с.
15. Камінський А. Галичина П'ємонотом / – Л., 1924. – 75 с.
16. Камінський А. Народники і общеруси (їх історична ціна) / А. Камінський. – Л.: Слово, 1930. – 11 с.
17. Карпинець І. І. Галичина: військова історія 1914–1921 рр. / упор. Стеблій Ф.І., Якимович Б.З. / І. І. Карпинець. – Л.: Видав. дім «Панорама», 2005. – 376 с.
18. Карпинець І. І. Історія західноукраїнських земель в часі Першої світової / І. І. Карпинець // Карпинець І. І. Галичина: військова історія 1914–1921 рр. / упор. Стеблій Ф.І., Якимович Б.З. – Л.: Видав. дім «Панорама», 2005. – С. 11–69.
19. Карпинець І. І. Український народ Австро-Угорщини в часі Першої світової війни / І. І. Карпинець // Карпинець І. І. Галичина: військова історія 1914–1921 рр. / упор. Стеблій Ф.І., Якимович Б.З. – Л.: Видав. дім «Панорама», 2005. – С. 70–81.
20. Крип'якевич І. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 р. – червень 1915 р. / І. Крип'якевич. – Л., 1915. – 116 с.
21. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів і документів / К. Левицький. – Л., 1927. – 736 с.
22. Линниченко И. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо проф. М. Грушевскому / И. Линниченко. – Одеса, 1917. – 40 с.
23. Литвин М. Україна у Першій світовій війні: сучасна російська історіографія проблеми / М. Литвин // Військово-науковий вісник. – Вип. 7. – Л.: Львівський військовий ін-т, 2005. – С. 151–160.
24. Лозинський М. Українство і москвофільство серед українсько-руського народу в Галичині (Відп. за випуск Л. Ф. Михайлюк – репринтне вид.). – Стрий: МП «Опришки», 1994. – 93 с.
25. Любченко В. Москвофільський фактор в політиці Російської імперії напередодні і на початку Першої Світової війни / В. Б. Любченко // Проблеми історії України ХІХ – ХХ ст. – Вип. VI. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 125–142.
26. Маковський В. Гмінд: Табор українських збігів і виселенців у часі світової війни 1914–1918 рр. Спогади з перед 20-ти літ / В. Маковський. – Л.: Діло, 1935. – 301 с.
27. Маковський В. Талергоф: Спогади і документи / В. Маковський. – Л.: Накл. автора, 1934. – 260 с.
28. Мудрий М. Галицьке русофільство в сучасній історіографії: стан і перспективи дослідження / М. Мудрий // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 9. – Л., 2001. – С. 254–280.
29. Мудрий М. Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії / М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – Вип. 37/1. – С. 465–500.
30. Нехай живе Незалежна Галицька Держава! Збірник статей. – Відень, 1922. – Накл. «Українського Прапора». – 80 с.
31. Реєнт О. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз / О. Реєнт, Б. Янишин // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 3–38.
32. Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772–1918) / М. Стахів. – Скрантон, Т. І. – 1958. – 208 с. Т. II. – 1958. – 224 с.
33. Стахів М. Історія світової війни в рр. 1914–1918. – Ч. 1: Причини світової війни / М. Стахів. – Л.: Народний ун-т

самоосвіти, 1931. – 24 с. 34. Стахів М. Як проводилася світова війна? Історія світової війни в рр. 1914–1918 / М. Стахів. – Л., 1925. – 2 ч. – 40 с. 35. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ ст.) / О. Сухий. – Л., 2003. – 498 с. 36. Талергофський альманах: Пропамятня книга австрійських жестокостей, изуверств и насилій над карпато-руським народом во время всемирной войны, 1914–1917 гг. – Львов: Талергоф. ком-т, 1924. – Вып. 1. Террор в Галичине в первый период войны, 1914–1915 гг. – 1924. – 204 с. 37. Талергофський альманах: Пропамятня книга австрійських жестокостей, изуверств и насилій над карпато-руським народом во время всемирной войны, 1914–1917 гг. – Львов: Талергоф. ком-т, 1924. – Вып. 2. Террор в Галичине. Терор в Буковине. Отзвуки печати. Терезин, Гминд, Гнась и др. – 1925. – 150 с. 38. Талергофський альманах: Пропамятня книга австрійських жестокостей, изуверств и насилій над карпато-руським народом во время всемирной войны, 1914–1917 гг. – Львов: Талергоф. ком-т, 1924. – Вып. 3. – Ч. I, 1930. – 156 с. 39. Талергофський альманах: Пропамятня книга австрійських жестокостей, изуверств и насилій над карпато-руським народом во время всемирной войны, 1914–1917 гг. – Львов: Талергоф. ком-т, 1924. – Вып. 4. – Ч. 2, 1932. – 158 с. 40. Терлецький О. Історія України від 1728 до 1917 / О. Терлецький. – Львів: Накл. тов-ва «Просвіта», 1936. – 105 с. 41. Томашівський С. Галичина: політично-історичний нарис з приводу світової війни / С. Томашівський. – 1915. – Б. м.: Накл. М. Михайленко. – 32 с. 42. Фенцик С. Галиція / С. Фенцик. – Ужгород: Типографія «Школьної допомоги», 1928. – 15 с. 43. Цегельський Л. З чого виникла війна та що вона нам може принести / Л. Цегельський. – Відень, 1915. – 15 с.

Ирина Музычин

ЗАПАДНОУКРАИНСКАЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА О ПОЛИТИКЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье раскрыты основные аспекты политики Российской империи в отношении украинских земель Австро-Венгрии во время Первой мировой войны через призму видения западноукраинских авторов межвоенного периода.

Ключевые слова: Первая мировая война, москвофильство, межвоенный период, украинофилы, западноукраинские земли.

Iryna Muzychyn

WESTERN SOCIAL AND POLITICAL THOUGHT INTERWAR POLITICS OF EMPIRE ON WESTERN LANDS DURING THE FIRST WORLD WAR

The article deals with the basic aspects of the policy of the Russian Empire on Ukrainian lands Austro-Hungarian Empire during the First World War through the prism of Western vision of the authors of the interwar period.

Key words: First World War, russophilism, interwar period, ukrainophiles, western.

УДК 94:37.011.3–051(477) «192/193»: [930.2(930.2(47+57)+(100) «192/195»

Олена Кір'янова

**УКРАЇНСЬКА ВЧИТЕЛЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ 1920–1930-Х РР.
В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ РАДЯНСЬКИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ
ДОСЛІДНИКІВ (20-ТІ – ПЕРША ПОЛОВИНА 50-Х РР. ХХ СТ.)**

Стаття присвячена історіографічному дискурсу радянських та зарубіжних науковців періоду 20-х – першої половини 50-х рр. ХХ ст. щодо місця і ролі української наукової і учительської інтелігенції в культурно-освітніх процесах УРСР 20–30-х рр. ХХ ст. По-перше, встановлено, що в дослідженнях, які були опубліковані на теренах радянської України 1920-х рр., погляди однієї групи авторів полягали в прагматичному використанні професійних знань та досвіду «старої» інтелігенції на благо побудови нового радянського суспільства до того часу, доки буде підготовлена «нова інтелігенція», віддана комуністичній партії; інша точка зору ґрунтувалася на партнерських і націонал-комуністичних принципах у ставленні до інтелектуального потенціалу нації. У 1930-х рр. «стару інтелігенцію» розглядали як «прошарок», який не відіграє самостійної ролі в житті суспільства. По-друге, означено, що своєрідним викликом радянським авторам стала дослідницька робота вчених-емігрантів, які руйнували стереотипи радянської історіографії, таким чином демонструючи хибність класових концепцій.

Ключові слова: учительська інтелігенція, освітяни, історіографічний дискурс, «прошарок», класовий підхід.

На початку третього тисячоліття освіта розглядається не лише як найбільша соціальна цінність, а й вирішальний чинник економічного розвитку, конкурентоспроможності, росту добробуту країни і її громадян. Водночас на формування якісного освітнього рівня, світоглядних пріоритетів, внутрішньої культури молодого покоління вирішальний вплив має освітянська інтелігенція. Саме тому вивчення історичного досвіду соціокультурних перетворень, насамперед в освіті, безпосереднім учасником яких була шкільна інтелігенція 20–30-х рр. ХХ ст., має сьогодні не лише науково-пізнавальне, а й практичне значення.

У зв'язку з цим, мета дослідження полягає в з'ясуванні усієї сукупності напрямів розвитку наукової думки, поглядів дослідників періоду 20-х – першої половини 50-х рр. ХХ ст. з питань культурно-освітніх перетворень 20–30-х рр. ХХ ст., місця і ролі в них вчительської інтелігенції.

Мета статті реалізується наступними завданнями: простежити характерні щодо діяльності українських освітян 20–30-х рр. ХХ ст. методологічні підходи та концептуальні зміни, що відбувалися в історіографічному полі 20-х рр. – першої половини 50-х рр. ХХ ст.; з'ясувати особливості відображення в працях радянських і зарубіжних дослідників пріоритетів політичного режиму стосовно педагогічної інтелігенції.

Із встановленням радянської влади в Україні та її курсу на реформування шкільної освіти (1920 р.), «коренізацію» (1923 р.), що у освітній сфері отримала назву «українізація», головну роль в якій відігравала вчительська інтелігенція, відбулося нагромадження знань про ці процеси. Саме учасники побудови радянської шкільної освіти (Г. Гринько, Я. Ряппо, М. Скрипник О. Шумський), з одного боку, відносно вільно, з урахуванням ідеологічних реалій висвітлювали причини, хід, здобутки і прорахунки реформи, доводили відмінність української шкільної системи освіти від російської [1; 2; 3; 4]; з іншого – керівниками Наркомату освіти та іншими компартійними лідерами, у тому числі й російськими (А. Луначарський, М. Бухарін, Г. Зінов'єв, Ю. Ключніков, П. Сакулін), було витлумачено позицію стосовно ролі педагогів в радянській системі освіти, їх участі в національних процесах республіки [5]. Тому праці, що вийшли в 1920-х р. розглядаємо як історіографічні, і як джерела з досліджуваної теми. Вони підтверджують, що вже у 1920-х р., незважаючи на відносно вільну атмосферу компартійних дискусій, стало зрозуміло, що її лідери прагнули показати історію «старорежимної інтелігенції» з позицій інтересів пануючої на той час в СРСР марксистсько-ленінської ідеологічної доктрини з її класовим і партійним підходами. Хоча на початковому етапі історіографії цієї проблеми були сформульовані альтернативні точки зору на залучення цих груп дореволюційної інтелігенції до проведення реформ на нових компартійних засадах. Одна точка зору (М. Бухарін, Г. Зінов'єв) полягала в прагматичному використанні професійних знань та досвіду «старої» інтелігенції на благо побудови нового радянського суспільства лише до того часу, доки не буде підготовлена «нова інтелігенція», віддана комуністичній партії та її ідеології. До іншої точки зору, яка ґрунтувалася на партнерських та національних принципах у ставленні до інтелектуального потенціалу нації – педагогів, прагнули

українські керівники освітою (Г. Гринько, О. Шумський, М. Скрипник). Водночас вони настійливо прагнули не лише її залучити до співпраці в урядових проектах, але й ідеологічно перевиховати. Уже в другій половині 1920-х рр. стало очевидно, що почав перемагати класовий жорсткий підхід і ставлення до «старорежимної інтелігенції». Тому надалі інтелігенція передусім розглядалася як «прошарок», який не відіграє самостійної ролі в житті суспільства.

Праці про політику в галузі загальноосвітньої школи, керівників Наркомату освіти та представників влади Г. Скрипника, О. Шумського, Я. Ряппа, а також В. Чубаря, В. Затонського були опубліковані у вигляді збірників промов, доповідей, статей, і мали характер політичної публіцистики [1; 3; 2; 4; 6]. Важливо підкреслити, що всі радянські історики, починаючи з 1930-х рр. і практично до кінця 1980-х рр. вивчали праці, написані в 1920-ті рр. саме у контексті, який вкорінився наприкінці 1920–1930-х рр. У зв'язку з тим, що деякі з офіційних представників влади, які стояли на позиціях «націонал-комунізму» (М. Скрипник, О. Шумський), потрапили до числа «неблагонадійних» під час чергової партійної «чистки» у 1930-х рр. і були розкритиковані в літературі за «теоретичні помилки, перекручення партійної лінії в національному питанні» [7, с. 202].

У 1920-ті р. однією з перших праць з історіографії у цій галузі можна вважати ґрунтовну статтю М. Гордієвського «Література з історії педагогіки за 10 рр. революції» (1929 р.), де проаналізована основна проблематика української радянської педагогічної літератури і підкреслювалося, що історико-педагогічна література була значною за кількістю виданих праць і систематичною за висвітленням проблем. Особливістю цього періоду, вважає дослідник, була недостатня увага до педагогічної спадщини минулого, зокрема до ідей та творів провідних педагогів, і нерозробленість марксистської методології досліджень [8]. Історіографічний аналіз літератури здійснений В. Марковим у праці «Советская система народного просвещения УССР» (1928 р.). Розглядаючи генезис системи народної освіти в УСРР, дослідник дав високу оцінку ролі Г. Гринька і Я. Ряппа в розробці концепції розвитку радянської школи в УСРР. На думку автора, ґрунтовний аналіз досвіду реалізації планів культурної революції в республіці, що містився в їх працях, дав можливість керівникам Наркомосу спланувати його подальшу діяльність [9].

Історіографічні джерела кінця 20-х – початку 30-х р. ХХ ст. відбивають антиукраїнський характер радянського режиму щодо національних традицій в загальноосвітній школі, а також у ставленні до видатних діячів української педагогіки і шкільного вчительства. Такі тенденції в літературі, насамперед, пов'язувалися із листом Ю. Ларіна, який він написав на замовлення Й. Сталіна й опублікував у грудні 1926 р. під назвою «Про проведення культурно-суспільної націоналізації». У ньому давалися чіткі вказівки про неухильну боротьбу компартії проти будь-яких порушень національно-культурної політики. На думку Ю. Ларіна, ці порушення полягали у «відсутності яскравої, гласної і рішучої боротьби проти спроб нав'язувати українську мову тим, хто не говорить нею, цей перегин палки повинен бути визнаний і виправлений» [10, с. 15]. Цей лист пришвидшив процес згортання українізації, посиливши партійно-державний тиск на українські науково-педагогічні кадри.

Активізувався моральний і фізичний тиск супроти академіків С. Єфремова, М. Грушевського та визначних науковців і освітян М. Слабченка, М. Яворського, М. Василенка. Їх праці та наукові концепції були визнані такими, що «викривляють історичну правду в руслі націоналістичних тенденцій» [11, с. 50].

На початку 1930-х р. компартійна влада обмежила доступ дослідників до українських архівних документів, тим самим вона почала реально втілювати в життя настанову Й. Сталіна про те, що «паперові документи» не можуть служити справі виявлення історичної істини, який з цього приводу наголошував: «Хто ж, крім безнадійних бюрократів, може покладатися на самі тільки паперові документи? Хто ж, крім архівних крис, не розуміє, що партії і лідерів треба перевіряти за їх, насамперед, ділами, а не тільки за їх деклараціями?» [12, с. 39].

З другої половини 1930-х рр. освітня система в СРСР була повністю уніфікована, школа стала однаковою за своїми навчальними планами та програмами на всій території Радянського Союзу. Розпочатий у 1930 р. наступ на інтелігенцію став реприсивно-тотальним і за влучним висловом сучасного дослідника Г. Касьянова «набув рис соціального асиміляторства, коли деякі професійні категорії інтелігенції розглядалися як частина робітничого класу» [13, с. 17]. Насамперед ця тенденція була зумовлена сталінською ідеєю про «стирання граней», відмінностей між класами та націями, що в перспективі призведе до їх зближення і злиття. З цього часу і до кінця 1980-х рр., наголошує Г. Касьянов, історія інтелігенції майже в усіх працях вивчалася в цьому контексті, тобто інтелігенція розглядалася як окрема соціальна верства, майбутнє якої визначається процесом зникнення класів у ході комуністичного будівництва [13, с. 18].

У колективній монографії «Нариси української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)» за редакцією Ю. Курносова (1994 р.) відзначалося, що починаючи з 1938 р., можливість використання

оригінальних документів була ще більш обмежена, оскільки архіви передавалися у розпорядження НКВС СРСР, і, таким чином, архівосховища були поставлені під контроль служби Л. Берії [12, с. 39]. На нашу думку, визначальний вплив на розвиток радянської історичної науки та її теоретико-концептуальні та методологічні засади, у тому числі й української, мала поява у 1938 р. «Краткий курс истории ВКП (б)», під редакцією Й. Сталіна, яка розглядалася як «нова могутня зброя більшовизму» [14, с. 241]. На «Краткий курс истории ВКП (б)», який став своєрідним прокрустовим ложем, мали орієнтуватися всі дослідники СРСР, у тому числі і в цій сфері [15; 16; 17; 18; 19].

Проаналізувавши низку досліджень 1930-х рр., ми виділили лише працю В. Гончети «История Украины в советской историографии», що вийшла в роки Другої світової війни, дотичну до нашої проблематики. Зокрема, у ній зацікавленість викликають погляди тогочасних вчених стосовно наукової та освітянської діяльності М. Грушевського, Д. Багалія тощо [17].

Під час Другої світової війни наукові дослідження у цій сфері були зведені нанівець, адже радянські вчені переважно обслуговували пропагандистські вказівки ЦК ВКП(б) і особисто Й. Сталіна. По закінченні війни дослідники знову продовжували насаджувати в історіографії заідеологізовані сталінські схеми. На нашу думку, у 1940-х – першій половині 1950-х рр. історіографічна думка у цій сфері не змінилася.

Водночас наукові традиції національної історіографії в 1930-ті рр. не були припинені, а продуктивно продовжували розвиватися на західноукраїнських теренах (до 1939 р.) та в східній і центральній частинах Європи, куди змушені були емігрувати значна частина українських вчених-істориків після утвердження більшовиків в Україні у 1920 р. Важливу роль у розвитку національної історіографії у цій сфері відіграли як західноукраїнські дослідники та вчені-емігранти, зокрема Г. Ващенко, М. Галій, В. Садовський, С. Сірополко. Своїм завданням вони вважали розвінчування міфів радянської історіографії, яка змушена була приховувати правду від суспільства і спотворювати культурно-освітню ситуацію в Україні у період становлення тоталітаризму і масових репресій у 1930-ті рр. [20–24].

Зокрема, принципове значення для вченого-емігранта Г. Ващенка як безпосереднього свідка тих подій мало руйнування стереотипів радянської історіографії та утвердження історичної правди про той складний період в українській історії [20]. Дослідники С. Сірополко та М. Галій у своїх роботах відкрито викривали злочини радянської влади проти українських освітян, доводили упередженість та помилковість хибних класових концепцій радянських дослідників [21; 23]. Таким чином, вони не лише захищали, але й примножували національні традиції української історіографії у цій сфері.

Свій внесок у наукове осмислення радянської історіографії зробив В. Садовський у праці «Національна політика Совітів на Україні», яка написана на основі літературних виступів і промов активних радянських і партійних діячів, постанов і резолюцій, до яких автор ставився досить критично, слушно вважаючи, що «матеріали такого типу спрямовані були насамперед на досягнення певного політичного ефекту, відповідно до цього спотворювали дійсність. А при відсутності в Радянському Союзі свободи слова та друку, які б висвітлювали справу з іншої точки зору, це неминуче призводить до того, що не можна встановити правду» [22, с. 5]. З такими висновками цілком погоджуємося, адже політичні заяви та виступи завжди виконувалися задля якогось політичного резонансу в суспільстві і не завжди мали практичну реалізацію, тому, не маючи доступу до архівних та інших порівняльних джерел дослідникам з-за кордону важко було розглядати з різних точок зору спірні питання цієї теми.

Таким чином, аналіз дискурсу радянських та зарубіжних науковців засвідчив наступні положення: по-перше, новий етап у дослідженні теми розпочався в 1920-ті роки, коли українські землі опинилися під політичним впливом Москви, Варшави, Бухаресту і Праги, що вплинуло на формування двох напрямів у вивченні цієї проблеми. Перший напрям представлений історіографічними дослідженнями на території радянської України; другий презентується розвідками західноукраїнських науковців, учених-емігрантів. По-друге, установлено, що в дослідженнях на теренах радянської України 1920-х рр., присвячених освітянській інтелігенції мають місце альтернативні оціночні підходи. Погляди однієї групи авторів полягали в прагматичному використанні професійних знань та досвіду «старої» інтелігенції на благо побудови нового радянського суспільства до того часу, доки буде підготовлена «нова інтелігенція», віддана комуністичній партії; інша точка зору ґрунтувалася на партнерських і націонал-комуністичних принципах у ставленні до інтелектуального потенціалу нації. У 1930-х рр. «стару інтелігенцію» розглядали як «прошарок», який не відіграє самостійної ролі в житті суспільства. По-третє, означено, що своєрідним викликом радянським історикам стала дослідницька робота вчених-емігрантів, які руйнували стереотипи радянської історіографії, таким чином демонструючи хибність класових концепцій.

Список використаних джерел

1. Гринько Г. Очередные задачи советского строительства в области просвящения / Г. Гринько. – Х., 1920. 2. Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять рр. революції / Я. П. Ряппо. – Х.: Державне вид-во України, 1927. – 127 с. 3. Скрипник М. О. Національні перетинки: Теорет. і політ. боротьба на терені нац. питання в УСРР у сучасний момент реконструктивної доби: Доп. і прикінцеве слово на кафедрі нац. питання УІМЛ 14 і 29 груд. 1929 р. і дод. дискусія на доп. / Укр. Ін-т марксизму-ленінізму. Кафедра нац. питання / М.О. Скрипник. – Б.М.: Держвидав України, 1930. – 64 с. 4. Перший Всеукраїнський з'їзд учителів (Промови т. Квірінга, Чубаря, Шумського) // Народний учитель. – 1925. – 6 січня. – С. 1–4. 5. Судьбы современной интеллигенции (доклад А.В. Луначарского и речи: П.И. Сакулина, Н.И. Бухарина, Ю.В. Ключникова). – М., 1925. – 46 с. 6. Другий Всеукраїнський з'їзд спілки Робос (Промова т. Затонського) // Народний учитель. – 1926. – № 20. – С. 1. 7. Мацевич А. Микола Скрипник. Біографічна повість / А. Мацевич. – К.: Молодь, 1990. – 216 с. 8. Гордієвський М. Література з історії педагогіки за 10 рр. революції / М. Гордієвський. – Од., 1929. – 132 с. 9. Марков В.И. Советская система народного просвещения УССР / В.И. Марков. – Саратов: Крайпросторг, 1928. – 68 с. 10. Висовень О.І. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті –початок 1930-х рр.): історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / О. І. Висовень. – К., 2004. – 190 с. 11. Чадаєва К.Ю. Розвиток історичної освіти в Україні 20–30-ті рр. XX ст.: дис. ... канд. ... іст. ... наук: 07.00.01 / К.Ю. Чадаєва. – Х., 1996. – 180 с. 12. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). У 3-х книгах / [за ред. Ю.О. Курносова]. – К., 1994.– Кн.ІІ. – 172 с. 13. Касьянов Г.В. Інтелігенція Радянської України 1920-х-30-х років: соціально-історичний аналіз: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / Г.В. Касьянов. – К., 1993. – 379 с. 14. Маслов Н.Н. Краткий курс истории ВКП (б) – энциклопедия и идеология сталинизма 1938–1988 гг. / Н.Н. Маслов // Советская историография. – М., 1996. – С. 240–269. 15. Ахматов Л. Українська контрреволюція на культурному і літературному фронті. Промова на процесі СВУ / Л. Ахматов. – Х.: Юридичне вид-во України, 1930. – 135 с. 16. Вольфсон С. Интеллигенция как общественная прослойка при капитализме и социализме / С. Вольфсон // Под знаменем марксизма. – 1939. – № 8. – С.16–38. 17. Гончета В.И. История Украины в советской историографии / В.И. Гончета // Двадцать пять лет исторической науки в СССР. – М., 1942. – С. 45–65. 18. Тандит Л. Партия Ленина-Сталина и социалистическая интеллигенция / Л. Тандит. – М., 1939. – 93 с. 19. Тендерес Л.П. Культурное строительство на Украине в период борьбы партии за социалистическую индустриализацию страны 1926–1929 гг.: автореф дисс. ... канд. ист. наук / Л. П. Тендерес. – К., 1951. – 25 с. 20. Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні / Г. Ващенко. – Мюнхен, 1957. – 48 с.; Його ж. Хвороби в галузі національної пам'яті. Твори / Г. Ващенко. – Т. 5. – К., 2003. – 336 с. 21. Галій М. Геть маску! / М. Галій, Б. Новицький. – Львів; Прага, 1934. – 127 с. 22. Садовський В. Національна політика Совітів на Україні / В. Садовський. – Варшава, 1937. – 173 с. 23. Сірополко С. Народна освіта на Советській Україні / С. Сірополко. – Варшава, 1930. – Кн.1. – 239 с. 24. Сірополко С. Народна освіта на українських землях і колоніях / С. Сірополко // Українська культура. Збірник лекцій за ред. проф. Дм. Антоновича. – Подєбради, 1940. – С. 69–89.

Елена Кирьянова

**УКРАИНСКАЯ УЧИТЕЛЬСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ 1920–1930-Х ГГ. В
ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ СОВЕТСКИХ И ЗАРУБЕЖНЫХ УЧЕНЫХ
(20-Е – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА 50-Х ГГ. XX В.)**

Статья посвящена историографическому дискурсу советских и зарубежных ученых периода 20-х – первой половины 50-х гг. XX в. о месте и роли украинской учительской интеллигенции в культурно-образовательных процессах УССР 20–30-х гг. XX в. Во-первых, установлено, что в исследованиях на территории советской Украины 1920-х гг., взгляды одной группы авторов заключались в прагматическом использовании профессиональных знаний и опыта «старой» интеллигенции на благо построения нового советского общества до тех пор, пока будет подготовлена «новая интеллигенция», преданная коммунистической партии; другая точка зрения основывалась на партнерских и национал-коммунистических принципах в отношении интеллектуального потенциала нации. В 1930-х гг. «старую интеллигенцию» рассматривали как «прослойку», которая не играет самостоятельной роли в жизни общества. Во-вторых, отмечено, что своеобразным вызовом советским историкам стала исследовательская работа ученых-эмигрантов, которые разрушали стереотипы советской историографии, таким образом демонстрируя ошибочность классовых концепций.

Ключевые слова: учительская интеллигенция, педагоги, историографический дискурс, «прослойка», классовый подход.

Olena Kiryanova

**UKRAIAN SCHOLASTIC INTELLIGENTSIA IN 1920–1930 IN HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE OF SOVIET AND FOREIGN RESEARCHERS
(THE 20S – THE FIRST HALF OF THE 50S OF XX CENTURY)**

This article is dedicated to the historiographical discourse of Soviet and foreign researchers in the 20s – the first half of the 50s of XX century. The discourse deals with place and role of Ukrainian scientific and scholastic intelligentsia in cultural-educational processes in 1920–1930 in USSR. Firstly, it is established that the views of one group of authors were based on the pragmatic usage of professional experience of the «old» intelligentsia in order to create new soviet society with the «new» intelligentsia, which would be loyal to the communist party; other point of view was based on partner and national-communist principles in attitude towards intellectual potential of the nation. In 1930s the “old intelligentsia” was not considered as an independent part of society. Secondly, it is proved that research activity of immigrant scientists became a challenge for soviet researchers because it had ruined the stereotypes of soviet historiography thus demonstrated the falseness of class concepts.

Key words: scholastic intelligentsia, pedagogues, historiographical discourse, soviet researchers, class concept.

УДК 7.072.2:316.4.063.7(477–25) «1932/1933»

Марія Січка

**РЕПРЕСІЇ ПРОТИ КИЇВСЬКИХ МИСТЕЦТВОЗНАВЦІВ У 1932–1933 РР.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ МІСТА КИЄВА)**

У статті висвітлюються репресивні заходи проти мистецтвознавців Києва у 1932–1933 рр. за матеріалами Київської міської контрольної комісії, які збереглися у Держархіві м. Києва. Проаналізовано висновки робітничо-селянської інспекції та результати чисток музеїв Києва, зокрема звинувачення працівників Всеукраїнського музейного городка, політична та кваліфікаційна оцінка мистецтвознавців комісією. Прослідковано ідеологічне сприйняття мистецтвознавчої роботи молодих науковців, формулювання причин звільнень та подальша доля дослідників.

Ключові слова: мистецтвознавці Києва, музейники Києва, репресії, Всеукраїнський музейний городок, Київська міська контрольна комісія.

Репресії проти інтелігенції у 1930-ті рр. охоплювали більшість наукових центрів радянської України. Такі ж заходи влади відбувались у Києві, Харкові, Одесі та інших містах УРСР. Але Київ був найпомітнішим у своїх втратах, оскільки був місцем, де розташовувались кафедра мистецтвознавства Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН) та художні музеї, і мав найбільший науково-дослідний потенціал. Тому арешти та звільнення з роботи київських мистецтвознавців найсильніше позначились на розвитку української мистецтвознавчої науки.

Крім того, підвищена увага до мистецтвознавців Києва з боку влади та каральних органів була зумовлена не лише їх українознавчими дослідженнями та українофільськими настроями, але й активною пам'ятко-охоронною та музейною роботою, яка у 1930-х рр. стала на заваді систематичному масовому знищенню культурних пам'яток Києва, пов'язаного з посиленням антирелігійної компанії та підготовкою до перенесення столиці УРСР з Харкова – до Києва у 1934 р.

Дослідженням репресивних заходів влади щодо мистецтвознавців Києва займалися С. Білокінь [1–4], Р. Маньковська [5–8], О. Бонь [9–12], які визначили основні форми репресивних дій проти мистецтвознавців: психологічний та адміністративний терор (партчистки, нічні засідання, прилюдні визнання власних «ідеологічних помилок» провідними вченими на зборах, спонукання до «пильності», критика у пресі, перепони у виданні праць) [2, с. 131–133]; дискредитація; звільнення з роботи; вилучення з наукового обігу наукових праць; ув'язнення; заслання; розстріли [7, с. 320].

У контексті цієї проблематики не використані у повній мірі джерела з Державного архіву міста Києва (далі – Держархів м. Києва), у якому зберігаються документи (протоколи та звіти) Київської міської контрольної комісії (фонд Р-323), яка обстежувала музеї Києва і давала політичну оцінку багатьом мистецтвознавцям, зокрема на підставі рішень цієї комісії науковці звільнялись з роботи.

Таким чином, завданням статті є висвітлення репресивних заходів влади проти мистецтвознавців Києва на початку 1930-х рр. за документами Держархіву м. Києва.

У архівних фондах Держархіву м. Києва зберігаються звіти та акти обстеження роботи музеїв і навчальних закладів Київською міською контрольною комісією, постанови та доповідні записки міської контрольної комісії та Робітничо-селянської інспекції (далі – РСІ), протоколи засідань бригад РСІ під час проведення обстежень київських музеїв та списки їх співробітників, тощо.

На початку 1930-х рр. у Києві мистецтвознавці працювали здебільшого у ВУАН (кафедри українського мистецтва та кабінеті українського мистецтва при ній), у системі Народного комісаріату освіти (науково-дослідній кафедри мистецтвознавства) та у музеях: Музеї мистецтв, Національній картинній галереї (з початку 1930 р. так називалась Київська картинна галерея ВУАН, тепер – Київський національний музей російського мистецтва), Всеукраїнському музейному городку (далі – ВМГ) та Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка (далі – ВІМШ). З кінця 1930 р., через реорганізації та скорочення штату у ВУАН, кабінет українського мистецтва значно зменшує як штат своїх співробітників, так і коло обов'язків. Водночас закривається аспірантура при Науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства і всі аспіранти розподіляються в аспірантури при музеях, де молоді науковці продовжують працювати після її закінчення. Тому для нашого дослідження є важливими списки співробітників київських музеїв за 1932 р. [13], які дають картину розподілення наукових кадрів галузі мистецтвознавства по музеям на період початку активізації репресій. Ці списки є найбільш повними переліками задіяних у науковій роботі мистецтвознавців цього періоду.

У ВМГ працювали такі мистецтвознавці: П. Курінний – директор, П. Потоцький – завідувач Музею України, М. Новицька – завідувач фонду шиття й тканини, П. О. Балицький – завідувач фондом письма та друку, І. Моргилевський – завідувач фондом архітектури [13, арк. 6], М. Венгржанівська – екскурсовод-лаборант і завідувач фототеки [13, арк. 6 зв; 14, арк. 12], К. Білоцерківська – лектор-доцент, М. Щепотьєва – лектор-доцент [13, арк. 6], Н. Геппенер – лектор, Л. Левитська – аспірант музею [13, арк. 6 зв; 18, с. 50–52]. У Національній картинній галереї завідувачем відділу графіки була П. Кульженко, завідувачем відділу малярства – В. Денисов. У Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка крім, вже на той момент авторитетного мистецтвознавця, завідувача кабінету мистецтва Ф. Ернста працювала на посаді лаборанта і його учениця А. Артюхова [13, арк. 1]. У Музеї мистецтв ВУАН поруч із заступником директора С. Гіляровим працювала завідувачем відділу мистецтва сходу М. І. Вязьмітіна, а серед аспірантів музею бачимо і учнів С. Гілярова з Київського художнього інституту (зараз – Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури) – Л. Сак та Л. Калениченка [13, арк. 2].

Як бачимо зі списків, у музеях Києва на 1932 р. працювало чимало учениць академіка по кафедрі українського мистецтва ВУАН О. Новицького – колишніх членів гуртка «Studio» при Кабінеті українського мистецтва ВУАН, слухачок семінарів українського мистецтва Д. Щербаківського при ВІМШ та Ф. Ернста при Музеї мистецтв ВУАН, що забезпечувало продовження формування київської мистецтвознавчої школи.

Ці списки працівників формувались для Київської міської контрольної комісії, а вже на їх основі складались особисті характеристики на кожного зі співробітників, які у свою чергу надсилались під грифом «таємно» до сектору науки Народного комісаріату освіти та відділу пропаганди обкому КП(б)У разом з висновками і пропозиціями комісії.

Більш цілісну картину сприйняття музеїв владою можна скласти завдяки звітам музеїв [15] та бригад з їх обстеження [16] за 1930–1931 р. Варто відзначити, що у цих звітах бригади з обстеження хоч і зосереджувались на ідеологічних хибках та звинувачували музейників у відсутності марксистського підходу, але не піддавали сумніву кваліфікацію науковців. Тоді як характеристики співробітників з додатків до висновків і пропозицій комісії по обстеженню ВМГ у 1933 р. [14, арк. 12–18; 17, арк. 45–51], крім загальної біографічної інформації, містять політичну, класову та кваліфікаційну оцінку мистецтвознавців. Показовими у цих характеристиках є навіть фактологічні помилки у визначенні освіти мистецтвознавців. Загалом ці документи дозволяють простежити репресивні дії щодо музейників. Найбільш повно представлені документи з обстеження партійного осередку ВМГ.

Хоча справа обстеження ВМГ датується 1933 р. але перевірка колективу ВМГ почалась ще у 1932 р. комісією ЦК КП(б)У і закінчилась тоді звільненням П. П. Курінного з посади директора за «отсутствие классового подхода в научной деятельности, увлечение стариной и непонимание процесса нового социалистического музейного строительства» [18, с. 52]. Разом з ним під вогонь критики тоді потрапили праці М. Новицької, К. Мощенко, П. Попова та ін.

Перші арешти і звільнення київських мистецтвознавців і музейників почались зимою і навесні 1933 р. 25 лютого 1933 р. П. Курінного заарештували і вже 8 березня він написав заяву, у якій засуджував свою «контрреволюційну діяльність», а 5 травня 1933 р. його було звільнено з роботи, але 11 травня – випущено з-під арешту. Йому заборонили працювати за фахом, викладати та друкуватись [19, с. 8].

У серпні 1933 р. проти П. Курінного та партійців музею звучать звинувачення у пресі [14, арк. 47 зв; 20, с. 4], яким передують доповідні записки голови Київської міської контрольної комісії Карасевича: «Випадок останніх днів ще раз підкреслює, що класовий ворог не припиняє своєї діяльності. Комуніст-керівник н/д сектору ВМГ Балицький підсовує директору т. Калініченку для підпису контрреволюційний акт підписаний руками класового ворога П. Курінного, акт спрямований проти заходів ДПУ про зняття дзвонів в ВМГ» [14, арк. 27; 17, арк. 13]. Проте основною причиною подальшої ретельної чистки музею, на нашу думку, були численні заяви від партійних керівників ВМГ із взаємозвинуваченнями, надіслані впродовж червня-серпня 1933 р. до Київської контрольної комісії, у яких основний акцент ставиться на «тісний зв'язок» та «зрощення» з класовим ворогом – П. Курінним [17, арк. 12–44].

Після цього вже на початку вересня 1933 р. ВМГ потрапило під ретельну партійну чистку кадрів з масовими звільненнями та заборонами займатись науковою діяльністю [2, с. 131–132; 21, с. 132].

Наступною, як «ідеологічно класово чужий елемент націоналістично-ворожої орієнтації», було звільнено з роботи, із заборонено працювати в наукових установах, дочку академіка О. Новицького – М. Новицьку, а відділ тканини та шиття, яким вона звідувала, було розформовано [22, с. 105]. У таємній особистій характеристиці на кожного зі співробітників ВМГ, надісланих комісією для обстеження ВМГ до сектору науки Народного комісаріату освіти 27 червня 1933 р., вказано, що вона «реакційний націоналістично ворожий елемент, що виявилось в її друкованій продукції й в експозиції. Фахівець (по тканині) середній. Політично-ворожа й чинить прикритий опір усім заходам дирекції. З роботи треба усунути» [14, арк. 13].

З протоколів роботи Комісії чистки радапарату ВМГ видно як сприймалась мистецтвознавча робота молодих науковців. Зокрема 12 серпня 1933 р. в обговореннях згадується стаття, опублікована М. Новицькою в збірнику «Музеї України» 1927 р.: «Зав. фондом шиття т. Новицька писала книжки, де восхваляла лаврську «епітрахіль», тощо, контр-револ. змісту» [14, арк. 56]. А даючи характеристику М. Новицькій 27 серпня 1933 р. комісія пояснює в чому полягав «контрреволюційний зміст»: «Твір «Лаврські епітрахілі» засуджено, як націоналістичний, без жодного антирелігійного елементу, без марксизму, захоплення лише технікою. [...] У газетах були виступи проти моєї застарілої продукції, яку сама вже засудила». Крім того, протокол вказує, що М. Новицька «жодної екскурсії до кабельного заводу не перевела. Минул. р. було 100 % ударників-науковців. Квіти на могилу Щербаківського носила, бо він був її вчителем, вважала його лекції за корисні». Ім'я Д. Щербаківського неодноразово з'являється у протоколах чистки і не лише стосовно його учнів. Зокрема самій М. Новицькій доводиться засуджувати свого вчителя: «Щербаківський захоплювався технізмом, він поділяв речі за територіяльними ознаками» [14, арк. 106].

Така «критика» мистецтвознавця вважалась доцільною, оскільки у тому, що стосувалось роботи музейників, то критикувалась саме її мистецтвознавча складова – недоліком вважалось навіть послуговуватись «естетичним принципом» при побудові виставки шиття. «Робітник-скульптор», член КП(б)У та лектор ВМГ І. Шманай, який був членом бригади по обстеженню роботи ВМГ 25 червня – 14 липня 1931 р., говорить про М. Новицьку: «Новицька правду не сказала про своє соцпоходження, та який будинок мали. Її експозиція була закрита, як буржуазно-естетична ідеологічно не витримана, шкідлива. Вона кепсько визнає свої письменські помилки» [14, арк. 106]. Як згадує Н. Геппенер: «Бідолаху Новицьку майже годину мордували запитаннями про те, чому її батьки в перші роки ХХ ст. побудували в глухому закутку Криму маленьку сімейну дачу. На які доходи? який вони мали капітал? як були пов'язані зі світом капіталізму? і т.д., і т.ін.» [21, с. 132]. Насправді ж згадана дача була побудована ще до революції переважно на кошти свекра О. Новицького, який працював у судовій системі Російської імперії [23, с. 128].

На звинувачення ж у націоналізмі М. Новицька могла лише відповісти: «Мені здається, що я не петлюрівка і шовінізм мене завжди обурював» [14, арк. 106]. Але парторг Т. Назаренко, «недавній чоловік контрреволюціонерки» [14, арк. 47 зв; 20, с. 4] М. Щепотьєвої, якого на тих же засіданнях звинувачували у змові з П. Курінним та «жіночим колективом», не маючи доказів шовінізму в роботі М. Новицької, притягує «перевірену» схему цькування її батька: «В останньому номері Пролет. Правди є обвинувачення її й її батька у націоналізмі. З недобитка СБУ, петлюрівщини вона ніби нічого немала спільного. [...] Вона вихованка Академії Наук і їй негайно дали посаду і аспірантуру у ВМГ» [14, арк. 106].

Таким чином, як дочку, так і батька, а з ним і всю Академію наук – затавровано як «націоналістів», оскільки «Пролетарська правда» не бреше. І хоча П. Курінний виступив зі спробою захисту своєї співробітниці, кажучи, що виставка мала типову «нацдемівську» експозицію, але «тепер Новицька виправляється», проте у відповідь отримав максималістську відповідь: «Націоналістичний, буржуазний об'єктивізм припущено з боку т. Курінного у оцінці т. Новицької. Вся її робота була нацдемівська. Це від її виховання. Новицька працювала під керівництвом

українського фашизму. Це школа Щербаківського, петлюрівська, контр-революційна. Новицька і зараз цілком переконана в своїх думках» [14, арк. 107].

М. Новицька вимушена погоджуватись: «Самокритику провадила, знаю, що ще не позбулась формалізму при опису окремих речей. Працюю над собою, щоб виправити своє минуле виховання». Але й це не задовольняє комісію, метою якої є цілковита заміна старих кадрів, і підсумовуючи всі «провини» молодішої ученої, яка «влаштувала у ВМГ шкідницьку експозицію, яку було засуджено, всю свою роботу просякла націоналістичним духом, прихильниця учасника СВУ Щербаківського, ученицею якого була, дочка кол. дворянина», комісія присуджує вирок: «заборонити працювати в антирелігійних й наукових установах» [14, арк. 107].

Крім того, на М. Новицьку, як і на її батька, збиралась окрема справа з метою звинувачення їх у діяльності в контрреволюційній організації. Для цього було отримано свідчення інших відомих мистецтвознавців – С. Таранушенка та Ф. Ернста [9, с. 33]. Після звільнення (з 1934 р. по 1941 р.) М. Новицька працювала на телеграфі та у бібліотеках Києва, зокрема Науково-дослідній бібліотеці Київського університету, доки у 1944 р. її не поновили старшим науковим співробітником у Кабінеті народної творчості Академії архітектури УРСР.

Впродовж наступних місяців чистки ВМГ було звільнено й інших молодих мистецтвознавців. Зокрема К. Білоцерківську, про яку Н. Геппенер пише у спогадах: «Працелюбну, безмірно віддану науковій роботі Катерину Іллівну Білоцерківську звинуватили в симпатіях до українських націоналістів лише тому, що вона була аспіранткою при кафедрі мистецтвознавства АН УСРР і збирала матеріал про історію і продукцію фаянсової фабрики в Межигір'ї» [21, с. 132–133].

Показовою є помилка перевіряючих, які в протоколі від 27 червня 1933 р. зазначають у біографії дослідниці – «освіта низча» [14, арк. 12], хоча К. Білоцерківська закінчила історично-філологічний відділ київських Вищих жіночих курсів (1918 р.), навчалась в Археологічному інституті, а після його закриття 1924 р. продовжила навчання на семінарах при ВІМШ та у гуртку «Studio», що згодом дозволило їй стати аспіранткою кафедри мистецтвознавства [2, с. 158, 772–773], а потім (через два роки всіх аспірантів кафедри було розподілено по музеях) – ВМГ і закінчити аспірантуру восени 1931 р. [14, арк. 37 зв.]. Проте комісія робить висновок, що мистецтвознавець «як наук. робітник зовсім не цінна, в роботі себе зовсім не виявила, фах не високий, політично не перевірена, треба замінити» [14, арк. 12], через що її 17 липня 1933 р. звільняють з посади наукового співробітника фонду письма та друку з формулюванням «за скороченням штатів у зв'язку з реорганізацією».

Але майже через півмісяця після цього, як дізнаємось з її заяв написаних 26 серпня 1933 р. до РСІ та комісії по чистці ВМГ, формулювання було змінено: «Білоцерківська – науковий робітник I кат. по відділу письма та друку, керівник кабінету гравюр, 1) як науковець не виправдала себе упродовж кількох рр., 2) не реагувала на шкідницьку роботу зав фондом письма та друку т. Балицького і Курінного, а 3) фактично стала прибічником шкідницької діяльності – з роботи зняти» [14, арк. 35–37]. Відповідаючи на звинувачення по кожному пункту, К. Білоцерківська «приймає» перший пункт обвинувачення, пояснюючи, що через велику завантаженість поточною роботою «вплоть до стирання пороку у фондї, а крім фондової роботи – вести екскурсії в Музеї Історії Лаври» [14, арк. 37 зв.], та за відсутністю наукового керівництва вона не мала змоги зосередитись на науковій роботі, крім того вона звертає увагу на інші помилки комісії, яка приписала їй посаду керівника вигаданого «кабінету гравюр» та завищила її стаж наукового співробітника (замість 1 р. та 10 місяців – «кількох рр.»). Водночас говорячи про свою наукову роботу К. Білоцерківська вимушена засуджувати свої 2 мистецтвознавчі статті [14, арк. 38]. За другим пунктом звинувачення К. Білоцерківська нагадує, посилаючись на протоколи нарад ВМГ, що вона «відкрито говорила про бездіяльність т. Балицького, бо я бачила його бездіяльність, знала про неї. Але реагувати на те, чого я не знала – на діяльність т. Балицького – я не вмю, бо не знаю про неї. т. Балицькоюю тим шкідник що він нічого не робив по ВМГ, але про його діяльність шкідницьку та іншу – я нічого не чула. А т. Курінний, з його всякою діяльністю, був далеко від мене, маленького співробітника фонду. Я знала його, як директора, завжди зайнятого. Якому було не до того, що взнатися зі мною» [14, арк. 38 зв.].

Таким чином, К. Білоцерківська наголошує на безглуздіості формулювань обвинувачення і просить не поновлювати її, а лише змінити ці формулювання, адже звільнення за другою категорією не давало можливості в подальшому працювати в наукових установах, а отже й по спеціальності. Апелює К. Білоцерківська і до логіки комісії, сміливо зазначаючи: «Отже нібито ясно, що я не ставлениця т. Курінного. Може я винна в тому, що це трапилося за часів його директорства у ВМГ, а не когось іншого. Але, мені здається, тоді мене треба судити і за те, що я народилася не після революції. Не ставлениця т. Курінного, ворог т. Балицького (і це можна ствердити документально) я раптом – «фактично прибічник шкідницької діяльності їх» – в чому-ж саме, якої діяльності, як це розуміти? Я вимагаю фактів, а не пустого обвинувачення. Не можна

радянську людину, що чесно працювала впродовж багатьох рр. в інших установах (у мене є грамота від Попр.Труд.Інст., яку я в копії додаю) плямувати безпідставно, робити шкідником, вивчивши його» [14, арк. 39–39 зв]. Та апеляція до здорового глузду, як і заява до бюро скарг 21 вересня 1933 р. [14, арк. 53], не подіяла, оскільки після її звільнення, у спробі врятувати свою посаду, лектор ВМГ О. Баланіна 26 липня 1933 р. на засіданні комісії чистки радапарату ВМГ свідчила, що: «У ВМГ були певні групування 1927–29 р. на кафедрі мистецтвознавства був акад. Новицький, під прикриттям кафедри переводилась петлюрівська агітація, брали участь Курінний, Щербаківський, Новицька, Щепотьєва, Венгрженівська, Білоцерківська. Ця кафедра була при ВУАН, це було ядро, коло якого скупчувались і потім розійшлись по установах, частина попала у ВМГ. Щербаківський належав до СВУ» [14, арк. 103]. Маючи такі «докази» від людини, яку на тому ж засіданні було засуджено як підлабузницю та пліткарку, комісія все ж взяла на озброєння її слова. Адже саме з цією метою і проводились «чистки» та «самокритичні» виступи – зібрати якомога більше матеріалів на співробітників, навіть не правдивих, які можна було б використати за необхідності. У результаті цієї чистки К. І. Білоцерківська, як і М. О. Новицька, мусила працювати не за фахом [21, с. 144].

Так само комісія дає кваліфікаційну оцінку М. Венгржанівській і робить висновок, що вона «фахівець середній», адже «по соцпоходженню чужий елемент. До роботи ставиться незадовільно. Треба перевірити додатково через відповідні органи» [14, арк. 12]. Очевидно, наслідком додаткової перевірки стала зміна, як і К. Білоцерківській, формулювання причини звільнення 17 червня 1933 р. за скороченням, на нове – у наказі від 10 серпня 1933 р. вже було вказано: «жена белого, дочь полковника скрыла соц-положение – с работы снять». Оскільки М. Венгржанівська через хворобу навіть не була присутня на чистці, у своїй заяві 31 серпня 1933 р. в Комісію вона нагадує, що про своє соціальне походження вона повідомляла на чистці 1932 р. Крім того, вона подає відомості зі своєї біографії, щоб переконати комісію, що також належить до робітників: «Умер отец в 1922 году. Я всю свою жизнь не меняла свой фамилии и работала и живу на заработанные моими руками средства с 1917 года т.е. с 16 лет от роду. О чем есть все документы. В Музейный городок я пришла в 1929 г. членом союза железнодорожников в котором я состояла с 1917 год. Первый раз я пошла замуж в 19 лет и мой первый муж умер 12 лет назад – и я уже 10-й год замужем за рабочим, сыном рабочего (машиниста) героя труда и члена партии. Живу я в рабочей среде и хочу быть полезным гражданином нашего Союза» [14, арк. 54–54 зв].

Учениця харківського мистецтвознавця С. Таранушенка, М. Щепотьєва, сестра засудженого восени 1929 р. у справі СВУ музикознавця В. Щепотьєва, обвинувачена комісією у зв'язках з «петлюрівським колом» як «дружина автокефального мітрополіта» і не зважаючи на те, що мистецтвознавець закінчила «радянську аспірантуру», комісією робиться висновок, що вона «Робітник слабій. З роботи треба зняти» [14, арк. 14]. У критиці М. Щепотьєвої особлива увага приділяється її особистому життю, зокрема підкреслюється її шлюб з «митрополитом» (насправді архієпископом) заарештованим 8 жовтня 1929 р. за антирадянську агітацію К. Кротевичем [24, с. 58–59], а також стосункам з парторгом Т. Назаренком: «До останнього часу, під надійним захистом паротяга. Назаренка ця «громадянка» зберігала свою посаду в ВМГ і навіть активно впливала на роботу цієї установи» [14, арк. 47 зв; 20, с. 4]. На засіданні проти неї свідчили О. Баланіна і М. Вайнштейн: «Була міцна жіноча група, на чолі якої була Щепотьєва (дружина Назаренка), складалась група з Гепнер, Левицької та ще декого. Назаренко був під впливом Щепотьєвої і коли раз влітку залишився директором, то фактично керувала Щепотьєва» [14, арк. 84]. Він же у своєму виступі згадує, передчасно померлу від запалення легень 5 червня 1933 р. лектора-доцента Л. Левитську [25, с. 868, 880]: «Лівецька (померла вже) теж зривала роботу, бо їй треба було заробляти на стороні гроші на пакунки своєму чоловіку, що був засланий на Соловки» [14, арк. 84].

Після партійної чистки у заповіднику з мистецтвознавців залишилась працювати лише Н. Геппенер. Це може бути пояснено тим, що до цього часу вона перебувала не на науковій, а лише на лекційній роботі. Згідно з її спогадів, перед чисткою (з листопада 1929 р.) вона проводила антирелігійні екскурсії Близніми печерами [21, с. 119]. Водночас у заявах до контрольної комісії РСІ від 30 липня 1933 р. та 10 серпня 1933 р. колишній директор музею історії лаври Г. Денісов, звинувачуючи Н. Геппенер у «тісних і дружніх зв'язках» зі Щепотьєвою, розкриває причину з якої вона так і не стала аспіранткою ВМГ: «Складаючи списки на вичистку ворожих елементів т. Назаренко до нього не вніс: Щепотьєвої, Баланіной, Геппенер та Білоцерківської і лише після того, як я на засіданні партгруппи вніс пропозицію їх включити, то було внесено Щепотьєву та Баланіну, а решта ні, та й то в другу чергу. Окрім цього в свій час т. Назаренко з допомогою голови МК т. Муренко провів Геппенер в аспірантуру, коли мені про це було заявлено т. Скрипкою, то я поставив питання про скликання партгруппи де і було анульовано попереднє рішення» [17, арк. 24–25].

Під час наступної хвилі чисток у липні 1937 р. у газеті «Вечірній Київ» на Н. Геппенер зведено наклеп, через що впродовж кількох місяців вона, як і багато науковців у цей рік, «сиділа на

чемоданах» в очікуванні несправедливого арешту, а у грудні 1937 р. її було звільнено з музею. Хоча Н. Геппенер не заарештували (у неї були документи, які повністю спростовували газетні вигадки) вона також вирішила змінити вид діяльності, проте на курси бухгалтерів після наукової роботи її не взяли. Врешті на початку 1938 р. вона повернулась до музейної роботи [21, с. 135, 140–141].

Таким чином, на 1934 р. за звинуваченням у контрреволюційній діяльності або буржуазному націоналізмі з музеїв та відділів ВУАН у Києві було звільнено більшість мистецтвознавців. У ВМГ до певного часу залишилась лише Н. Геппенер, у Національній картинній галереї до 1946 р. – П. Кульженко, чия репутація постраждала через роботу директором музею під час окупації, у жовтні 1933 р. був заарештований Ф. Ернст, у грудні його «як класового ворога», а за ним і В. Є. Козловську як «ту, що змикалась з класовими ворогами» звільнили з роботи у ВУАН [26, арк. 7]. З ВІМШ було звільнено і А. Артюхову [2, с. 459–461], після чого її було заарештовано і заслано до Маріїнська [3, с. 194]. У Музеї мистецтв 1933 р. арештували І. Врону та С. Гілярова, а 1934 р. після реорганізації відділів музею була вимушена залишити мистецтвознавчі дослідження і перейти на бібліотечну роботу М. Вязьмітіна.

Мистецтвознавці складали нечисленний прошарок київської інтелектуальної еліти, тому знищення чи усунення від наукової роботи навіть частини з них негативно позначилось на розвитку наукової галузі. Вимушений перехід на іншу, часом адміністративну або технічну, роботу, зміна галузі на більш безпечну (археологічну або бібліотечну) надовго порушили традиційний зв'язок поколінь, що зруйнувало формування київської мистецтвознавчої школи.

Список використаних джерел

1. Білокінь С. І. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст / С. І. Білокінь. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 286 с.
2. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) / С. І. Білокінь. – Дрогобич: «Колос», 2013. – Т. 2. – 1066 с.
3. Білокінь С. І. Музей України. Збірка П. Потоцького / С. І. Білокінь. – Київ: 2006. – 476 с.
4. Білокінь С. І. Репресії проти музейників у ряду різних типів терору / С. І. Білокінь // Музейна справа та музейна політика в Україні ХХ ст. – Київ: Златограф, 2004. – С. 27–35.
5. Маньковська Р. В. Музейники в лещатах тоталітаризму / Р. В. Маньковська // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – 2001. – Вип. 13. – С. 389–398.
6. Маньковська Р. В. Музейництво в Україні / Р. В. Маньковська. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 140 с.
7. Маньковська Р. В. Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937–1938 рр.) / Р. В. Маньковська // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 300–321.
8. Маньковська Р. В. Репресії серед музейних працівників в кінці 20–30-х рр. / Р. В. Маньковська // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 263–271.
9. Бонь О. І. Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність / О. І. Бонь. – Київ: [б.в.], 2004. – 220 с.
10. Бонь О. І. «...Методологія в мене не відповідає сучасним вимогам, зато мої знання їм необхідні» / О. І. Бонь // Сумська старовина. – 2007. – № 21–22. – С. 123–132.
11. Бонь О. І. Діяльність Музею українських діячів науки і мистецтва в умовах наростання тиску тоталітарного режиму у кін. 1920–1930-х рр. / О. І. Бонь // Література та культура Полісся. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – Вип. 39. – С. 149–157.
12. Бонь О. І. Особливості архівної джерельної бази біографічних досліджень діячів гуманітарної науки радянської України в 1920–1930 рр. / О. І. Бонь // Історія. – 2009. – С. 112–114.
13. Державний архів міста Києва (Держархів м. Києва), ф. Р-323, оп. 1, спр. 1610, 9 арк.
14. Держархів м. Києва, ф. Р-323, оп. 1, спр. 1638, 124 арк.
15. Держархів м. Києва, ф. Р-323, оп. 1, спр. 678, 8 арк.
16. Держархів м. Києва, ф. Р-323, оп. 1, спр. 696, 59 арк.
17. Держархів м. Києва, ф. Р-323, оп. 1, спр. 712, 66 арк.
18. Гришин А. Д. Відомості про співробітників заповідника (20–30-ті роки). Історична довідка / А. Д. Гришин // Лаврський альманах. – 2002. – Вип. 7. – С. 47–52.
19. Білокінь С. І. Українські музейники 1920-х рр. / укл. С. І. Білокінь // Український музей. – Київ: Фенікс, 2007. – С. 1–15.
20. Якубовський С. Притулок нацдемівців, осередок войовничого націоналізму [ВМГ] / С. Якубовський // Більшовик. – 1933. – № 155. – 9 серпня – С. 4.
21. Геппенер-Лінка Н. В. Всеукраїнське музейне містечко: Спогади / переклад з рос. О. Неживого; прим. С. І. Білокіня // Пам'ятки України. – 2003. – Ч. 1–2 (138–139). – С. 112–145.
22. Студенець Н. Марія Новицька. Життєвий шлях і наукова діяльність / Наталя Студенець // Студії мистецтвознавчі. – 2005. – Ч. 3 (11). – С. 103–124.
23. Бонь О. І. Збереження історичних пам'яток Криму у 1918–1922 рр. (на прикладі діяльності О. П. Новицького) / О. І. Бонь // Наша справа. – 2004. – С. 127–131.
24. Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939): біографічний довідник / [Бухарева І. В., Даниленко В. М., Окіпниж В. М., Преловська І. М.]. – Київ: Смолоскип, 2011. – 182 с., іл.
25. Ходак І. О. Лизавета Левитська (з історії українського мистецтвознавства 1920-х – початку 1930-х рр.) / І. О. Ходак // Серія мистецтвознавча. – 2014. – № 5 (119). – С. 867–883.
26. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. Х, спр. 12808–12809, 7 арк.

Марія Сичка

**РЕПРЕССИИ ПРОТИВ КИЕВСКИХ ИСКУССТВОВЕДОВ 1932–1933 ГГ.
(ПО МАТЕРИАЛАМ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА Г. КИЕВА)**

В статье освещаются репрессивные меры против искусствоведов Киева 1932–1933 гг. по материалам Киевской городской контрольной комиссии, которые сохранились в Госархиве г. Киева. Проанализированы выводы Рабоче-крестьянской инспекции и результаты чисток музеев Киева, в частности обвинения работников Всеукраинского музейного городка, политическая и квалификационная оценка искусствоведов комиссией. Прослежено идеологическое восприятие искусствоведческой работы молодых ученых, формулировка причин увольнений и дальнейшая судьба исследователей.

Ключевые слова: искусствоведы Киева, музейщики Киева, репрессии, Всеукраинский музейный городок, Киевская городская контрольная комиссия.

Maria Sichka

**REPRESSION AGAINST ART HISTORIANS IN 1932–1933 IN KYIV
(ON MATERIALS OF STATE ARCHIVES IN THE CITY OF KYIV)**

The article highlights the repression against Kyiv art historians in 1932–1933 using the materials of Kyiv city control commission which have been preserved in the State Archives in the City of Kyiv. Analyzed findings Rabkrin (Workers' and Peasants' Inspectorate) and results purge museums of Kyiv, including allegations of Ukrainian museum workers in «All-Ukrainian museum gorodok» (Kyiv Pechersk Lavra), political and professional grade of art historians by commission. Followed ideological perception of works in history of art of young scientists, formulation of layoffs causes and the fate of researchers.

Key words: art historians of Kyiv, Kyiv museum workers, repression, All-Ukrainian museum gorodok.

УДК 94: 314.745.25: 39] (477.83/86+430)

Ольга Бежук

**СТАН І ПРОБЛЕМА ПРИМУСОВИХ РОБІТНИКІВ ДИСТРИКТУ «ГАЛИЧИНА»
В МАТЕРІАЛАХ ЛЬВІВСЬКОЇ БІРЖІ ПРАЦІ**

Розглянуто досвід примусу та перебування цивільного населення Східної Галичини в умовах Третього Райху на основі документальної бази Держархіву Львівської обл. Листування галицьких українців з легальними інституціями засвідчує нові факти їх життєвого досвіду в умовах окупації краю та виживання на чужині.

Ключові слова: окупація, округ «Галичина», Львівська біржа праці, примусові робітники, Український центральний комітет.

На сьогоднішній день універсальні схеми геополітичної історії відходять на другий план, адже в центрі досліджень гуманітаріїв постає людина та її безцінний досвід пережитого та переосмисленого. В цьому ракурсі тема примусових робітників й оstarбайтерів це – соціальна історія, що торкається повсякденних практик життя та виживання українців в умовах окупації й Третього Райху. Емпіричний та усний джерельні пласти дають цінну інформацію щодо вивозу, праці й побуту, міжособистісних та міжгрупових відносини примусових робітників та оstarбайтерів, що демонструють роботи сучасних дослідників теми: О. Забронець, Г. Стефанюк, Т. Пастушенко, Т. Лапан, М. Меленчук, Г. Грінченко, І. Винницької, П. Поляна, Т. Соловйової. Такий підхід хоч дисонує з міфом непереможної радянської людини та її супротиву нацистській владі, все ж уможлиблює здійснення комплексного аналізу феномену примусової праці «знизу», тобто, з погляду її безпосередніх учасників. Адже перспектива аналізу історичного феномену з позиції її учасників чи жертв – центральна в сучасному історико-антропологічному дослідженні.

Запропонована стаття розглядає діяльність Львівської біржі праці та Інформаційного бюро з вербування та відправки робочої сили у Німеччину на зразок подібних, що діяли на території округу «Галичина» в період 1941–1944 рр. Матеріали фондів Держархіву Львівської обл. цих інституцій містять цінну інформацію щодо вікового, соціального складу потенційних завербованих та листи наших краян безпосередньо з місця праці. Переписка галицьких робітників з Інформаційним бюро, УЦК та урядом праці свідчать, що джерела особистого походження мають багату перспективу

в царині біографічного методу дослідження щодо деконструкції історичного минулого та нівелюють безліч стереотипів та кліше, інтегрованих в колективну пам'ять радянських громадян.

Захопивши у червні 1941 р. Львів, німецька влада офіційно пообіцяла місцевим жителям, що «жахливі роки терпіння і жорстоке панування насилля Советів ніколи уже не повернуться» [1, с.203]. Надавши Галичині назву дистрикту як частині великого третього Райху, німецька верхівка тим самим визначила особливий статус західноукраїнських територій порівняно з іншими землями України. Та попри задекларовану лояльність, дистрикт «Галичина» як і решти територій підпали під дію трудового законодавства, упровадженого вже для населення Польщі. Система рабсько-кріпосничої праці передбачала на місцях дію спеціальних органів влади – арбайтсамтів (Arbeitsamt). В Галичині вони називалися урядами праці, чия діяльність повністю підпорядковувалась економічним інтересам німецького монополістичного капіталу [2, с. 108].

Львівська біржа праці, як інституція окупаційної влади, проводила реєстрацію, облік, розподіл робітників відповідно до їх кваліфікації для відправки у Німеччину. Її приміщення знаходилося на вул. Опері, 11, або А. Гітлер-рінг, а графік передбачав щоденну працю з 9 до 19 години навіть у вихідні. Схема структури Львівського уряду праці, що міститься у одно-іменному фонді Львівського обласного державного архіву, свідчить про німецьку точність та педантичність у розробці та впровадженні механізмів влади на окупованих територіях [3, арк. 2]. Так, Львівська біржа містила 3 основних відділи: відділ трудового права (законодавство праці), відділ по питаннях робочих ставок та відділ допомоги безробітним. Їх роботу контролювала адміністрація біржі, що складалася з ряду підрозділів: німецький персонал, місцевий персонал (значиться на схемі, як «nichto personal»), персонал доглядовий, каса та розрахунковий відділ. Філіали Львівської біржі, яких було 11, включали основні райони Львова: Центральний, Кайзервальд, Підзамче, вулиці Стрийська, Університетська, Привокзальна та приміські території: Збоїська, Брюховичі, Зимна Вода, Винники. Усі філії забезпечували швидку подачу інформації за допомогою телеграфу [3, арк. 1].

Відомо, що питання виїзду трудових мігрантів з території Генеральної Губернії, розпочалося вже після 1 вересня 1939 р., за що відповідали німецькі уряди праці. Для забезпечення масового добровільного виїзду до Німеччини, Інформаційне бюро Львівської біржі розгорнуло широку пропагандистську кампанію. Вона включала рекламу німецьких фірм («Innwerk t.a. toging nad innen» (Північна Баварія), «Flener-Werke», «Aktiengesellschaft» в Любеку, «Gas-Werke» (Ляйпціг), що дієво переконувала: «У нас працює вже від довшого часу багато тисяч чоловіків і жінок з Генеральної Губернії в цих самих підприємствах. Додаємо при тому, що їх поведінка й видатність праці вповні нас вдовольє, а з другого боку й самі робітники вдоволені. Запевняємо їм під кожним оглядом справедливу опіку». Німецькі роботодавці обіцяли ідеальні умови праці з дотриманням чіткого розпорядку дня, 3-разове харчування, проживання – в кантинах, безплатну доставку до місця праці, оплату від 60-до 85 пфенінгів за годину, можливість пересилки для своєї родини певної квоти [4, арк. 16, 21; 5, арк. 12, 13]. Для більшої переконливості переваг «німецького раю» жителям Львова й населенню дистрикту роздавали агітки-листи безпосередніх заробітчан з місця праці. Так лист 23-літньої польки Яніни Гори з Томашова-Качки запевняв: «А тут в Касселі то не є як в праці, але як в санаторії: є лазня, тепла умивальня, бараки такі милі, чисті, біла постіль. На тиждень отримуємо 2 кілограми білого хліба, кращого ніж перед війною, 5 булок, ¼ масла, маргарини, мармелад і 1/4 цукру, на обід картопля, такі порції як Асканія, з сосисками, печеними з м'яса» [4, арк. 21]. Крім того, тодішня періодична преса, зокрема «Львівські вісті» регулярно впродовж 1941–1943 рр. друкували оголошення щодо набору молодих хлопців (17–35 рр.) до летунського вишколу, якого потребувало Міністерство Авіації Німеччини. Пізніше з закликами газета звернулася і до українських дівчат та жінок, пропонуючи різноманітні вакансії [6, с.12].

Зрозуміло, що такий потужний агітаційний пресинг мав спочатку значний вплив, особливо на молодь. Бажання побачити світ, отримати європейських фах, освіту, вивчити іноземні мови були домінуючими мотивами покинути домівку. Крім того, досвід трудової міграції мали старші покоління галичан, котрі ще з кінця XIX-початку XX століття перетинали кордони Європи та Америки. Як наслідок, Інформаційне бюро Львівської біржі праці отримувало листи з краю від юнаків 1922–1925рр. народження: «Охочо виїду до Райху працювати до верстату або летунського вишколу в 2-тижневім курсі у Кракові», – пише 19-річний Прухницький Миколай з Комарно, Псарук Ілько і ще 8 хлопців з Підлісків, Плакса Володимир (18рр.) з Дашави й інші [7, арк. 42, 55, 67, 169].

Такого роду прохань нараховується десятками в справах біржі праці, бо ж який 16–20 літній хлопець не марить небом? Крім того, були й інші звертання. Так, 25-літній Іванів Михайло з Тустані повідомляє Інформаційне бюро від 15 серпня 1942 р: «Щоби я міг якнайшвидше виїхати, спішусь тому що мене гонять до контингенту, через це прошу ласкаво якнайшвидше вислати мене до Судетів...» [8, арк. 14]. «Не маю грошей на подорож бо працюю за кусок хліба, а не за гроші в господаря. Високоповажні Пани, будь ласка, заберіть до фабрики мене», – пише Якубович Іван з Підгайців, 43-ох рр. «Я є бідний, маєтку не посідаю, батька заарештували большевики, грошей не

маю», – аргументує своє бажання на виїзд Яцків Лев. Мацьковський Стефан з с.Битьків біля Надвірної інформує, що хотів би виїхати з ріднею: жінкою й 4 дітьми у віці від 20 до 14 рр. Малагловські Юзеф 30 рр. з села Подусільна, повіт Перемишляни закликає керівництво Інформаційного бюро: «Заінтересуйтеся мною, бо я живу без притулку і жадної потіхи. Пам'ятайте, не відкиньте мене!». Часто бідні селяни, в пошуках праці, просять за власних дітей: «... може би як раз я скористав з нагоди і намістив на добре місце свої діти – три дівчини і хлопця, який закінчив 5 клас... і я би якимось прокормився з решту малими дітьми (ще 4 дітей)» [9, арк. 20, 25, 34, 112]. Чисельні листи у цих справах свідчать, що бажаними на виїзд були, як правило, юнаки та чоловіки різного вікового цензу й кваліфікації: школярі, бідні селяни, сільські ковалі і токарі, секретарі сільської управи (громади), учителі.

Рідко серед прохачів щодо праці у Німеччині були молоді жінки та дівчата, які бачили себе «на всілякі роботи і крою женського і білизни мужиської» або у «Швальні» [9, арк. арк.46, 78]. Сирота Стефанія Маланчин інформує: «Маю 7 класів, вмю трохи по-німецьки... вмю варити, прати, можу працювати як домашня робітниця в приватнім домі, в харчівні, як кельнерка в ресторані, в приюті дитячій, навіть за сам тільки харч» [9, арк.36]. Як видно, відсутність трудових вакансій, злидні, страх перед демобілізацією, необхідність забезпечити родину, ненависть до радянської влади, а в додатку ще й обіцянки щодо компенсації сім'ям у вигляді грошових виплат і додаткових харчових карток, стали потужним імпульсом для від'їзду до III Райху місцевого населення. Крім того, впровадження обов'язку праці в дистрикті Галичина, за невиконання якого передбачалось покарання (смертний вирок) не тільки безпосередньому порушникові, а і його родині, перетворював декларовану добровільність на незаперечну примусовість [10, с.234].

Відомо, що у ролі посередника між українськими робітниками з Генеральної Губернії і німецьким урядом виступав Український Центральний Комітет (далі – УЦК), який у міру можливого намагався відстояти інтереси заробітчан, особливо у соціальній сфері. На УЦК лежала вся репрезентація українського населення в Генерал Губернаторстві, зокрема, стосовно гуманітарної діяльності, для чого створювалися комітети допомоги. Вони проводили «реальну політику», яка полягала у тому, щоб при дотриманні формальної лояльності до німецької влади зберегти українське населення від переслідувань, захистити права українців у дистрикті «Галичина» й на роботах у Німеччині. З цієї ціллю при УЦК була створена громадська організація «Комісія опіки над робітниками» [11, с.78]. Неодноразово УЦК наголошував у пресі про обов'язковість реєстрації в урядах праці для вироблення посвідчення, що підтверджувало національність – документ зі світлиною. Необхідність такого документа пояснювалось тим, що українські робітники в оплаті прирівнювались до німецьких, а не польських. Тому після відбору кандидатів, Львівська біржа праці надавала усім для заповнення анкети або «Зголошення побуту чужинця» – документ, що містив 19 пунктів та включав біографічні дані, державну, расову, мовну приналежність, родинний стан, наявність візи й паспорту, час подорожі, дозвіл на побут, день переступу границі, день прибуття, фах, й наявність інших джерел доходів [12, арк. 3, 4, 5].

Вже з 1 серпня до листопада 1941 р. у Галичині зареєстрували понад 30 тис. добровольців, з яких 75 % були українцями. З них 68 % були працевлаштовані у сільському господарстві, решта у промисловості. 13 березня 1942 р. з Перемишля відправили 100 тис. галицьких робітників, розподіляючи робочу силу за вимогами влади, військових частин, підприємств, установ [13, с.8]. З часом число добровольців починає неухильно падати. Це засвідчують статистичні дані щодо кількості відправлених на роботу в Німеччину за четвертий квартал 1942 р. Зокрема, з Дрогобича при наявності 1500 зареєстрованих був відправлений 831 робітник (55,4 %), відповідно: з Самбора (з 1000 зареєстрованих) – відправлено 525 (52,5 %), з Кам'янки-Струмилової (з 3000 зареєстрованих) – лише 796 осіб (26,5 %), зі Львова (з 2000 зареєстрованих) – відправлено 698 осіб (34,9 %), зі Золочева (з 3000 зареєстрованих) – відправлено 1015 (33,8 %), Рава-Руська (з 3000 зареєстрованих) – 870 (29 %), з Калуша (з 2000 зареєстрованих) – відправлено 747 (37,4 %), з Коломиї (з 5260 зареєстрованих) – 3312 – 63 %, зі Станіславова (з 6600 зареєстрованих) – 4553 – 69 %, з Бережан (з 6000 зареєстрованих) – відправлено 646 – 10,8 %, з Чорткова (з 8000 зареєстрованих) – відправлено 2903 – 36,3 %, з Тернополя (з 8000 зареєстрованих) – відправлено 4276 – 53,5 %. Загалом зі запланованих 46000 краян виїхало на роботи лише половина 24329 – 52,9 % [14, арк. 2].

Саботаж українців був наслідком жорсткої соціальної політики Німеччини на окупованих землях, що передбачала лише максимальну експлуатацію людей в інтересах Райху та нехтування життєвими і національними правами місцевого населення. На скорочення потоку добровольців вплинули й листи заробітчан, що розповідали про реалії «німецького раю». Більшість адресатів, що звертаються до інформаційного бюро, уряду праці, чи УЦК впродовж 1942 р. – промислові робітники, представники міського контингенту, що зіткнулись з проблемою голоду, відсутністю елементарних побутових умов та засобів існування. Так 17-річний Мельничук Микола пише до Інформаційного бюро у Львові: «Написали мені транспортову картку і сказали що їду до Кракова на

перевишколення, і того ж дня взяли мене транспортом до Німеччини .. Перебуваю при праці важкій при бараках. Я молодий тож можу піти до школи...бо тепер треба для України більш вчених людей. Отже прошу о звільнення з праці». Про відправку додому просять також 19-річні хлопці Козак Петро та Мафовіч Антон, Курилич Лев з Заболотова. У відповіді Інформаційного бюро Львівської біржі праці читаємо: «Повідомляємо, що як Ви є заняті в Німеччині, ми Вас через по зволення Вашого Арбейтсамту на курси перевишколу післати не можемо» [9, арк. 111, 113,146, 161]

Листування із завербованими на роботу вело інформаційне бюро Львівської біржі праці (уряду праці), свідчить, що більшість українців «були в ганебний спосіб ошукані Комітетом». Так група молодих дівчат з Аркштадту описуючи важкі умови праці по 10–11 годин, при оплаті 7–12 марок тижнево, нарікають на побут: «Помешкання таке, що коли дощ паде, то на голову, а вітер куди завіє туди вивіє, а що буде на зиму то не знаємо. Мешкає нас 16 дівчат в одній салі. Це є звичайний запліснявілий барак з елових дощок, до церкви не ходимо, бо ту немає. Є в Ерфурті, це є 28 км. 1 год відправи так що неможливо доїзжати. Як ощо поминаємось то називають нас українські свині..., трактують як нелюди. Дуже просимо Вам заінтересуватись цею справою» [15, арк. 2–3]. Ось свідчення галичан з Мангайту: «Працюю у слюсарні, платня дуже мала, так що я заробив тижнево 35 макрок, а одержав 4 марки Вільні години займаюся науков німецької мови, а решта ідем до кіна і співаємо свої пісні»; «Ми працюємо щоденно 12 годин, в суботу тільки 6. Кожного тижня беремо 8 м. ...Поza тим є дуже добре так що гірше бути не може..». Ольга Кучерук з Лейпцигу нарікає на своє «нове життя»: «Багато вже захворіло на сухоту, деякі умерли, а ті що не можуть згодитись з цими умовами тікають... Дуже б хотіла, щоб ви як небудь постарались спровадити якісь книжки або газети, бо тут українською мовою нема ніц. УК не піклується нами. Вдома я мала добрі умови і дурна що повірила вам» [8; арк. 22, 39; 15,арк.7, 45, 67]. На адресу української інституції часто поступали чисельні скарги оstarбайтерів про неотримання ріднею матеріальних коштів з Німеччини, що обіцялось т. зв. «контрактом» [15, арк. 1, 11, 17]. Невідповідність задекларованих умов та оплати праці в третьому Райху, антисанітарія, хвороби, принизливе ставлення змушували заробітчани звертатись до Інформаційного бюро Львівської біржі праці та УЦК з вимогою «о зворот паперів й будемо їхати на свою землю», «бо до тої фабрики вернутись вже не можу і не хочу», «бо хочу ще довчасу зачати лічення при родині» [15, арк.16, 19, 23, 35].

Окремими були на цьому тлі позитивні відгуки, як-от від Олексина Михайла з Арнштадту: «Я працю маю добру і їсти маю досить і дякувати Богу є здоровим на тиждень заробляю 17 м..., хоч стягають за вікт і ріжні додатки... В кожному разі мені тут добре...»[15, арк. 27]. Зміст відповідей Інформаційного бюро чи Комітету на всі нарікання/прохання галицьких примусових робітників носила формальний (стандартний) характер: «Повідомляємо, що з таким проханням мусите звернутися до керівника перевишколу, бо ми з тим вже нічого спільного не маємо» [16, арк. 1, 2, 3, 8, 34, 36].

Як видно, на місцях не завше спрацьовувало загальноприйнятне твердження щодо поблажливого ставлення німецьких роботодавці до галицької робочої сили, чий інтереси захищали легальні українські інститути. Масовий потік примусових працівників, котрі в силу власної національної несвідомості не завше знали власних прав, жорстокість німців, широкий ареал розташування галичан не дозволяли УЦК контролювати становище краян на території третього Райху. Допомогові комітети та «Комісія опіки над робітниками» могли лише вносити подання про певні порушення, остаточне рішення ж залишалось за німецькими владними чинниками [11, с.85]. Тому більш вірогідною буде теза, про те, що доля як галицького так радянського оstarбайтера залежала від конкретного людського випадку. З іншої сторони, українські інституції дистрикту «Галичина» були єдиними органами, що хоча б частково допомагали краянам, адже подібної практики в інших регіонах окупованої України не було.

Отже, соціальна сфера війни й надалі містить надзвичайно багатий спектр для історичних досліджень. Думається, що доступ до нових джерел емпіричної інформації дасть науковцям можливість об'єктивно й неупереджено інтерпретувати політику окупаційних режимів щодо українців, більш глибоко розкрити гуманітарні аспекти глобальної катастрофи, якою стала Друга світова війна для людства.

Список використаних джерел

1. Нацистська окупація 1941–1944 рр. // Історія Львова. У трьох томах // Редколегія Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф.Стеблій. – Т. 3. – Львів: Центр Європи, 2007. – С. 201–250.
2. Стефанюк Г. Заходи німецької окупаційної адміністрації у сфері зайнятості східногалицького соціуму в 1941–1944 рр. / Г Стефанюк // Вісник Прикарпатського університету // Івано-Франківськ, 2014. Вип. 29. –С.107–112.
3. Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.), ф. Р-39, оп.1, спр.44, 2 арк.
4. Держархів Львівської обл., ф. 54 с, оп.1с, спр.148, 34 арк.
5. Там само, спр.1 47, 17 арк.
6. Запобігання на робітниці до хліборобських і городницьких праць // Львівські вісті. – 1942.– Ч.6. – С. 12.
7. Держархів Львівської обл., ф. 54 с, оп. 1с, спр. 27, 224 арк.
8. Там само, спр. 48, 96 арк.
9. Там само, спр. 25, 176 арк.
10. Курилишин К. Переселенські акції: юридичне підґрунтя і практика / К. Курилишин // Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944

пр.). – Львів, 2010. – С.201–241. 11. Лапан Т. Особливості спогадів жителів Західної України про рабську та примусову працю в нацистській Німеччині / Т.Лапан // Сторінки воєнної історії України: Зб.наук. статей /НАН України. Ін-тут історії України. – Київ, 2009. –Вип.12.–С.73–86. 12. Держархів Львівської обл., ф. 54 с, оп. 1с, спр. 5, 170 арк. 13. Вїзд робітників // Львівські вісті. – Львів. – 1942. – Ч. 65. – С. 8. 14. Держархів Львівської обл., ф. 54 с, оп. 1с, спр. 151, 2 арк. 15. Там само, спр. 30, 112 арк. 16. Там само, спр. 38, 96 арк.

Ольга Бежук

СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМА ПРИНУДИТЕЛЬНЫХ РАБОЧИХ ДИСТРИКТА «ГАЛИЧИНА» В МАТЕРИАЛАХ ЛЬВОВСКОЙ БИРЖИ ТРУДА

Рассмотрен опыт принуждения и пребывания гражданского населения Восточной Галичины в условиях Третьего Рейха на основании документальной базы Государственного архива Львовской обл. Переписка галицких украинцев с легальными организациями свидетельствует о новых фактах их жизненного опыта в условиях оккупации края и выживания на чужбине.

Ключевые слова: оккупация, дистрикт Галичина, Львовская биржа труда, принудительные рабочие, Украинский центральный комитет.

Olga Bezhuik

STATUS AND PROBLEM OF FORCED LABOUR WORKERS FROM DISTRICT OF GALICIA IN MATERIALS OF LVIV LABOUR REGISTRY OFFICE

The paper analyses experience of force and stay of Eastern Galician civilian population under the conditions of the Third Reich on the ground of the Lviv Regional State Archival documentary base. Correspondence between Galician Ukrainians and local legal institutions testifies new facts of their life experience under the conditions of occupation and survival in the alien land.

Key words: occupation, district of Galicia, Lviv labour registry office, information bureau.

УДК 94 «1964/1973»:32.019.5

Анна Новиченко

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ЯПОНІЇ В РАДЯНСЬКІЙ ПРЕСІ У 1964–1973 РР.: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «КОМСОМОЛЬСЬКОЇ ПРАВДИ»)

У статті висвітлюється процес формування газетою «Комсомольська правда» образу Японії в рамках інформування читача про внутрішньополітичну та соціально-економічну сфери життя цієї країни у 1964–1973 рр.

Ключові слова: образ Японії, «Комсомольська правда», мілітаризм, «економічне диво», капіталізм.

Японія – одна з держав-лідерів світу, тому розвиток взаємовідносин з цією країною є досить актуальним питанням. Однак на побудову таких відносин впливає в тому числі уявлення суспільства про дану країну, її образ в суспільній свідомості. У випадку нашого суспільства значний відбиток у сприйнятті багатьох країн, в тому числі Японії, залишив радянський період. «Комсомольська правда» – центральний друкований орган СРСР, один з основних важелів пропаганди, що в усіх питаннях, з одного боку, віддзеркалював офіційну позицію уряду, з іншого, формував ставлення до них читачів, перш за все молоді, яка була цільовою аудиторією. Тому ми вирішили прослідкувати особливості формування образу Японії в свідомості радянського суспільства в рамках інформаційного поля, створюваного саме цією газетою.

У статті зосередимося на віддзеркаленні внутріполітичної та соціально-економічної сфер життя Японії упродовж 1964–1973 рр., починаючи з приходу Л. Брежнєва до влади в СРСР до підписання домовленостей про співробітництво між СРСР та Японією. Також даний період є періодом втручання США у війну у В'єтнамі, що була знаковим чинником в контексті ілюстрування Японії радянською пресою.

Формування образу Японії в суспільній свідомості стало предметом досліджень на межі 1980–1990-х рр., особливої актуальності ця тема набула в сучасній російській історіографії, однак роботи, їй присвячені, мають здебільшого загальний характер [1–2] або присвячені висвітленню особливостей іміджу Японії на сучасному етапі [3–4], рідше – в інші історичні періоди [5]. Формування образу Японії радянською пресою, зокрема в період 1964–1973 рр., не знайшло

спеціального відображення в роботах науковців. В українській же історіографії, наскільки відомо автору, дослідження в цій сфері взагалі відсутні, що й обумовлює новизну даної роботи.

Передусім слід зазначити, що до 1970 р. внутрішня політика Японії досить рідко знаходила відображення в «Комсомольській правді», а коли воно мало місце, то було досить стислим і фрагментарним і мало два основних тематичних напрями. Перший – це японо-американський договір безпеки і його похідні, на кшталт проблеми американських військових баз на території країни та заходів кораблів та підводних човнів американського військового флоту в японські порти, а також протести проти цього японського населення [6–7] (детальніше питання японо-американських відносин у висвітленні радянської преси розглянуто в іншій роботі автора [8]). Другий напрямок – корупція та порушення виборчого закону представниками влади, а саме членами правлячої ліберально-демократичної партії Японії [9–15] («миллиарды йен поступают в партийную массу от монополистического капитала Японии, чьи интересы ЛДП ревностно защищает» [9]). Сюди ж можна віднести і короткі повідомлення про вибори, кризу та реорганізацію японського уряду (1966–1967 рр.) [16–19]. В результаті керівні органи Японії у зазначений період постають як такі, що «вопреки воле народа» [20] підтримують «империалистические планы США», а членів правлячої ЛДП викрито як учасників «взяточничества, злоупотреблений и различных махинаций» [21]. На противагу керівній партії радянська преса в «доброму світлі» представляє дії та рішення представників опозиції, слідкуючи також за її успіхами, а саме Соціалістичної та Комуністичної партій Японії, які завжди «засуджували» «антинародні дії уряду» та дії США [22–24]. Однак партійні та урядові проблеми Японії, як ми уже зазначали, висвітлювалися в «Комсомольській правді» дуже рідко і дуже стисло, тому можна сказати, що ця інформаційна течія була просто малою складовою в більш широких потоках антиамериканської і в цілому антикапіталістичної пропаганди.

А от особливу увагу в контексті власне японських політичних тенденцій радянська преса приділила проблемі «ремилітаризації» Японії. За Конституцією 1947 р. Японія відмовилася від права вести війну та мати збройні сили, тільки Сили самооборони як особливий вид поліцейських сил, чия сфера діяльності обмежена лише обороною країни, що, однак, не заважало їй потроху розвивати військовий потенціал в межах плану розвитку самооборони. Упродовж 1960-х рр. мало місце інформування про окремі факти, що засвідчували цей процес та відповідні настрої японської спільноти, на зразок повідомлення про запуск японськими концернами у виробництво керованих снарядів [25] або утворення «Всеяпонської студентської ради оборони», члени якої «громогласно потребовали ремилітаризации Японии, восстановления довоенной системы императорской власти и вдобавок выступили с территориальными претензиями к Советскому Союзу» [26]. У 1967 р. спеціальний кореспондент «Комсомольської правди» в Японії Е. Русаков повідомляв: «в политических кругах Японии в последние годы всё больше сторонников приобретает опасное мнение, что Япония ... должна подкрепить свой авторитет на международной арене и военной мощью» [27]. Однак справжній резонанс в радянській пресі тема «реваншизму мілітаризму» викликала у другій половині 1970 р. Відродження в Японії інтересу до національної спадщини, зокрема до «бусідо» – кодексу самураїв, та прояви на цьому тлі відповідного роду патріотизму викликало занепокоєння Радянського Союзу японською «загрозою». Е. Русаков «викриває» таку загрозу відродження японського націоналістичного патріотизму, розкриваючи «сутність» самурайського духу в Японії першої половини ХХ ст.: «Преданность превратилась в слепое собачье повиновение, чувство чести – в непомерное тщеславие, мужество в фанатизм, вежливость и соблюдение этикета – в лицемерие. Трансформированный «бусидо» переплелся с новейшими поползновениями японского империализма... Так складывался психологический портрет самурайского империализма...» [28].

Наприкінці 1970 р. світ побачили статті ««Харакири» неосамурая» і, трохи пізніше, «Послесловие к харакири» [29–30], в яких розповідалося про самогубство в душі «бусідо» японського письменника Юкіо Місіми після «невдалої спроби» здійснити «фашистський путч». Як зазначав автор, письменник «с некоторых пор занялся восстановлением «чисто японского патриотизма». Мисима стал преподавать «бусидо» и спартанско-самурайский образ жизни, затем создал общество единомышленников с фашистскими наклонностями, выступавшее за возрождение «национального духа» и прочих прелестей милитаристской Японии» [29]. Як бачимо, поряд із «мілітаристською Японією» – словосполучення, що відсилало до періоду в історії країни, що передував завершенню Другої світової війни, і яке дедалі частіше стали використовувати в контексті висвітлення сучасних на той момент подій в Японії, з'являється «фашизм», а слідом за ними – занепокоєння відносно потенційно можливих «територіальних «претензий» Японии к СССР» [30]. Політичний оглядач В. Маєвський свій нарис, присвячений «справі Місіми», опубліковано в «Комсомольській правді» уже в лютому 1971 р., завершує словами про наявну «опасность для Японии и мира», ім'я якої – «возрождающийся милитаризм и реваншизм. Это путь к новой катастрофе. Горе Японии, если она пойдёт по этому пути» [31]. В цьому ж руслі

розкривалися теми камікадзе та «японського Робінзона» – Сіоїчілокі, сержанта японської імператорської армії, що з часів Другої світової війни переховувався в джунглях о. Гуам і для якого війна завершилася тільки у 1972 р. [32–33]

У рамках «японського милітаризму» та «імперіалізму» розвивалася і проблема прояву «антикомуністичних» настроїв в Японії. Так, автопрогони з гаслами «Геть комунізм!» і лояльне ставлення японського уряду до подібних акцій та конференцій розцінювалися як прояв «идеологической «гибкости» Японии», в рамках якої «все средства хороши для укрепления политических позиций японского империализма в Азии...» [34], а образ японського письменника-«неосамурая» чорнило в тому числі те, що «через всё, что рождалось из-под пера Мисимы, проходит ненависть к прогрессу, к коммунистическим идеям...» [35]. Також в контексті «загрози ремілітаризації» та можливої у зв'язку з цим участі Японії у війні країна рад висловлювала занепокоєння долею японського народу, для якого «война даже в годы громких побед императорской армии означала только добавочные лишения и полуголодное существование» і «народ Японии» «борется и будет бороться» проти відродження «воинственного самурайского духа» [36].

Таким чином, упродовж 1970–1972 рр. формується образ «загрози японського милітаризму», що актуалізував, зокрема, проблему Курильських островів, тобто Японія як держава стала розглядатися як потенційна загроза, можливий агресор, а японський народ як такий, що може постраждати від «милітаристської» політики. Але із налагодженням радянсько-японського діалогу на початку 1973 р. та підписання документів про співробітництво восени того ж р., тема «ремілітаризації» Японії покинула сторінки газети, а з нею тимчасово знялося питання «потенційної загрози», а саме територіальних претензій.

Окремої уваги заслуговує висвітлення «Комсомольською правдою» економічного аспекту життя Японії у зазначений період. Як відомо, економіка Японії 1956–1973 рр. переживала дуже сильний підйом, який отримав назву «економічного дива». Однак до 1970х рр. «Комсомольська правда» практично не надавала інформації про ці успіхи. Дані про сферу економіки Японії обмежувалися повідомленнями про кількість безробітних, банкрутства, низький рівень оплати праці, підвищення вартості навчання в університетах та викликані цими фактами масові невдоволення, щорічні виступи студентів та страйки робітників – демонструвалося так зване «пламя классовых битв» [37–44]. Про успіх згадувалося побіжно, наприклад у нарисі, присвяченому сучасній японській столиці, читаємо: «Экономический бум пятидесятых годов принёс некоторое повышение зарплаты, но в гонках зарплаты и цен далеко вперёд вырвались цены»; «как и во всяком «порядочном» городе капиталистической страны в Токио есть трущобы» і, звичайно, прославлення трудового японського народу: «заряд энергии Токио, его бурлящий характер заложен в токийском пролетариате», «Токио – столица боевого японского пролетариата, столица борющейся японской демократии...» [45].

Значну за обсягом статтю «В государстве «Явата»» присвячено висвітленню особливостей «експлуатації» трудящих Японії [46]. Зокрема, звертається увага на невідповідність росту продуктивності праці зростанню оплати працівникам, і взагалі на низький рівень заробітної плати робітників, але, зазначається, що капіталісти «внушают, что есть нечто большее, чем заработок, – так называемые «человеческие отношения». Это изобретение капиталистов в эпоху усиления рационализации производства призвано вычеркнуть из словаря неприятные для предпринимателей слова «эксплуататор» и «эксплуатируемые»» [46]. Ці «людські відносини» вимагають від робітника «испытывать чувство гордости за свою кампанию», компанія ж дає можливість кар'єрного росту, будує клуби відпочинку, магазини, парки, робить подарунки робітникам на великі свята – тобто, за логікою автора статті, компанія не тільки «покупает руки и труд рабочего, она хочет купить и растлить душу человеческую» [46].

Сам термін «економічне диво» ми вперше зустрічаємо в статті Б. Чехоніна «Лишь бы «Тосиба» плыл» від 11 вересня 1971 р., у якій автор «викриває» секрети цього «дива», що полягають «в усилении эксплуатации трудящихся монополиями, которые в погоне за сверхприбылью применяют более замаскированные формы угнетения», наприклад «нанимать конвейерных девушек не на полный рабочий день», скорочуючи при цьому оплату праці, тощо [47]. У 1972 р. інший автор, С. Вербицький, описуючи становище робітників компанії «Міцубіші», проводить негласне порівняння із положенням робітників у СРСР на користь останнього. Так, компанія забезпечує житлом лише одну сьому сімей робочих і лише на період їх роботи на компанію, пенсію вони не отримують, дитячого садка при заводі немає [48].

До звинувачень радянською пресою японських «капіталістів» у «несправедливій» «експлуатації трудящих» у 1971 р. додалося ще одне – забруднення навколишнього середовища, що, зокрема, стало причиною виникнення хвороби Мінамата. Остання являє собою токсичне нервово захворювання, викликане вживанням в їжу морепродуктів, забруднених сполученням

метилртуті, виділеної заводом «Shin-NipponChissoHiryo KK», пізніше перейменована на «ChissoCorporation», або «Тиссо», чи заводом «ShowaDenko KK» в м. Каное (зараз м. Ага) префектури Нііґата [49]. Вперше хвороба Мінамата була офіційно визнана у 1956 р., урядового консенсусу досягнуто у 1968 р., що тоді викликало інтерес японського суспільства до цієї проблеми. Що стосується «Комсомольської правди», то вона вперше відгукнулася на цю проблему у 1971 р., до того ж автор розглядав її з точки зору «керованості» японської преси і дав своїй статті відповідну назву – «Сеанс гіпнозу» [50]. Так, про суспільний резонанс, яку викликала проблема забруднення та хвороби Мінамата, він писав: « «вскричал» вовсе не народ. Тут (в Японії) не только «глас народа», но и глас вполне оформившихся, организованных оппозиционных партий частенько еле слышен. Слишком много денег и власти нужно для того, чтобы «крикнуть» о чем-то зычно и во всеуслышание... Вскричали средства массовой информации...». Так, автор згадав і про ««глас народа», требующего у Советского Союза Южные Курилы». Також автор зазначав, що «Президент компании «Сёваэнко» МасаоАндзай... заявил: «Главное, что мы должны сделать, – это развеять у общественности превратное представление о том, что промышленные компании несут ответственность за загрязнение окружающей среды», коментуючи це так: «Андзай не распространялся о том, что его компания в 1964 году, уже после установления причин, вызывающих «болезнь Минамата», вновь отравила реку Агано соединениями ртути, что привело к многочисленным жертвам» [50].

Таким чином, «Комсомольська правда» із запізненням інформувала про проблему забруднення навколишнього середовища в Японії та про резонанс, який вона викликала у японській спільноті, і це інформування, в цілому, мало за мету сформуванню у читачів скептичне ставлення до «занепокоєння» японськими «капіталістами» з приводу цієї проблеми. Саме такий характер зберігає висвітлення даного питання впродовж наступних двох рр. Так, у статтях, що торкалися цього питання, писалося: «На плечи управления [по борьбе с загрязнением окружающей среды] легла малоприятная функция дальнейшего нагнетания кампании жестов, охов и благородных призывов в защиту природы» [51], «для борьбы с загрязнением окружающей среды необходимы крупные капиталовложения. Промышленники же в погоне за сверхвысокими прибылями не желают отпускать эти средства» [52], «...со стороны официальных представителей правительства раздаются призывы к промышленникам «сделать правильные выводы», объединить усилия в борьбе с загрязнением окружающей среды». Вторя этим призывам, руководители различных объединений «деловых людей» также не скупятся на призывы «осознать социальную ответственность бизнеса перед обществом» и т.п. В общем, в призывах и добрых пожеланиях недостатка нет...» [53].

Отже, замість картини процвітаючої економіки Японії радянська преса представляла картину економічних та соціальних негараздів, особливу увагу звертаючи на погані умови праці японських робітників, «дух пролетаріату» та робітничий рух в цій країні, а власне економічні успіхи пояснювала «експлуатацією» робітників. Окрему увагу звертали на наслідки роботи монополістичних промислових підприємств для навколишнього середовища, а особливо на «голослівність» уряду та монополій з приводу проблеми погіршення екологічної ситуації в країні. Народ Японії, в результаті, змальовувався як народ трудящий, народ, який потерпав від капіталістів і монополій.

Таким чином, прослідкувавши особливості формування образу Японії головною радянською газетою – «Комсомольською правдою» – в період 1964–1973 рр., ми можемо зробити наступні висновки. Повідомлення про внутрішньополітичну ситуацію в Японії, які з'являлися рідко і були дуже короткими, формували уявлення про проамериканськи налаштованих, корумпованих керівників правлячої там Ліберально-демократичної партії і рішуче невдоволення ними опозиції – Соціалістичної та Комуністичної партій Японії, а вже наприкінці 1960х – на початку 1970-х рр. став формуватися образ японської «загрози» у зв'язку з її «ремілітаризацією» та наявністю проявів антикомуністичних настроїв і територіальних претензій. Що стосується соціально-економічного аспекту, то знаменитий феномен «японського економічного дива» радянською пресою розглядався дуже рідко і не як позитивний, йому приділили увагу тільки на зламі десятиліть і тільки в контексті класової боротьби і робітничого руху за свої права, викриваючи його («дива») «буржуазну» природу та пояснюючи його, перш за все, нещадною «експлуатацією» трудящих «капіталістами». В цьому аспекті Японія як держава зображувалася як така, що пішла «хибним», капіталістичним шляхом, а японський народ – як стражденна сторона і невтомимий борець за свої права.

Список використаних джерел

1. Вербицкий С. Формирование представлений о Японии в России и СССР / С. Вербицкий // Япония 1989 Ежегодник. – М., 1991. – С. 129–149.
2. Куланов А. Россия и Япония. Имиджевые войны / А. Куланов, В. Молодяков. – М.: АСТ: Астрель: Хранитель, 2007. – 480 с. [32] с.: ил.
3. Куланов А. Образ Японии в современной России: мифы и реалии / А. Е. Куланов // Россия и Япония: соседи в новом тысячелетии. – М., 2004. – С. 55–73.
4. Куланов А. Японский бум. Имидж страны и перспективы его развития / А. Е. Куланов // Корпоративная имиджология. – 2008. – № 1. – С. 4–7.
5. Ложкина А. С. Образ Японии в советском

общественном сознании (1931–1939): автореф. дис...канд...ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / А. С. Ложкина. – М., 2009. – 30 с. 6. Кубичев Е. Перед выборами / Е. Кубичев // Комсомольская правда. – 1968. – 14 июня. 7. Русаков Е. Премьер в осаде / Е. Русаков // Комсомольская правда. – 1969. – 29 апреля. 8. Новиченко А. С. Особенности формирования образа Японии в радянській пресі у 1964–1973 рр.: зовнішньополітичний аспект (за матеріалами «Комсомольської правди») / А. С. Новиченко // Гілея. – 2015. – Вип. 103 (12). – С. 92–95. 9. Верхом на миллиардах // Комсомольская правда. – 1967. – 31 января. 10. Депутаты за решеткой // Комсомольская правда. – 1967. – 19 марта. 11. Депутаты-взяточники // Комсомольская правда. – 1966. – 5 мая. 12. Когда взятки не гладки // Комсомольская правда. – 1966. – 15 октября. 13. Мэр проворовался // Комсомольская правда. – 1969. – 1 августа. 14. Русаков Е. А кто сидеть будет? / Е. Русаков // Комсомольская правда. – 1970. – 31 января. 15. Своя рука владыка... // Комсомольская правда. – 1969. – 4 июля. 16. Верхом на миллиардах // Комсомольская правда. – 1967. – 31 января. 17. В отставку // Комсомольская правда. – 1967. – 15 февраля. 18. Зацепин В. Помогут ли инструкции / В. Зацепин // Комсомольская правда. – 1967. – 7 января. 19. Отставка японского кабинета // Комсомольская правда. – 1967. – 26 ноября. 20. Что показали подсчеты? // Комсомольская правда. – 1968. – 9 июля. 21. Вопреки воле народа // Комсомольская правда. – 1972. – 18 ноября. 22. Когда взятки не гладки // Комсомольская правда. – 1966. – 15 октября. 23. Взрыв ядерный... и взрыв возмущения // Комсомольская правда. – 1969. – 4 октября. 24. Программа борьбы // Комсомольская правда. – 1966. – 23 января. 25. Успех сил оппозиции // Комсомольская правда. – 1971. – 30 июня. 26. С одобрения США // Комсомольская правда. – 1967. – 11 ноября. 27. ...на экспансию // Комсомольская правда. – 1968. – 19 июня. 28. Русаков Е. Самураи тянутся к мечу / Е. Русаков // Комсомольская правда. – 1967. – 27 декабря. 29. Русаков Е. Самураи. Политический портрет / Е. Русаков // Комсомольская правда. – 1970. – 2 августа. 30. Русаков Е. «Харакири» неосамурая / Е. Русаков // Комсомольская правда. – 1970. – 26 ноября. 31. Маевский В. Харакири мертвого духом / В. Маевский // Комсомольская правда. – 1971. – 21 февраля. 32. Волков В. «Тридцатилетняя война» японского робинзона / В. Волков // Комсомольская правда. – 1972. – 4 марта. 33. Чехонин Б. Воскрешение камикадзе / Б. Чехонин // Комсомольская правда. – 1971. – 3 октября. 34. Русаков Е. Динозавры «холодной войны» / Е. Русаков // Комсомольская правда. – 1970. – 23 сентября. 35. Маевский В. Харакири мертвого духом / В. Маевский // Комсомольская правда. – 1971. – 21 февраля. 36. Русаков Е. Самураи тянутся к мечу / Е. Русаков // Комсомольская правда. – 1967. – 27 декабря. 37. Вместо субсидий... полицейские // Комсомольская правда. – 1966. – 22 февраля. 38. Вместо экзаменов баррикады // Комсомольская правда. – 1966. – 8 февраля. 39. Единым фронтом // Комсомольская правда. – 1969. – 18 апреля. 40. На фронтах классовых битв // Комсомольская правда. – 1966. – 20 апр. 41. Пламя классовых битв // Комсомольская правда. – 1966. – 26 марта. 42. Рекорд по банкротствам // Комсомольская правда. – 1966. – 10 марта. 43. С телеграфной ленты // Комсомольская правда. – 1967. – 5 марта. 44. Япония в часы пик // Комсомольская правда. – 1967. – 27 октября. 45. Русаков Е. Токио – «Запад XX века» / Е. Русаков // Комсомольская правда. – 1967. – 21 марта. 46. Русаков Е. В государстве «Явата» / Е. Русаков // Комсомольская правда. – 1969. – 4 июля. 47. Чехонин Б. Воскрешение камикадзе / Б. Чехонин // Комсомольская правда. – 1971. – 3 октября. 48. Вербицкий С. Алмазы для «Мицубиси» / С. Вербицкий // Комсомольская правда. – 1972. – 7 сентября. 49. Уроки болезни Минамата и утилизация ртути в Японии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://env.go.jp/chemi/tmms/pr-m/mat01/ru_full.pdf. 50. Русаков Е. Сеанс гипноза / Е. Русаков // Комсомольская правда. – 1971. – 23 марта. 51. Русаков Е. Лето в Японии / Е. Русаков // Комсомольская правда. – 1971. – 15 августа. 52. Сапронов В. Трагедия Минамата / В. Сапронов // Комсомольская правда. – 1972. – 8 сентября. 53. Лосинский Н. Отравители / Н. Лосинский // Комсомольская правда. – 1973. – 11 апреля.

Анна Новиченко

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ИМИДЖА ЯПОНИИ В СОВЕТСКОЙ ПЕЧАТИ В ГОДЫ С 1964 ПО 1973: СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ (ПО МАТЕРИАЛАМ «КОМСОМОЛЬСКОЙ ПРАВДЫ»)

Статья посвящена освещению процесса формирования имиджа Японии в газете «Комсомольская правда» в рамках информирования читателя о внутривнутриполитической и социально-экономической сферах жизни страны в 1964–1973 гг.

Ключевые слова: образ Японии, «Комсомольская правда», милитаризм, «экономическое чудо», капитализм.

Anna Novychenko

**THE FEATURES OF FORMATION OF THE IMAGE OF JAPAN IN THE SOVIET PRESS IN THE YEARS 1964 TO 1973: SOCIAL AND POLITICAL DIMENSION
(ON MATERIALS OF «KOMсомOLSKAYA PRAVDA»)**

The article is devoted to highlighting of the process of formation of the image of Japan by the newspaper «Komsomolskaya Pravda» in the way of informing the reader about the political and socio-economic spheres of life of this country in the 1964–1973.

Key words: the image of Japan, «Komsomolskaya pravda», the militarism, the «economic miracle», capitalism.

УДК 323.1:35.078.1:930(477)

Надія Кіндрачук

**ЗАБОРОНА НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОБУТНОСТІ УКРАЇНЦІВ
В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ УРСР (70-ТІ РР. ХХ СТ.)**

У статті досліджуються 70-ті рр. ХХ ст., які характеризуються посиленням репресивних методів управління історичною наукою в УРСР, встановленням цензурних утисків та заборон, підкоренням українських істориків завданням радянської тоталітарної держави. Відхилення історичної науки від ідеологічних засад КПРС-КПУ було неможливим. Розпочався ідеологічний нагляд за інтелігенцією в Україні та тотальний контроль за історичними науковими установами. Компартійна правляча верхівка вела боротьбу проти інакомислячих та носіїв «ідеології українського буржуазного націоналізму», формувала упереджене ставлення до всього національного. Щонайменший прояв патріотизму українського народу розглядався як антирадянська діяльність. Українців вимушено заставляли відчувати себе меншовартісною нацією без власної багатовікової історії.

Ключові слова: українці, національна самобутність, історична наука, цензура, ідеологічний контроль.

Поняття «самобутність» тісно пов'язане з політичними поняттями «незалежність» і «суверенітет», оскільки без усвідомлення власної самобутності не можна бути незалежним. Кожному етносу, нації притаманна своя самобутність, що має право на самостійне, окреме існування. Мобілізуючи кожний народ вона спонукає його черпати сили у своєму минулому і цим самим продовжувати процес самотворення. Однак в радянський період національна самобутність українців була піддана руйнації. Особливо виразно це проявилось в історичній науці УРСР. Радянська влада розглядала бажання творити власну історію як вияв прагнення українців до національної окремішності й незалежного державного буття, а цього допустити компартійна правляча верхівка ні в якому разі не могла. З огляду на це, все більших обертів набирала курс радянської асиміляційної політики, спрямований на втілення в життя проекту створення «великого радянського народу», що ґрунтувався на теорії злиття всіх народів СРСР у нову, єдину соціальну спільноту із неподільною історією. Як наслідок, українська нація опинилась перед реальною загрозою втрати своєї ідентичності, а отже, зникнення з історичної арени.

Зі здобуттям незалежності України, демократизацію суспільно-політичного життя суспільства, відкриттям доступу до багатьох архівних джерел були створені сприятливі умови для вільного, неупередженого, методологічно виваженого вивчення радянського минулого українського народу, переосмислення власної історії. Суспільно-політичні процеси, що відбуваються в нашій державі на сучасному етапі вимагають виховання молодого покоління українців на засадах національної самобутності, в основі якої лежать знання свого родоводу, збереження та відродження історико-культурної пам'яті українського народу, вивчення витоків національної історії. Тому всебічне дослідження заборони національної самобутності українців в історичній науці УРСР упродовж 70-х рр. ХХ ст. постійно зберігає свою актуальність і зацікавленість з боку науковців, пересічних громадян та вимагає особливого підходу у вивченні.

Питання становища української історичної науки в УРСР упродовж другої пол. ХХ ст. частково висвітлено в працях таких авторів, як: О. Бажан [1], В. Баран [2], С. Величенко [3], І. Мищак [4], С. Пивовар [5], В. Яремчук [6] та ін. В поле зору науковців потрапляли тільки окремі аспекти зазначеної теми, зокрема дослідження суспільно-політичної орієнтації історичної науки УРСР, вивчення умов професійної діяльності істориків, трактування українського національного руху в радянській історіографії, становище архівної справи в Україні тощо. Однак, в науковій літературі

досліджувана тема досі залишається недостатньо вивченою. Це дає нам можливість продовжити роботу у цьому перспективному напрямку.

Отже, враховуючи недостатню вивченість зазначеної проблеми, за мету даної статті поставлено комплексне дослідження і відтворення об'єктивної картини заборони національної самобутності українців в історичній науці УРСР упродовж 70-х рр. ХХ ст., вивчення офіційної доктрини історії української державності, аналіз встановлення цензурних заборон та поглиблення ідеологічного контролю з боку радянської влади, виявлення спроб денаціоналізації історичної науки українців та показ штучного злиття історії українського та російського народів.

Упродовж 70-х рр. ХХ ст. цензура була невід'ємною частиною політики УРСР і носила всеосяжний характер, а це, в свою чергу, забезпечувало тотальний ідеологічний контроль радянського комуністичного режиму за життям українців. Цензурні функції здійснювали апарат ЦК КПУ, органи КДБ, власне цензурні установи, редактори видавництва, рецензенти, академічні відділи, вузівські кафедри тощо [7, с. 7–8]. Головним же «аналітичним центром», який приймав конкретні рішення, був апарат державної цензури, об'єднаний в централізовану загальносоюзну систему Головліту. В Україні існував його республіканський підрозділ на чолі з Укрлітом або Головлітом УРСР.

В умовах жорсткого нагляду науковці УРСР були позбавлені можливостей вивчати достовірні історичні процеси становлення української національної державності, а їх дослідження примусово спрямовувалися на вивчення, передовсім, досвіду соціалістичного і комуністичного будівництва, втіленням в життя генеральної стратегії комуністів щодо створення нової радянської спільності з єдиною національною ідентичністю [8, с. 588–597]. Межі «вільнодумства» дослідників минулого української нації санкціонувались рішеннями партійних з'їздів та ідеологічними постановами зазначеного періоду. Будь-які прагнення до незалежності наукових досліджень та дискусій від політичного компартійного замовлення переслідувалися. В історичній науці УРСР 70-х рр. ХХ ст. панував режим однодумства. Таким чином, написання історії України в її найважливіших моментах було справою партійних посадовців, а не професійної історіографії.

В українській історичній науці активно велася політика ліквідації всього того, що в уявленні вищої партійної бюрократії перешкоджало денаціоналізації, русифікації українців. Перед українськими істориками ставилося завдання нівелювати національні відмінності та посилювати наступу на «українську буржуазну ідеологію» [11, с. 381]. Радянською державою пропагувалася виняткова роль російського народу та його всеохоплююче домінування в історичному бутті України. Утверджувалася ієрархічна, своєрідна піраміда націй на чолі з російською, возвеличувалося лідерство з боку «великого російського народу» [9, с. 29–47]. Ця видумана комуністичною партією ідея насильно вкладалася в свідомість українців і штучно вписувалася в історію УРСР. Твердження про «спільність історичних коренів російського і українського народів» особливо переповнило науковий світ та пропагандистську літературу в часи святкування в СРСР в 1979 р. 325-ї річниці «возз'єднання України з Росією» [10].

Українські історики працювали в регульованому державою інформаційному просторі, були обмежені в доступі до літератури, потрібних джерел та в повному їх розкритті. До роботи з архівними документами допускалися тільки члени партії або кандидати в члени партії та лише за наявності дозволів обкомів партії. Документи, які носили секретний характер, зокрема неопубліковані роботи К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, протоколи засідань політбюро, секретаріату ЦК КПРС та ЦК КПУ до читальних залів не видавалися. Записи, які архів не вважав за можливе видати, усувалися із зошитів дослідників [12, арк. 8–50; 13 арк. 21–28]. Також унеможлиблювався науковий діалог із зарубіжними науковцями, українською діаспорою, закривався доступ до світової історіографії, архівів і преси. Інтерес закордонних науковців і громадськості до видатних постатей української історії ХХ ст. таких, як М. Міхновський, С. Бандера, Я. Стецько й таких проблем як ОУН–УПА, Голодомор 1932–1933 рр. (на який взагалі існувало табу), українська національна ідея прирівнювався до антирадянської пропаганди [14, арк. 10].

Українських істориків, які не задовольняли в своїх працях побажання Кремля зарахували до «груп ризику», а це загрожувало публічним обвинуваченням у націоналізмі й антирадянщині та приклеюванням відповідних ярликів, звільненням з роботи, виключенням із комсомолу, і навіть арештом за «контрреволюційні погляди», або «нездорові антирадянські настрої» [15, арк. 14, 26]. Упродовж 70-х рр. ХХ ст. розпочалися ретельні «чистки» української радянської історіографії від інакодумства, від досліджень тих науковців в роботах яких пропагувалася незалежність Української держави та самобутність української нації. Особливо довго в редакціях залежувалися праці написані на українській мові, оскільки вони не мали дозволу цензора. «Непокірні» українські вчені все активніше поповнювали списки осіб, дослідження яких забороняли вільно розповсюджувати у книготорговельній мережі та передавати в користування до загальних фондів бібліотек. З видавничих планів знімався цілий ряд попередньо схвалених до друку історичних праць, а

найбільший масив серед них становили так звані «політично шкідливі» тексти. Вони вилучалися з загального доступу і передавалися на зберігання в спеціальні фонди бібліотек, яких в Україні на початку 1970-х рр. нараховувалося 26 [16, арк. 51, 54]. Механізм допуску до «спецфондівської» літератури був аналогічним схемі доступу до засекречених архівних фондів.

В різний час було накладене табу Головліту фактично на все українознавство [17, с. 76], в тому числі й на «буржуазно-націоналістичну історіографію» історії України. Одним із наказів начальника Укрліту М. Позднякова у 1973 р. до спецфондів потрапили всі твори таких авторів, як: І. Багряного, А. Любченка, І. Огієнка, Н. Полонської-Василенко, Р. Смаль-Стоцького, Д. Соловєя, П. Феденка, В. Чапленка, К. Штеппа [18, с. 323–324]. У спецфондах також знаходилися твори М. Грушевського, Д. Дорошенка, О. Оглоблина [19, с. 314–319, 490]. Адаптовано до нового курсу, відносно національного минулого українського народу, редакційну політику «Українського історичного журналу» та «Архівів України». Український поет, правозахисник В. Стус констатував наслідки панування радянської влади в Україні, яка, на його думку, «підточувала» українську націю: «Усе, що створене в Україні за останні 60 рр., поточено бацилою недуги. Як може розвиватися національне дерево, коли йому врубано півкрони? Що таке українська історія – без істориків, коли нема ні козацьких літописів, ні історії Руси, ні Костомарова, Маркевича, Бантиш-Каменського, Антоновича, Грушевського...» [20, с. 386].

Потрібно відзначити й те, що в вищих навчальних закладах не викладалася історія України, «а в книжках з історії України не можна було зрозуміти нічого, що ж насправді відбувалося в Україні, крім кількості випущених тракторів і дат партійних з'їздів. Щор. в УРСР випускалися десятки тисяч випускників з дипломом «Історія», які не мали найменшого уявлення про історію землі, на якій вчилися. Історія УРСР була сумішшю самовихваляння з «білими плямами», це були не посібники з історії, а посібники з приховування історії» [21]. Серед навчальної та наукової літератури, якою забезпечували навчальні вузи України, найбільший наклад мала історія КПРС і СРСР, яка вимушено давала науковцям орієнтири для їх подальших досліджень. Від студентів вимагалось у значному обсязі користуватись матеріалами пленумів і з'їздів ЦК КПРС. Це стосувалось не тільки історії, але й усіх дисциплін, оскільки вважалося, що цей доробок є цінним джерелом наукового пошуку у будь-якій сфері знань. Проте, поряд із обов'язковим цитуванням авторів марксистсько-ленінського циклу та керівників КПРС, неможливо було посилатися на наукові праці М. Грушевського, Н. Полонської-Василенко, з наукового обігу вилучались праці М. Драгоманова, М. Костомарова, П. Куліша [22, с. 47]. Увага молодого покоління українців зосереджувалася на вихованні в дусі комуністичної моралі, радянського патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму, а це в свою чергу притуплювало національну свідомість та патріотизм. Відомий український радянський письменник, класик світового кінематографу О. Довженко назвав УРСР єдиною країною в світі, де власна історія вважається «забороненою, ворожою і контрреволюційною» [23, с. 2].

Отже, радянська влада упродовж 70-х рр. ХХ ст. вела ідеологічну боротьбу проти націоналістичних тенденцій в історичній науці України. Комуністичний режим ігнорував специфіку історичного розвитку будь-якої нації чи етнічної групи. Щонайменший прояв патріотизму українців розглядався як антирадянська діяльність. Історичну науку УРСР заповнив процес приборкання носіїв «ідеології українського буржуазного націоналізму» або ж так званої «ворожої ідеології», усунення усіх «незгодних». Непокірним українським вченим чинилися перешкоди у захисті дисертацій, виносився вирок про наукову неспроможність, не надавалися відповідні науково-адміністративні посади.

Вся історична наука мала яскраво виражений ідеологічний характер, так як держава намагалася цілковито підпорядкувати собі всі прояви і реалії функціонування наукового життя українського суспільства. Офіційні образи національного минулого України були в своїх головних моментах російськоцентричними. Партійне керівництво наполягало на якнайтіснішому злитті духовного, культурного життя українців та росіян, активно пропагувало й возвеличувало виняткову роль та лідерство «великого російського народу» в історичній самобутності України. Ця видумана комуністичною партією ідея насильно вкладалася в свідомість українців і штучно вписувалася в історію УРСР. Такий розвиток подій позбавляв справжньої наукової дискусії та об'єктивного оцінювання історичного минулого українського народу.

Список використаних джерел

1. Бажан О.Г. Історія під пресою ідеології / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, О. С. Рубльов // Зневажена Клію: Зб.на пошану акад. НАН України П.Т. Тронька. – К., 2005. – С. 3–74.
2. Баран В. Цензура та ідеологічний контроль в Україні (1946–1960-і роки) / В. Баран // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип.7. – С. 497–509.
3. Величенко С. Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини / С. Величенко // Схід-Захід (історико-культурологічний збірник). – Х., 2002. – Вип. V. – С. 18–41.
4. Мишак І. Архівна справа в Україні середини 1940-х – середини 1960-х рр.:

Історичний нарис / І. Мишак. – К.: Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАНУ, 2006. – 188 с.

5. Пивовар С.Ф. До проблем української державності в радянській історіографії 70–80-х рр. / С. Ф. Пивовар // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Історія. – К., 2001. – Вип. 52. – С. 59–66.

6. Яремчук В. П. Владне бачення української історії в умовах ідеологічного курсу початку 1970 – середини 1980-х рр. / В. П. Яремчук // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2008. – Вип. 14. – С. 254–262.

7. Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР: 1917–1991 гг. / Т. М. Горяева. – М.: РОССПЭН, 2002. – 400 с.

8. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду: Збірник документів в 2-х т. / [Ред. кол. О.В. Килимник та ін.]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961. – Т. 2 (червень 1941–1960 рр.) – 665 с.

9. Бордюгов Г. Национальная историческая мысль в условиях советского времени / Г. Бордюгов, В. Бухараев // Национальные истории в советском и постсоветских государствах. – М., 1999. – С. 21–73.

10. Навеки вместе: материалы документы о праздновании 325-летия воссоединения Украины с Россией. – К.: Политиздат Украины, 1979. – 125 с.

11. Калакура Я. Українська історіографія / Я. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 497 с.

12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 39, оп. 3, спр. 1438, 86 арк.

13. ЦДАГО України, ф. 39, оп. 3, спр. 1520, 44 арк.

14. Там само, ф. 1, оп. 25, спр. 3141, 97 арк.

15. Там само, оп. 24, спр. 4537, 120 арк.

16. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 4605, оп. 1, спр. 138, 80 арк.

17. Білокінь С. І. На полицях спецфондів у різні роки / С. І. Білокінь // Слово і час. – 1990. – № 1. – С. 69–76.

18. Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / [Упоряд. О.С. Рубльов]. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2007. – 464 с.

19. Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали / [Упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький, Ю. Сливка та ін.]. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. – Т. 2. – 919 с.

20. Стус В. Таборовий зошит: вибрані твори / В. Стус. – К.: Факт, 2008. – 452 с.

21. Палій О. Чому важко пишеться «спільна історія» і легко «вітчизняна» / О. Палій // Українська правда. – 2011. – 9 лютого. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/02/9/5895669/>

22. Головка В. Історична наука УРСР в оцінках діаспорної історіографії (кін. 1920-х – 1-ша пол. 1980-х рр.) / В. Головка // Історія та історіографія в Європі. – 2003. – Вип. 1/2. – С. 43–53.

23. Завадская О. А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1958–1968 гг.) / О. А. Завадская. – К.: Радянська школа, 1968. – 266 с.

Надежда Киндрачук

ЗАПРЕТ НАЦИОНАЛЬНОЙ САМОБЫТНОСТИ УКРАИНЦЕВ В ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ УССР (70-Е ГГ. XX В.)

В статье исследуются 70-е гг. XX в., которые характеризуются усилением репрессивных методов управления исторической наукой в УССР, установлением цензурных притеснений и запретов, подчинением украинских историков задачам советского тоталитарного государства. Отклонение исторической науки от идеологических основ КПСС-КПУ было невозможным. Начался идеологический надзор за интеллигенцией в Украине и тотальный контроль за историческими научными учреждениями. Компартийная правящая верхушка вела борьбу против инакомыслящих и носителей «идеологии украинского буржуазного национализма», формировала предвзятое отношение ко всему национальному. Малейшее проявление патриотизма украинского народа рассматривалось как антисоветская деятельность. Украинцев вынужденно заставляли чувствовать себя неполноценной нацией без собственной многовековой истории.

Ключевые слова: украинцы, национальная самобытность, историческая наука, цензура, идеологический контроль.

Nadia Kindrachuk

THE PROHIBITION OF NATIONAL IDENTITY OF THE UKRAINIAN SSR IN HISTORY (70-IES OF THE TWENTIETH CENTURY)

This article examines the 70's of the XX century, the time characterized by intensification of repressive management of historical science in the USSR, the establishment of censorship and harassment, forcing the Ukrainian historians to serve the needs of the Soviet totalitarian state. Rejection of historical science from ideological foundations of the Communist Party was impossible. Ideological supervision of the intelligentsia in Ukraine and total control of historical research institutions started. Ruling Communist Party fought against dissidents, media and followers of «Ukrainian bourgeois nationalism ideology», shaped prejudice to all national. The least manifestation of patriotism of Ukrainians was regarded as anti-Soviet activity. Ukrainians were reluctantly forced to feel inferior nation without its own long history.

Key words: Ukrainians, national identity, historical science, censorship, ideological control.

УДК 94 (497.2) «1939–1945»

Маріанна Шпак

ГОЛОКОСТ В БОЛГАРІЇ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ВЕКТОРИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ В СУЧАСНІЙ БОЛГАРИСТИЦІ

В сучасній історичній науці аналіз подій Другої світової війни залишається актуальним й досі. Серед широкого кола фахівців переважає думка, що трагічні наслідки минулого стали причиною багатьох теперішніх міжнародних конфліктів, адже суспільно-політичні проблеми потребують постійного обговорення і спільних зусиль для їх подолання. Явище Голокосту в Болгарії є тим випадком, про яке історики ще не сформулювали єдиного висновку та пояснень щодо стратегії влади та дій населення країни в остаточному вирішенні «єврейського питання». Сучасні болгаристи здійснюють наукові пошуки, які б допомогли розв'язати дискусійні питання цієї проблеми серед громадськості.

Ключові слова: Голокост, антисемітизм, Болгарія, депортація, Закон про захист нації.

Друга світова війна залишила чимало питань, які в історичній науці до цього часу є актуальними. Вивчення явища Голокосту в країнах світу у своїх пошуках та твердженнях є чи не наймасштабнішим. Проте у деяких моментах, при відтворенні точної картини подій масового знищення євреїв, спеціалістам важко визначитися із її складовими. Одним з таких випадків є Болгарська держава у період війни, у котрій влада та населення країни були і компонентом підтримки Голокосту, і його протидією одночасно.

Мета даного історичного дослідження – аналіз наукових розвідок сучасних болгаристів з відповідної проблематики для подальших пошуків та можливості обґрунтування актуальних питань явища Голокосту в Болгарії.

В історичному просторі існує традиційна модель Болгарії як «держави без антисемітизму», оскільки в роки Голокосту майже все єврейське населення було врятоване. Однак вітчизняні вчені намагаються критично відноситися до такого висновку. На шпальтах сучасної наукової історичної літератури та в Інтернет-виданнях відповідної тематики, все частіше з'являються нові твердження, які вносять корективи у сталі погляди на цю проблему. Так, науковець Щ. Трьобст вважає, що міф про «країну без антисемітизму», безумовно, лежить в основі поняття міжнаціональної злагоди. До того ж, починаючи з 1990 р. болгарська держава ступила на європейський рівень розвитку так званої «болгарської етнічної моделі», в основі якої лежить захист національних меншин. Але в той же час слід пам'ятати, що в період Другої світової війни на долю болгарських іудеїв було накладено три терміни: «порятунок», «депортація» і «Голокост», які досі вказують на різні інтерпретації історичних подій [17]. Дослідниця Л. Коен пояснює це таким чином: якби умовно можна було б не згадувати про депортацію до концтаборів в 11363 євреїв з ново приєднаних Фракії та Македонії у 1943 р., і, відповідно, про загибель майже 20 % єврейського населення, то тоді доцільно визнати той факт, що в межах старих кордонів Царства Болгарії було врятовано життя 48 тис. іудеїв [8].

Але треба обережно відноситися до теми їх «порятунку», де зазвичай особлива роль належить болгарському «народу» чи «нації». Абсолютно вірно, що спасіння євреїв в старих кордонах держави пояснюється, головним чином, енергійною реакцією громадськості країни. Але така категорія не охоплюється терміном «нація» за своїм кількісним змістом.

Безумовно, порятунок 48 тис. болгарських євреїв є певним відображенням колективної психології в усвідомленні того, що вони населяли ці землі упродовж багатьох століть і вже були повністю інтегровані в суспільство та історію країни (наприклад, брали участь у національній війні), а отже – стали частиною болгарської нації. Проте можна назвати лише окремі сильні рухи, що змогли загальмувати процес знищення єврейського населення. Тому не варто узагальнювати те, що коли мова йде про окремих людей, які є виразниками болгарського національного духу, що це вплинуло на весь хід вітчизняної болгарської історії.

Французький філософ болгарського походження Ц. Тодоров робить висновки, що, в цілому, у Болгарії ніколи не було ворожості до євреїв. Одна з причин цього полягає в тому, що єврейські родини не були ізольовані територіальним чи мовним бар'єром. Іудеї не жили в гетто, вони знали діалект своєї мови, але всі говорили і на болгарській. Важко уявити, що євреї були втіленням злої сили, чи ворожими шпигунами. Серед більшості етнічного населення існували інші їх образи: «дрібні» торговці зерна, робітники чи покоївки – всі працюють, але живуть бідно. Ось чому в

суспільстві не «прижилися» міфи нацистів про євреїв, які ефективно викривили призму світогляду у німецькому середовищі [16].

Історик Н. Поппетров наголошує на тому, що слід завжди починати з тези, що антисемітизм в державі визнають ганебним саме тому, що суспільство є толерантним на усіх етапах його розвитку [13].

Тим не менше, в роки Другої світової війни владні сили Болгарії виступили прибічниками нацистської Німеччини та прийняли умови ідеологічної політики щодо вирішення «єврейського питання» у власній державі. Стратегія політиків та реакція і дії народу на злочинні вчинки у порушенні прав людей та посягання на їх життя, залишили значний слід в історії.

У 1993 р. група болгар і болгарських євреїв з Каліфорнії зробили пропозицію ізраїльському Національному єврейському фонду (NEF) створити лісопарк на згадку про порятунок євреїв Болгарії в 1943 р. Вони пропонували присвятити цей парк царю Борису III та його дружині Джоанні. Однак чимало болгарських, македонських та фракійських євреїв, які давно мешкають в Ізраїлі, виступили проти такої пропозиції. Аби дійти згоди, NEF вирішив присвятити болгарський ліс не монархам, а цілому народу. Як компроміс, в парку установили пам'ятник Борису і Джоанні «в знак вдячності за їх внесок в порятунок болгарських євреїв в найважчі роки Голокосту». Згодом з'явилися ще два монументи: один на честь болгарського народу, інший присвячений «вічній пам'яті про 11343 фракійських і македонських євреїв, загиблих в концентраційному таборі в 1943 р.». 21 жовтня 1996 коли «Болгарський ліс» відкрито, а всі зацікавлені сторони досягли взаємного порозуміння [17].

Але ці досягнення в знаходженні винних у знищенні єврейського населення Болгарії, на думку науковців, майже не можливі, адже протиріччя виникають в абсолютно різних вимірах досліджень. Найсуперечливішими в історичному колі обговорень є постать царя Бориса III та роль уряду, що разом з монархом приймав рішення щодо дискримінації, депортації та знищення євреїв.

Зрозуміло, що тверджень, які б свідчили про участь політиків у Голокості було не мало. Історики, які досліджують ці аспекти, наголошують, що зародки антисемітизму слід шукати в антиєврейському законодавстві, представленому в Законі про захист нації (далі – ЗЗН) від 24 грудня 1941 р. Проаналізувавши проект закону та безпосередньо сам закон, І. Газенко висловлює думку, що до 1943 р. було утворено цілу збірку правових актів та законів щодо утисків єврейського населення, які уряд приймав із згоди царя Бориса III [4]. Історик В. Колев наголошує, що не слід забувати, як з прийняттям Закону про захист нації вперше вводиться поняття «єврей» [9]. За підрахунком вченого Б. Дічева, упродовж 1940–1943 рр. болгарська влада прийняла 6 законів та 35 постанов і указів репресивного характеру. Прийняте законодавство та адміністративні акти різко порушували статут Конституції Тирново. Відповідно до характеру і мети цих дій, таку політику з упевненістю можна назвати антисемітською [7, 79].

Так «остаточне вирішення» єврейського питання відбувалося поступово й було незворотнім. Після створення в 1942 р. комісаріату з єврейських питань на чолі з активістом болгарської фашистської організації «Ратник» О. Белевим, життя єврейського населення на території країни зазнає неймовірних утисків та принижень. Науковець І. Шалафов вважає, що одним з найбільш серйозних наслідків ЗЗН було введення єдиного податку на єврейську власність, що в багатьох випадках призвело до конфіскацій і експропріацій майна [20]. Дослідниця Ю. Методієва підкреслює, що економічна, антигуманна і антисемітська політика О. Белева була підпорядкована «остаточному завданню для остаточної ліквідації єврейської присутності в країні» [11].

Історик С. Альфасса зазначає, що підписання протоколу про приєднання країни до Трестороннього пакту прем'єр-міністром Болгарії Б. Філовим 1 березня 1941 р. у Відні, стало офіційною заявою царя Бориса III світу про свою пронацистську орієнтацію та співпрацю у вирішенні остаточного єврейського питання [19].

У дослідженнях С. Альфасса [19], Р. Аврамов [2], Н. Данова [6], Х. Бояджиєв [3], С. Тешев [15], Ц. Тодоров [16] доходять спільного висновку, що злочинність вчинків болгарської влади, щодо планування знищення іудейського населення, яскраво свідчить факт присутності О. Белева в Німеччині в кінці січня 1942 р., коли відбувалося засідання Ванзейської конференції, де йшлося про «остаточне вирішення» єврейського питання в Європі.

У ті дні О. Белев накреслив поетапність депортації євреїв з території Болгарії. Пізніше, 22 лютого 1943 р., він, разом із Т. Даннекером, який очолював делегацію Головного управління імперської безпеки Німеччини (РСХА) у Болгарії, підписав контракт, за умовами якого, перша партія депортованих мала включати в себе 20 тис. євреїв, більша частина з яких – вихідці з Македонії та Західної Фракії, а решта, до 20 тис., мала доповнитися людьми із «старих» кордонів Болгарії. Всі іудеї мали бути депортовані до концентраційного табору Треблінка в Польщі.

Але серед науковців знову виникає суперечливе питання щодо того, хто все ж таки був винен у відправленні євреїв на смерть, адже за логікою, ініціатором цього виступала німецька сторона.

Дослідники з питань депортації євреїв Біломор'я, Вардарської Македонії, Фракії та Піроту І. Хаджийски [18], Н. Данова [6]. та Р. Аврамов [2; 6]. впевнені, що в трагічній долі болгарських євреїв винні представники влади, які дотримувалися німецьких правил та вказівок. Історичні факти твердо переконують, що з весни 1941 – по осінь 1944 рр. на території Вардарської Македонії та Фракії діяли лише болгарські закони і нормативні акти. Аналізуючи архівні документи, історики Р. Аврамов [2; 6] та Н. Данова [6] зазначають, що новоприєднані до Болгарії території були повністю підконтрольні їй. Влада започатковує суверенні відносини з населенням, та навіть затверджує ряд фірмових стандартів. Тому, коли йдеться про знищення євреїв «нових земель», слід розуміти, що на той час вони вже були болгарськими.

Л. Марков [10], Ц. Тодоров [14], С. Йотов [16] погоджуються з тим, що депортація іудеїв відбувалася на замовлення уряду. Це суперечило нормам звичаєвого права та основам Конституції Тирново, а тому з юридичної точки зору, не було законним. У 2003 р. у Відні на конференції ОБСЄ з питань антисемітизму, міністр закордонних справ Болгарії С. Пасі, у своїй заяві виголосив, що причиною того, чому Бориса III не варто ставити в один ряд поруч із рятівниками болгарського єврейства, є його безпосередня причетність до депортації та знищення єврейського населення [19]. У 2011 р. відбулося засідання Міжнародного єврейського комітету в Нью-Йорці, метою якого було в'яснення ролі Болгарії в депортації євреїв в роки Другої світової війни. М. Іконопоулос, президент «Асоціації співдружності грецького єврейства», назвала болгарський уряд союзником та волонтером у співпраці з нацистами в «остаточному вирішенні» єврейського питання [1].

І. Хаджийський в дослідженні наводить аналіз документів, які свідчать про те, що депортація з Вардарської Македонії та Егейського моря була проведена дійсно болгарами у співпраці з посольством Німеччини в Софії та одночасно з німецькою владою в обох новоприєднаних областях, які знаходилися у відомстві болгарської влади та воєнізованих німецьких частин [18].

На противагу таким принциповим твердженням є низка істориків, які не визнають царя Бориса III злочинцем, а уряд – цілісним колективом у процесі прийняття рішень щодо знищення болгарського єврейства. Науковець Д. Горчева зазначає, що після завершення Другої світової війни, з'явилася низка документів, де німецькі свідки підтверджують свою вину у процесі вивезення євреїв з Егейської Македонії та Західної Фракії. Незаперечним доказом того, що депортація була проведена нацистами і повністю знаходилася під контролем німців, свідчить доповідь німецького офіцера від 12 квітня 1943 р. Військовий, що супроводжував один з ешелонів, у доповідній записці вказав на склад поліцейського ескорту та на прізвища його головнокомандувачів [5].

Богослов І. Шалафов відмічає, що в царя Бориса III були дружні стосунки з великою кількістю сімей єврейського походження. Такої думки притримується і Р. Аврамов, який пише про співпрацю єврейських купців та поліції після втілення в суспільне життя Закону про захист нації. До того ж, більшість болгарських поліцаїв навіть робили вигляд, що не помічають як євреї моляться в шабат [20].

Коли німецькому управлінню стало очевидним, що монарх уникає розмови про відправлення іудеїв з болгарських земель до Польщі, Т. Даннекер висуває альтернативу щодо «остаточного вирішення» єврейського питання. 20 травня 1943 р. П. Габровська надає Борису III підготовлені О. Белевим, головою комісаріату з єврейських питань, два варіанти плану. План «А» передбачав депортацію всіх євреїв Болгарії до табору Треблінка; план «Б» – еміграцію євреїв із Софії до провінції. Цар одразу підтримав другу ідею та дає розпорядження щодо реалізації дій.

У науковій розвідці Ц. Тодорова є твердження, щодо погоджень з нацистською владою процесу депортації євреїв із Македонії та Фракії, Борису III все ж вдалося схитрувати. Коли монарх пообіцяв Й. фон Ріббентропу, міністру закордонних справ Німеччини, депортувати окремо болгарських євреїв з прокомуністичною орієнтацією, не було визначено ані час, ані їх кількість. Стає очевидним, що монарх таким чином просто заспокоював німецького співрозмовника, не визначившись із запевненнями [16].

Такої думки притримується й історик Х. Бояджиєв. Він вважає, що не лише цар робив затримки у процесі депортації єврейського населення. У вирішенні цього питання, болгарський уряд також діяв обережно та повільно, аби врятувати іудеїв. А. Бекерле, німецький міністр у повноважних справах у Софії, після зустрічі з Б. Філовим, у телеграмі до Берліна підкреслював, що прем'єр-міністр Болгарії хоче спочатку використати євреїв з «нових земель» для будівництва доріг країни, як роблять це німці у східних районах своєї держави. А. Бекерле приходиться до висновку, що відсутність робочої сили в країні перешкоджала Раді міністрів одногласно прийняти рішення щодо активізації виселення іудеїв до Польщі [3].

Таким чином, на сучасному етапі розвитку історичної науки Болгарії серед досліджень науковців ще немає єдиного погляду на вирішення складних подій Голокосту в країні. Значна кількість проаналізованих дослідниками документів та свідчень не можуть остаточно висунути

обвинувачення чи виправдати всіх, хто у військовий час мав важелі впливу на ситуацію. Більшість фахівців проводять наукові пошуки в історіософському контексті, аби здійснити глибокий аналіз тих умов і наслідків, які допустили можливість Катастрофи на території Болгарії.

Список використаних джерел

1. International Jewish committee calls on Bulgaria to publicly clarify their role in the deportation of 13,000 Jews to Treblinka. [Electronic resource] // International Committee for Bulgarian Holocaust-Era Truth. – 2011. – Режим доступу: <http://www.alfassa.com/bulgaria.html>.
2. Аврамов Р. Чегейки архивите на депортацията [Електронний ресурс] / Р. Аврамов // Либерален Преглед. Дискусии – България. – 2013. – Режим доступу: <http://www.librev.com/index.php/discussion-bulgaria-publisher/2146-2013-08-19-09-01-06>.
3. Бояджиев Х. Спасяването на българските евреи през Втората световна война. Депортацията на евреите от Тракия и Македония [Електронний ресурс] / Х. Бояджиев. – 1991. – Режим доступу: http://www.promacedonia.org/rami/h_bojadzhiev_evrei.html.
4. Газенко И. / И. Газенко // Нови щрихи към създаването и действителността на комисарството по еврейските въпроси. – 2015. – № 1. – С. 20–37.
5. Горчева Д. Спасение или «оцелели» са евреите в България през втората световна война? [Електронний ресурс] / Д. Горчева. – 2012. – Режим доступу: http://liternet.bg/publish19/d_gorcheva/spaseni-ocелеli.htm.
6. Данова Н. Депортирането на евреите от Вардска Македония, Беломорска Тракия и Пирот / Н. Данова, Р. Аврамов – София: Обединени издатели, 2013. – Т. 2. – 866 с.
7. Дичев Б. Законодателната рамка на антиемитската политика в България през 1941–1943 г. / Б. Дичев. – Режим доступу: <http://dialogueeurope.org/uploads/JewsCol/Panel301.pdf>.
8. Коен Л. Ти вярваш: Осем погледа върху Холокоста на Балканите [Електронний ресурс] / Л. Коен // Либерален Преглед. Дискусии – България. – 2012. – Режим доступу: <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/europe/1803-2012-10-14-10-03-30>.
9. Колев В. «Да бъдеш евреин» в царството и в новите земи: исторически и юридически аспекти на проблема / В. Колев – Режим доступу: <http://dialogueeurope.org/uploads/JewsCol/Panel302.pdf>.
10. Марков Л. Холокостът и България [Електронний ресурс] / Л. Марков // Либерален Преглед. Дискусии – България. – 2012. – Режим доступу: <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/1753-2012-08-27-18-24-21>.
11. Методиева Ю. Пустошта на мълчанието [Електронний ресурс] / Ю. Методиева //: Български хелзински комитет. Независима неправителствена организация за защита правата на човека. – 2012. – Режим доступу: <http://www.bghelsinki.org/bg/publikacii/obektiv/iuliana-metodieva/2012-04/pustosha-na-milchanieto/>.
12. Неделева П. Правна индивидуализация на лицата от еврейски произход според българското антиеврейско законодателство / П. Неделева // Научни трудове на Русенския университет. – Т. 51. – Серия 7. – С. 149–156.
13. Поппетров Н. Няма германски ултиматум за депортиране на евреите [Електронний ресурс] / Н. Поппетров //: Български хелзински комитет. Независима неправителствена организация за защита правата на човека. – 2012. – Режим доступу: <http://www.bghelsinki.org/bg/publikacii/obektiv/obektiv/2012-10/nikolaj-poppetrov-nyama-germanski-ultimatum-za-deportirane-na-evreite/>.
14. Стилян Й. 70 години война на интерпретациите [Електронний ресурс] / Й. Стилянов // Либерален Преглед. Дискусии – България. – 2013. – Режим доступу: <http://www.librev.com/index.php/discussion-bulgaria-publisher/2058-70>.
15. Тешев С. Българската администрация във Вардарска Македония през 1941–1944 г. и съдбата на еврейското население / С. Тешев – Режим доступу: <http://dialogueeurope.org/uploads/JewsCol/Panel304.pdf>.
16. Тодоров Ц. Крехкостта на доброто [Електронний ресурс] / Цветан Тодоров // Либерален Преглед. Дискусии – България. – 2013. – Режим доступу: <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/1989-1>.
17. Трьобст Щ. Спасение, депортиране или Холокост? [Електронний ресурс] / Щефан Трьобст // Либерален Преглед. Дискусии – България. – 2012. – Режим доступу: <http://www.librev.com/index.php/discussion-bulgaria-publisher/1623-2012-06-01-19-14-12>.
18. Хаджийски И. Депортацията на евреите от Беломорието, Вардарска Македония и Пиротско и спасяването на евреите от Дупница и Кюстендил / И. Хаджийски – Режим доступу: http://www.bghelsinki.org/media/uploads/obektiv/17_deportatsiata_na_evreite-ivan_hadjiiski.pdf.
19. Царят – обединител и спасяването на евреите в обединена България. – Режим доступу: <http://theoptimists.com/wp-content/uploads/2014/12/THE-UNIFIER-KING-AND-THE-RESCUE-OF-THE-JEWS-FROM-UNIFIED-BULGARIA-BULGARIAN-Mutafov.pdf>.
20. Шалафов И. Цар Борис Трети: Знайте, никой от нашите няма да бъде откаран [Електронний ресурс] / И. Шалафов // Благовремие. – 2013. – Режим доступу: <http://www.blagovremie.com/content/>

Марианна Шпак

ХОЛОКОСТ В БОЛГАРИИ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ ВЕКТОРЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ В СОВРЕМЕННОЙ БОЛГАРИСТИКЕ

В современной исторической науке анализ событий Второй мировой войны остается актуальным. Среди широкого круга специалистов преобладает мнение, что трагические последствия прошлого стали причиной многих современных международных конфликтов, поскольку общественно-политические проблемы требуют постоянного обсуждения и совместных усилий для их преодоления. Явление Холокоста в Болгарии принадлежит к тем случаям, о которых историки еще не сформулировали общие выводы и пояснения относительно

стратегии власти и действий населения страны в окончательном решении «еврейского вопроса». Современные болгаристы проводят научные исследования, которые в будущем помогут разрешить дискуссионные вопросы этой проблемы среди общественности.

Ключевые слова: Холокост, антисемитизм, Болгария, депортация, Закон о защите нации.

Marianna Shpak

THE HOLOCAUST IN BULGARIA DURING THE SECOND WORLD WAR: THE HISTORIOGRAPHICAL VECTORS OF RESEARCHING PROBLEMS IN MODERN BOLHARYSTIC

The analyze of the events of World War II is very actual in modern historians. The wide range of professionals thing that the tragic consequences of the past have caused many current international conflicts, because the problems of society are required in constant discussion and joint efforts to overcome them. The phenomenon of Holocaust in Bulgaria is the case when the historians have not had the same conclusion and explanations of government strategies and activities of the population in the final solution of the «Jewish question». Modern болгарians carry out science research that would be able to solve this problem, the discussion among the community.

Key words: Holocaust, anti-Semitism, Bulgaria, deportation Protection Act nation's Commissariat for Jewish Affairs.

УДК 329.12(410)

Марина Русанова

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ЛІБЕРАЛЬНОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ У РОБОТАХ РОБЕРТА КУПЕРА

З другої половини 90-х рр. минулого століття зростає кількість фундаментальних досліджень імперій. Тема імперії знову викликає суспільний інтерес. За останні 10 років багато істориків намагалися представити різноманітні інтерпретації проекту ліберального імперіалізму. Хтось вважає, що основне призначення імперії – це, як і в XIX ст., цивілізаційна місія і експорт таких цінностей, як верховенство закону, вільної торгівлі і виборних органів влади. Хтось бачить його у поширенні ідей, культури, стилю життя. Проте всі вони визнають той факт, що існування імперій – це не тільки пережиток минулого, але і фактична реальність сьогодення.

Ключові слова: імперія, ліберальна імперія, досучасні держави, сучасні держави, постсучасні держави.

Термін «імперія» активно повертається в міжнародний історично-політичний лексикон і реабілітується в ньому. Якщо 10–15 років тому термін «імперія» ніс у собі переважно негативні тлумачення, то тепер імперія стала оборотом мови і серед ліберально мислячих авторів вона більше не вживається в емоційно-негативному контексті. У більшості людей, коли вони чують слово «імперія», більше не виникає критичних асоціацій.

«Було б абсурдом вважати, що будь-яка імперія – це завжди зло. У такому випадку злом варто було б оголосити всю людську цивілізацію, оскільки практично вся її історія – зміна однією імперією іншою. Якщо подивитися навіть на останні пару століть, імперії були не гіршим і не кращими, ніж національні держави. Але при цьому націоналізм показав себе куди більш деструктивним, ніж імперіалізм», – заявив у своєму інтерв'ю один з найбільш відомих популяризаторів імперії англійський історик Нейл Фергюсон [1].

Починаючи з другої половини 90-х рр. минулого століття зростає кількість фундаментальних досліджень імперій. У 1998–1999 рр. виходить «ревізійністський» п'ятитомник «The Oxford history of the British Empire». У 2001 р. з'являються «The Cambridge Illustrated History of the British Empire» під редакцією одного з найбільших фахівців з цієї проблематики П. Маршалла, і «Empires» під редакцією С. Оллок, Т. Д'Альтруа, Л. Морісон і К. Сінополі.

Проте вперше реабілітував і заявив про те, що імперія – це не просто минуле, а найближче і єдино можливе майбутнє, помічник міністра оборони і заморських справ (Overseas) Великобританії Роберт Купер (Robert Cooper). Його стаття «Новий ліберальний імперіалізм» багато в чому послужила обґрунтуванням імперського зовнішньополітичного курсу Британії [2]. У 2002 р. у своїй книзі «Постмодернові держава і світовий порядок» («The post-modern state and the world order») він надав потужне теоретичне обґрунтування нової глобальної ліберальної імперії [3].

Купер впевнений, що поняття «імперія» і «порядок» є тотожнішими. У стародавньому світі слово «імперіалізм» ще не носило негативного відтінку. Більш того, весь світ складався або з імперії, або з хаосу. «Піддані імперії насолоджувалися порядком, культурою і цивілізацією. За її межами панували варварство, хаос і безлад». Однак, навіть у XXI столітті ситуація не змінилася [2].

У сучасному світі Р. Купер виділив три види держав або, скоріше, три свого роду історичних тимчасових поясів, в яких живе сучасне людство: досучасні держави, сучасні та постсучасні. У досучасних державах ще фактично немає і самої держави, або ж вона розвалилася (failed states). Досучасний світ для нього, це, так би мовити, додержавний, постімперський хаос». Прикладом можуть служити Сомалі, Афганістан або Ліберія. Тут держава перестала задовольняти критерієм Макса Вебера про легітимну монополію на застосування сили. Такий стан речей міг скластися з огляду на те, що держави минулого зловживали цією монополією і втратили легітимність.

Сучасні держави, на думку Р. Купера, можуть бути порівнянні з Європою кінця XIX–XX ст. У них діє класична система державного устрою. Держави зберігають монополію на застосування сили і готові, за необхідності, воювати одна з одною. Якщо в межах цієї системи зберігається порядок, то він існує тільки завдяки або рівновазі сил, або присутності держав-гегемонів, зацікавлених у збереженні статус-кво. Основні принципи, яких дотримуються сучасні держави – визнання державного суверенітету, подальше встановлення відмінності між внутрішніми та іноземними справами, а також неприпустимість втручання у внутрішні справи ззовні. У той же час, в цьому сучасному світі вирішальним фактором безпеки є сила. Тому світ сучасних держав – це світ, в якому, принаймні в теорії, кордони можуть бути змінені силою.

Але найдовершенішими і найрозвиненішими на сьогоднішній день, на думку Р. Купера, є постсучасні держави. Їх меншість – це, передусім, держави ЄС та США. Ці держави більш плюралістичні, складніші за устроєм та менш централізовані ніж бюрократичні сучасні держави, але зовсім не хаотичні, на відміну від досучасних товариств. У постсучасному світі стерті відмінності між внутрішньою і зовнішньою політикою – в цьому його основна риса. Для постсучасних держав вже зараз нормальним є взаємне втручання в деякі області внутрішньої політики. І для них все менш актуальним є питання про кордони. «Постсучасна система не спирається на принцип рівноваги сил, не затверджує примат суверенітету і не робить різниці між внутрішньою і зовнішньою політикою. Європейський союз являє собою високорозвинену систему «взаємного втручання» країн у внутрішні справи один одного» [3].

У зв'язку з таким станом речей в сучасних міжнародних відносинах Р. Купер бачить єдиний сценарій їх подальшого розвитку: держави постмодерну повинні взяти на себе відповідальність за ситуацію в світі. В іншому випадку, ми зможемо стати свідками поширюваного хаосу, свавілля, беззаконня, насильства. «Потрібно відмовитися від фікції, що всі держави в принципі є однотипними, суверенними, рівноправними. Деякі ... є державами лише за назвою, а насправді представляють собою некеровані території. Потрібно, щоб ними хтось опікувався, інакше хаос може підірвати і навіть перемогти цивілізацію», – до такого висновку приходять Р. Купер [2].

Поки постсучасним державам важко зрозуміти, в якій формі має здійснюватися втручання. З точки зору Р. Купера, найлогічнішим способом боротьби з хаосом є колонізація, або гегемонія. Складність, однак, полягає у визначенні вектора інтервенції. «Найбільш логічний шлях покінчити з хаосом – це колонізація. Якщо національна держава зазнала невдачі, чому б не повернутися до імперії?» – вважає британський політик [2].

На його думку, хоч більшість постсучасних держав і вважають подібний сценарій абсолютно неприйнятним, вони повинні усвідомити, що на сучасному етапі саме імперія є запорукою постсучасної безпеки і відходом від світової анархії. «Хаос заразний, – стверджує Р. Купер, – світ, розділений на три частини, потребує тривимірної системи безпеки або, скажімо, тривимірного мислення. Ні те, ні інше не видається простим» [3].

Для збереження миру єдино можливим сценарієм є подальше поширення постсучасного світу, в якому право і переговори стали нормою у відносинах між країнами, внутрішня політика злилася з зовнішньою, а національні ідентичності гармонійно поєднуються в планетарному співтоваристві. Але, на думку, Р. Купера це можливо тільки за умови створення нової імперії.

Однак, зазначає далі Р. Купер, до імперіалізму в його традиційному розумінні немає повернення – у постімперську епоху імперія неможлива. Для цього є багато причин. Сьогодні жодна західна держава не володіє достатньою вірою у власну цивілізаторську місію, щоб підтримувати порядок і владу на закордонних територіях силою. Справа в тому, що імперський досвід все ще свіжий у пам'яті колишніх колоніальних народів, і ці спогади в цілому не можна назвати приємними. Так само вважається, що всі імперії вимагають авторитарного політичного стилю, а сучасна західна ідеологія демократична.

Слід також враховувати той факт, що всі імперії XIX ст. ґрунтувалися на загальноприйнятій расистській доктрині, яка базувалася на тому, що і колонізатори, і поневолені поділяли ідею переваги білої раси. Сьогодні ця підстава втратила будь-яке значення.

Р. Купер також зазначив, що на сучасному етапі імперії більше не є економічно вигідним підприємством. Земля і природні ресурси (за винятком нафти) – вже не джерело енергії для найбільш технологічно розвинених країн. Управління людьми, особливо потенційно ворожими, є тягарем. Сьогодні жодна постсучасна країна не захоче нести витрати, рятуючи далекі країни від розорення. «Приборкання хаосу сьогодні не надто прибуткове заняття, можливо, воно ніколи не було таким. Єдине, що сьогодні може змусити світ повернутися до імперії – це вибір між імперією і хаосом. І сьогодні, тому що ніхто з нас не бачить користь у імперіях, ми живемо в хаосі. Тому сучасний імперіалізм буде викликаний, насамперед, міркуваннями оборони – стан хаосу в сусідніх державах становить серйозну загрозу для постсучасних держав» [3].

Р. Купер виділив основну умову, яка може привести до існування «постсучасної імперії». Утворення такої імперії, насамперед, має бути добровільним для країн, що входять до її складу. Щоб стати довговічною, імперія може ґрунтуватися тільки на співпраці. Навіть якщо одна з постсучасних держав зважиться на інтервенцію, то вона ніколи не прагнучиме до панування і це буде викликано виключно тільки цілями порятунку сучасної цивілізації. «Світ, в якому ми живемо, в тій чи іншій мірі залежить від природи держав, що його складають. У поняттях досучасного світу успіх рівнозначний імперії, невдача – хаосу». Тому, на думку Р. Купера, першочерговим завданням постсучасних держав є побудова сучасної імперії [3].

У сучасному світі Р. Купер вже знаходить ознаки і прояви нового постсучасного імперіалізму. Наприклад, в опіці, зазвичай, здійснюваній міжнародною спільнотою через ООН, він бачить прояви «універсального імперіалізму»: така опіка та програми міжнародної допомоги надають державам, які «не відбулися» перепочинок і можливість реформувати систему. Прикладом фінансового імперіалізму він вважає програми допомоги Міжнародного валютного фонду та Світового банку: в обмін на фінансову допомогу, яка дає можливість державі-одержувачу повернутися в поле світової економіки, уряд зобов'язується дотримуватися порад і рекомендацій міжнародних інститутів.

Але, зауважує він, в основі сучасних імперій не існує ніяких економічних і фінансових інтересів. Імперіалізм, насамперед, буде продиктований оборонними мотивами, наприклад необхідністю протистояти хаосу в суміжних країнах. Або ж імперіалізм може ґрунтуватися на ідеї. Щоб переконати своїх підданих ризикувати життям в чужих, охоплених безладом землях, необхідна глибока переконаність у тому, що країна виконує якусь цивілізаторську місію.

Парадоксально, але Р. Купер відкинув ідею про те, що державою, що побудує таку постсучасну імперію, будуть США. Він, безумовно, визнає, що основним фактом сучасної геополітики є військова міць США і що всі питання про нинішній устрій світу, по суті, зводяться до політики США. «Сполучені Штати – єдина держава зі справді глобальної стратегією. У деякому сенсі це взагалі єдина країна з незалежної стратегією. Решта світу реагує на Америку, боїться Америки, живе під захистом Америки, заздрить, ненавидить, буде змови або залежить від Америки». Однак, зауважує він, хоч сьогодні американських солдатів розміщено у світі більше, ніж британських, що, здавалося б, ставить США на вершину імперської могутності, ці війська використовуються зовсім не в імперіалістичних цілях [4, р. 35].

Для нього Америка ніколи не була імперіалістичною державою у звичному розумінні цього слова. США однією з перших держав відмовилися від своїх колоній. Пізніше Америка зробила все можливе, щоб прискорити розпад британської та французької колоніальних імперій. Її основною відмінністю від класичних імперій минулого є той факт, що Сполучені Штати – країна, заснована на ідеях, і її мета полягає в поширенні цих ідей. Таким чином, Америка націлена не на колонізацію простору, а на колонізацію часу, тобто – майбутнього.

Однак він погоджується, що американській політиці поширення демократії таки притаманний імперський відтінок. «Ідея поширення демократії приваблює в Америці лівих і правих, вільсоніанцев і неоконсерваторів. Одночасно з цим політика США антиімперська за своєю природою: з одного боку, Америка диктує іншим правила управління державою, з іншого – вона відсторонюється від управління іншими країнами» [4, р. 127].

США не приховує, що тяжіє до світової гегемонії. І хоч США не прагнуть панувати, вони бажають контролювати зовнішню політику інших країн. Американська гегемонія почасти приймається ними добровільно, причому США надають їм захист, а їх союзники – умови для створення військових баз і підтримку на місцях.

Таким чином, США стоять над сучасною системою, виступаючи при цьому її охоронцем. Але, вважає Купер, США не візьме на себе зобов'язання з побудови сучасної імперії, тому що чудово розуміють істину: яким би м'яким не було панування, воно викличе ненависть і страх. «Навряд чи комусь сподобається світ, де реальною владою володіє тільки одна країна. Наскільки б не були

чудові Сполучені Штати – а для багатьох вони уособлюють свободу і демократію, чи переживуть ці якості Америки тривалий період безроздільного світового панування» [4, р. 137]?

Таким чином, хоч ми можемо говорити, що США володіють гегемонією у світі та контролюють зовнішню політику всіх потенційно недружніх держав, вони все одно не є ідеальною державою для «збирання імперії». На думку британського політика, цей тягар може виявитись невіддільним навіть для США. «Вогнища впливу в світі поширені занадто широко, щоб їх вдавалося ефективно контролювати. Ціна множинних інтервенцій виявиться непомірно високою. Крім того, інтервенція породжує ворожнечу і страх, коли ліки врешті-решт стають отрутою» [2].

В якості поки що єдиного прийнятого імперського варіанту він вважає імперію, яку може створити ЄС. Чому ж саме Європейський союз, а не США, яка є об'єктивно сильнішою?

Британський політик упевнений, що саме повоєнна Європа створила співтовариство постнаціональних держав, які співіснують в історично безпрецедентних умовах стабільності і безпеки. «Європейські країни цінують середовище, в якому держави взаємодіють у рамках права, а конфлікти залагоджуються мирним шляхом». Саме тому ЄС є найрозвиненішим прикладом постмодерністської системи. «Він підтримує безпеку за рахунок прозорості та прозорості за рахунок взаємозалежності. ЄС більше, ніж транснаціональна і наднаціональна система. ЄС спирається на ідею, що національні держави принципово небезпечні, і єдиним способом приборкати анархію окремих націй є встановлення гегемонії над ними» [3]. Навряд чи яка-небудь з європейських країн, якби вона залишилася за межами союзу, перетворилася б на таку, що «не відбулася», але все ж ЄС є єдино можливим варіантом подальшого існування. Для деяких країн ЄС пропонує ключ до вирішення проблем, що не вдавалося вирішити в рамках національної держави; всім новим державам-членам пішли на користь конституційні моделі та нормативні системи, запозичені у ЄС. Крім того, існують певні переваги членства в союзі, здатному захищати інтереси держав-членів у відносинах з державами завбільшки з континент, наприклад із США.

Основною проблемою, з якою доведеться зіткнутися новим будівельникам імперії, є проблема взаєморозуміння з іноземцями, тобто з тими народами, які будуть заселяти колонії. Імперським державам особливо складно зрозуміти почуття людей на колонізованих землях. «Світ виглядає по-різному для тих, хто нагорі, і для тих, хто нанизу. Імперії зацікавлені в порядку; їх піддані хочуть свобод і права розпоряджатися своїм життям» [3].

Саме тому на сучасному етапі світ являє собою арену постійної боротьби за владу і національні інтереси. «Хоча інтереси – це другорядне поняття, так звана мова інтересів відіграє важливу роль у міжнародних справах. Саме тому, що інтереси не зачіпають ядро постнаціональної ідентичності, спільну мову в дипломатії простіше знайти, обговорюючи інтереси, а не цінності», – вважає британський дипломат [4, р. 135]. До речі, саме в тому факті, що основною нормою американської зовнішньої політики є революційна пристрасть змінити світ, і повне небажання підлаштуватися під інтереси інших держав, Купер бачить ще одну причину, через яку будівельником нової імперії не можуть бути США. «Зі злом неможливо домовитися – його необхідно знищити або щонайменше не мати з ним справи, і не йти на поступки», – так вважають більшість американських політиків. Але такий підхід, на думку Купера, буде тільки сприяти поширенню хаосу [4, р. 144].

Для створення нової імперії, яка буде протистояти хаосу, необхідно розширити горизонти національних держав і змінити людські мотиви, стверджує британський політик. Насамперед, держави мають перейти на нове тлумачення самого поняття «іноземний». Майбутні будівельники імперії повинні перейнятися переформулюванням ідентичності. «Біда в тому, що з середини XIX століття ми живемо в світі націй і національних держав. Не обмежуючись інтересами держав, міжнародні відносини охоплюють тепер і питання ідентичності. А проблему національної ідентичності неможливо вирішити за столом переговорів або за допомогою дотримання балансу сил» [4, р. 126]. Зрештою, власну ідентичність вибирають всі країни. У національній ідентичності країна втілює свій національний міф чи навіть творить новий. Це відбувається за допомогою політичних рішень, часто викликаних логікою суспільного розвитку.

До тих пір, поки країни будуть мислити категоріями своїх окремих національних ідентичностей, найліпше, на що можна буде розраховувати – це перемир'я в патовій ситуації. У «ядерне» століття цього недостатньо. Постійний мир може бути досягнуто тільки завдяки розширенню кругозору. «Не виключено, що тільки докорінні зміни на рівні ідентичності зможуть привести до вирішення кризових ситуацій в ісламському світі і в Африці», – наполягає Р. Купер [3].

Нова ідентичність має породити нові інтереси. «Лише розширення ідентичності в прикінцевому підсумку могло б привести до створення міжнародного співтовариства, яке не знає воєн». Тому зміни в ідентичності благодатно позначаються на міжнародному кліматі в цілому.

Але зміна ідентичності – надзвичайно важкий процес. Державі простіше переформулювати власні інтереси, ніж ідентичність. Перше можливо з примусу, друге – ні. У першому випадку процес

простіше повернути назад – повернувшись до первісного формулювання інтересів після усунення загрози або фактора примусу.

На сучасному етапі добровільно змінити ідентичність декількох країн вдалося лише Європейському союзу. Відмова європейських країн від думки воювати одна з одною виникає якраз з переосмислення поняття «ми». «Перш ніж будувати зовнішню політику, слід задатися питанням не тільки про світ, в якому нам хотілося б жити, але і про те, хто ми є насправді. Чим ширшою є наша відповідь, тим вище ймовірність, що ми зуміємо жити в такому світі» [3]. У Європі вже існує відчуття приналежності до однієї спільноти – визначене воно як Європа чи Європейський союз. Саме тому Європейський союз і повинен взяти на себе цю місію побудови нової сучасної імперії, яка зможе виробити нову загальноімперську сучасну ідентичність і протистояти існуючому в світі хаосу. «Зрештою, люди повинні захотіти змін і побачити світ по-новому. Щоб досягти цього, недостатньо обіцянок грошової допомоги або погроз застосувати силу», – вважає ідеолог нової ліберальної імперії Р. Купер [3].

Тема імперії знову входить до числа суспільно значимих. За останні 10 років багато політиків та істориків намагалися представити своє трактування проекту ліберального імперіалізму. Хтось вважає, що основне призначення імперії – це, як і в XIX ст., цивілізаційна місія і експорт таких цінностей, як верховенство закону, вільної торгівлі і виборних органів влади. Хтось бачить його у поширенні ідей, культури, стилю життя. Проте всі вони визнають той факт, що існування імперій – це не тільки пережиток минулого, але і фактична реальність. За версією Р. Купера, основне завдання імперії – це боротьба, перш за все, з хаосом, що може поглинути постсучасний світ. Для нього імперії – це такі політичні суб'єкти, поведінку яких можна зрозуміти тільки в рамках логіки безпеки, що передбачає не тільки можливість, а й неминучість виняткових, надзвичайних заходів в обхід вироблених за другу половину XX століття «правил гри». Однак, на відміну від більшості авторів, які вважають, що зараз у світі є кілька імперій, і найяскравіша з них – США, Р. Купер стверджує, що єдиною імперією, здатною впоратися з хаосом, що настає, є лише ЄС.

Список використаних джерел

1. Фергюсон Н. Империализм. Глобализация невозможна без империй / Н. Фергюсон // Эксперт. – 2005. – 31 января. – Режим доступа: <http://www.ransis.org/index.php?name=Pages&op=page&pid=29>.
2. Cooper R. The New Liberal Imperialism / R. Cooper // The Observer. – 2002. – № 12. – Режим доступа: <http://www.guardian.co.uk/world/2002/apr/07/1>.
3. Cooper R. The post-modern state and the world order / R. Cooper. – Режим доступа: <http://www.demos.co.uk/publications/thepostmodernstate>.
4. Cooper R. The Breaking of Nations: Order and Chaos in the Twenty-First Century / R. Cooper. – London: Atlantic Books, 2003. – 156 p.

Марина Русанова

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЛИБЕРАЛЬНОГО ИМПЕРИАЛИЗМА В РАБОТАХ РОБЕРТА КУПЕРА

Со второй половины 90-х гг. прошлого века растет количество фундаментальных исследований империй. Тема империи снова вызывает общественный интерес. За последние 10 лет многие историки и политики пытались представить свои интерпретации толкования либерального империализма. Некоторые ученые считают, что основная цель империи, как в XIX в., цивилизаторская миссия и экспорт таких ценностей как верховенство права, свободной торговли и выборных органов власти. Некоторые видят его в распространении идей, культуры и образа жизни. Однако, все они признают тот факт, что существование империй – это не только историческое прошлое, но фактическая реальность современности.

Ключевые слова: империя, либеральная империя, досовременные государства, современные государства, постсовременные государства.

Maruna Rusanova

HISTORICAL DEVELOPMENT OF LIBERAL IMPERIALISM IN THE WORKS OF ROBERT COOPER

From the second half of the 90-ies of the last century, a number of basic research empires are growing. Subject empire again among the public interest. In the past 10 years, many politicians and historians have tried to present their interpretation of the project of liberal imperialism. Some scientists believe that the main purpose of the empire – is, as in the nineteenth century, the civilizing mission and export values such as the rule of law, free trade, and elected officials. Some see it in the spread of ideas, culture and lifestyle. However, they all recognized the fact that the existence of empires – it is a fact, not only the past but also the near future.

Key words: empire, liberal empire, pre-modern state, the modern state, post-modern state.

УДК 929

Олег Полянський, Руслана Труба

ОСОБЛИВОСТІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ ОМЕЛЯНА ТЕРЛЕЦЬКОГО)

Зроблено спробу розкрити особливості теоретико-методологічних засад просопографічного історичного дослідження, визначити його понятійний і категоріальний апарат.

Ключові слова: просопографія, метод, особистість, О. Терлецький, дослідження.

У сучасній українській історіографії чимало уваги приділяється біографістиці та просопографії – спеціальним історичним дисциплінам, які суттєво розширюють можливості всебічної реконструкції історичного процесу взагалі та ролі у ньому конкретної людини зокрема. Якщо біографістика зосереджується на висвітленні у хронологічній послідовності життєвого шляху особи, не акцентуючи на суспільних чинниках, що впливали на особливості цього шляху, то просопографія наголошує на соціальних аспектах становлення та розвитку особистості і включає в себе такі компоненти, як походження особи, її генеалогічне коріння, родинне і суспільне оточення, освіту, службову кар'єру, участь в суспільно-політичному й громадському житті і навіть такі характеристики, як вдача, темперамент, внутрішній світ, захоплення, особисто-інтимне життя [1, с. 427–428].

Власне це дало підстави Я. Дашкевичу зробити висновок, що просопографія – вищий ступінь біографістики. Історик звертає увагу на методологічну вимогу повноцінного і об'єктивного використання джерел. При цьому, в українському контексті такі дослідження мають свою специфіку, пов'язану із бездержавним статусом України і важкими умовами життя народу упродовж багатьох століть. Я. Дашкевич наголошує, що «наукові пошуки і наукові шляхи їх реалізації в ділянці української біографістики та просопографії мусять іти в об'єктивному, повноцінному і світовому руслі. Теми табу, навіть якщо, вони на перший погляд, шокують, мусять бути висвітлені й не залишатися поза кадром, бо в такому випадку вони стають предметом негідних спекуляцій. Ми маємо займатися олюдненням живих індивідуалізованих облич, а не виготовленням манекенів – носіїв певного стандартного набору анкетних біографічних даних» [2, с. 47].

Стосовно виявлення, відбору, аналізу та інтерпретації джерел привертають до себе увагу праці відомого польського дослідника Єжи Топольницького, зокрема монографія «Як ми пишемо і розуміємо історію». Він зауважує, що історик сприймає джерела крізь призму своїх знань та цінностей і вони є лише стартовими майданчиками для праці історика: «джерела – це нитки, що пов'язують історика з минулим [...] Вони не пов'язані з якоюсь існуючою дійсністю, натомість самі є конструкціями цієї дійсності, або ж, метафорично кажучи, є нитками, що пов'язують нас зі свідомістю авторів джерел. Про безпосередні джерела можна сказати, що це вирвані з контексту фрагменти минулої дійсності і без зв'язку із свідомістю історика [...] взагалі не можуть функціонувати як джерела» [3, с. 340].

Теоретичні постулати методології історії Є. Топольницького розвинули його учні – Войцех Вжосек та Ева Доманська. Так, В. Вжосек вважає, що від жодної історіографії не варто очікувати остаточної, універсальної чи абсолютної істини. «Не можна очікувати, – пише він, – що історіографія зрештою збудує світ таким, яким він був, або хоч відтворить події такими, якими вони були [...]. Образ цього світу, який дає нам історіографія, – це тільки мисленневий образ і його мовний запис. Цей уявлений історіографією світ не може бути таким, яким був світ дійсний, оскільки не складається з реальних явищ, а є лише образом» [4, с. 172].

У контексті нашого дослідження особливої актуальності набувають роздуми Е. Доманської про те, що історія зараз шукає власного місця серед мультидисциплінарної рефлексії про минуле. У цих пошуках, на її думку, важливе місце посідає «націоналізація історії». «Йдеться про те, – зазначає вона, – щоб, виходячи з ознайомленості із загальносвітовими тенденціями, що панують в сучасній гуманітаристиці та використанні вибраних теорій як інтерпретаційної рамки [...], прагнути до створення власних теоретичних позицій, які могли б увійти до загальногуманітарного та міжнародного обігу [...]. Трактуючи створені в Західній Європі та США теорії як «скриньки зі знаряддями», ми здійснюємо інтелектуальну автоколонізацію (підкреслення наше – Р. Т.), самі себе провінціалізуємо, підтверджуючи, використовуючи мову постколоніалістів, що центр пропонує теорії, а периферія – дослідницький матеріал...» [5, с. 212].

При цьому слід зазначити, що об'єктивна і правдива реконструкція життєпису історичних осіб, повернення до літопису минулого, як пише І. Старовойтенко, «справжніх облич», особливо стосовно фальсифікованих і забутих постатей, можлива за умови відтворення цих образів в усій

багатогранності їх особистих якостей, а не однобоко чи кон'юктурно, лише шляхом зосередження уваги тільки на громадській, політичній, науковій або якійсь іншій діяльності [6, с. 50].

Тому, у просопографічних дослідженнях важливе місце посідає з'ясування питань про походження особи, її генеалогічне коріння, родинне і суспільне оточення, регіон проживання, вчителів, коло знайомих, визначальні фактори у виборі професій та місце навчання, чинники формування світогляду, національну свідомість та ментальність. Паралельно з цими характеристиками важливе місце для створення всебічного образу особистості має врахування таких факторів як вдача, темперамент, доленосні події у приватному житті, включно з особисто-інтимним, фізичне та психологічне самопочуття особи у різні періоди життя, матеріальне становище і таке інше. Врахування цих чинників в історико-біографічному дослідженні дає змогу показати особу не просто відомим діячем, а й звичайною людиною у її щоденному, не лише суспільному, а також особистому житті, тобто максимально різнобічно. Створення якомога повного портрета особистості можливе за умови застосування у просопографічних роботах міждисциплінарних наукових підходів та сучасних методологій історичного дослідження.

Під методологією ми розуміємо сукупність підходів, способів та методів, що застосовуються у процесі наукового пізнання. Вони мають допомогти історика в його дослідженнях. Спробуємо застосувати ці методологічні засади для реконструкції життєвого шляху, громадсько-педагогічної діяльності та аналізу наукової спадщини Омеляна Терлецького.

Така реконструкція, висвітлення внеску в історичну науку, педагогічну, культурно-просвітню сферу дасть конкретний матеріал для концептуальних узагальнень про роль та місце інтелігенції в національно-визвольному русі західного регіону України новітньої доби. Необхідною умовою достовірності такої реконструкції, тобто її обґрунтованості, доказовості, безперечності є принцип історизму й об'єктивності. Історизм – це намагання з'ясувати визначальні тенденції історичного процесу, головні етапи його розвитку, зв'язки між ними, спроби розглянути кінцевий результат. Принцип історизму передбачає врахування соціального, політичного, релігійного, культурного контекстів з огляду на їх роль у житті суспільства, вплив на інтелектуальну діяльність історика. Фактично, історизм – це світоглядний і методологічний принцип, вихідна засада історичного пізнання. Тобто кожен факт необхідно аналізувати у процесі його виникнення, становлення, розвитку і зміни, а це дає змогу показати вплив родинного виховання, професійного середовища, громадськості, суспільно-політичної ситуації на формування поглядів О. Терлецького, його громадянську позицію, наукові і моральні принципи.

Не менш важливим у просопографічному дослідженні є принцип об'єктивності, який передбачає неупереджений, всебічний, науковий (сциєнтичний) підхід до вивчення як особистості самого О. Терлецького, так і сучасних йому історичних процесів в усій їх різноманітності – закономірних і суперечливих, позитивних і негативних, типових і нетипових; мова йде про об'єктивність і суб'єктивність в історичних, в т. ч. просопографічних дослідженнях. Оскільки історичні джерела, зокрема писемні, є продуктом людської діяльності, а історичні знання носять суб'єктивний характер і є результатом інтерпретацій і тлумачень істориків, у даній роботі ми враховували важливі методологічні зауваження Н. Яковенко й П. Рікера.

Так, Н. Яковенко зазначає, що кілька професійно підготовлених, чесних вчених на підставі одних і тих самих фактів можуть написати зовсім різні історії. «Адже, звертаючись до минулого, – пише вона, – дослідник має справу не з фізично існуючим предметом дослідження, а з конструктом власної уяви. [...] Історик зажди залишається дитям своєї доби, тож і в минулому опукло бачить тільки те, що здається «цікавим», «важливим» чи «потрібним» його сучасникам, а в поясненні подій відштовхується від властивих своїй епосі уявлень про історичний процес» [7, с. 3].

П. Рікер, з цього ж приводу, зауважує, що об'єктивним є те, що опрацьоване, впорядковане, осмислене завдяки застосуванню методичної думки, а отже, доступне внаслідок цього для розуміння. При цьому він підкреслює важливість усвідомлення об'єктивності і суб'єктивності в історичних дослідженнях: «...ми передчуваємо, що існує добра й погана суб'єктивність, і ми сподіваємося, що застосування фахових здібностей істориків дасть змогу провести лінію розділу між доброю суб'єктивністю і поганою. [...] Ми сподіваємося, що історія буде історією людей [...] Отаким буде наш шлях: від об'єктивності історії до суб'єктивності історика» [8, с. 29].

Таким чином, усвідомлюючи неможливість досягти абсолютно об'єктивного знання, будемо намагатися на основі різноманітних джерел відтворити життєвий шлях, громадсько-педагогічну діяльність та проаналізувати історичну спадщину О. Терлецького в добу Австро-Угорщини, Польщі, під час Другої світової війни й т. зв. «радянський період». Власне в цьому полягає специфіка і складність даного дослідження. Адже необхідно зібрати, систематизувати й проаналізувати джерельну базу, що сформувалася у чотирьох різних епохах і державах. Враховуючи це, у даній роботі використано різні методи дослідження, загальні для всіх гуманітарних наук, а також спеціальні й міждисциплінарні, адже метод – це одне з найважливіших питань будь-якої науки. До

них належать: історико-генетичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, біографічний, а також методи аналогії, дедукції та індукції, синтезу і аналізу. Використовуючи різні методи історичного дослідження, ми враховували зауваження Й. Дройзена, що «методи – важелі науки», а їх правильне застосування визначає рівень раціональної науки. Методи дослідження не можуть бути довільними, оскільки їх вибір залежить від предмету дослідження, теоретичних концепцій і методологічних принципів, які визначають підхід історика до розв'язання обраної проблематики [9, с. 627].

Застосування історико-генетичного методу, як універсального і гнучкого інструменту дослідження, дало можливість показати загальні закономірності та специфічні особливості історичного процесів останньої третини ХІХ – середини ХХ ст., причинно-наслідкові зв'язки тогочасних подій – висвітлити історичні постаті в їх індивідуальності й образності. Цей метод допоміг розкрити сутність життєвого шляху громадсько-педагогічної й наукової діяльності О. Терлецького.

Важливе місце у роботі посів порівняльно-історичний метод дослідження, з допомогою якого вдалося виявити спільні й відмінні риси окупаційних режимів, загальне і специфічне в розвитку історичних процесів і явищ. Власне через цю специфіку чотирьох державних утворень, в яких довелося жити і працювати О. Терлецькому, порівняльно-історичний метод дослідження набув особливого значення і дозволив поглиблено і конкретно на кожному історичному етапі проаналізувати громадсько-педагогічну діяльність та науковий доробок історика.

Порівняльно-історичний логічно і закономірно доповнюється проблемно-хронологічним методом дослідження. Він передбачає поділ більш широкої теми на низку вузьких проблем, кожна з яких аналізується у хронологічній послідовності, завдяки цьому методу вдалося розробити періодизацію життя і наукового доробку О. Терлецького й показати специфіку кожного етапу його життєвого шляху. А біографічний метод дозволив широко показати його родинне оточення, вплив на формування світогляду й моральних засад, наукові контакти й громадські зв'язки.

У дослідженні про О. Терлецького застосовано також метод аналізу й синтезу. Аналіз – це процес розумового або фактичного розкладання цілого на частини, а синтез – поєднання різних елементів досліджуваного предмета в єдине ціле. Аналіз дає змогу вивчити окремі сторони об'єкта, вдатись до наукових абстракцій. У цьому контексті безперечно цікавими є судження О. Прицака, який звертає увагу на те, що оскільки історик не може експериментально відтворити минуле, то мусить проводити свій аналітичний експеримент в суто теоретичному аспекті. «Історія, – пише він, – це міряна лінеарним часом об'єктивна візія минулого [...] Історія не може фізично відтворити минулу дійсність [...], вона досліджує функцію історичних фактів. Історичний факт – найменша самостійна одиниця, що абстрагується на базі аналізу джерел як одноразовий суспільний факт [...], пов'язаний [...] із попередніми і пізнішими фактами у структурі закінчених циклів» [10, с. 25–26].

Ці твердження поглиблює і розширює П. Рікер, який роздумує над методикою й методологією вивчення й використанням істориком джерел. Він зазначає, що особливості реконструкції історичних подій на основі джерел полягають у тому, що документ фактично примушують відповідати на поставленні істориком запитання. «Документ не був документом доти, – пише він, – доки історик не подумав поставити йому якимсь запитання й таким чином історик формулює твердження [...] маючи за собою документ і виходячи зі своїх спостережень, тим самим формує історичні факти» [8, с. 30–31].

Історія, яку пише історик, розглядає, аналізує та пов'язує між собою ті події, які вважає важливими дослідник. Саме тут вступає в дію суб'єктивність історика, який творить інтерпретаційні схеми, добирає документи, формулює проблеми, тобто «історик іде від людей минулого зі своїм власним людським досвідом» [8, с. 37].

Українські науковці зазначають, що джерела відкривають свій внутрішній зміст історичному не безпосередньо, а тільки через посередництво питань і конструкцій, з якими історик до них підходить. При цьому повна картина минулого залишається для нас не пізнаною, але те, що історик відновлює, не є свавіллям і фантазією його розуму, оскільки ґрунтується на логіці дослідження, укоріненій у наших раціональних здібностях [9, с. 627].

Ці важливі концептуальні висновки враховано в даному дослідженні, як і метод аналогії, тобто можливості перенесення, порівняння одного явища з іншим. Даний метод спрямований на вивчення подібності й відмінності явищ, дає підстави для гіпотез на основі достовірних фактів. У цьому плані варто звернути увагу на історичну гіпотезу та історичну концепцію. Історична гіпотеза, з одного боку, стимулює розширення джерельної бази дослідження, а з іншого – спонукає до поглиблення теоретичних аспектів історичного пізнання, що супроводжується пошуком нових концептуально-доказових конструкцій. Історична концепція створюється на основі історичної гіпотези і є головним задумом, провідною ідеєю дослідження, за допомогою якої обґрунтовується

вибір об'єкта і предмета дослідження, здійснюється формулювання проблеми, аргументація принципів понять, які в сукупності творять чітку схему своєрідний каркас історичного дослідження [11, с. 13]. У такий спосіб, скажімо, початкова гіпотеза про те, що псевдонім «Даренко» й криптоніми «Д.», «О. Т.» належить О. Терлецькому була доведена за допомогою порівняльно-історичного методу, що дало можливість суттєво розширити науковий доробок вченого.

У роботі широко застосовується й такий загальнонауковий метод, як індукція, тобто такий шлях історичного пізнання, коли на підставі знання про окреме, одиначне робиться висновок про загальне і навпаки – від знання загальних закономірностей здійснюється пізнання окремих фактів.

Доля О. Терлецького – це своєрідний унікальний зріз життя галицької інтелігенції, покоління, яке народилося наприкінці XIX ст. і волею обставин змушене було жити, працювати, займатися громадською національно-просвітницькою роботою під чотирма окупаціями. Тому, вивчення особливостей цих чотирьох режимів, сутність їх політики щодо України і українців, через призму його життя і діяльності, дозволяє не просто висвітлити специфіку історії Галичини останньої чверті XIX – середини XX ст., а й дослідити людину як основну субстанцію історичного процесу, змалювати її внутрішній світ, індивідуальні особливості, взаємостосунки з оточенням, ставлення до влади, бачення свого місця у суспільних процесах тощо.

О. Терлецький був вихідцем із священницької родини по лінії батька – Антона Терлецького (1840–1886 рр.), а мати – Кароліна-Тереза Вахнянин (1851–1936 рр.) – рідна сестра відомого діяча Анатолія Вахнянина. Крім найстаршого Омеляна, в сім'ї було ще четверо дітей: Марія (1875–1971 рр.), Осип (1877–1949 рр.), Олена (1880–1964 рр.) та Маркіян (1885–1963 рр.). Він навчався у Ярославській (1884–1886) і Стрийській (1886–1892) гімназіях, де розпочалося формування його світогляду і становлення українознавчих зацікавлень. Впродовж 1892–1896 рр. був студентом філософського факультету Львівського університету, сформувався як науковець. Вирішальну роль у цьому відіграв професор М. Грушевський, який був не лише його викладачем, а й залучив до роботи в НТШ, допоміг підготувати та опублікувати в «Записках НТШ» перші наукові розвідки.

У 1898–1913 рр. працював у Тернополі вчителем у гімназії та професором у Вищій реальній школі. У цьому подільському місті він розпочав свою педагогічну діяльність, яка поруч з науковою і громадською працею стала основним змістом його життя. Реалізовував свій педагогічний потенціал також в академічній гімназії Львова, де поруч із ним працювали відомі представники української науково-педагогічної і культурно-просвітницької думки – Я. Гординський, Ю. Полянський, І. Раковський, Ю. Рудницький, М. Тершаковець та ін. Педагогічна діяльність О. Терлецького продовжувалася також у Чортківській та Львівській гімназіях «Рідної школи», а в умовах тотальної полонізації українського шкільництва в одній із польських гімназій Львова. Очолював Українське педагогічне товариство «Рідна школа» та «Учительська громада»; редагував часописи «Світло», «Народна Просвіта», науково-популярну серію книжечок «Знання». У радянський період був доцентом кафедри історії середніх віків, згодом історії південних і західних слов'ян, а певний час навіть завідувачем останньої. Допустивши його до університетської кафедри, радянський режим встановив тотальний контроль за викладанням, змістом навчальних програм, змушував вивчати праці так званих «класиків марксизму» – К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна. Згодом розпочав брутальне цькування за приналежність до львівської історичної школи М. Грушевського.

Окремою сторінкою подвижницької українознавчої праці О. Терлецького є його наукова діяльність, зокрема співпраця з НТШ до якої його залучив ще в 90-х рр. XIX ст. М. Грушевський. У «Записках НТШ» О. Терлецький опублікував свої перші рецензії та наукові статті. У 1921 р. його обрано дійсним членом історико-філософської секції НТШ, згодом він очолював історико-джерелознавчу комісію товариства. Після включення західноукраїнських земель до складу СРСР й УРСР, працював у Львівському відділі Інституту історії України АН УРСР, Інституті суспільних наук АН УРСР.

Особливим напрямком громадської діяльності О. Терлецького була багаторічна праця в товаристві «Просвіта». Упродовж тривалого часу він не лише брав активну участь у його роботі, а й був одним із керівників товариства. Саме «Просвіта» видала низку історичних праць О. Терлецького, в яких найповніше розкрилася історична концепція вченого.

Надзвичайно плідною була праця О. Терлецького в таборах для військовополонених-українців у Німеччині, де займався культурно-просвітницькою діяльністю – читав розмаїті лекції, проводив спеціальні курси, дописував до таборової преси і, врешті, підготував та видав унікальну наукову працю про український табір у Раштаті.

Науковець, педагог, громадський діяч О. Терлецький залишив помітний слід на ниві історії, географії, мистецтвознавства, як один з керівників «Просвіти», «Рідної школи», «Учительської громади», редактор періодичних видань, професор гімназії, доцент університету, старший

науковий співробітник академічного інституту [12]. Вже лише цей перелік дає уяву про цю непересічну особистість нашої національної історії. Всебічне висвітлення життєвого шляху, наукової, педагогічної та громадської діяльності О. Терлецького стало можливим завдяки використанню методологічних засад, заснованих на загальнонаукових принципах об'єктивізму та історизму, системного аналізу і комплексного підходу до джерел, різних методів історичного дослідження.

Список використаних джерел

1. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Войцехівська [та ін.]. – Київ: Либідь, 2008. – 520 с.
2. Дашкевич Я. Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії / Я. Дашкевич // Український біографічний словник: історія і проблематика створення. Матеріали науково-практичної конференції (Львів, 8–9 жовтня 1996 р.). – Львів, 1997. – С. 40–47.
3. Топольницький Єжи. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної на рації / Єжи Топольницький. – Київ: «КІС», 2012. – 400 с.
4. Вжосек В. Історія-Культура-Метафора. Постанова неklasичної історіографії. Про історичне мислення / В. Вжосек. – Київ: Ніка-Центр, 2012. – 296 с.
5. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Е. Доманська. – Київ: Ніка-Центр, 2012. – 264 с.
6. Старовойтенко І. Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень / І. Старовойтенко // Українська біографістика. – 2008. – Вип. 4. – С. 50–66.
7. Яковенко Н. До читача / Н. Яковенко // Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – Київ: Генеза, 1997. – С. 3–7.
8. Рікер П. Історія та істина / П. Рікер; [пер. з фр. В.Й. Шовкуна]. – Київ: КМ Академія; Пульсари, 2001. – 396 с.
9. Стельмах С. Методологія історії, методологія історичної науки / С. Стельмах // Енциклопедія історії України: у 10 т. – Київ: Наукова думка, 2009. – Т. 6. – С. 621–627.
10. Прицак О. Походження Русі / О. Прицак // Хроніка 2000. – Київ, 1992. – Вип. 1. – С. 21–28.
11. Полянський О. Вступ до методології історії / О. Полянський // Історія України: проблеми методології та методики. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – 128 с.
12. Труба Р. Омелян Терлецький (1873–1958) / Р. Труба. – Львів, 2013. – 84 с. [Серія: Історики України, № 12]; Труба Р. Публікації Омеляна Терлецького на сторінках часописів товариства «Просвіта» / Р. Труба // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Історія. – Тернопіль, 2014. – Вип. 1: у 2 ч., ч. 1. – С. 218–224; Труба Р. Діяльність Омеляна Терлецького у таборах для військовополонених українців у Німеччині 1916–1919 рр. / Р. Труба // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Історія. – Тернопіль, 2013. — Вип. 1: у 2 ч., ч. 2. – С. 96–102; Труба Р. Омелян Терлецький і боротьба радянського режиму з львівською історичною школою Михайла Грушевського // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2013. – Вип. 22. – С. 543–556; Полянський О. Історична концепція та історіографічна спадщина Омеляна Терлецького / О. Полянський, Р. Труба // Гуманітарні дисципліни у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів: [зб. наук. статей]. – Львів, 2016. – Вип. 5. – С. 31–52.

Олег Полянський, Руслана Труба

ОСОБЕННОСТИ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ОСНОВ ИСТОРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ ОМЕЛЯНА ТЕРЛЕЦКОГО)

Статья посвящена рассмотрению теоретических и методологических основ исторического исследования. Авторами сделана попытка раскрыть особенности теоретико-методологических основ просопографического исторического исследования, определить его понятийный и категориальный аппарат.

Ключевые слова: просопография, метод, личность, О. Терлецкий, исследование.

Oleh Polianskyi, Ruslana Ruslana Truba

THE PECULIARITY OF THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF HISTORICAL RESEARCH (ON THE EXAMPLE PERSONALITY OF OMELIAN TERLETISKYI)

The article is devoted to theoretical and methodological foundations of historical research. The authors tried to reveal the peculiarities of the theoretical and methodological foundations of historical and prosopographical research and to determine conceptual and categorical apparatus.

Key words: prosopography, methods of historical researches, personality, Omelian Terletsykyi, research.

УДК 94+792 (477)

Марія Срібна

**АНАЛІЗ ДОКУМЕНТАЛЬНО-РЕЧОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ З ТЕМИ «ТЕАТРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.»**

У статті аналізується різнопланова колекція документально-речового фонду Національного музею історії України з теми «Театральне мистецтво України кінця ХХ – початку ХХІ ст.». З'ясовано обставини формування даної колекції та розставляння акцентів при зборі матеріалів з 1991–2015 рр.

Ключові слова: Національний музей історії України, театр, художній керівник, гастролі, театральна нагорода.

Національний музей історії України разом із українським народом пройшов нелегкий та довгий шлях становлення і розвитку. Здолавши революційні потрясіння, воєнні роки Другої світової війни, зміни влади, соціально-економічні негаразди музей вистояв та став в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. одним з найвідоміших музейних закладів України.

Завдання музею зібрати та зберегти різноманітні матеріали про суспільно-економічне, політичне, культурне життя України, в тому числі і театральне мистецтво українського народу для майбутніх поколінь. Український театр має яскраву історію, освячену багатьма подіями, митцями, творчість котрих полишила слід у історії культури України.

Щороку зменшується фінансування музейних закладів, занепадає туризм, скорочується відвідування. Екстремальні обставини в яких опинились музейні співробітники, усвідомлення науковцями необхідності відходу від старих стереотипів, зміни акцентів стали головними причинами того, що музей поступово перетворювався з пропагандистсько-ідеологічного закладу у науково-дослідну установу.

На сьогодні фонди багатьох музеїв містять унікальну документально-речову базу за різний історичний період, по якій можна писати наукові дослідження. Зокрема, Національний музей історії України (далі – НМІУ) налічує близько 800 тис. експонатів і являється найбільшим зберігачем історичних артефактів в Україні [1, с. 20].

У ХХІ ст. завдання музейних співробітників полягає в тому, щоб закласти в колекцію матеріали, які якомога ширше відтворюють об'єктивні процеси сучасного суспільного розвитку. Наразі Україна перебуває у перехідному періоді, коли «старе» відкинута, а «нове» ще не зовсім сформувалось. Тому музеям важливо зафіксувати саме такий стан суспільства шляхом вмілого наукового комплектування джерельної бази з новітньої історії. Музеї повинні обов'язково зібрати матеріали про нелегкий період, який переживає наразі українська культура. Розкриваючи здобутки діячів культури та мистецтва, слід водночас фіксувати такі явища, як виїзд митців закордон, перехід в комерційні служби та на контрактну основу тощо. Дана робота вимагає тісного творчого контакту музейних науковців з об'єктами комплектування, без якого вирішення проблеми якісного поповнення колекцій неможливо.

Мета дослідження полягає у реконструкції та об'єктивному аналізі особливостей комплектування фондової збірки НМІУ з теми «Театральне мистецтво України кінця ХХ – початку ХХІ ст.».

Наукова новизна даної статті полягає в тому, що уперше уведено у науковий обіг нові пласти документально-речових матеріалів із фондосховищ НМІУ про театральні досягнення незалежної України та реалізована спроба їх комплексного дослідження.

В період незалежності історики та мистецтвознавці у своїх численних дослідженнях спираються на різноманітну джерельну базу, проте зовсім не використовують фондову колекцію провідних музеїв України. Хоча, саме в музеях доволі часто можна знайти цікаві документи чи речові експонати, які значно доповнять наукове дослідження. Крім того, майже в кожному великому театрі є свій музей, який зберігає документи, нагороди, брошури, буклети, афіші про діяльність театрального колективу за весь період існування театру. Проте, варто відзначити музикознавця та дослідницю історії театру О. Паламарчук [2], яка довгі роки була завідувачем літературної частини Львівського академічного театру опери та балету імені Соломії Крушельницької та написала дослідження «Музичні вистави Львівський театрів (1776–2001)», що охоплює великий часовий і змістовий простір. На підставі документальних джерел автор розповідає про становлення

театральних колективів у Львові, вокальну і хореографічну, сценічну майстерність виконавців минулого та сьогодення.

На початку XXI ст. вийшло багато праць про діяльність театральних колективів, авторами яких є мистецтвознавці, журналісти, що працюють в даних театрах. Так, праця Б. Гнидя [3] висвітлює оперні сезони в Національному академічному театрі опери та балету імені Т. Шевченка з від 1967 р. – по 2003 р. Журналіст, автор численних статей з питань національної культури, історії, літературознавчих та мистецтвознавчих розвідок В. Туркевич [4], спробував систематизувати бібліографічний матеріал про митців, причетних до творення українського хореографічного мистецтва. Всього у роботі включено понад 500 персоналій артистів балету, композиторів, диригентів, де кожна стаття-довідка показує основну інформацію про артиста (біографію про творчий і життєвий шлях), перелік виконаних партій, поставлених вистав, звання, нагороди.

Колекція НМІУ музею має доволі цікаві та оригінальні експонати з театального мистецтва України за різні історичні періоди, які десь частково, а десь повно відображають його розвиток. Зокрема, музей зберігає: теракотові маски та фігурка актора V–IV ст. до н.е. Ольвія; театральну сумочку та бінокль сер. XIX ст.; матеріали актора Ю. Шумського (сорочка під фрак (1940–1950 рр.), окуляри в футлярі (I половина XX ст.), люлька для паління (1940-і рр.), знак нагрудний «За творческие успехи» (початок 1950-х рр.), підбірка фотографій «Юрій Шумський в різних театральних образах» (1927 р.); матеріали артистки Б. Руденко (Грамота Президії Верховної Ради УРСР про присвоєння звання заслуженої артистки УРСР Руденко Белі Андріївни (1960 р.), диплом I ступеня, яким організаційний комітет з проведення фестивалю молоді УРСР нагородив Б. Руденко – солістку Київського театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка (1957 р.), програма міжнародного конкурсу співаків в м. Тулуза (Італія) з 14 по 20 жовтня 1957 р., програма з автографом Б. Руденко (1957 р.), різноманітні фотографії; матеріали артистки народної артистки СРСР А. Роговцевої (грамота, різноманітні фото); матеріали народної артистки СРСР В. Калиновської (фотографії, балетна пачка тощо); фотографії з вистав народних артистів України Є. Мірошниченко та А. Солов'яненко [5, с. 94–96].

До 1991 р. найкраще всього було представлено колекція театального мистецтва XX ст. Щодо періоду незалежності України, то детальне комплектування розпочалося лише у 2000-х рр. Зокрема, у м. Києві були зібрані матеріали Київського академічного Молодого театру [6], Національного академічного драматичного театру імені Івана Франка [7], Національного академічного театру російської драми імені Лесі Українки [8], Національного академічного театру опери та балету імені Тараса Шевченка [9], Театральна компанія «Бенюк і Хостікоєв» [10]. При зборі матеріалів, основна увага приділялась провідним артистам та режисерам театрів. У збірці НМІУ зберігаються матеріали народних артистів України О. Філіп'євої, Л. Забілястої, С. Добронравової, Т. Анісімової, Б. Вознюка, Н. Долі, Н. Кудрі, Я. Гаврилюка, Т. Яценко, С. Мойсеєва, Б. Ступки, Р. Майбороди [11]. Комплектування фондів як форма діяльності музею стає дедалі складнішим завданням, вагомою причиною є брак коштів на закупку предметів музейного значення. Відсутність коштів на здійснення експедицій, відряджень призводить до того, що часто колекції поповнюються лише матеріалами свого регіону. Комплектування ускладнюється й тим, що необхідність безкоштовної передачі матеріалів підприємствами, установами, організаціями тощо законодавчо не закріплена державою [12, с. 4].

Серед зібраних матеріалів є: театральні костюми з вистав, дипломи, грамоти, подяки, афіші, буклети, листівки, театральний реквізит, різноманітні нагороди (театральні нагороди «Київська пектораль» Б. Ступки та С. Мойсеєва), сценарії вистав, телеграми, рукописи тощо.

Особливою гордістю музею є те, що у листопаді 2002 р. були передані на постійне зберігання матеріали відомого артиста балету С. Лифаря. Серед унікальних та дорогоцінних речей слід відзначити: костюм С. Лифаря з па-де-де «Блакитний птах» до вистави «Весілля Аврори»; різноманітні фотографії з вистав; міжнародна нагорода в галузі хореографії «Золота балетна тфелька»; різноманітні нагороди за творчу діяльність (французький орден «Мистецтво та література» та Орден Почесного легіону, бразильська медаль «Бразильська рада танцю», медаль від аргентинського диктатора Хуана Перона, шведські відзнаки тощо); фрагмент костюму до вистави «Аполлон-Мусaget»; запрошення на виставу з його малюнком 1972 р.; костюм до вистави «Болеро» 1941 р.; пам'ятні медалі від колег Паризької Гранд-Опера; медаль з написом по колу «Париж Сержу Лифарю» 1976 р.; медаль «Сторіччя опери Монте-Карло (1879–1979); медаль «Місто Лозанна на честь Сержа Лифаря» 1981 р.; пам'ятна медаль II Міжнародного конкурсу балету ім. С. Лифаря 1996 р. тощо. Крім того, колекція складається з предметів образотворчого мистецтва, які пов'язані з творчістю як і С. Лифаря, так і людей, які його оточували – А. Павлової, С. Дягілева. До колекції входять різноманітні афіші і плакати до балетних постановок у яких брав участь артист. Дана колекція настільки велика, що наукові співробітники і досі її опрацьовують [13, с. 76–77].

У 2009 р. під час відрядження у м. Львів науковими співробітниками було відкомплектовано матеріали Національного академічного театру опери та балету імені Соломії Крушельницької [14] та Національного академічного українського драматичного театру імені М. Заньковецької. Особливо хочеться відмітити колекцію матеріалів з театру імені М. Заньковецької, яка складається з різноманітних дипломів, грамот, телеграм, вітальних адрес, рукописів народних артистів Т. Литвиненко та Ф. Стригуна. Зокрема, телеграма урядова від віце-прем'єр-міністра України М. Жулинського Львівському державному академічному українському драматичному театру імені М. Заньковецької до дня святкування 70-річчя театру (1992 р.); вітальна адреса Президента України Л. Кучми колективу Львівського академічного українського драматичного театру імені М. Заньковецької з 75-ти річним ювілеєм (1997 р.); подяка Міністерства культури і мистецтв України та Центрального комітету профспілки працівників культури України, яка була вручена колективу Львівського державного академічного українського драматичного театру імені М. Заньковецької за великий внесок у розвиток українського театрального мистецтва, збереження та відродження духовних цінностей українського народу (1997 р.); вітальний адрес колективу Польського театру у Львові, який було надіслано колективу Національного академічного українського драматичного театру імені М. Заньковецької з нагоди 75-річчя (1997 р.); вітальна адреса Ф. Стригуна з нагоди його 50-річчя від колективу Державного академічного драматичного театру імені Івана Франка (з автографами) 1989 р.; урядова телеграма міністра культури УРСР Ю. Олененка адресована Ф. Стригуну з нагоди його 50-річчя (1989 р.); грамота Президента України Кучми Л. з висловлюванням щирої вдячності Ф. Стригуну за сумлінну працю, значний особистий внесок у духовний розвиток Української держави (2002 р.); подяка посольства України в Республіці Польщі, вручена Ф. Стригуну за особистий внесок у розвиток українсько-польського співробітництва (2009 р.); рукопис до вистави «Суботня вечерея» народної артистки України Т. Литвиненко (2007 р.) тощо [15].

У 2012 р. під час відрядження у м. Донецьк був відкомплектований Національний академічний театр опери та балету імені А. Б. Солов'яненка. Музейна колекція поповнилась матеріалами народного артиста України, художнього керівника театру В. Писарева (різноманітні брошури та пам'ятна медаль з IX міжнародного фестивалю «Зірки світового балету», брошури з гастролей, диплом лауреата премії Анатолія Шекери, яким нагороджено художнього керівника Донецького академічного театру опери та балету імені А. Солов'яненка, народного артиста України В. Писарева за внесок у хореографічне мистецтво, 2005 р. тощо) [16].

Таким чином, аналізуючи колекцію НМІУ з театрального мистецтва України кінця ХХ – початку ХХІ ст. варто відмітити, що вона складається зі значної кількості різноманітних якісних фотографій, афіш, буклетів, дипломів, грамот, подяк та незначної кількості сценічних костюмів і театрального реквізиту. Це пов'язано з тим, що фінансування театральних установ нажаль невелике, тому кожний костюм, сукня чи будь-який театральний реквізит використовується до повного зношення. Тому не може бути мови про передачу. В подальшому науковими співробітниками планується розширити колекцію матеріалами інших провідних театрів України та невеликих театральних колективів, які діють не тільки в Києві, а і по всій країні. Крім того, варто зібрати експонати, які могли б показати діяльність театральних колективів в зоні АТО та їх допомогу українським воїнам і їх сім'ям.

З огляду на значні труднощі, які супроводжують музейних працівників в процесі комплектування колекцій, запорукою їх успішної роботи є співробітництво, підтримання зв'язків з населенням регіону, активна пропаганда діяльності Національного музею історії України з метою подальшого залучення до роботи музею впливових осіб регіону. Бажано мати законодавчі документи, які б регламентували взаємовідносини музейних закладів та різних організацій, установ, товариств у питаннях передачі музеям предметів музейного значення.

Список використаних джерел

1. Ковтанюк Н. Національний музей історії України. Скарбниця історичної пам'яті: альбом / Н. Ковтанюк. – К.: Мистецтво, 2009. – 208 с.
2. Паламарчук О. Музичні вистави Львівських театрів (1776–2001) / О. Паламарчук. – Львів, 2007. – 448 с.
3. Гнидь Б. До історії Національної опери України (оперні прем'єри, поновлення, гастролі, виконавці) 100–135 сезони (1967–2003) / Б. Гнидь. – К.: Національна музична академія України імені П. І. Чайковського, 2003. – 200 с.
4. Туркевич В. Хореографічне мистецтво у персоналіях / В. Туркевич. – К.: Бібліографічний інститут НАН України, 1999. – 224 с.
5. Срібна М. Театральне мистецтво / М. Срібна // Науково-популярне видання «Україна європейська країна». – К.: Балтія – Друк, 2015. – 124 с.
6. НМІУ. – Фонди. – Колекційна опис № 843. – «Розвиток театрального мистецтва України в кін. ХХ – поч. ХХІ ст.» (Київський академічний Молодий театр).
7. НМІУ. – Фонди. – Колекційна опис № 780. – «Сучасне українське театральне мистецтво України» (Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка).
8. НМІУ. – Фонди. – Колекційна опис № 795. – «Сучасне українське театральне мистецтво України» (Національний академічний театр російської драми імені Лесі Українки).
9. НМІУ. – Фонди. – Колекційна

опис № 777. – «Українське театральне мистецтво др. пол. XX – поч. XXI ст.» (Національний академічний театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка). 10. НМІУ. – Фонди. – Колекційна опис № 808. – «Українське театральне мистецтво кін. XX ст. – поч. XXI ст.» (Національний академічний театр опери та балету імені Соломії Крушельницької. Театральна компанія Бенюк і Хостікоєв). 11. Національний музей історії України (далі – НМІУ). – Фонди. – Колекційна опис № 823. – «Мистецька еліта України» (матеріали народних артистів України Романа Майбороди та Богдана Ступки). 12. Національний музей історії України: поступ у третє тисячоліття. Тематичний збірник наукових праць / редкол. Н. Ковтанюк. – К.: ТОВ «ПІ, Лтд». – 2004. – 302 с. 13. Ковтанюк Н. Національний музей історії України. Скарбниця історичної пам'яті: альбом. – К.: Мистецтво, 2009. – 208 с. 14. НМІУ. – Фонди. – Колекційна опис № 808. – «Українське театральне мистецтво кін. XX ст. – поч. XXI ст.» (Національний академічний театр опери та балету імені Соломії Крушельницької. Театральна компанія Бенюк і Хостікоєв). 15. НМІУ. – Фонди. – Колекційна опис № 801. – «Українське театральне мистецтво др. пол. XX – поч. XXI ст.» (Національний академічний український драматичний театр імені М. Заньковецької). 16. НМІУ. – Фонди. – Колекційна опис № 838. – «Українське театральне мистецтво кін. XX – поч. XXI ст.» (Донецький національний академічний театр опери та балету імені А. Б. Солов'яненка).

Марія Срибна

**АНАЛИЗ ДОКУМЕНТАЛЬНО-ВЕЩЕВОЙ КОЛЛЕКЦИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ
ИСТОРИИ УКРАИНЫ С ТЕМИ «ТЕАТРАЛЬНОЕ ИСКУССТВА УКРАИНЫ
КОНЦА XX – НАЧАЛА XXI ВВ.»**

В статье анализируется разноплановая коллекция документально-вещественного фонда Национального музея истории Украины по теме «Театральное искусство Украины конца XX – начала XXI вв.». Выявлены обстоятельства формирования данной коллекции и расстановки акцентов при сборе материалов с 1991–2015 гг.

Ключевые слова: Национальный музей истории Украины, театр, художественный руководитель, гастроли, театральная награда.

Mariya Sribna

**ANALYSIS OF DOCUMENTARILY-THING COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM
OF THE HISTORY OF UKRAINE WITH THOSE «THEATRICAL ARTS OF UKRAINE LATE
XX – EARLY XXI CENTURY»**

The article analyzes the diverse collection of documentary proprietary fund of the National Museum of the History of Ukraine on «Theatrical art in Ukraine late XX – early XXI century». Found out the circumstances forming this collection and arrangement of accents in the collection of material from 1991–2015.

Key words: National Museum of the History of Ukraine, theater, art director, guest performances, the theater award.

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. ЕТНОЛОГІЯ. ЕТНОГРАФІЯ

УДК 94(477):75 «16/17»

Стефанія Ковбасюк

РОЛЬ ПОЛІТИЧНОГО ЧИННИКА У СТАНОВЛЕННІ МИСТЕЦТВА УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – ПОЧАТОК XVIII СТ.)

Ця стаття присвячена аналізу ролі політичного чинника у становленні та розвитку мистецтва бароко в Україні другої половини XVII – початку XVIII ст. В центрі дослідження знаходиться аналіз шляхів становлення українського бароко в політичному контексті, особливості взаємодії між мистецтвом та політикою, а також між західноєвропейським стилем та національною традицією, що сприяло би кращому осмисленню сьогоденних процесів як в художній, так і в політичній сферах. Особлива увага приділена європейським тенденціям того часу у взаємодії між політикою та мистецтвом та їх державотворчому аспекту.

Ключові слова: бароко, Україна, політика, мистецтво, Іван Мазепа.

Мистецтво українського бароко вже давно привертає увагу дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних. Це не дивно, адже формування та розвиток цього стилю припадають на часи державного піднесення після періоду занепаду в усіх сферах життя, що в історіографії визначається як «Руїна». Саме тому в історіографічному дискурсі українське бароко пов'язується з прагненнями до політичної автономії, яке особливо проявилось в часи правління гетьмана Івана Мазепи (1687–1709 рр.). Гетьман не тільки інвестував значні суми в мистецьку сферу, але й сам активно долучався до творення нової культури, що відповідало його естетичним і політичним інтересам. Безпосередня взаємодія політичного та мистецького є феноменом не тільки часів бароко. Наразі проблема взаємодії цих двох сфер набуває все більшої актуальності. Адже на сьогодні, в умовах ретвердження цивілізаційного вибору України, мистецтво грає не останню роль, свідомством чого є резонансні виставки, перформанси та інші прояви художніх пошуків.

Як вже було зазначено вище, дослідження українського бароко мають значну історіографічну традицію. Так, художні особливості бароко в Україні висвітлюються в працях Н. Шамардіної [1–2], О. Сидора [3], Г. Логвина [4] та ін. Мистецький компонент у внутрішній політиці І. Мазепи, найбільшого мецената українського бароко, розкривається у науковому доробку О. Оглобліна [5], Ю. Мицика [6], В. Мезенцева [7]. Ролі дарів в культурній політиці Мазепи присвячена ґрунтовна стаття Л. Бережної [8]. Засади культурної політики гетьмана висвітлені в монографіях Т. Таїрової-Яковлевої [9]. Портретам І. Мазепи присвячені дослідження Т. Мацьківа [10], О. Ковалевської [11]. У ґрунтовній монографії С. Павленка висвітлено діяльність Івана Мазепи як будівничого української культури [12]. Однак, варто відзначити, що, незважаючи на наявний науковий доробок, комплексного дослідження, присвяченого саме аналізу впливу політичного фактора на розвиток українського бароко на сьогодні немає. Тому видається необхідним проаналізувати шляхи становлення українського бароко в політичному контексті, відзначити особливості взаємодії між мистецтвом та політикою, а також між західноєвропейським стилем та національною традицією, що сприяло би кращому осмисленню сьогоденних процесів як в художній, так і в політичній сферах. Особлива увага при цьому буде приділена європейським тенденціям того часу у взаємодії між політикою та мистецтвом та їх державотворчому аспекту. В такий спосіб буде розкрито цивілізаційний вимір сприйняття та поширення барочного мистецтва в Україні.

Батьківщиною бароко справедливо вважають Італію: саме там, тісно пов'язане з мистецтвом пізнього Відродження та маньєризму, бароко досягло рафінованості форм. Визначальними рисами нового стилю, який буде взятий «на озброєння» Контрреформацією [13, р. 252], стали динамізм та примхливість форм, гра з перспективними побудовами, загальна піднесеність, навіть певна екстатичність, виразна пластика, багатство декоративних рішень, а також синтез різних мистецтв – архітектури, скульптури, живопису у єдиний ансамбль [14, р. 99]. І хоча на перший погляд мова йде виключно про художній розвиток, формування та розвиток італійського бароко мали політичний вимір.

Реформація, що розпочалась в Німеччині в 1517 р., значно похитнула не тільки релігійні позиції Католицької церкви, що стане у майбутньому одним із найбільших замовників епохи бароко, але й політичну владу. Тридентський собор (1545–1563 рр.), де розпочато рух за внутрішнє оновлення Церкви, сформулював і канони нового мистецтва, яке, на противагу так званому «язичницькому» Відродженню [13, р. 252–253], мало не лише впливати на віруючих, утримуючи їх

від інших релігійних вчень, але й демонструвати мирянам силу та непохитність позицій Католицької церкви через пишність та розкіш оздобы соборів [15, р. 13–14]. Промовистим фактом видається те, що одним із перших і найбільш яскравих прикладів італійського бароко стала церква Іль Джезу у Римі – церква новозатвердженого ордену Єзуїтів [16, р. 477], що мав повернути колишній вплив Католицької Церкви на всі сфери суспільного життя, і не тільки в Італії. Так, мистецтво бароко стало в Італії одним із засобів символічної комунікації, який довів згодом свою ефективність. Видатний історик візуальності Д. Фрідберг так охарактеризував тридентський дух в мистецтві: «Якщо ми вже маємо картини, то нехай же вони не принижують нас до рівня відчуттів, але підносять у вищі сфери; нехай допомагають нам у переході від матеріального до духовного; нехай дають нам, смертним, зануреним у свої почуття, можливість медитації, принаймні – божественну присутність» [17, р. 358–359].

Не менш яскраво політичний вимір бароко проявився в Трансальпійській Європі. Наведемо лише два приклади – Франції та Нідерландів. У мистецтві Нідерландів, які наприкінці XVI ст. втратили свою територіальну цілісність у війні з Габсбургами, проявився той самий розкол, що і в державницькій сфері, – домінуючим стилем Південних Габсбурзьких Нідерландів стало «фламандське бароко», протестантських Об'єднаних Провінцій – так званий «голландський реалізм» [18, р. VII–VIII]. У спрощеному вигляді ці дві тенденції уособлюють фігури таких двох видатних майстрів як Пітер Пауль Рубенс та Рембрандт Харменс ван Рейн відповідно.

Пензлю П. Рубенса належить також присвячений життю Марії Медичі і виконаний у 1622–1625 рр. [19, р. 144–145] цикл з 24 алегоричних картин. Цикл мав стати органічною частиною ансамблю Люксембурзького палацу в Парижі, побудованого у стилі французького бароко, що відзначалось більшою суворістю зовнішніх форм (не випадково у Франції класицизм та бароко розвивались паралельно), але пишністю та багатством інтер'єрного оздоблення. Сюжети були чітко визначені самою королевою спільно з її радником – кардиналом Рішельє [19, р. 144]. Ці широкоформатні картини, що відзначаються по-бароковому складною алегоричною програмою, мали продемонструвати, що Марія Медичі, незважаючи на тимчасове вигнання, не втратила ні влади, ні впливу.

Отже, стрімкий розвиток європейського бароко багато в чому завдячує політичному фактору – встановленню та ствердженню абсолютистських режимів, необхідності культурної диференціації як елементу імагології (у випадку Південних Нідерландів), відновлення та утримання позицій у релігійно-політичній сфері (Італія).

Чи були характерні подібні тенденції для України другої половини XVII – початку XVIII ст., коли набуває своїх специфічних рис так зване «українське бароко»? Перш, ніж відповісти на поставлене питання, коротко окреслимо політичні умови життя українського суспільства у визначений період.

Після закінчення національно-визвольної війни (1648–1657 рр.) під проводом Богдана Хмельницького Лівобережна Україна за Переяславським договором (1654 р.) увійшла в союзницькі стосунки із Московським царством разом зі своїм урядом, військом, дипломатією та судочинством [20, с. 280]. Правобережна Україна (окрім Києва та його околиць) залишалась частиною Речі Посполитої, що підтверджено в 1667 р. Андрусівським перемир'ям [21, с. 385]. Політичний розкол не міг не сказатися на неоднорідності культурно-мистецьких процесів.

Міжкультурні контакти на Правобережжі з барочним мистецтвом мали, на перший погляд, більш безпосередній характер, ніж у випадку з Лівобережною Україною. Українські землі опинились інтегрованими в польську католицьку культуру, яка, відповідно, була чутлива до контрреформаційного барочного мистецтва. Сприяло рецепції нових форм і діяльність західноєвропейських архітекторів та скульпторів, зокрема, Б. Меретина та І. Пінзеля [22, с. 105–107], на чий творіння згодом орієнтувались і майстри місцевих шкіл (львівської, бойківської тощо). Однак засвоєння рис барочного мистецтва не відбувалось механічно, мав місце опір новому мистецтву, яке, вірогідно, часом сприймалось як один із засобів польської культурної асиміляції [3, с. 176]. Особливо тенденція до збереження національної художньої традиції та обережне звертання до засобів барочної виразності помітне в іконописі. Так, наприклад, в іконостасі церкви Св. Духа в Рогатині, зведеному у 1650 р. на кошти місцевого братства, як зауважив О. Сидор, барочний характер має не тільки різьба, але й окремі ікони, особливо, намісного ряду [3, с. 177]. Варто відзначити ікону, на якій зображено зішестя Св. Духа. Художник, послуговуючись як барочними, так і, вірогідно, маньєристичними зразками, зміг передати динамізм та драматизм сцени, активно використовуючи можливості світлотіньового моделювання та колористики.

Також, за влучним визначенням В. Свенцицької, однією з найбільш характерних рис в українському живописі наприкінці XVII ст. було те, що композиційне вирішення барочних творів українських майстрів часто спиралось на зразки західноєвропейського мистецтва, зокрема на графічні альбоми, присвячені біблійним темам (як Старого, так і Нового Заповіту), –

антверпенського видання Герарда де Йоде кінця XVI ст., або амстердамське – Йоганна Піскатора середини і другої половини XVII ст. [23, с. 92]

Політичний фактор зумовив і те, що сакральна архітектура часів бароко є здебільшого католицькою. Наприклад, першою спорудою в барочному стилі у Львові став костел Петра і Павла Ордену Єзуїтів, споруджений у 1610-30-х роках італійським архітектором Джакомо Бріано [24, р. 284]. Основою для проекту Бріано став рисунок іншого ченця-єзуїта Себастьяна Ламхіуса, який орієнтувався на вже згадану вище церкву Іль Джезу у Римі [25, р. 86].

У світській міській забудові ще до кінця XVII століття переважали ренесансні тенденції. Забудова ж часів розвиненого бароко представлена здебільшого магнатськими резиденціями. Так, відчутної перебудови зазнав замковий комплекс у Жовкві, до того ренесансний, який після смерті у 1626 р. польного гетьмана коронного, львівського каштеляна Станіслава Жолкевського перейшов його онуку, королю Яну III Собеському [26, р. 125]. Барочні риси в цьому випадку проявились не стільки в архітектурі, скільки в плануванні палацово-паркового ансамблю – на двох терасах був розбитий регулярний парк, закритий з трьох сторін зеленими шпалерами, а на верхній терасі було розбито чотири прямокутних квіткових партери з орнаментальним декором, посередині яких був викладений родовий герб шляхти Речі Посполитої «Яніна» [27, р. 169]. Подібне планування повністю відповідало західноєвропейським тогочасним практикам в парковому будівництві. Регулярні парки були невід'ємною частиною барокових резиденцій знаті та королів, і навіть пап [15, р. 132].

В цілому ж, як зауважує В. Вечерський у своєму нарисі історії української архітектури, перший етап у становленні українського бароко на Правобережній Україні, що тривав від середини XVII до 1720 р., відзначився занепадом архітектурної та містобудівної діяльності, на відміну від їх піднесення на Лівобережній Україні зусиллями І. Мазепи [20, с. 287].

Трохи іншими шляхами формування мистецтва бароко проходило на Лівобережній Україні. Позначення його в історіографії термінами «мазепинське» або «козацьке» бароко [28, р. 33], хоч і залишається дискусійним, проте, на нашу думку, відображає ті соціально-політичні обставини, в яких відбувалось становлення нового стилю на території, підвладній на той час Московії. Більше того, рецепція бароко та її специфіка, не обмежуючись мистецькою сферою, сама по собі вже була політичним вибором. Пояснимо нашу думку.

Гетьман Іван Мазепа (1639–1709), з ім'ям якого в історіографічному дискурсі часто пов'язують розвиток бароко на Лівобережній Україні, насправді був найбільшим меценатом українського мистецтва останньої третини XVII – початку XVIII ст. Так, у часи його правління було не лише споруджено 12 нових та реконструйовано 20 храмів [20, с. 284], але й сформовано інтелектуальний осередок навколо Києво-Могилянського колегіуму [9, с. 228–229]. Подібні фінансові затрати уможливила виражена внутрішня політика, добре відображена в гетьманських універсалах [29, с.45ff]. Також була налаштована і широка мережа зовнішніх контактів, значна частина яких завдячує майстерній культурній дипломатії І. Мазепи [8, с. 240–241].

Меценатська діяльність Мазепи неодноразово висвітлювалась в історіографії, проте, як видається, причини, ідейна основа подібної культурної політики поки що залишається поза межами досліджень. Тому ми дозволимо собі коротко окреслити найбільш важливі її сторони, де вплив політичного фактору вбачається особливо значним: кам'яне будівництво, та культурна дипломатія.

Хоча результати церковного будівництва в мазепинський період, як вже було згадано вище, часто ставали предметом спеціальних досліджень, причини подібної активності гетьмана в сфері сакральної архітектури залишались здебільшого на маргіналіях історіографічного дискурсу. Проте варто завважити на відповідність між політичними амбіціями – намаганнями розширити межі владної автономії, централізувати владу за рахунок зменшення традиційних козацьких вольностей, – та побудовою і відбудовою численних церков, монастирів, а також колегіумів і, зрештою, власного палацу. А. Макаров в своїй праці, присвяченій особливостям українського бароко, влучно зазначає, що «разом із виникненням інтересу до проблеми успадкування давньоруської великокнязівської влади українським козацтвом, вірніше його гетьманами, з'являється й новий тип церкви, архітектура якої виражає ідею української державності» [30, с. 198]. Йдеться, зокрема, про протиставлення старим традиціям козацької демократії з їх хрещатими полковими соборами як найпоширенішим типом культових споруд новим барочним храмам, або старим, але по-новому, більш розкішно оздобленим церквам часів високого бароко, будівництво або реставрацію яких і фінансував І. Мазепа – Софійському собору, Михайлівському золотоверхому, Успенському собору, Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври [9, с. 229] тощо. У цих та інших соборах органічно поєдналися традиції кам'яного будівництва часів Київської Русі та високого бароко, що, на нашу думку, відповідало монархічним устремлінням гетьмана, адже в такий спосіб він відновлював спадкоємність влади – від руських князів – до українських гетьманів. Про переваги монархічного устрою, полемізуючи з козацькою старшиною, писав у своїй «Думі» і сам Мазепа «...Ей, братиша,

пора знати, / Що не всім нам панувати, / Не всім дано всеє знати / І речами керувати» [31, с. 96], а також «Наша гетьманська влада гідна такої пошани, щоб ви, менші, нас не вчили і не картали, але з самого послуху чинили те, що вам чинити велять і наказують» [32, с. 214]. Також, активне будівництво і відновлення церков відповідало популярній на той час парадигмі Києва як «Нового Єрусалима», яку підтримував близький друг Івана Мазепи – митрополит Петро Могила [20, с. 434].

Рецепція в мистецтві «мазепинського бароко» європейських тенденцій, вірогідно, мала на меті акцентуацію західноєвропейського вектору зовнішньої політики гетьмана, що підтверджується даними про численні делегації, які І. Мазепа приймав у себе в палаці в Батурині [7, р. 434].

Тут доречно згадати про спорудження цього палацу, який був зруйнований за наказом Петра I у 1708 р. («Батуринська трагедія» [33, с. 23–24]). Будівництво тривало впродовж 1690-х рр. у передмісті Батурина – Гончарівці, у двох кілометрах від колишньої міської фортеці. Палац був добре захищений, що потім, у 1707–1708 рр., дало привід Василю Кочубею у своїх дописах на Мазепу писати Петру, що гетьман з незрозумілих причин збудував собі фортецю – «подварок» [34, с. 72].

Наразі, завдяки археологічним дослідженням, здійсненим канадсько-українською групою археологів та істориків, є відомим як загальний план палацу, так і деталі його оздоблень, що дає, в свою чергу, змогу визначити ступінь західноєвропейських та литовсько-білоруських архітектурних впливів. Так, за даними, опублікованими В. Мезенцевим, палац був майже квадратним у плані, трьохповерховим (якщо враховувати підвал та мансарду – п'ятиповерховим), пишном оздобленим у західноєвропейському барочному стилі; фасад мав симетричну вертикальну композицію, кожний його поверх був оздоблений струнками напівколоннами з плоскими керамічними базами та кам'яними капітелями композитного ордеру [7, р. 436–437].

Не менш важливою для формування і розвитку барочного стилю на Лівобережній Україні стала культурна дипломатія Івана Мазепи. Важливою її частиною була культура дарів, одна із ключових складових символічної комунікації у ранньомодерну епоху. Як зазначає Л. Бережна у своїй статті, присвяченій аналізу культури дарів українських гетьманів, «Правління Мазепи вивело козацьку «дипломатію дарів» на інший рівень: від цього часу у складі гетьманових гостинців сусіднім монархам простежується певна «європеїзація»: на зміну коням, зброї і заручникам прийшли срібні вироби, церковні оздоби та книги» [8, с. 239]. Основними напрямками цього виміру культурної дипломатії стали Московське царство, Річ Посполита, згодом, Швеція, а також міста, тісно пов'язані з православ'ям – Сирія, Палестина, Афон тощо [9, с. 234].

Не менш важливими були і мистецькі обміни, зокрема залучення іноземних митців до здійснення художніх проектів в Україні. Так, задля будівництва свого палацу та зведення церков Мазепою були запрошені, зокрема, литовські майстри, про що свідчить оформлення фасаду у стилі пізнього віленського бароко, яке, в свою чергу, демонструвало спорідненість із барочними віллами Риму, Флоренції (вілла Корсіні), регіону Венето (Вілла Барбаріджо) [7, р. 438]. І, як стверджує В. Мезенцев, саме Велике Литовське князівство відіграло роль культурного посередника між італійським та українським бароко [7, р. 439].

Підведемо підсумки. Мистецтво бароко формувалось на українських землях неоднорідно. Значною мірою це було зумовлено саме політичною роздробленістю держави. Так, на Правобережній Україні раннє бароко було здебільшого представлене католицькою архітектурою, творці котрої орієнтувались на італійські зразки (такі як Іль Джезу та ін.). В живописі, зокрема іконописі та гравюрі, де українські майстри відчували себе більш вільно та мали замовників із містян, можна спостерігати своєрідний синтез національної традиції, ренесансного мистецтва та бароко, де простежуються лише окремі елементи нового мистецтва, як-то – динамізм, декоративність.

Розвиток мистецтва бароко на Лівобережній Україні нероздільно пов'язаний з постаттю гетьмана Івана Мазепи, який, засобами мистецтва, сакрального і світського, бажав ствердити себе як повновладного державця, в чому був подібний до європейських монархів, що широко використовували потенціал динамічного, пишного бароко в символічній комунікації, і навіть свого роду політичній пропаганді. І. Мазепа позиціонував себе з одного боку як мецената, ініціатора культурної дипломатії у спілкуванні з духовними та світськими особами, що мало укріпити його політичні позиції, які не могли не залишатись хиткими в контексті централізаторських устремлень Петра I, а з іншого, як свідчать его-джерела та епістолярії, сам був уособленням людини бароко – музикантом, естетом, рішучим та ризиковим політиком. Важливим кроком на шляху укріплення його одноосібної влади було створення резиденції у Батурині, новій гетьманській столиці. Його архітектура, відтворена на сьогодні українськими та канадськими вченими засобами комп'ютерного моделювання, демонструє синтез барочових та національних форм, закінчений приклад так званого «мазепинського бароко», більш суворого, із ясним архітектурним членуванням, в якому сприйняття західних, зокрема італійських та литовських, зразків не було механічним, але глибоко творчим, із інтеграцією рис національного мистецтва. Так само пишним, як і європейські резиденції, була як свідчать джерела, внутрішня оздоба, із її ліпниною, картинними галереями тощо.

Таким чином, сприйняття та поширення мистецтва бароко як на Правобережній, так і на Лівобережній Україні, незважаючи на деякі відмінності у формі, були свого роду цивілізаційним вибором західноєвропейського спрямування. Якщо на Правобережній Україні він обумовлювався інтегрованістю в культурний простір Речі Посполитої, то широка підтримка його гетьманом Іваном Мазепою була вибором свідомим: бароко було частиною його комунікативних стратегій на шляху до зміцнення одноосібної влади, а також бажання вести незалежну від Московії зовнішню політику. І хоча військова поразка звела нанівець політичні устремління гетьмана, його мистецькі практики та меценатська діяльність сприяли формуванню національної ідентичності, невід'ємною частиною якої є усвідомлення своєї культурної окремішності.

Список використаних джерел

1. Шамардіна Н. В. Федор Сенькович – художник переходної епохи / Н. В. Шамардіна. – К.: Изд-во ФГОУ ВПО «КГТУ», 2008. – 299 с.
2. Шамардіна Н. В. До питання про раннє барокко в українському живописі. Нові сторінки творчості Миколи Петраховича / Н. В. Шамардіна // Українське барокко та європейський контекст / Під ред. О.К. Федорука. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 165–172.
3. Сидор О. Ф. Барокко в українському живопису / О. Ф. Сидор // Українське барокко та європейський контекст / Під ред. О. К. Федорука. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 173–182.
4. Логвин Г.Н. Українське барокко в контексті європейського мистецтва / Г. Н. Логвин // Українське барокко та європейський контекст / Під ред. О. К. Федорука. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 10–22.
5. Оглоблин О. Гетьман Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – Нью-Йорк: Видання Організації Оборони Чотирьох Свобід України та Ліги Визволення України Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, 1960. – 408 с.
6. Мицик Ю. А. Гетьман Іван Мазепа як покровитель Православної Церкви / Мицик Ю. А. // За віру православну / Вид.2-е, доп. і перероб. – Київ, 2009. – С. 303–322.
7. Mezentsev V. Mazepa's Palace in Vatyrn: Western and Ukrainian Baroque Architecture and Decoration / V. Mezentsev // *Harvard Ukrainian Studies*. Poltava 1709: The battle and the myth. – 2009–2010. – Vol. 31. – No. 1/4. – P. 433–470.
8. Бережна Л. Дари Мазепа. Культура подарунків українських гетьманів у системі дипломатичної комунікації другої половини XVII століття / Л. Бережна // Київська Академія. – 2014–2015. – № 12. – С. 222–241.
9. Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя: история «предательства» / Т. Г. Таирова-Яковлева. – М.: Издательство Центрполиграф, 2011. – 525 с.
10. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709 / Т. Мацьків. – München: Ukrainische Freie Universität, 1988. – 286 с.
11. Ковалевська О. О. Нові підходи до пошуку достовірних зображень Гетьмана Івана Мазепа / О. О. Ковалевська // Український історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 152–167.
12. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури / С. Павленко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 300 с.
13. Stowell S. F. H. The Spiritual Language of Art: Medieval Christian Themes in Writings on Art of the Italian Renaissance / S. F. H. Stowell. – Leiden: BRILL, 2014. – 420 p.
14. Burckhardt T. The Foundations of Christian Art / T. Burckhardt, M.O. Fitzgerald. – Bloomington, Ind.: World Wisdom, Inc, 2006. – 114 p.
15. Conan M. Baroque Garden Cultures: Emulation, Sublimation, Subversion / M. Conan. – Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 2005. – 433 p.
16. Cunningham L.S. Culture and Values: A Survey of the Western Humanities / L.S. Cunningham, J.J. Reich, L. Fichner-Rathus. – Stamford, Conn: Cengage Learning, 2014. – Vol. 2. – 480 p.
17. Freedberg D. The Power of Images / D. Freedberg. – Chicago: University of Chicago Press, 1989. – 534 p.
18. Harris A.S. Seventeenth-century Art and Architecture. – London: Laurence King Publishing, 2005. – 426 p.
19. Lawrence C. (ed.) Women and Art in Early Modern Europe: Patrons, Collectors, and Connoisseurs / C. Lawrence (ed.). – University Park, Pa.: Penn State Press, 1999. – 259 p.
20. Історія українського мистецтва: у 5 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського; голов. ред. Г. Скрипник; ред. т. Д. Степовик. – К., 2011. – Т. 3. – 1088 с.
21. Історія українського козацтва: Нариси: У 2т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 800 с.
22. Возницький Б. Г. Проблема інспірації у творчості майстра Пінзеля та її вплив на львівську скульптуру другої половини XVIII ст. / Б. Г. Возницький // Українське барокко та європейський контекст / Під ред. О.К. Федорука. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 105–113.
23. Свенціцька В. І. Український живопис XVI–XVII й XVIII ст. у контексті візантійських мистецьких традицій та західноєвропейського бароко / В. І. Свенціцька // Українське барокко та європейський контекст / Під ред. О.К. Федорука. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 90–96.
24. O'Malley J.W. The Jesuits: Cultures, Sciences, and the Arts, 1540–1773 / J.W. O'Malley. – Toronto: University of Toronto Press, 1999. – 905 p.
25. Miłobędzki A. Zarys dziejów architektury w Polsce / A. Miłobędzki. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1963. – 281 p.
26. Aurenhammer H. Martino Altomonte / H. Aurenhammer, G. Aurenhammer. – Wien: Herold, 1965. – 206 p.
27. Galkus J. Lietuvos Vytis. The Vytis of Lithuania / J. Galkus. – Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009. – 422 p.
28. Luzhnytskyi H. Ukrainian Literature Within the Framework of World Literature: A Short Outline of Ukrainian Literature from Renaissance to Romanticism / H. Luzhnytskyi. – Philadelphia: «America» Publishing House, 1961. – 80 p.
29. Універсали Івана Мазепа. 1687–1709. Книга друга / Уп. Іван Бутич. – К.-Львів: НТШ, 2006. – 800 с.
30. Макаров А. Світло українського бароко / А. Макаров. – К.: «Мистецтво», 1994. – С. 198.
31. Оглоблин О. «Дума» гетьмана Івана Мазепа / О. Оглоблин // Український Православний Календар. – 1959. – Бавнд Брук, Нью Джерсі. – С. 90–96.
32. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
33. Яценюк Г. М. Батурицька трагедія (до 300-ліття з дня знищення гетьманської столиці) / Г. М. Яценюк // Питання історії України: 36.наук.праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т. 11. – С. 23–28.
34. Моця О. П. Зрада й донос у контексті дослідження діяльності І. Мазепа / О. П. Моця // Український історичний журнал. – 2012. – № 5. – С. 65–76.

Стефания Ковбасюк

**РОЛЬ ПОЛИТИЧЕСКОГО ФАКТОРА В СТАНОВЛЕНИИ ИСКУССТВА
УКРАИНСКОГО БАРОККО (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XVII – НАЧАЛО XVIII СТ.)**

Эта статья посвящена анализу роли политического фактора в становлении и развитии искусства барокко в Украине второй половины XVII – начала XVIII вв. В центре исследования находится анализ путей становления украинского барокко в политическом контексте, особенности взаимодействия между искусством и политикой, а также между западноевропейским стилем и национальной традицией. Понимание этих особенностей способствовало бы лучшему осмыслению современных процессов как в художественной, так и в политической сферах. Особое внимание уделено европейским тенденциям того времени во взаимодействии между политикой и искусством и их государственному измерению.

Ключевые слова: барокко, Украина, политика, искусство, Иван Мазепа.

Stefania Kovbasiuk

**THE ROLE OF POLITICAL FACTOR IN MAKING OF UKRAINIAN BAROQUE
(SECOND HALF OF XVIIITH – THE BEGINNING OF XVIIIITH CENTURY)**

In this article, we intend analyzing the role of the political factor in the formation and development of Baroque art in Ukraine in the second half of XVIIth – at the beginning of XVIIIth centuries. In the center of the study is the analysis of ways of formation of the Ukrainian baroque in a political context, especially the interaction between art and politics, as well as between Western European style and local tradition. Understanding of these interactions will contribute significantly to our better understanding of today's processes both in the artistic and political spheres. Particular attention is paid to the European trends of the time in the interaction between politics and art in the state dimension.

Key words: baroque, Ukraine, policy, art, Ivan Mazepa.

УДК: 316.324.2»04/14»V-XV

Надія Агафонова

ВІД ПАРАДИГМИ «ПОЛОВЦІ-АВТОХТОНИ» ДО ПАРАДИГМИ «ПОЛОВЦІ-АЗІЯ»

В статті презентовано парадигму «половці-автохтони», задіяну на початковому етапі розвитку історичної науки. Акцентовано на причинах зміни парадигми у XIX столітті. На прикладі дослідження П. Голубовського «Печенеги, торки, половці до нашествія татар. Історія южнорусских степей IX–XII вв.» продемонстровано неспроможність парадигми «половці – азійські експансіонери».

Ключові слова: автохтони, половці, улличі, тиверці, алани.

Вивчаючи історіографічний доробок з тієї чи іншої проблеми, ми переконуємося в тому, що ідейні акценти, пропоновані істориками, часто виявляють тотальну залежність від загального політичного курсу державного рівня. Тобто історики, як складова інтелігенції, залежать, як показує досвід, від політичних настанов часу, які формують правителі чи правляча еліта. Ця обставина веде до деформації історії, надає їй характеристик маріонеткової. Тоді історія, як наука, несе невиправні втрати: цілі покоління стають споживачами неякісного продукту знання. До питань з історії України, що у XIX ст. потрапили в тенета «охранительной истории» відноситься проблема походження половців, що були досить впливовим етносередком на києворуський державотворчий процес XI–XII ст.

Предметна увага до природи половецтва обумовлена на сучасному етапі розвитку української історичної науки тією обставиною, що офіційна (рівня підручників, програм) історія «не узгоджується», «не співпрацює» з загальним інформаційним фоном у даній проблемі, залишає частини його без уваги. Зазначена «неузгодженість» породжує «великі сумніви» у читаючій частини української спільноти. Як приклад, Р. Ревчук у статті «Русько-половецька Україна», уважно вивчивши всі наявні дослідження в проблемі русько-половецьких відносин, переживає відмінні від традиційної точки зору «настрої» в оцінці природи половецтва, його місця і ролі в етногенезі українського народу: «А що, коли б визнати «офіційно», що половці є такими ж нашими пращурами, як і русичі? Тоді у навчальних закладах однаково вивчали б історичні постаті як князів Рюриковичів, так і половецьких ханів (навпроти сторінок про князів Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Романа Мстиславича, Данила Галицького вміщували б оповіді про ханів Яруна, Шарукана, Атрака, Котяна Сутоєвича, Тугоркана, Кончака, Юрія

Кончаковича). Може, ще й неупереджено вивчимо історію походження запорозького козацтва... Відомо, що минуле дорівнює майбутньому, тому, об'єднавши нашу минувшину, європейський Захід і Північ зі степовим Сходом і Півднем, можемо сподіватись на розквіт нашої держави у «прийдешності» [1].

Яка інформація провокує акцентовану «неузгодженість» і подібні до висловлених Р. Ревчуком побажань на адресу українських істориків? Як приклад, Аркадій Животко у дослідженні «Українське Подоння» розглядає історичне минуле Подоння. Один з періодів цієї ретроспективи – час національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Автор зауважує, що Центральна Рада випрацьовує проект (січень 1918 р.) закону про території і кордони, в якому наявна увага і до наступного переліку земель: Слобідщина, Донеччина, Половецька земля, Харківщина та Подонь. З цитованого проекту Центральної Ради виходить, що Половецька земля – геополітична реалія першої чверті ХХ ст. Такі факти вимагають пояснень: в чому «живучість» ономастикону «Половецька земля» [2, с. 26–27]. Вони виправдано, на наш погляд, сприяють реанімації парадигми «половці – автохтони». Як приклад, праця С. Наливайка «Етнічна історія Давньої України», в якій звучить пропозиція по-новому подивитися на природу половецтва: «... численні свідчення джерел про печенігів і половців, що не вкладаються в цю (традиційну – А.Н.) схему, і непоодинокі індоарійські етимології, і згадки про численні половецькі міста, що ними рясніють руські літописи, безоглядно ігноруються. Бо інакше цілком очевидно, що за межами Руської держави існувало зовсім не Дике поле» [3].

Наше завдання полягає в тому, щоб проаналізувати рівень уваги до проблеми природи половецтва в історичних дослідженнях XVII–XIX ст. і завізувати акценти наявні в цих дослідженнях щодо природи половецтва.

До наявних в історіографії висновків в питанні половецтва віднесемо, якнайперше, їх азійську природу. Відстежимо час народження означеного акценту: половці – Азія. І головне – рівень його обґрунтованості.

Вчені визнають половців не просто європейцями, а й відносять їх до слов'ян. У 1692 р. російський історик і перекладач А. Лизлов завершив роботу над «Скифською історією» [4], яка поширювалася в рукописах, а в перспективі зазнала три видання: 1776 р. (СПб), 1787 р. (Москва), 1990 р. (серія «Памятники исторической мысли»). Знання автором іноземних мов забезпечило використання широкої джерельної і історіографічної бази: літописи, хронографи, розрядні книги і т. ін. А. Лизлов в главі другій «Скифской истории» подає картину витоків половців і пічонагів, вказує на природу їх мови, відзначає риси менталітету: «Половцы же и печенези бьяше народ военный и мужественный, изшедший от народа готфов и цымбров, от Цыммериа Босфора названных, от них же гепидов, и литву, и прусов старых изшедших явно произведе Стрийковский в начале книг своих, еже и Ваповский свидетелствует. Такожде и Белский, в Деяниях Казимера Перваго, краля полскаго, на листу 239 сице глаголя: Народ печенегов, и половцев, и ятвижев истинныя суть литва, точию имяху между собою в наречии малую разность 35, яко поляки и россианы; житие имуще в Подлесии, где ныне Дрогичин.

Сии половцы и печенези, изшедшии оттуду во времена оныя, селения своя от полунощи к востоку наклоняющися над морем Меотским и Понтом Эвксином и, такожде около Волги, и около Танаиса, и в Таврике, юже ныне называем Перекопскою ордою, коши своя поставляюще. Идеже побратовшися, для прилежащаго соседства, и с италианы генуенсы, иже Таврику содержали, которые в те времена силными на море быша, такожде с волохи и бессарабы. И содеяша грады Манков, Керкель, Крым, Азов, Кафу [юже греки и латинники Феодосиею называли], Килию или Ахилию, Монкаструм или Белград, и Торговицу соделаша» [4].

Автор «Синопису» І. Гізель у главі «О цимбрах» оцінює склад Афетового уділу в етнічному відношенні, тобто дає перелік етносів, які проживали у Європі. Вчений однозначно висловлюється на користь європейської природи половців і пічонагів. Ці етнічні оосередки, на його думку, нащадки цимбрів (кімерів, кіммерійців), а властиві їм етноніми «печьонєги», «половці» з'явилися в часі: «От того же Цимбрийского народа изшедшии люди, по временам наречени бяху иныи Готфами, Эпидами, прочии Половцами, Ятвягами, Печенегами» [5, с. 15].

Отже, І. Гізель та А. Лизлов, як мінімум, презентують половців і пічонагів етнічною похідною від кіммерійців, що дає нам право на узагальнення: половці в подієвому контексті киево-руського державотворчого процесу мають сприйматися як автохтони. Азійцями вони можуть бути в своєму докімерійському минулому і стануть ними на початок ХІІ ст., коли Володимир Мономах вижене їх з належних їм одвічно земель в Задоння: в Азію.

Наступним вченим, що зосередив у своїх дослідженнях увагу на проблемах етногенезу був І. Раїч. Оцінюючи слов'янські народи, до їх числа сміливо відносить половців і пічонагів: «Народы (слов'янські – А. Н.) по времени умножающиеся и по различным местам вселяющиеся различными именами от рек, лесов, примет, от дел и князей своих прозваны быша. Якоже Волгари и Волынцы от

реки Волги, Муравляне (Морава – А.Н.) от реки Муравы, Полочани – от реки Полоты, Донци – от Дону, Древляне... от древес, Поляки и Поляни – от поль, Половци – от ловитвы зверей, Печенези – от жестокости и мучительства своего). Таким чином, половці – слов'яни, які отримали своє ім'я «от дел»: «ловитвы зверей» [6, с. 68].

Позиція істориків в даній проблемі категорично зміниться вже на початку XIX ст. Саме в цьому часі «народиться» парадигма «половці – Азія». Для прикладу скористаємося з досліджень, провідних в одному й тому часі істориків, які презентують як спеціальні дослідження, так і загальну історію. М. Карамзін («История государства Российского»), на наш погляд, першим задає нову ідейно-естетичну тональність в оцінці половців: «Еще в 1055 половцы, или команы, входили в область Переяславскую: тогда князь их, Болуш, заключил мир со Всеволодом. Сей народ кочующий, единоплеменный с печенегами, и вероятно с нынешними киргизами обитал в степях азиатских, близ моря Каспийского; вытеснил узов (именуемых, как вероятно, торками в нашей летописи)... занял берега Черного моря до Молдавии, ужасая все государства соседственные: Греческую империю, Венгрию и др.» [7, с. 209]. Як бачимо, нова ідейна тональність зародилася без будь-яких посилань на джерела і за методики надміру часто вживаного «вероятно».

У цьому ж приблизно часі в дану проблематику включається Н. Устрялов, який оголосить половців тюркомовними і знову без будь-яких посилань на джерела. У середині XIX ст. С. Соловйов вкотре акцентує на причетності половців до Азії, не проявивши стурбованості хоча б тим, з якої Азії вони прибули: Центральної, Північної, Середньої, Малої, оскільки, важко не погодитися з тим, що кожна з перелічених Азій є феноменальною в питанні культурно-досвідного потенціалу.

Як бачимо, дослідники наполягають на азійській природі половців, але якими були координати Азії? Вчений світ на тому часі користувався дещо іншими даними щодо кордонів Азії, ніж ми сьогодні, що відраховуємо Азію від Уральських гір. Як приклад, І. Гізель у книзі «Синопис или краткое описание от различных летописцев о начале славянского народа», спираючись на візантійських авторів, веде мову про частини і сторони світу: «Европа есть часть круга земного, иже в долготу идет от предела Португалии до реки Танаис или Дону» [5, с. 5]. Отже, Задоння – це вже Азія.

Постає питання: чому акцент на істинній природі половців губиться і проблема отримує хибне ідейне забарвлення? Відповідь у характеристиках суспільно-політичної ситуації в Російській імперії у XIX ст.

Правда про половецтво, що відстоювало право власності на землю упродовж XI–XII ст. могла стати, на наш погляд, ідеологічним тлом, на якому виріс би загальноімперський протест, адже на середину XIX ст. 80 % від усього населення в Російській імперії було у статусі залежного селянства. Збільшувалась барщина, зростав оброк, скорочувались земельні наділи. Тільки за першу половину XIX ст. наділи зменшились в 2–3 рази: з 13,5 – до 4,3 десятин на душу. Кількість поміщицьких селян упродовж 1836–1861 рр. скоротилася з 2206 тис. – до 21846 тис., тобто на 0,5 млн, що було викликано значною смертністю кріпаків, які, зрозуміло, залежали від свавілля кріпосників. Антифеодальний рух на цьому часі мав свою статистику: упродовж 1801–1825 рр. – 281 повстання, а у 1826–1850 рр. – 576 повстань. У придушенні тих, що тривали іноді роками, регулярні війська застосовували практику каральних експедицій.

Широкого розмаху набули масові рухи в середині XIX ст. на Кавказі, і в його складі – на Північному Кавказі, де впродовж віків накопичувалася та селянська маса, що в якості свої предків мала половецтво, куманство. Цей рух, як і опір половецтва династії Рюриковичів в XI–XII ст., носив антифеодальний характер. Саме в цих землях утримувалися в практиці патріархально-общинні традиції, а селянство було особисто вільним. Ці селяни і стали в опозицію по відношенню до політики Російської імперії націленої на впровадження кріпацтва. Спостерігається та ж практика урядових кіл, що і часів Володимира Мономаха, направлена на викорінення половецтва: розорення поселень, витіснення населення в непродуктивні землі.

Перераховані факти опору, презентуючи тогочасну суспільну практику в контексті Російської імперії, призвели до реакції правлячої верхівки, до заходів якої можемо віднести впровадження 1826 р. карального органу – II-го відділення власної канцелярії царя. Казарменно-поліцейський режим переслідував найменші прояви спротиву владі. Репресивні методи застосовувано до освіти, друку, науки: 1826 р. введено в дію цензурний устав.

На початку 30-х рр. XIX ст. міністр освіти С. Уваров сформулював основу кріпосної ідеології – «теорію офіційної народності». Він стверджував, що початками суспільно-політичного устрою Росії є самодержавство, православ'я, народність. Заявляв, що самодержавство складає основну умову політичного існування Росії. С. Уваров приписував російському народові, начебто, одвічно властиві йому релігійність і незмінну покірність самодержавно-кріпосницькому устрою. З одного боку,

спостерігаємо становлення і бурхливий розвиток слов'янознавства в XIX ст., а з другого – історична наука працює, власне, на «охранительную ідеологію».

Та у цьому ж часі (середина XIX ст.) істині про природу половецтва судилося все ж зазвучати зі сторінок «Історії Русів». Це історичне узагальнення видрукувано в середині XIX ст., а написано його в другій половині XVIII ст. Власне тоді ж, коли презентували свої дослідження І. Гізель та І. Раїч, що заявляли половців слов'янами. Г. Кониський акцентує на слов'янській природі половецтва, зауваживши, що етноніми вживані по відношенню до останніх є самоназвами: «Саме славене и того больше названий себе наделали. Болгарами называли тех, кои жили по реке Волге, Печенегами тех, кои питались печеною пищею; Полянами и Половцами живущих на полях, или степях... Описываемые же у некоторых писателей воины Славен с Печенегами, Половцами, Козарами и другими народами бывшие и безсправочно иноплеменничьими воинами называемыя, значат не иное что, как междоусобныя самих Славен брани за рубежи областныя» [8, с. 6]

Г. Кониський також аргументує свою позицію: «Справедливость сего доказывается тем, что описанные выше прямо народы, т.е. Готты, Гунны и другие, известны по историям и преданиям, откуда они вышли и куда пошли; а о сих ничего того нет, и как бы они с неба опустились и в землю вошли, не оставив и потомства своего; чего история никак терпеть не должна, яко баснословнаго» [8, с. 7].

Одним із перших спеціальним монографічним дослідженням з цієї проблеми стала праця П. Голубовського «Печенеги, торки и половцы до нашествия татар». Переважна частина дослідження присвячена оцінці ландшафту (як матеріального ресурсу) так званих «південноруських степів» і етнічних осередків, які проживали там до появи пічонагів, торків, половців. Друга частина –, власне, конфлікт сторін: пічонаги + русь, торки + русь, половці + русь. Проблемі витоків культурного досвіду переліченого ряду етнічних елементів приділено найменше уваги. До яких висновків приходять автор? Перший – історики XVIII–XIX ст. не проявили стурбованості щодо дислокації і долі літописних слов'янських племен уличів і тиверців, які населяли, на переконання П. Голубовського, землі на захід від Дніпра: течіями річок Дністер, Буг. І, до всього, вчені не визначилися в тому, які слов'янські племена населяли землі течією річки Дон, оскільки і писемні джерела, і дані археології засвідчують слов'янськість культурного досвіду в цих землях. До писемних джерел П. Голубовський відносить відомості Прокопія і Маврікія (VI ст.), Аль Баладурі (VIII ст.), Аль-Массуді (X ст.) [9, с.19, 23–24].

Учений задається питанням: чому слов'янське населення на захід від Дніпра і населення Подоння літописи не анонсують: «Молчание нашей летописи о распространении славян в область р. Дон не может служить опровержением сделанному нами выводу. Она молчит о многом. Летопись наша не интересуется судьбой даже уличей и тиверцев, о которых упомянуто вначале... Все, что не было под властью русских князей, было для нее «не наше» [9, с. 24]. Слушне, як на наш погляд, і точне зауваження: «все, что не было под властью русских князей». Влада руських князів, як відомо, «призупиняється» трохи південніше Києва: Переяслав. Кордони (південні) Руської Землі (з незначними змінами різних часів) проходять по річці Рось (водна паралель на захід від Дніпра) і по річці Сулі (водна паралель на схід від Дніпра). Володимир Мономах встановлює кордон по Дону, та по його смерті претензії половців відновлюються і кордони (фіксовані текстом «Слова о полку Ігоревім») у 1185 р. знову встановлюються течіями річок Рось і Сула.

На підтримку ідеї про автохтонність половців «працює» і наступний висновок П. Голубовського: уличі, тиверці і слов'яни Подоння «представляют потомков тех Антов Славен, которых поселения мы видим в данной летописи в VII в.» [9, с. 31]. І далі автор акцентує на тому, що літопис фіксує їх в цих землях і на XII ст.: «Суть грады их и до сего дня – (XII ст. – А.Н.)» [9, с. 31, 249].

Дослідник висловлює переконання в тому, що уличі і тиверці на час зародження держави у полян «стояли по культуре выше других славянских русских племен» [9, с. 31]. В чому пояснення економічних і культурних переваг? Відповідь П. Голубовського така: «Большему культурному развитию их способствовало географическое положение занимаемой ими местности. Благодаря ей они рано должны были сделаться участниками в черноморской торговле» [9, с. 32]. Якщо ми дотримуємося думки, що означені етнічні осередки і були частиною половецького світу, то П. Голубовський вважав, що означені союзи племен з приходом пічонагів, торків, половців відкочували на північ: до Русі. Дослідник ніби забуває ним же задеклароване: поселення Півдня залишаються в культурно-досвідному відношенні слов'янськими і в XII ст. Так, на сторінці 249 пише, посилаючись на літописи, про те, що міста уличів і тиверців функціонують ще й в XII ст. в регіоні під невинуватою, на наш погляд, назвою «південноруські степи» [9, с. 249].

Якщо слідувати висновку П. Голубовського, то виходить, що половці (кочівники-скотарі), зреалізували свою соціальну ініціативу в так званих «південноруських степах» та, при цьому,

уличів, тиверців і все слов'янське за природою населення Подоння залишили в недоторканому вигляді, бо як тоді зберегли свою слов'янськість їх міста.

Значну частину дослідження автор присвячує з'ясуванню питання чи є кумани, кипчаки і половці одним і тим самим народом. І приходиться до висновку про те, що це різні етноніми на означення одного й того самого етнічного продукту. П. Голубовський заявляє: «Мы не можем объяснить происхождение имени «кумане». Висловлює припущення, що це самоназва [9, с. 129]. Подає діючі версії. Основна – кумани від гідроніму «Кубань». Половці – кумани оселилися за течією річки Кубань. На думку П. Голубовського, варіювання м/б проявляє себе і в імені половецького князя Маніака (за Анною Комнен) Баняка (за літописами). П. Голубовський задається питанням: «Почему половцы назвались по этой реке? Ее берега не были исключительно местом их жительства, двигались они точно не со стороны Кубани, а с востока, со стороны Волги и Яика, о чем свидетельство мы находим в тюркских преданиях» [9, с. 129–130].

«Тюркские предания» – це «Огуз-Наме» Рашид-ад-Діна та «Історія» Абуль Газі. Зауважимо, що ці «предання» ведуть мову про кипчаків і їх переселення з ініціативи Огуз-хана в землі народів урус, маджар, башкорд (південь сучасних України і Росії) в VII ст. до н.е. Отже, це було переселення передньоазійців-манів, які могли бути фундаментально причетними, враховуючи траєкторію свого руху, до земель Північного Кавказу.

У дослідженні П. Голубовського кочівники постають, як три хвилі експансії. Учений більш детально характеризує витоки і природу першої хвилі – пічонагів. Джерело, на якому базуються його висновки у цій проблемі – праця Костянтина Багрянородного «Про управління імперією». Дослідник звертає увагу на те, що імператор називає пічонагів ще й «кангар». Етнонім «кангар» називає мутантою від лексеми «канкли» («кангли»), що дає йому право «виводити» пічонагів з Центральної Азії. Як відомо, «кангли» яскраво «присутні» в «Огуз-Наме» Рашид-ад-Діна, де з тексту стає зрозуміло, що лексема «кангли» виступає на означення соціальної ролі, побутуючої в армії Огуз-хана, яка передбачала відповідальність за перевіз навоюваного краму. Кангли-повозники. І народжується ця соціальна роль як необхідність під час перебування Огуз-хана в землях течією (верхів'я) річки Атиль (Волга). Отже, виходить, що пічонаги – ті, хто у війську Огуз-хана відповідали за повоз і були на VII ст. до н. е. поволжанами.

Оцінюючи природу пічонагів, П. Голубовський часто вдається до гіпотезації. Як приклад, «...очень, возможно, что они получили имя «Печенеги» уже окончательно вступив в Европу, а племенное имя канклы=Санглас у Рубруквиса стусевалось, оставшись только за некоторыми коленами Печенегов». В нашому дослідженні ми прийшли до висновку, що пасіонарний вибух огузівців Алтаю (Центральна Азія) започатковує північну опозицію експансивній політиці Ассирії. Це була та переможна хвиля, яка з ініціативи передньоазійських мідян обере на себе назву «скіфи», що в перекладі з іранської означає «завойовники». Тоді зрозуміло чому А. Комнен, як і її сучасники, називатиме пічонагів XI ст. н. е. скіфами. Отже, пічонагів X ст. маємо визнати автохтонами земель сучасної Росії: поволжанами, що займалися, передусім, землеробством, а потім вже скотарством, торгівлею, промислом, ремеслом і т.д. Такий ідейний леймотив до природи пічоназства дає можливість прочитання етимологічного навантаження етноніму «пічонаги». «Пічонаги» – лексема двоелементна: «піч» – від праславенського (санскритського) «розбивати» (за яким може «прочитуватись» – «розбійник») + елемент «наги» – «змії». Отже «піч о – наги» = «змії – розбійники», чи «розбійники, які поклоняються Нагам-зм'ям, покровителям полів». На залишках цієї етномаси сформується нагайська орда періоду правління золотоординців.

Як бачимо, намагання П. Голубовського пов'язати пічонагів, половців з Середньою Азією не спрацьовує. Та автор на сторінці 147 продовжує наполягати: « ...так, прежде чем явится в Европу наши печенеги, торки, половцы кочевали в степях Средней Азии и составляли одно целое. Они родственники между собою» [9, с. 147].

Відстежимо момент того як кумани, половці стають у П. Голубовського тюрками. Вирішуючи проблему мови, вчений посилається на відомості за авторства Рубруквіса: «Рубруквис указывает на важный факт, что у Уйгуров находится основание и корень языка турецкого и команского» [9, с.150]. То й що з того? Звичайний собі факт змішування мов в зонах активних контактів. А у П. Голубовського маємо: якщо в мові уйгурів присутні елементи мови куманів, значить кумани походять від уйгурів. А уйгури, на його переконання, це Середня Азія. Як відомо, лексема «уйгури», за свідченням Рашид-ад-Діна, народилася на означення соціальної ролі етноелементів, що приєдналися до ініціативи Огуз-хана. У такий спосіб під уйгурами можемо мати на увазі і сибіряків, і поволжан, і і центральноазійців. Зрозуміло, що мігруюча від VII ст. до н.е. етномаса уйгурів з суперетносистеми «скіфи» «виллється» у перспективі (через тисячоліття) у пічоназство і куманство. Звідси їх мовна спільність, близькість, на якій, до речі, акцентує і А. Комнен в «Алексіаді».

Заявивши половців і пічонагів тюрками, П. Голубовський формує смислове протиріччя. Оцінюючи «залишки» куманської мови, наявні в «Codex cumanus», дослідник, з одного боку, говорить, що це джерело підтверджує тюркськість куманів, а з іншого – вимушено визнає (і з цією позицією не можна не погодитись) наступне: «На основании того, что этот словарь составлен в 1303 г., т.е., уже тогда, когда половцев в южнорусских степях не было, является сомнение, действительно ли он сохранил нам остатки куманского языка, или его надо считать словарем татарским или нагайским, а название «куманский» просто географическим» [9, с. 153]. В даному словнику, як зазначав П. Голубовський, була («рівноправна» за своїми параметрами тюркській) колонка слів перською (іранською) мовою.

На підтримку тези про іраномовність населення південних земель сучасної України в X–XIV ст. наведемо лише одне дослідження: працю відомого лінгвіста Г. Турчанинова «Древние и средневековые памятники осетинского письма и языка». Охарактеризувавши і проаналізувавши цілу серію написів, датованих VIII ст. до н.е. – XIV ст. н.е., Г. Турчанинов приходять до наступного висновку: написи епохи середньовіччя – продовження традиції застосування арамейської системи письма, яка функціонувала в суспільній практиці етносів, які проживали на землях Північного Причорномор'я, Подоння, Північного Кавказу, як мінімум, від VIII ст. до н.е. – до XIV ст. н.е.

Саме дослідження Г. Турчанинова змінило позицію науковців у питанні визначення етнічної природи етносил презентуючих салтово-маяцький археологічний комплекс. Основним дискусантом Г. Турчанинова в даній проблемі був тюрколог А. Щербак, який оголосив, з обережністю, що написи на камені з Маяцького городища (місцевості, де річка Тиха Сосна впадає в Дон) і флягах, що зберігаються у фондах Новочеркаського музею, виконані в арамейській системі письма. Мова написів – тюркська, хоча дешифровка тексту, як тюркомовного, привела А. Щербака до висновку: «Смысл надписи не совсем ясен» [10, с. 275]. Опонуючи, Г. Турчанинов акцентує на залежності А. Щербака від хозарсько-булгарської теорії М. Артамонова. Г. Турчанинов відзначав, що А. Щербак, дешифруючи написи, проігнорував наявність в них розділяючих слова крапок. Саме ця обставина викликала неправильне прочитання тексту. Г. Турчанинов доводить іраномовність напису зауваживши: «Живая аланская речь на Дону и наличие у алан своего оригинального письма обязывает нас не согласиться с той концепцией о носителях салтово-маяцкой культуры, которую всячески пытается обосновать М.И. Артамонов. Этническая материальная культура не переживает языка» [11].

Г. Турчанинов на підтримку залучає авторитетного дослідника, академіка Ю. Готьє, який, порівнявши культуру поховань в Чмі, Верхній Рухті, Кумбулті і Камунті в Північній Осетії з культурою Верхнього Салтова, наголошував: «Сходство бьет в глаза и не оставляет никакого сомнения, что одновременно в VI–IX вв. на Северном Кавказе и по течению Донца существовала одна и та же культура, что люди, обитавшие в Салтове жили, одевались, веровали и хоронили так же, как очень далеко обитавшие от них жители современной Осетии» [11, с. 101–102].

Г. Турчанинов, систематизувавши в таблиці буквенний арсенал, наявний в написах VIII ст. до н. е. –XIV ст. н. е., приходять до досить цікавого висновку: «В основу раннего восточнославянского письма, как это явствует из таблицы XIII, 3 и в основу касожского письма, как это видно из таблицы XIII, 2 легло средневековое письмо, уходящее своими корнями в древнеосетинское (скифо-сарматское) письмо арамейского дукта. О существовании собственного письма у скифов, сарматов и алан имелись упоминания в греческих, латинских и сирийских источниках, начиная с V–VI вв. н. э.» [11, с. 101–102]. Отже, акцентована нами іраномовність етносил, дислокованих від порогів Дніпра – до Чорного моря та у Подонні, знаходить підтримку в дослідженні лінгвіста Г. Турчанинова.

На наш погляд, П. Голубовський не довів середньоазійськість пічонагів і половців. Не дав відповіді на питання коли стався «вихід» означеної етнічної маси із Азії: «Мы не знаем, когда выдвинулись Печенеги из Азии в Европу. Вполне известно только что в IX в. они занимали уже область между Волгой и Яиком» [9, с. 223]. Те ж саме маємо і з приводу половців: «Приблизительно около этого времени (1032 р. – А.Н.) на востоке степей начинается новое движение, из-за Яика появляются новые враги, половцы» [9, с. 223]. Це при тому, що Патріарший літопис фіксує прихід половців з Володарем до Києва в 1000 р. Означений ряд припущень, що подає у своєму дослідженні П. Голубовський, набере в часі роль аксіоми.

На початковому етапі розвитку історичної науки половців візовано автохтонами: войовничою частиною слов'янського світу, що опонує державотворчій ініціативі князів з династії Рюриковичів. Огляд історіографічного доробку в цій проблемі доводить той факт, що історики на середній течії річки під назвою «Історія» загубили істину в питанні походження половців і від того часу (XIX ст.) усі наступні покоління дослідників будували власні моделі акцентів на деформованому, спотвореному фундаменті.

За такого трактування природи половців настає розуміння того чому літописи втрачають увагу до уличів і тиверців. Саме означені соціосередки у союзі з аланами, ясами і касогами являтимуть в історії поліетнічну данність «половці».

Нова парадигма в оцінці витоків половецтва «народжується» в ХІХ ст. у контексті практики «охранительной истории», яка перетворила внутрішню опозицію на зовнішнього експансіонера. Вже перше спеціальне дослідження за авторства П. Голубовського демонструє неузгодженість «новонародженої» парадигми як з текстами літописів, так і з логікою, яку Л. Гумільов називає основним архівом, на якому мають здійснюватись історичні дослідження. Означений ідейно-тематичний вимір у проблемі вивчення природи половецтва вимагає подальшого аналізу історіографічних напрацювань в даній темі: огляду дослідів радянської доби.

Список використаних джерел

1. Ревчук Р. Русько-половецька Україна / Р. Ревчук // Україна молода. – 2010. – № 097. – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1664/196/58722/>
2. Животко А. Українське Подоння / А. Животко. – Ужгород: «Гражда», 2008. – 144 с.: іл.
3. Наливайко С. Етнічна історія Давньої України / С. Наливайко. – Київ: Євшан-зілля, 2007. – 624 с.
4. Лызлов А. Скифская история [Електронний ресурс] / А. Лызлов. – Режим доступу: <http://iknigi.net/avtor-andrey-lyzlov/64763-skifskaya-istoriya-andrey-lyzlov.html>.
5. Гизель И. Синопис или краткое описание от различных летописцев о начале славянского народа / И. Гизель, 1768. – 137 с.
6. Раич. И. История разных славянских народов / И. Раич. – Вена, 1794. – 496 с.
7. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – Санкт-Петербург: СЭЖЭО «Кристалл», Москва: АСТ, 2003. – Кн.1. – 704 с.
8. Конисский Г. История Русов / Г. Конисский [Репринт с 1846 г.]. – К.: «Дзвін», 1991. – 309 с.
9. Голубовский П. В. Печенеги, торки, половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XII вв. / П. В. Голубовский. – К., 1884. – 373 с.
10. Щербак А. М. Несколько слов о приемах чтения рунических надписей, найденных на Дону / А. Щербак // Советская археология. – 1954. – № 19. – С. 270–281.
11. Турчанинов Г. Ф. Древние и средневековые памятники осетинского письма и языка / Г. Турчанинов. – Владикавказ: «Ир», 1990. – 242 с.

Надежда Агафонова

ОТ ПАРАДИГМЫ «ПОЛОВЦЫ-АВТОХТОНЫ» К ПАРАДИГМЕ «ПОЛОВЦЫ-АЗИЯ»

В статье представлена парадигма «половцы-автохтоны», задействованная на начальном этапе развития исторической науки. Акцентировано на причинах изменения парадигмы в ХІХ столетии. На примере исследования П. Голубовского «Печенеги, торки, половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XII вв.» продемонстрирована несостоятельность парадигмы «половцы – экспансионеры-азиаты».

Ключевые слова: автохтоны, половцы, уличи, тиверцы, аланы.

Nadiya Agafonova

A PARADIGM IS «POLOVCY-AUTOCHTONS» THE PARADIGM OF «POLOVCY-ASIA»

In the article a paradigm is presented «polovcy-autochtons», involved on the initial stage of development of historical science. It is accented on reasons of change of paradigm in ХІХ century. On the example of research of P. Golubovskyy «Pechenegi, torki, polovcy to the invasion of Tatars. History of yuzhnorusskikh steppes IX–XII cc.» insolvency of paradigm is shown «polovcy is ekspansionery-asiatics».

Key words: autochtons, polovcy, prove guilty, tivercy, alany.

УДК 572.9:398.47

Андрій Темченко

ЗВУКОНАСЛІДУВАННЯ ПІВНЯ І ВОРОНА В ОБРЯДОВІЙ КУЛЬТУРІ СЛОВ'ЯН (НА МАТЕРІАЛІ ЛІКУВАЛЬНИХ ТЕКСТІВ)

У статті розглянуто семантику образів півня і ворона як складової частини міфологічної бінарності «життя / смерть». У цьому аспекті утворюються смислові ланцюжки: півень / сонце → світло → тепло → ранок → пробудження → воскресіння → весна → розмноження → весілля → червоний колір; ворон – втілює діаметрально протилежні ознаки. Звідси голос півня відганяє / знищує нечисту силу, / хворобу / смерть, знаком якої часто виступає ворон. Разом з тим, опозиція «півень / ворон» не завжди перебуває в зоні очевидної конфліктності. В окремих контекстах спостерігається спільність їх рис. Мова йде про називання ворона «куркою», що передбачає нівелювання його надприродних / містичних властивостей, зокрема зведення образу хижака-смерті до рівня жертви. Іншою паритетною ознакою є віщі якості обох птахів, зокрема півень асоціюється із смертю, коли його поведінка є аномальною, що спонукало до виконання обряду «присікання». В окремих аспектах ворон сприймається як «перевернута» проекція півня, тому ворон «знає» причину хвороби і може її «вигребти», «виклювати». Відповідні мотиви зустрічаються в магічних практиках північних шаманів.

Ключові слова: міф, обряд, півень, ворон, тотем.

Важливим компонентом звукової організації замовляння, що формує його як обрядовий текст, є звуконаслідування. Звуковій імітації підлягають голоси тварин, причетних до виконання обряду. Особливо відчутно це проявляється в дитячому фольклорі, де збереглися рудименти тотемних культів.

Голосове наслідування пов'язане з імітаційною магією, за допомогою якої викликали дух тварини. Це давало можливість «перевтілитися» в момент виконання обряду на ту істоту, голос якої імітували, «притягнути» її головні якості. Наприклад, весною копіювали птахів, намагаючись таким чином пришвидшити її наближення. Голоси хижих тварин імітували з метою відлякування або знищення ворога / хвороби, тоді як в буденному мовленні (за відсутності небезпеки) їх імена табували. Наприклад: 1) вед-мідь / мед-відь: *medu / medv – «мед», + *ěd- «вживати їжу», а також «косолапий», «господар»; 2) змія: ст-слов. змиѡ, словен. zmija, чеськ. zmek – «дракон», слвц. zmok, від *sъmъкъ, пов'язане зі «смикатися», як варіант *smokъ, початк. – «той, хто смокче», також алб. dhemizë від dheh – «земля».

Найбільш уживаними в текстах замовлянь є «голоси» тих тварин, які перебувають у сфері господарської діяльності людини. Мова йде про півня і ворона, образи яких набувають функцій знаків, продукуючи ті чи інші міфологічні смисли. В цьому разі вони утворюють звукову опозицію спів / крик, яка є частиною загальної бінарності світло / темрява, життя / смерть. Визначення обрядової семантики голосового імітування півня / ворона і складає мету статті.

У міфології слов'ян півень «зустрічає» схід сонця, відганяючи цим самим нечисту силу. Приналежність півня до міфологічного верху / сонця пояснює, чому зображення цього птаха застосовують як оберіг (верх тіла / голову накривають кокошником від «кокош» – півень, верх будинку / дах прикрашають «півниками»), а імітація його голосу асоціюється з повнотою, як ознакою життя, що протиставляється пустоті-смерті: «Без когута хата шута (порожня)» [1, с. 456].

В імені птаха закладено ідею співу: рос. петух від д-р. пѣти. праслов. *pěti. В текстах від кровотечі з метою посилення цієї ознаки вживаються ономапопеї: «Лецелі кукарекі через трі рекі ўелікімі тупорами церкоў станоўеці, церкоў стала, кроў перестала» [2, № 290]. Очевидно, що вживання форми «кукарекі» пов'язане з обрядом зупинки крові засобом вербального припікання («пустити червоного півня» – підпалити). Пор. з д-р. звичаями принесення півня в якості жертви духу вогню: «коуры имъ режуть; і огневи молять же сѣ, зовущие его сварожичьмъ» («Слово некоего Христороубца и ревнителю по правой вере») [3, с.480]. В цьому разі актуальними стають аналогії між спаленням як засобу видимого / матеріального знищення нечистого / мертвого (трансформації його на «прах»), і співом «вогняного птаха», який діє у сфері невидимого, «перетворюючи» темряву на світло, тишу на звук, мертве на живе. Відповідні зіставлення слугують поясненням, чому «курячу сліпоту» (гемералопію) лікували шляхом імітації поведінки / голосу півня. На Поліссі хворий «вилазив» на ворота (місце півня) і кричав: «Кукареку! Засьпеваю, хто пачуе, то таму / Кукареку! Се съпеваю, хто то чуе, нехай має» [4, с. 29].

Смислові зв'язки півня з вогнем пояснюються також його яскравим окрасом, що актуалізує опозицію червоний / чорний, як варіант бінарності смерть-тиша / життя-звук («голосистий» півень сниться до «співучого» весілля). У міфології чорний півень символізує смерть і похідні від неї значення. Так, чорного півня не тримали в господарстві, оскільки його присутність могла провокувати конфлікти.

Крім асоціативних зв'язків, де спів півня передуює сходу сонця / прозрінню незрячого, наявною є міфологічна складова цієї дії. Хворий ніби повторює дії першого / «старшого» прапівня, голос якого сприяє «космічному прозрінню»: «Є у нашага Бога широкає поле, на том поле сінеє море, на сінім мори стаяў дуб, двінаццать кактоў, двінаццать кареноў, ў старшим какаце сідзеў старший пеўнік. Йон песінкі співаў, з раба Божега N начніци угайўараў» [2, с. 77]. Згадування образу «старшого пеўніка», який не «голосить», як звичайний птах, але «співає пісні», замовляючи / лікуючи тим самим «нічниці» зіставляється з апокрифічними етіологічними легендами: «Есть же кур, ему же глава до небес, а море до колена. Егда же Солнце омывается в Окияне, тогда же Окиян всколебается и начнут волны кура бити по перью, он же, очутив волны, и речет кокореку, и протолкуется: Светодавче Господи, дай же свет миру, и тогда вси кури воспоют во един год по всей вселенной» [5, с. 88]. Наголошення на тому, що Бог є «нашим» й у нього є «широке поле» вказує на автохтонність міфологічного (землеробського) сюжету, в якому протиставляється своє / наше і чуже / не наше. Півень нейтралізує вплив чужого, виспівуючи хворобу / пустоту, наповнюючи життям тіло: «Певні-петушочки <...> пойте, распевайте, криксу-плаксу винимайте» [2, с. 67]. Лікувальні тексти в цьому сенсі порівнюються з поховальними обрядами, коли одяг покійника виносили до курника, щоб півень «виспівав» / очистив його від смерті.

Мовчання півня (тиша) асоціюється зі смертю (пустотою), тому у замовляннях відтворювали ситуацію діалогу (відсутність тиші): «Добрий вечір тобі, Матвію-півню», – і озивайся сам до себе, – «Здоров!» «Прийшла я до тебе з крикливцями і безсонницями <...>» [6, с. 144]. Звідси стає зрозумілим використання співу як засобу продукування життя: «Я цябе заспіваю і вибіваю і висякаю»; «<...> хто тую малітву <...> будзе пець, ня будзе яго гром забіжать» [2, с. 67–68]. Так, у сербів під час лікування запалення коров'ячого вимені дівчата виконували ритуальні пісні.

Семантику співу як обрядової дії простежено також у лексиці: дієслово співати – «правильно / складно виголошувати звуки» зіставляється з подібними за формою і семантикою спіти / діал. поспівати – «встигати / дозрівати» (д-р. спүти – «прагнути / сприяти», словен. spěti / spějet – «поспішати / збільшуватися», лит. spėti – «достигати / мати змогу», лтш. spēt / spēju – «переборювати / бути сильним», д-інд. sphāyatē – «процвітати / збільшуватися» (т. 3) [7, с. 734]). Пор. зі спорідненими поняттями: діал. спішити / пішки – буквально «на землі» (від і-є. *pēd – «нога / ступня», лат. pēs – «нога», і-є. *pēxъ – «в ногах» (т. 3) [7, с. 257]) / низ протиставляється вершник / верхи – «над землею» / верх (актуальність опозиції виявлено в протистоянні землеробської і кочової культур). В цьому аспекті співати / поспівати розуміється як обрядове озвучення процесу зростання / дозрівання / збільшення-одужання.

Виспівування як обрядова дія протиставляється тиші-смерті, що додатково пояснює імітацію голосу півня під час лікування курячої сліпоти (аналогу глухоті-тиші) та лихоманки (буквально лихо + мана: д-р. лихованіє – «горювання», лихоиманіє, лихоимєніє – «скупість», лихоимєвствіє – «користолюбство», лихоклїтва – «неправдива клятва» (т. 2) [8, с. 125–128], рос. лихорадка – буквально «та, що радіє лиху», укр. мана – «манія / примара», зіставляється з потойбічним, неживим [9, с. 1–4]).

У зв'язку з тим, що голос півня попереджає про наближення наступного часового циклу (схід сонця), його сприймають як віщий знак, що «діє» у сфері часової лімінальності. Наприклад, коли півень (межа часу) співає на порозі (межа простору) – слід чекати гостя (не свого / чужого / іншого), спів біля вікна віщує нещастя («нечистого» мерця виносили крізь вікно). Його крик може попереджати також про наближення ворога (смерті) [10, с. 132].

Найменування птаха «півенем» («той, хто співає») є пізнішим лексичним нашаруванням і відбиває головну якість цього птаха. Раніше його називали куром: ст-слов. куръ, звідси словен. kūr, чеськ. kouř, kur, словц. kúr, польськ. kur. Споріднене з лтш. kauret, лат. sauīre, д-інд. kāuti – «ревіти, кричати» (т. 2) [7, с. 422]. Асоціація назви птаха з процесом озвучення / життя пояснює, чому його ім'я «використовується» як терапевтичний засіб в лікувальних текстах. У замовляннях «від крикливця» (надмірного / неправильного звуку / крику) відтворюється «правильні» / живі звуки, зокрема голос кура. Текст замовляння побудовано таким чином, щоб, наслідуючи метушню курей, спровокувати «зворотну відповідь», відтворивши їхнє вкочтання: «Як смеркне надворі, треба взяти на руки дитину, понести до сідала, де кури ночують, і сказати: «Добривечір, добривечір, добривечір! Ви, кури-курашечки, чубурастенькі, чорненькі, біленькі, гребінастенькі, чубурастенькі, нате вам крикливиці і динивиці, а младенцеві (ім'я) дайте сонливиці і дрімливиці». Так треба сказати тричі. Якщо дитина буде жива, то кури засокорять (ко-ко-ко), а як умерує, – будуть сидіть

і не обізвуться» [11, с. 66]. Схожі тексти зафіксовані на території Білоруського Полісся: «Куры чёрные, куры белые, куры красные, коноплястые, зозулястые. Святыи Соломон, неси Ивану Иванычу сон» [2, с. 54].

Обрядова імітацію квоктання курей пояснює спробу озвучити / наблизити час, коли вони починають нестися. В такий спосіб моделюється потрібний для позитивного виконання обряду час. Інакше кажучи, створюється локальний / персональний для хворого прихід весни / схід сонця, а також тепла. Аналогічні дії спостерігаємо в календарній обрядовості, рудименти яких збереглися в дитячих різдвяних іграх (час найбільшої концентрації темряви): «Баба варила кутю, узвар, пекла хліб та діставала з горщика пучок колосків ячменю, який запасла ще з літа. Коли все це було в хаті, кутя стояла у вуглі і біля неї горіла свічка, баба починала: «Узвар на базар, кутя на покуття, квово». Потім брала ложку куті і виносила курям, а коли поверталась до хати, брала дітей за губи, й скубала, а діти мали кричати: «кво-кво, кво-кво». Після чого вона говорила: «Нехай курочки несуться, щоб на Великдень крашанка була» [12]. Сміслові зв'язки курей з сонцем / світлом простежується в інших слов'янських народів, зокрема поляків і чехів: 1) «Na św. Łucię przybywa dnia na kurzą stopę»; «Na Boże Narodzenie przybyło dnia na kurze stąpienie» («На Різдво день додається на курячу стопу»); 2) «Na nový rok o kuří krok» («На новий рік на курячий крок») [13, с. 61].

Сприйняття курей як знакових істот, з якими співвідносяться астрономічні цикли, пояснює семантику запобіжних магічних дій, пов'язаних з окремими аномальними явищами. Наприклад, коли курка починала співати півнем, це сприймалось як негативний знак. У такому разі здійснювали обряд відсікання усього нечистого – нею вимірювали відстань від столу до дверей, перевертаючи з хвоста на голову, і відрубували ту частину, яка опинялась на порозі [6, с. 64].

Таким чином, образ півня є знаковим, оскільки його візуальна / голосова присутність продукує ті чи інші смисли, зокрема: відлякування темних сил (сонце), прозріння (світло), лікування / одужання (звук / тепло), зупинення / припикання кровотечі (вогонь). Дотичними до цих значень є також бінарності, пов'язані з кольором. Наприклад, протиставлення червоного / чорного дублює опозиції: світле / темне, день / ніч, сонце / місяць, тепло / холод, звук / тиша. Сприйняття півня / кура як уособлення світла / тепла спричиняє виконання магічних дій запобіжного характеру. За логікою міфу порушення знаку проектується на, що він означає, що пояснює обрядове знищення птаха з неприродною поведінкою (відсікання усього нечистого).

Непряму (контекстуальну) імітацію голосу ворона спостерігаємо в замовляннях «від урр.» (зайвого / шкідливого слова), де приголосні розташовуються в порядку, що нагадують його крик: «В чистім полі синє море. На синьому морі стоїть чорний явір, на чорному яворі сидить чорний ворон: чорна голова, чорні очі, чорні брови, чорні кігті, чорні нігті. І він кричить-покрикає, кігтями-нігтями прогрибає, уроки-урочища одбирає» [11, с. 51]; «Да ідите ети уроки на собаки, на коти, на сороки. Сороки будут кракати, коти мяўкати, собаки – брехати. Раб Божий (ім'я) буде всю ніченьку спати, як виходить батюшко на Йордань, так Господи тобі радоньку дай» [2, с. 212].

В традиційних уявленнях образ ворона протиставляється образу півня, на що вказує його ім'я: крук споріднене з лит. *kraũkti / kraukiũ / kraukiaũ* – «каркати»; лтш. *kraukāt* – «харкати»; *kraũcināt* – «кашляти / блювати» (т. 2) [7, с. 386], а також превалювання чорного в текстах замовлянь.

Детальніше опозиція «півень / ворон» варіюються в межах часових і просторових протиставлень, зокрема: день / ніч, життя / смерть, сонце / місяць, свій / чужий, спів / крик, червоний / чорний тощо. Кожна з цих опозицій має розгалужену систему значень, які торкаються усіх сфер традиційної культури. Особливої уваги заслуговує опозиція «червоний / чорний», на прикладі якої продемонстровано діалектичні співвідношення бінарних елементів міфу. Найбільшої концентрації червоне і чорне набуває в обрядах передбачення / моделювання майбутнього. Вибір саме цих кольорів не випадковий. Наприклад, червоний відповідає назві першого літнього місяця, оскільки в цей час з чорного / земляного коріння трав'янистих рослин збирали червець (ісп. *cochinilla*) – комаху, з якої добували червону фарбу (кармін). У червні шанували Купала, стрибаючи через «червоний» вогонь, антиподом якого є «чорна» Марена. Червоне зіставляється також з поняттям черв'як (земляний / чорний). стилізовані зображення якого зафіксовано в традиційній вишивці. Сміслові підтексти в межах опозиції червоне / чорне виявлено в чергуванні кореневих голосних чер / чор. Червоний зіставляється з рос. діал. черёвко – «дитина»; очереветь – «завагітніти»; блр. мн. черовы – «рідні діти»; д-р. черево – «живіт»; чеськ. *střevo*, слвц. *črevo* – «кишка» (т. 4) [7, с. 337]. Чорний зіставляється з д-р. чернь / черта (у значенні «межа», пор. з д-інд. *kṛtā* – «розщелина / тріщина»); укр. чорт: словен. *čřtiti* – «ненавидіти»; слвц. *čert* – «чорт» → праслов. *čьrь розглядається як присл. на -to- – «проклятий», споріднене з лит. *kyrėti* – «злитися», *i-kūr̃ti* – «гнушатися»; *kerėti* – «зглазити / чарувати» (т. 2) [7, с. 346–347]. Звідси походження легенд про творення чорного ворона чортом. Пор. з польськ. загадкою: «Przyleciał diabeł z losu i porwał żółty kwiatek» – «Wrona porwała kurczę» («Прилетів чорт з лісу і вкрав жовту квітку» – «Ворона вкрала курча») [14, с. 435]. Пор. з леві-

стросівською опозицією дике / свійське, де чорт ототожнюється з територією чужого / потойбічного – лісом, натомість квітка є знаком олюденного простору.

Смислові трансформації чорного і червоного виявлено також в обрядах ворожіння. Наприклад, чорні «піка» ♠ / «хрест» ♣ є симетричними до червоних чирви ♥ / бубни ♦. Під час ворожіння ці знаки мають амбівалентну семантику, де червоне сполучається з життям, ранком, здоров'ям, достатком, «своїм»; чорне – зі смертю, вечором, хворобою, «казеним», чужим [15, с. 12–13].

В традиційних віруваннях «чорний» крук / «червоний» півень набувають ознак лімінальних істот, оскільки «володіють» таємними знаннями, здатні «попереджати» про майбутню невдачу / небезпеку. Червоний півень снівся до пожежі, крук міг «накаркати», попередивши / наврочивши вроки., що пояснює використання його образу під час магічного лікування цього захворювання (див. вище). Часто поява ворона підтверджує перебування поблизу вовчої зграї. Побутування цієї прикмети зумовлено тим, що в пошуках поживи ворон супроводжує вовків. Крик ворона може викрити також злодія: польськ. kra-aść / kra-aść – «красти-красти», укр. краў-краў. На Житомирщині про підозрюваного в крадіжці говорять: «Над ним ворона кашкаєть» (ім'я птаха начебто вказує на злодія: вор → он). Ворон супроводжує статусних злодіїв, які беруть те, що звичайним способом украсти неможливо (молоко у корови або любов). З приводу цього в різних народів існували спеціальні слова-обереги, які начебто виправдовували того, хто випадково почув голос ворона: «Няхай на того ворони кракають, хто кажа, што я украў!»; «Няхай на том воронне кракаєць, хто украў» (Білоруське Полісся); «Я не краў, я за сваі гроши купляў» (Гомельщина) [14, с. 536–537]. Щоб не спровокувати даремне каркання, ворону давали табуйовані імена, що заперечували його «темну» природу (зі значенням світла / сонця). Зокрема мисливці Російської Півночі називали його куркою. Можливо тому ворона, як і курку, приносили в якості заложної жертви під час епідемій (Гродненська губернія) [14, с. 437].

Чорний колір, властивість крука жититися мертвою плоттю характеризує його як такого, що завчасно відчуває смерть, тому наближеність «чорного птаха» до місця проживання людини віщувала неврожайний рік, хворобу або нещастя, з чим пов'язаний український звичай «гонити шуляка»: «Ой, шуляку, чорна птахо, до нас не літай, / Ой, шуліку-шулячиську, людей наших не лякай, / Ой, шуляку, чорна птахо, курей наших не хапай!»; «Дай, Боже, нам здоров'я, / Щоб нас чорні птахи не знали, / Щоб кури-гуси водились, курчата лупились, / А шуляки, чорні птахи губились» [17, с. 285–323]. Про смислову наближеність шуліки і ворона свідчить етимологія слова: шуліка / куркуль / коршак, блг. – коршун / коркун; словацьк. krsak / krso; естонськ. harksaba, від авест. – kaṙkasa в своїй основі, так само як ворон, мають давній корінь *or (ar, er).

Крик ворона асоціюється з покійником, тому його «переклад» є схожим у різних слов'янських мовах: рос. кро-кро – «кров-кров»; бол. гроб-гроб; пол. trup-trup (пор. з болгарськими назвами ворона – гроб / гробнік / гробар [16, с. 530–542]). У зв'язку з цим під час зустрічі з вороном хрестились або плювали через ліве плече [14, с. 436], позначаючи тим самим «ліву / врочну / нечисту» територію – місце перебування ворона (пор. смислові трансформації вро / вор у «власних» іменах хвороби і «чорного птаха»: вроки / ворон): «Першим разом, Божим указом. Врокі на сорокі, на ворони. Сороки, знімайте вроки, несіте на цьомкни ліса, за глибокі мора занесіте, да й на дно мора положіте, да й каменем приложіте» [2, с. 266]; «Ідіте ж еті леки, на собаки, на коти, на сороки, на ворони, сороки будуть кракати, а коти мяўкати, а собаки брехати, раби Божий Іван буде всю ничку спати» [2, с. 156].

Лікувальні замовляння «від урр.» за участю ворона співвідносяться з міфічними текстами про «широкодзьобого / широколапого» птаха: «У цьомном лесе пташка ширакалапа, ширакадзюба, шираканоса. Лапами разграбу, крильями размету, а дзюбамі расклюю, плакси і крікси (ім'я) атжену і сон наганю»; «Стаїць дуб при дарозі, на дванаццаць каранов, на дванаццаць верхоў, там дванаццаць ремезових гнездоў, а ў тих гнездах по дванаццаць птіц, ў їх косці широкія і дзюби доўгія, яни к животу прилетають, лапами разгребають, дзюбою расклевають, з челядзі, мерадзі (?) клявають, пуд крила забірають, на сіне мора улетають»; «На море-лукаморе стаяў дуб <...> на тим дубу двенаццаць какатоў, на тих какатах двенаццаць арлоў криластие, чарнастие, дзюбастие. Арлі ви має, сизакрилиє, ідзіця, бяриця у гадаў яди, дзюбкам'и викідайц'я, криллям'і замятайц'я» [2, № 92, 627, 659]; як варіант: «Летіте (лекі) на холма, на болота, на ніціє лози, где людські голос ніколі не заходіт, там вас птіци раздолбут, когтямі разнесут». Схожі образи спостерігаємо в лікувальних текстах північних шаманів, які не лише імітували голос ворона, але й уявляли його у вигляді «залізного птаха», який мав увійти в середину хворої людини для того, щоб знищити хворобу. Шаман звертався до «залізного птаха» так само, як поліський знахар до «широкодзьобої / широколапої пташки»: «Печінку роздивись, серце добре оглянть, залізними лапами вискреби, залізними маховими перами наколи, хай вийде хвороба з шиї, з грудей, з живота, з усього тіла» [18, с. 96]. Пор.: «дванаццаць птіц, ў їх косці широкія і дзюби доўгія яни к животу прилетають, лапами разгребають, дзюбою расклевають <...> пуд крила забірають, на сіне мора улетають» [2,

с. 627]. Схожість слов'янських сюжетів з міфологічними переказами північних народів засвідчує архаїчність образу ворона як тотемної істоти і може стосуватись часів існування родів, що об'єднувалися за принципом спорідненості з певною істотою. Ймовірно, що до клану «мудрого / старого / знаючого» ворона могли належати виконавці лікувальних / поховальних ритуалів – знахарі і жерці. На відміну від півня, який лише озвучує часову межу з потойбічним, ворон-шаман здатен перетинати її, відносити «на болота, на ніціє лози, где людскі голос ніколі не заходіт» небезпечні для людини хвороби. В цьому контексті цікавою є традиційна назва бойового коня – «вороний»: «по ворон-коню, по в'язці сіна, по шаблі срібній» [19, с. 96]. Можливо, мова йде не про масть коня, а про його зв'язок з потойбічним. У міфології індоєвропейців він супроводжує загиблого воїна до світу мертвих, що пояснює семантику поховань разом з конем, звичай «збивати коника» на даху покійника, а також деякі міфологічні сюжети, зокрема смерть віщого Олега, семантику образу крилатого коня, здатного переносити через дрімучий (дрімати / спати / почити / покійний) ліс.

Таким чином, експлуатація обрядом «сонячного» півня й «антисонячного» ворона пояснюється не лише їх функціональними ознаками. Образи цих істот уособлюють периферійні прояви головної міфологічної бінарності «життя / смерть», зокрема півень символізує сонце, світло, тепло, ранок, пробудження, воскресіння (образ Петра), весну, розмноження, весілля, ворон – втілює протилежні ознаки.

Важливим аспектом є також кольоровий код, за допомогою якого маркується територія: червоний / півень є знаком «свого» / «живого» / культурного простору, чорний / ворон – ототожнюється з «чужим» / «не-живим» / ворожим / диким простором. В цьому сенсі демонічні функції ворона (чорного) проєктуються на півня (чорний півень може спричиняти конфлікти / порушувати цілісність роду).

Відносна семантична «слабкість» півня компенсується міфом – його спів відганяє / знищує нечисту силу, знаком якої часто виступає ворон. Голос півня є також потужним магічним засобом для лікування неправильного звуку – крикливиць, оскільки сам є еталоном доведеного / правильного співу / звуку. Традиційне сприйняття півня як зразка стабільності / росту / світла пояснюється не лише автохтонними міфологічними віруваннями, але зовнішніми запозиченнями у вигляді апокрифічних легенд, що пояснює міфологізування образу кура в лікувальних текстах. В цьому аспекті зрозумілим стає жертвування півня / кура богу вогню Сварожичу (нащадку неба, від санскр. *svag* – «голос / звук», *svarga* – «небо»), а також побічних до цього мотивів зупинки / «звукового припикання» кровотечі.

Разом з тим, опозиція «півень / ворон» не завжди перебуває в зоні відвертої конфліктності. В окремих контекстах спостерігається спільність їх рис. Мова йде про називання ворона «куркою», що передбачає нівелювання його надприродних / містичних властивостей, зокрема зведення образу хижака-смерті до рівня жертви (зміна імені тут ототожнюється зі знищенням його «душі», невидимої сутності на рівні звуку, після чого ворона убивали як звичайну курку).

Іншою паритетною ознакою є віщі якості обох птахів – крик ворона поблизу оселі і спів півня під вікном є знаком смерті. В цьому аспекті цікавим видається ототожнення півень-смерть (щодо ворона відповідні зіставлення очевидні), яке актуалізується лише за умови розташування півня в окремих частинах простору. Півень / кур стає вісником смерті також тоді, коли його поведінка є аномальною (зміна статі). Знесення яйця півнем або кукурикання курки сприймалось як паранормальне явище, що провокує непередбачені наслідки. Це спонукало до виконання обряду «присікання», як способу магічного переривання смислового ланцюжку «аномальна причина → нещасливий наслідок».

В традиційних віруваннях ворон може виступати «перевернутою» проєкцією образу півня (крук / кур), що пояснює «перевернуті» наслідки його діяльності – півень → співає / лікує, крук → кричить (кашляє, блює), ворон → врочить. У зв'язку з цим до нього зверталися як до того, хто знає причину недуги, тому може безперепонно «вигребти», «виклювати» хворобу. Відповідні мотиви зустрічаються в магічних практиках північних шаманів, які імітують крик ворона з метою перейняти його магічну силу, а також набути здатності перетинати межу з потойбічним (наслідування крику «птаха смерті» нагадує дозоване застосування отрути з лікувальною метою).

1. В українців побутувала легенда про півня, який може відкривати скарби [20, с.349–350]. В цьому контексті скарб / золото є алегорією сонця.

2. Чорний окрас півня вже провокує смисловий конфлікт. Сонячний птах («жар-птиця») не може бути чорним / темним, оскільки символізує світло.

3. Зафіксовані інші свідчення про міфічного прапівня. Українці вірили, що існує «півень-царик», якого «боїться сам Диявол». Чумаки, вирушаючи в дорогу, брали його як оберег [21].

4. У цьому контексті вікно асоціюється з «іншою дорогою» на «той світ». Крізь вікно виносили нечистих покійників, «щоб не могли повернутися». В такому разі спів півня під вікном (д-р. о́кно – «око будинку») асоціюється із зажмуренням очей (покійнику закривали очі), натомість спів в інших

місцях (особливо на підвищеннях) ототожнюється з відкриванням очей / пробудженням / сходом сонця. Вікно як проекція ока під час похорон набуває магичних властивостей; як не можна дивитися в очі покійнику, так забороняється спостерігати крізь вікно за похороном.

Відповідні заборони мають історичне походження, коли покійника виносили не через двері (дорогу живих), а крізь закриті отвори (через вікно або прорубаний отвір у стіні). В літописі за 2015 р. читаємо: «Помер же Володимир, князь великий, на селі Берестовім, і потаїли (смерть) його, бо Святополк був у Києві. І вночі ж, розібравши межи покоями поміст (і) в ковер загорнувши, вірвовками опустили його на землю. І, поклавши його на сани, одвезли його, і поставили його у святій Богородиці – в церкві, що її він сам був спорудив». Рудиментом давніх вірувань є потрійне стукання труною об поріг помешкання, «щоб не повернувся».

5. Голосову імітацію могли здійснювати за допомогою солом'яних «курей», виготовлених на Різдво. Можливо, що схожі функції виконували давньоруські орнітоморфні амулети, що формою нагадують курей / півнів.

6. Зіставлення курей з астрономічними циклами сонця зустрічаються в інших лікувальних текстах: «Першая (лихоманка) Ёсняянка, другая Ледянка, а третья Лістопадніца, четўортая Костеніца, а п'ятая Кўохтуха, а шостая Ночніца, а сямая Смутніца» [2, № 556]. Називання «таємних» імен хвороби передбачає захист упродовж «усього часу»: весною (Ўеснянка), зимою (Ледянка, Костеніца), осінню (Лістопадніца), літом (Кўохтуха), уночі (Ночніца), в непогоду (Смутніца).

7. Під час походу війська Ганнібала на Рим поширилися чутки про численні знамення, що віщували нещастя. Крім метеоритного дощу і сонячного затемнення «люди вірили в менш важливі знамення, а саме <...> курка перетворилася на півня, а півень на курку» (Тіт Лівій. Історія, XXII, 1).

8. До сьогодні для мисливців / рибалок крик ворона асоціюється з невдачею на полюванні / риболовлі.

9. Ворон споживає як травоїдних, так і хижаків, тому «перебуває» поза межами опозиції «м'ясоїдний / травоїдний». Ця особливість надає йому демонічних ознак, тому в певних контекстах ворон сприймається праобразом самої смерті.

10. Пор. з міфологічним світовідчуттям у поезії В. Стуса:

Се жах, мій Боже, нащо ти наслав на мене

Сей жах, чому я у полоні, і дзьобом б'є

У колі світла птах, залізний птах

Затьмарює мій розум

І жадаю вбити

Список використаних джерел

1. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича та інших. Уклав М. Номис / [упор. прим. та вст. ст. М. М. Пазька]. – К.: Либідь, 1993. – 766 с.
2. Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.) / [сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова]. – М.: Индрик, 2003. – 752 с.
3. Гальковский Н. М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. Тома первый, второй. Репринтное издание 1913 и 1916 гг. / Н. М. Гальковский. – М.: Индрик, 2000. – Т. 2. (Древнерусские слова и поучения, направленные против остатков язычества в народе). – 308 с.
4. Усачёва В. В. Звукоподражание / В. В. Усачева // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. – М.: Международные отношения, 1999. – Т. 2. – С. 296–299.
5. Апокрифы Древней Руси: Тексты и исследования. – М.: Наука, 1997.–256 с.
6. Чубинський П. П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: в 2 т. – К.: Мистецтво, 1995. – Т. 1. – 224 с., іл.
7. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т.; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва] / [под ред. и с предисл. Б. А. Ларина]. – М.: Прогресс, 1986–1987. – Т. 1 (А – Д). – 1986. – 576 с.; Т. 2 (Е – Муж) – 1986. – 672 с.; Т. 3 (Муза – Сят). – 1987. – 832 с.; Т. 4 (Т – Ящур) – 1987. – 864 с.
8. Словарь старославянского языка. – Репринтное издание: в 4-т. – СПб.: Издательство СПб-6 университета, 2006. – Т. 1 (А-Н). – 950 с.; Т. 2 (К-О). – 648 с.; Т. 3 (П-Р). – 680 с.; Т. 4 (С-У). – 1054 с.
9. Тяпкіна Н. Номінації міфоніма «мрець» в українській мові / Н. Тяпкіна // Вісник Запорізького державного університету: Зб. наук. пр. Філологічні науки. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999. – № 1. – С. 145–148.
10. Гура А. В. Вербальная имитация голосов животных в славянском фольклоре / А. В. Гура // Славянское и балканское языкознание. Структура малых фольклорных текстов. Сб. статей / [отв. ред. С. М. Толстая, Т. В. Цивьян]. – М.: Наука, 1993. – Вып.12. – 256 с.
11. Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я.П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем) // Українські чари / [упор. О. М. Таланчук]. – К.: Либідь, 1992. – С. 32–95.
12. Польові матеріали автора. с. Богдани Золотоніського р-ну. Черкаської обл.
13. Бушкевич С. П. Курица // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. – М.: Международные отношения, 2004. – Т. 3. – С. 60–68.
14. Гура А. В. Ворон // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого] / А. В. Гура. – М.: Международные отношения, 1995. – Т. 1. – С. 434–438.
15. Темченко А. І. Традиційні мантичні практики: архаїка знакової системи. – Черкаси: ІнтролігаГОР., 2015. – 112 с.
16. Гура А. В. Символикам животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – М.: Индрик, 1997. – 912 с.
- 17.

Венгрженовский С. Языческий обычай в Брацлавщине «гоньты шуляка» / С. Венгрежовский // Киевская старина. – 1895. – Т. L. – Сентябрь. – С. 285–323. 18. Петров В. Український фольклор (Заговори, голосіння, обрядовий фольклор народнопоетичного циклю) / В. Петров // Берегиня. – 1996. – № 1–2. – С. 114–131; № 3–4. – С. 87–101. 19. Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / [упоряд., передм. та пер. М. Москаленка]. – К.: Дніпро, 1988. – 292 с. 20. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. Булашев. – К.: Довіра, 1992. – 414 с. 21. Бушкевич С. П. Петух / С. П. Бушкевич // Славянская мифология. Энциклопедический словарь / [ред. В. Я. Петрухин, Т. А. Агапкина и др.]. – М.: Эллис Лак, 1995. – С. 307–308.

Андрей Темченко

ЗВУКОПОДРАЖАНИЕ ПЕТУХА И ВОРОНА В ОБРЯДОВОЙ КУЛЬТУРЕ СЛАВЯН (НА МАТЕРИАЛЕ ЛЕЧЕБНЫХ ТЕКСТОВ)

В статье рассмотрена семантика образов петуха и ворона как составляющей части мифологической бинарности «жизнь / смерть». В этом аспекте образуются смысловые цепочки: петух / солнце → свет → тепло → утро → пробуждение → воскресенье → весна → размножение → свадьба → красный цвет; ворон – воплощает диаметрально противоположные признаки. Отсюда голос петуха отгоняет / уничтожает нечистую силу / болезнь / смерть, знаком которой часто выступает ворон. Вместе с тем, оппозиция «петух / ворон» не всегда находится в зоне очевидной конфликтности. В определенных контекстах наблюдается общность их черт. Речь идет о назывании ворона «курицей», что предусматривает нивелирование его сверхприродных / мистических свойств, в частности сведение образа хищника-смерти к уровню жертвы. Другим паритетным признаком являются вещице качества обеих птиц, в частности петух ассоциируется со смертью, когда его поведение является аномальным, что побуждало к выполнению обряда «пресекания». В отдельных аспектах ворон воспринимается как «перевернутая» проекция петуха, поэтому ворон «знает» причину болезни и может ее «выгрести», «выклевать». Соответствующие мотивы встречаются в магических практиках северных шаманов.

Ключевые слова: миф, обряд, петух, ворон, тотем.

Andriy Temchenko

ONOMATOPOEIA ROOSTER OF COCK AND CROW IN THE RITUAL CULTURE OF THE SLAVS (ON MEDICAL TEXTS)

The article deals with the semantics of images rooster of cock and crow as part of the mythological binary «life / death». In this case semantic chains, cock / sun light → heat → morning awakening resurrection → spring wedding reproduction → red; Raven – embodies diametrically opposite signs. It drives away the rooster voice / destroys evil spirits, / illness / death, which is often a sign of crows. However, the opposition «cock / Raven» is not always in obvious conflict zone. In some contexts, there is their common features. This is the naming crow «chicken», which involves leveling his supernatural / mystical properties, including the construction of a predator to-death of the victim. Another feature is the parity prophetic as both birds, including cock associated with death when his behavior is abnormal, prompting to perform ritual «prysikannya». In some respects the crow perceived as «inverted» projection cock crows therefore «knows» the cause of the disease and it can «bring to light», «peck out». The respective motives are magical practices in northern sham.

Key words: myth, ritual, cock, crow, totem.

УДК 39(479):821.161.1 Толстой

Оксана Ятищук

ВІДОБРАЖЕННЯ ПОБУТУ ТА ЗВИЧАЇВ ГРЕБЕНЬСЬКОГО КОЗАЦТВА У ПОВІСТІ Л. ТОЛСТОГО «КАЗАКИ»

У статті аналізується етнографічний матеріал, використаний Л. Толстим у творі «Козаки». В центрі його уваги селянський побут, окремі епізоди, сценки з життя народу, в характеристиці яких письменник звертає увагу на побутові елементи селянської сім'ї, окремі елементи селянської етнографії, необхідним атрибутом яких стають речі домашнього господарства, що оточують селян, предмети селянської хати, їжі, опис селянської праці.

Ключові слова: гребенське козацтво, бурка, старовіри, кобилка, флінт.

Історико-літературний процес XIX ст. як складне і багатогранне типологічне явище, пов'язане з поглибленням літератури в освітленні селянського побуту, у внутрішній світ особистості, духовне життя народу. Фольклор та етнографія стають тим літературним явищем, яке визначають естетичний характер багатьох літературних творів 1840–1860-х рр. У цей період помітним є формування етнографічного напрямку, етнографічної школи.

Етнографія та фольклор органічно ввійшли в розповідь про селянський побут і створили особливий тип художньо-етнографічної прози, для якої є характерною точність та повага в зображенні етнографічних явищ, використанні фольклору в живому процесі народного життя. Цей культурний процес літературно-суспільної думки епохи не міг не вплинути на ранню літературну творчість Л. Толстого.

Етнографія виступала елементом народного побуту, фіксуючи реалістичну манеру зображення. Л. Толстой у ранніх творах включився в процес вивчення та відтворення народного життя. Для письменника народна культура, фольклор та етнографія стали джерелами народності, основою реалістичної морально-естетичної концепції його творчості.

Уже в ранніх оповіданнях ми бачимо риси, які визначили особливості художньої своєрідності його перших творів: об'єктивність оповіді, глибока правда у відображенні військового життя, своєрідна спостережливість, хронікальність, строгий документалізм, інтерес до національного типу. Звертаючись до них, можна помітити своєрідний виключно толстовський характер етнографізму і фольклоризму, що відрізняється не лише від етнографічної белетристики того часу (С. Максимов, О. Якуткін), але і від прози Д. Григоровича, І. Тургенєва, О. Писемського. У Л. Толстого фольклорно-етнографічні тенденції проявляються по-іншому: фольклор та етнографія у значній мірі поглинаються художньою системою, що базуються на народнопоетичній естетиці, являють собою елементи поетики, нероздільне єдине ціле у розповіді.

Етнографічні елементи повісті «Козаки» Л. Толстого були помітні зразу ж після виходу твору у світ. Звертали на них увагу і у наступні часи.

Проте і до цього часу не було окремої роботи, присвяченої аналізу етнографічного матеріалу в повісті «Козаки». Дана стаття прагне хоча б частково заповнити цю прогалину.

Історіографія етнографічного напрямку в літературі бере початок з праць О. Пипіна. Завдання літератури він вбачав у службі народу та суспільству, принцип народності пов'язував з фактами історії, національної культури та літератури.

О. Пипін звертався до історії розвитку національної ідеї, роздумував над витоками інтересу суспільства до народної старовини, створюючи концепцію літератури «з народного побуту», опираючись на ідею служби літератури народу, її ролі в розвитку народної самосвідомості. В «Історії російської етнографії» О. Пипін представляв народний побут в історичному розвитку як історію народної самосвідомості. Етнографія, на думку дослідника, сприяє відтворенню більш чи менш правдивих картин народного світобачення [5].

Дослідник розглядав літературу не лише як художнє явище, але і як засіб пізнання народної культури, побуту, моралі суспільства. Особливу увагу він приділяв письменникам нового типу, назвавши їх письменниками-етнографами, що вийшли з надр народного життя і глибоко розуміли, відчували та реалістично передавали умови народного життя та побуту.

Звернення Л. Толстого до етнографії та фольклору було однією із творчих позицій молодого письменника. Він широко використовував матеріал, що розкривав побут, звичаї, характер місцевого населення. Як вказував М. Чернишевський у своїй статті «Л. М. Толстой в російській критиці», він (Л. Толстой – О. Я.) з великою майстерністю відтворював «не лише зовнішні обставини побуту поселення, але, що набагато важливіше, їх погляд на речі, що аналізуються» [9, с. 107].

Зацікавленість Л.Толстого життям гребенського козацтва з'явилася у письменника під час його перебування на Кавказі упродовж 1851–1854 рр. У цей період він часто відвідував козацькі станиці, де спостерігав побут, обряди та звичаї їх жителів, уважно вивчав їх народну творчість. Багато цікавого матеріалу Толстому розповів дев'яностолітній товариш письменника – Єпіфан Сехін, який став прототипом Єрошки у повісті «Казак».

Своєрідне життя козацтва приваблювало увагу письменника: його кавказький щоденник, записник, листи до рідні переповнені враженнями фольклорного та етнографічного характеру.

Л.Толстой при вивченні життя гребенського козацтва не обмежувався лише особистим спостереженням і збором матеріалу, – він уважно вивчав літературу про Кавказ, а після від'їзду з Терської лінії продовжував отримувати потрібну йому інформацію завдяки листуванню з товаришами. У 1858 р. колишній батареїний командир Л.Толстого М.Алексєєв надіслав йому тексти декількох народних гребенських пісень. У 1862 р. він же, визнавши, що Л.Толстой має намір писати про Кавказ в листі від 23 вересня радить йому вивчити історію, побут та звичаї Східного Кавказу і обіцяв надіслати записи дивізійного лікаря П.Головинського, що являли собою серйозну історико-етнографічну працю [2, с.35].

Щоденники та особисті спостереження Л.Толстого лягли в основу повісті «Казак». У підзаголовку до неї автор вказує – «Кавказька повість 1852 рік», тобто ставить дату свого перебування на Терекі. В повісті знайшли відображення перш за все мирне життя гребенських козаків, їх побут та звичаї. До істотно-етнографічних даних, які ми знаходимо в повісті, можна ставитися з повною довірою, тим більше, що наступні наукові дослідження підтвердили достовірність описів Л.Толстого стану гребенських казачок, особливої говірки гребенців, звичаїв кунацтва, масляничних святкувань і т.д.

Звернення Л.Толстого до кавказької тематики не є випадковим. У своїх творах він висував важливі питання, що хвилювали письменника: історична доля народу, взаємовідношення між різними його прошарками. Для реалістичного, всебічного художнього відображення козацтва Л.Толстому був необхідний обширний етнографічний матеріал.

Ми не ставимо перед собою завдання охопити все багатство етнографічного матеріалу, який зафіксований у щоденнику, записниках і різних варіантах творів Л.Толстого, а хочемо лише звернути увагу на те, наскільки глибоко він вивчав далеке минуле козацтва, його матеріальну та духовну культуру, трудову та військову діяльність, побут, звичаєве право, фольклор та особливості говірки.

Етнографи XIX ст. розглядали гребенців як населення, споріднене північнокавказьким горцям і відділяли козаків від російського народу. Панувала думка, що гребенські козаки це горянки, які були викрадені з аулів і привезені в станицю [3, с. 55–56].

Етнографічний матеріал в повісті Л.Толстого «Казак» вперше був проаналізований Б.Виноградовим. Автор порівняв деякі відомості з повісті із дослідженням офіційних козацьких істориків, а також заключний та чорнові варіанти повісті «Казак». Це дозволило Б.Виноградову зробити висновок про те, що у своєму розумінні гребенського козацтва Л.Толстой зробив крок вперед у порівнянні з офіційною історіографією.

У дослідженні «Етнографічний матеріал в повісті Л.Толстого «Казак» Б.Виноградов пише, що Л.Толстой «не заперечував вплив горців на побут і звичаї казаків, вказував, що казак «переїхав» з горцями, і в той же час стверджував, що гребенці – справжні росіяни» [3, с.36]. Але ця думка протирічить численним описам самого письменника у творі, де яскраво показано негативне відношення казаків до росіян: «Казак по влечению, менее ненавидит джигита – горца, который убил его брата, чем солдата, который стоит у него, чтобы защищать его станицу, но который закурил абаком его хату (...). Собственно, русский мужик для казака есть каное-то чуждое, дикое и презренное существо» (для збереження стилю епохи цитати з творів Л.Толстого подаємо мовою оригіналу) [6, с.158].

Представники дореволюційної історичної науки висловлювали дві точки зору на походження гребенського казачества. Одні стверджували, що гребенці вийшли зі складу донських козаків, інші – що гребенське казачество це самостійна група і колись займала південно-східну частину Рязанського князівства. Пізніше «этот христианский народец, закинутый в уголок земли, окруженный полудикими магометанскими племенами и солдатами, считает себя на высокой степени развития и признает человеком только одного казака; на все же остальное смотрит с презрением» [6, с.158].

Найбільш вагомою роботою з історії гребенського козацтва стала робота І. Попко, що була опублікована у 1880 році. Це була перша наукова концепція походження гребенських козаків, яких автор вважав вихідцями із Червленого яру, що утворився впадині Аргуна в Сунжу [4]. Робота І.Попко цінна тим, що автор вперше спробував відтворити цілісну історичну картину одного із старих найстаріших козацьких військ, визначити причини особливостей його культури та розвитку.

Не погоджується Л.Толстой і з поглядом на побут гребенського казачества, як на механічне поєднання гірських та російських елементів, з перевагою гірських, а бачив у ньому оригінальне явище. Це чітко відображено у творі при описі внутрішнього інтер'єру козачого житла: «Она стояла на столах, в два аршина от земли и состояла из двух комнат. В первой, в которую вошел Оленин по крутой лесенке, лежали пуховики, ковры, одеяла, подушки на казачий манер, красиво и изящно прибранные друг к другу у одной лицевой стены. Тут же, на боковых стенах, висели медные тазы и оружие; под лавкой лежали арбузы и тыквы. Во второй комнате была большая печь, стол, лавки и староверческие иконы» [6, с. 162]. Саме «козачий манер» визначає в повісті побут гребенських станиць.

Зображення козацтва Л.Толстой розпочинає в повісті історико-етнографічним нарисом (гл. IV), що є, немов би, вступом до глибокого художнього розкриття життя і характерів гребенців у всій їх складності та багатообразності – їх побут, звичаї, вдачі і, головне, внутрішнього світу.

Л.Толстой дає широку картину життя козачих станиць. Станиця гребенців – це укріплення, обнесене земляним валом і колючим тереном. В'їжджають в неї через високі на стовпах ворота з невеликим, покритим очеретом, дашком. Під дахом воріт на білій дощечці чорною фарбою написана кількість хат і кількість жителів чоловічої та жіночої статті окремо: «...домов 266, мужского пола душ 897, женского пола 1012» [6, с. 160].

Л.Толстой точно вказує розмір території, яку заселили гребенці: «Вся часть Терской линии, по которой расположены гребенские станицы, около 80 верст длины, носит на себе одинаковый характер и по местности и по населению» [6, с. 156]. І хоча основне заняття чоловіків – військова служба, «средства жизни казаков составляют виноградные и фруктовые сады, бахчи с арбузами и тыквами, рыбная ловля, охота, посева кукурузы и проса и военная добыча» [6, с. 159].

Козак дома буває рідко, «большую часть времени проводит на кордонах, в походах, на охоте или рыбной ловли» [6, с. 158]. В будень станиця виглядає безлюдною, молодь та жінки працюють в полі, вдома залишаються лише зовсім старі, діти та хворі.

Крім загального опису станиці Л. Толстой приділяє значну увагу і опису окремих хат: «Дома казаков все подняты на столбах от земли на аршин и более, опрятно покрыты камышом, с высокими князьками. Все – ежели не новы, то прямы, чисты, с разнообразными высокими крылечками и не прилеплены друг к другу...» [6, с.153]. Перед великими світлими вікнами багатьох хат ростуть квіти.

Поруч із хатою будують «избушку» – низенький холодний зруб, де кип'ятиться, а потім зберігається коров'яче та буйволяче молоко, готується їжа, а на духу в'ялиться виноград.

Виноградарство, яке було розвинуте у гребенських козаків, призвело до побутового вживання вина, і козача сім'я навіть у будні дні п'є чихир. П'ють і жінки і чоловіки просто з глечика або ж по колу із дерев'яної чашки – «чапури». Але напиватися було не прийнято.

Обідають у теплу пору року в садку біля хати, вечеряють в «избушке».

Одна із улюблених страв жителів станиці – пілав із фазана. Харчування під час жнив – чихир, виноград, сушена риба, каймак і хліб. В хаті обідають, сидячи на лавці, а у садок виносять низенький круглий татарський столик. Сидять за ним, піджавши ноги. Перед обідом обмивають руки, поливаючи воду з глечика.

У господарському житті станиці значна роль належить козачкам. Вони займаються важкою фізичною працею і весь добробут сім'ї тримається на їх плечах. Л. Толстой відмічає «постоянный мужской, тяжелый труд и заботы, переданные ей на руки, дали особенно самостоятельный, мужественный характер гребенской женщины и поразительно развили в ней физическую силу, здравый смысл, решительность и стойкость характера. Женщины большею частию и сильнее, и умнее, и развитие, и красивее казаков...Щегольство, чистота и изящество в одежде и убранстве хат составляют привычку и необходимость их жизни» [6, с.159].

Але у той же самий час Л.Толстой показує і важку долю гребенської козачки: «На женщину казак смотрит как на орудие своего благосостояния: девке только позволяет гулять, бабу же заставляет с молодости до глубокой старости работу тать на себя, и смотрит на женщину с восточным требованием покорности и труда» [6, с.158].

Л.Толстой розкриває життя станиці, показуючи цикл сільськогосподарських робіт, починаючи з підв'язування виноградної лози весною і закінчуючи осіннім збором урожаю на баштанах та виноградниках, у яких бере участь уся станиця: виноград збирають в «плетушки» – плетені корзини, грузять їх на арби, запряжені биками. Цією роботою займаються в основному жінки.

У повісті Л.Толстой показує нам яскраву картину осінніх польових робіт: «Рабочая пора уже началась две недели тому назад, и тяжелая, непрестанная работа занимала всю жизнь молодой девки. Ранним утром на заре она вскакувала, обливала лицо холодной водой, укутувалась платком и босиком бежала к скотине. Наскоро обувалась, надевала башмет и, взяв в узелок хлеба, запрягала быков и на целый день уезжала в сады. Там только часок отдыхала, резала,

таскала плетушки и вечером, веселая и неусталая, таща быков за веревку и погоняя их длинною хворостиною, возвращалась в станицу» [6, с.163].

Л.Толстой в повісті показує багато характерних військових звичаїв козацтва того часу. Тіло вбитого ворога козаки прагнули зберегти, позаяк знали звичай горців – викупляти покійника родичами. Проте одяг та зброя вважаються заслуженим трофеєм, як і відбитий у ворога кінь. Це дає можливість бідному козаку, що йде на військову службу, мати спорядження і коня. «Шапку и кинджал, дороже всего ценимые на Кавказе, называются по мастеру – Гурда» [6, с.153]. Л.Толстой відмічає, що, збираючись в похід, козаки так прилаштовували зброю, щоб вона не дзвеніла і не брязкала. «Бренчащее оружие – величайший срам для казака» [6, с.202].

Значна увага у повісті приділена полюванню (на зайців, оленів, кабанів) – одній із улюблених справ гребенців. Єрошка для полювання приручив сокола, бере з собою «кобилку». Стріляє він із «підсошки», на яку опирається зброя. Лукашка ловить фазанів «петлею». Розповідаючи про нічне полювання, Єрошка говорить про лопазик. Л.Толстой пояснює: «Лопазик называется место для сидения на столах или деревьях» [6, с.198]. Єрошка не може довго жити в станиці, сидіти в хаті не для нього: сваряться баби, кричать діти. А у глухому лісі на дереві у лопазику під відкритим небом Єрошці комфортно, є можливість спокійно відпочити, подумати. Так «етнографічна деталь» допомагає розкрити характер старого козака.

Л.Толстой звертає увагу і на одягу козаків. Детальний опис одягу, манера її носіння характеризують дійові особи повісті. На Лукашці одягнена широка де-не-де розірвана черкеска, шапка заломлена назад по-чеченськи, ноговиці приспущені нижче колін: «Одежда его была небогатая, но она сидела на нем с той особою казацкой щеголоватостью, которая состоит в подражании чеченским джигитам. На настоящем джигите все всегда широко, оборвано, небрежно; одно оружие богато» [6, с.149].

Одяг та засоби для полювання Єрошки описані досить детально, причому автор у примітках дає пояснення окремих термінів. На ньому – обірваний сіряк, на ногах обв'язані шнурочками по онучах оленячі поршні (взуття із необробленої шкіри, що одягається лише розмоченою), на голові розтріпана біла шапка, за плечима кобилка (знаряддя для полювання на фазанів), мішечок з курочкою і кобчиком для приманки яструба, у руці флінт («огромное пистонное ружье»), на поясі – кінський хвіст, щоб відмахуватися від комарів, мішечок з кулями, порохом, хлібом та великий кинджал. Вміло підібрані деталі одягу та спорядження Єрошки зображають його як досвідченого мисливця-професіонала.

Л.Толстой дає детальний опис святкування в станиці закінчення збору врожаю. Святково одягнена молодь після роботи вийшла на майдан. Дівчата у різнокольорових башметах і білих хустинках сиділи на призьбах хат і на землі. Діти гралися в гилки і повітки. Дівчата-підлітки недалеко водили танок і співали пісень. Молоді козаки у святкових білих і червоних черкесках, обшитих галунами, взявшись за руки, по-двоє, по-троє ходили від однієї групки дівчат до іншої. На майдан виходили і старші жінки, на призьбі хати станичної управи сиділи і розмовляли поважні чоловіки. Розмови, сміх, пісні і лузання гарбузового насіння звучало по всій станиці.

Л.Толстой відмітив навіть таку деталь, що жінки, що проходили повз старших чоловіків, що сиділи на призьбі «приостанавливались и опускали головы», а «молодые казаки почтительно уменьшали шаг и, снимая папахи, держали их некоторое время над головою. Старики замолкали...медленно сни мали и снова надевали папахи» [6, с.208]. Таким був козацький етикет.

Між дівчатами та хлопцями в гребенських станицях панували, за визначенням Оленіна, «странные, циничные и вместе с тем строгие отношения» [6, с.195]: на гулянках молодь не соромлячись цілувалася, за зернятами молодий казак ліз дівчині за пазуху і т.п.

Неодноразово у повісті Л.Толстой повертається до показу не лише трудової діяльності, але і святкових розваг, відпочинку козаків. Дід Єрошка розповідав про те, як гуляли в станиці у давні часи. Згадував він і гру в «городки» на Масляницю, відому і за етнографічною літературою [4]. Дівчата ставали в ряд, утворивши стіну, а хлопці на конях прагнули прорвати її і схопити кохану. Козак «прорвет стену, подхватит какую любит и увезет» [6, с.209].

Низка побутових деталей у повісті характерні для гребенців-старовірів, які, згідно з релігійним «установам», повинні були розпочинати кожну справу молитвою, дотримуватися постів, користуватися окремим посудом, не розважатися і не курити тютюн.

Мар'яна, перед тим як налити вино, промовляє слова молитви. Ілля Васильович погодився випити чаю з Оленіним лише зі своєї «особливої», а не «мирської» склянки. Козачки не дають посуду солдатам і скаржаться на те, що ті «табачищем дома загадили» [6, с.167].

Згадуючи про те, як він одного разу помирав, Єрошка розповідав: «Под святые меня сперли (...). Привели ко мне бабы уставщика (...) бают: он мирщился, с бабами гулял, души губил, скоромничался, в балалайку играл. Покайся, говорят» [6, с.173].

Вірять козаки і у різноманітні народні прикмети, повір'я. Єрошка, коли йде на полювання, прагне не зустрічатися з жінками. Побачивши під час полювання на дорозі паличку, він читає молитву, щоб відвести невдачу: «...старик опятаً остановился и указал на хворостинку, которая лежала через дорогу.

– Ты это что думаешь? – сказал он. – Ты думаешь, это так? Нет. Это палка дурно лежит.

– Чем же дурно?

Он усмехнулся.

– Ничего не знаешь. Ты слушай меня. Когда так палка лежит, ты через нее не шагай, а или обойди, или скинь так-то с дороги да молитву прочти: «Отцу и сыну и святому духу,» – и иди с богом. Ничего не сделает. Так-то старики еще меня учили» [6, с.213].

Пишучи повість, Л.Толстой хотів показати людей, близьких до природи, змалювати общину, якою керують лише «законы природы...». Він показав, що народ живе своїми законами, по-своєму оцінює оточуючий світ, у нього своя філософія та етика.

Повість «Козаки» представляє значний історико-етнографічний інтерес ще і тому, що відобразила початок перелому в житті гребенського козацтва. Єрошка з презирством відгукується про молоде покоління козаків: «Нынче уже и казаков таких нету. Глядеть скверно. От земли вот (Єрошка указал на аршин от земли), сапоги дурацкие наденет, все на них смотрит, только и радости. И пьян надуется; да и напьется не как человек, а так что-то» [6, с.203]. Або «Не то время, не тот вы народ, дерьмо казаки вы стали» [6, с.246].

Отже, характерні етнографічні елементи, які Л. Толстой використовував у процесі роботи над повістю «Козаки», допомогли йому правдиво змалювати оточуючу дійсність, особливо яскраво та багатогранно розкрити образи козаків.

Список використаних джерел

1. Афанасьев Э. С. Народная легенда и народные рассказы Л. Н. Толстого / Э. С. Афанасьев // Русский фольклор. Материалы и исследования. – Л., 1978. – Т.18. – С.61.
2. Виноградов Б. С. Этнографический материал в повести Л. Н. Толстого «Козаки» / Б. С. Виноградов // Советская этнография. – 1957. – №3. – С.33–43.
3. Дебу И. О кавказкой линии и присоединенном к нему черноморском войске, или общее замечание о поселеннях полках, ограждающих кавказкую линию, и о соседственных горских народах / И.Д. ебу. – Спб., 1829. – 165 с.
4. Попко И. Д. Терские казаки с стародавних времен / И. Д. Попко. – Вып.1. Гребенское войско. – СПб., 1880. – 232 с.
5. Пыпин А. История русской этнографии. Общий обзор изучений народности и этнография великорусская / А. Пыпин. Том I. – 1890. – 423 с.
6. Толстой Л.Н. Казаки (Кавказкая повесть 1852 года) / Л. Н. Толстой. – М.: Худож. л-ра, 1981. – 350 с.
7. Трофимов В. М. Эпопейное слово и фольклорная традиция в повести Л.Н.Толстого «Козаки» / В. М. Трофимов // Фольклорная традиция в русской литературе. – Воронеж, 1986. – С. 57.
8. Фортунатов Н. М. Л. Н. Толстой / Н. М. Фортунатов // Русская литература и фольклор. – Л., 1987. – С. 24–50.
9. Чернышевский Н. Л. Н. Толстой в русской критике / Н. Чернышевский // Сборник статей. – изд. 2-е, дополненное. – М., 1952. – С. 98–134.

Оксана Ятищук

ОТОБРАЖЕНИЕ БЫТА И ПРАВОВ ГРЕБЕНСКОГО КАЗАЧЕСТВА В ПОВЕСТИ Л. ТОЛСТОГО «КАЗАКИ»

В статье анализируется этнографический материал, использованный Львом Толстым в своем произведении «Козаки». В центре его внимания крестьянский быт, отдельные эпизоды, сценки из жизни народа, в характеристике которых писатель обращает внимание на бытовые элементы крестьянской семьи, отдельные элементы крестьянской этнографии, необходимым атрибутом которых становятся вещи домашнего хозяйства, окружающих крестьян, предметы крестьянского дома, пища, описание крестьянского труда.

Ключевые слова: гребенское казачество, бурка, староверы, кобылка, флинт.

Oksana Yatyshchuk

DISPLAYING OF LIFE AND CUSTOMS OF THE HREBENSKE KOZACTVO IN TOLSTOY'S NOVEL "KAZAKY"

The ethnographic material, which was used by Tolstoy in his work "Kazaky", was analyzed in the article. At the center of his attention was a peasant life, some episodes, scenes from the life of the people in the characterization of which the writer calls attention to the everyday elements of peasant families, some elements of the peasant ethnography, a necessary attribute of which were household things surrounding villagers, articles of peasant hut, food and descriptions of peasant labor.

Key words: hrebenske kozactvo, burka, Old Believers, filly (kobylyka), flint, cherkeska.

УДК 94(477.6): 62.33 «1941-1945»**Олена Титаренко****СТАН УСТАНОВ КУЛЬТУРИ ДОНЕЧЧИНИ В 1943–1945 РР.**

В статті характеризується стан установ культури Донеччини в 1943–1945 рр. Висвітлено особливості відновлення роботи та характерні риси діяльності театрів, клубів, музеїв, бібліотек після визволення Донеччини від нацистів, роль та значення кінематографу в духовному житті населення краю. Наголошено на тому, що заклади культури виконували не лише дозвілєву, а й виховну та ідеологічну функції, особливо важливі в умовах війни.

Ключові слова: Друга світова війна, Донеччина, установи культури, кінематограф, театри.

Період після визволення України від нацистської окупації позначився суттєвими змінами в способі життя населення, в тому числі і в духовній сфері. Перебування мільйонів людей під іноземною окупацією з її потужною системою ідеологічного впливу, руйнування під час війни традиційної мережі культурно-просвітніх установ зумовили ситуацію, коли одночасно з відбудовою зруйнованої війною економіки для влади життєво важливим стало і відновлення роботи установ культури. Слід зазначити, що процес їх відбудови розпочався і активно тривав ще під час війни, впродовж 1943–1945 рр., і мав певні, зумовлені часом визволення, ступенем руйнувань, етнодемографічними, соціально-економічними, політичними чинниками особливості, які стосовно Донеччини належного висвітлення не набула. У нечисленних наукових публікаціях, що виходили, як правило, до ювілейних дат історії тих чи інших установ культури Донеччини, про їх роботу у зазначений період згадувалося досить побіжно і в мажорних тонах, докладного аналізу проблем, пов'язаних з відновленням діяльності закладів культури, не проводилося [2; 4; 17; 19; 27]. Безперечно, це ускладнює розуміння процесу формування світоглядних, ціннісних орієнтирів населення регіону в зазначений період.

Джерельну базу роботи становлять діловодні матеріали, виявлені в Державному архіві Донецької області, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, статистичні джерела, періодична преса, джерела усної історії.

Серед чинників впливу на духовний світ населення Донеччини в зазначений період особливий інтерес викликає кінематограф, який, діючи в екстремальних умовах воєнного часу, залишався найважливішим із мистецтв і, за визнанням відомого західного дослідника кінематографу СРСР та нацистської Німеччини Річарда Тейлора, «...ідеальною пропагандистською зброєю» [29, р.31]. Це обумовлювалося здатністю кінематографу не лише впливати на систему художньо-естетичних смаків глядача, але й відігравати роль важливого елемента пропаганди.

Після визволення Донеччини від окупації перед владою постало нагальне завдання нейтралізації нацистської пропаганди, ознайомлення населення з кінофільмами, знятими центральними кіностудіями, українськими кінематографістами, які продовжували свою роботу в евакуації. Відкриття кінотеатрів ставало значною подією як для місцевого населення, котрому повертали улюблений вид мистецтва, так і для влади, якій надавався потужний засіб ідеологічного впливу. Проте робота з налагодження діяльності кінотеатрів проходила не дуже задовільними темпами. Так, на Донеччині навіть навесні 1944 р., через півроку після визволення, діяло лише близько 120 кіноустановок [14, с. 258]. Для порівняння – до війни на Донеччині налічувалося 550 кіноустановок [21, с.130]. Усвідомлення проблем саме в цій сфері культурно-просвітньої роботи зумовило появу в 1944-1945 роках низки постанов партійних органів про кінофікацію райцентрів, поліпшення кінообслуговування трудящих Донбасу, налагодження роботи сільських кіноустановок. Ці постанови зобов'язували профспілкові організації, виконкоми рад трудящих, партійні комітети збільшувати кіномережу, ремонтувати і будувати нові кінотеатри, встановлювати режим демонстрації фільмів не менше ніж 15–18 днів на місяць [26, с. 263].

З урахуванням завдань, які стояли перед владою, першочергову увагу було приділено демонстрації кінофільмів, знятих під час війни, зокрема таких як «Чекай на мене», «Секретар райкому», «Два бійці», «Вона захищає Батьківщину», «Райдуга», хронікальних та документальних стрічок про героїзм та звиягу воїнів Червоної армії. Певну увагу приділено і демонстрації передвоєнних стрічок, які не лише нагадували про довоєнне минуле, а й формували образи щасливого майбутнього. Жителька м. Сталіно З. Чепік згадувала: «І ми замість школи ходили до кіно... Я пам'ятаю «Свинарка та пастух» – ми 6 разів його дивилися... Я не пам'ятаю назви, але в мене залишився і зміст цих фільмів, шматочками, звичайно. Але в будь-якому випадку, кожен фільм був представлений так, з якого можна було б щось добре і гарне взяти» [16].

Наочність кінематографу доповнювалася засобами театрального мистецтва. Початок відновленню театрального життя на Донеччині одразу ж після окупації покладали фронтові бригади,

що просувалися разом із наступаючими частинами Червоної армії. Наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. до Сталіно вже повернулися евакуйовані в 1941 р. обласні театри. Театральним колективам, які поверталися з евакуації або заново створювалися, доводилося розгортати свою діяльність у важких умовах. Окупанти за час свого перебування у східних областях України, які у 1941-1943 роках були ареною жорстоких боїв, завдали величезної шкоди театральному мистецтву. Вони зруйнували або важко пошкодили театральні приміщення, в тому числі і абсолютно нові, побудовані перед самою війною, пограбували або знищили театральне обладнання, майно, бібліотеки театрів. Вагомим чинником, який вплинув на психологічний клімат у театральних колективах, стала наявність у них тих акторів, які працювали і під час окупації. Подекуди це призводило до напруження у стосунках, звинувачення їх у зрадництві з боку тих, хто повернувся з евакуації. Доволі показовим у цьому плані є приклад балерини зі Сталіно О. Горчакової, про творчу майстерність якої схвально відгукувалися як регіональні, так і центральні видання [13, арк. 4]. Вона так і не здобула звання народної артистки УРСР, і не в останню чергу, очевидно, саме через свою роботу при окупантах. Загалом стигматизація тих, хто перебував на окупованій території, і тим більше працював, була досить поширеним явищем.

Особливу увагу було звернуто на репертуар. Так, нарада з питань театального мистецтва, скликана Комітетом у справах мистецтв УРСР ще до закінчення війни, звернула особливу увагу на необхідність збільшення вистав із сучасної тематики. Враховуючи те, що першими свою діяльність на визволеній території поновили театри Східної України і, зокрема, Донеччини, їм судилося на певний час стати піонерами в плані формування нового репертуару.

Репертуар театрів після повернення з евакуації був позначений певною строкатістю. Це до певної міри може бути пояснене тими умовами, в яких довелося поновлювати свою діяльність установам. Характерною в цьому контексті є історія Сталінського державного драматичного театру ім. Артема. Оскільки стаціонарне приміщення було зруйноване, трупі довелося працювати у приміщенні оперного театру, де було відведено невеличку кімнату для репетицій і підготовки нового репертуару. Театрові було надане право працювати в місті десять днів на місяць у зв'язку з відсутністю свого приміщення, а решту часу колектив мав здійснювати виїзні вистави [17, с.44]. Заклад змушений був вести майже мандрівне життя, характерними ознаками якого стали постійні виїзди, часом за 120–150 кілометрів від міста, виступи в холодних, неопалюваних клубках та залах, не пристосованих для показу вистав, відсутність допоміжних приміщень (іноді акторам доводилося перевдягатися в одній холодній кімнатці, поділеній шматком завіси). Брак квартир перешкоджував розширенню штату театру до передбачених норм [9, арк.73]. І тим не менш навіть за таких умов згідно із даними річного звіту за 1944 р. театр щомісяця давав по 14 вистав, виконавши таким чином план на 107 %. Проте план саме нових вистав виконано так і не було – театральний колектив зосередився в основному на поновленні спектаклів старого репертуару. Це пояснювалося тим, що їх було легше оформити [9, арк. 48, 129]. Зі схожими проблемами зіткнувся і колектив Донецького російського музичного театру – вже готовий у 1945 р. до постановки балет «Штраусіана» не було поставлено внаслідок відсутності матеріалу для оформлення костюмів [10, арк.33].

Театри області за час роботи ще до закінчення війни поставили чимало вистав, в яких було відображено бойові подвиги та трудові звершення народу. Так, Сталінський драматичний театр імені Артема поставив п'єсу О. Корнійчука «Місія містера Перкінса в країну більшовиків», із творів сучасної драматургії особливо великий успіх випав на долю спектаклів «Так і буде» К. Симонова, «Літак запізнюється на добу» Н. Рибак та І. Савченка, «Поєдинок» П. Тура і Л. Шейніна. Справжньою подією в культурному житті Сталіно стала поставлена на сцені театру опери та балету до річниці звільнення Донеччини від окупантів опера О. Бородіна «Князь Ігор» [3, с. 34]. Загалом майже всі ці твори стали ознакою новою театральної традиції, яка характеризувалася героїзацією і, до певної міри, романтизацією війни.

Помітною рисою роботи театрів під час війни стало те, що порівняно з минулими роками значно знизився рівень музичних вистав. Це пояснювалося відсутністю оркестрів – наявність кількох музикантів ніяк не могла забезпечити відповідного музичного оформлення чи принаймні супроводу окремих вокальних номерів на належному професійному рівні. Розширення репертуару відбувалося досить повільно. Так, за 1944–1945 рр. на сцені Сталінського обласного драматичного театру було поставлено 13 вистав. Що стосується виконання плану на 1945 рік, то з запланованих 144 спектаклів на сцені театру було показано лише 114, або 80 % [10, арк.8, 12].

Центральною установою, яка взяла на себе функцію організації концертів, розвитку, популяризації музичного мистецтва, стала Сталінська обласна філармонія. Вона розпочала свою активну діяльність вже наприкінці 1944 р., зосередивши головні зусилля на обслуговуванні населення шляхом організації симфонічних концертів. З метою поширення інформації серед населення в найбільшій газеті регіону «Социалистический Донбасс» розміщувалися оголошення про проведення таких концертів. Населення мало змогу ознайомитися з кращими творами

російських, українських і західних композиторів. До циклу «Російська симфонічна музика» входили твори М. Глинки, П. Чайковського, М. Римського-Корсакова, М. Мусоргського, О. Бородіна. Диригентом оркестром був художній керівник обласної філармонії Борис Векслер.

Основний акцент у своїй роботі філармонія робила на виїзній діяльності, що дало змоги суттєво наблизити музичне мистецтво до глядача. Лише впродовж січня-грудня 1945 р. на сценах обласного центру, міст та районних центрів, сіл та селищ Сталінська обласна філармонія дала 2000 концертів, з них 700 проведено на заводах, 500 – на шахтах, 300 – у залізничних клубах, 180 – у колгоспах. Понад 550 тис. глядачів – гірників, металургів, колгоспників, інтелігентів – такою була аудиторія філармонії в 1945 р. Десять постійних бригад філармонії працювали у вугільних і сільськогосподарських районах [22].

У процесі відбудови мережі культурних установ у Донбасі вагоме місце відводилося клубам та Палацам культури, які мали стати місцем художньої самодіяльності та спілкування людей зі спільними інтересами. Слід зазначити, що для населення ще з довоєнного часу цей інститут організації дозвілля одночасно із кіно та бібліотеками був ледь не найдоступнішим та найдемократичнішим. Так само і для влади клубні установи являли дуже зручну арену не лише для проведення культурно-просвітньої, а й ідеологічної роботи.

Методичними та координаційними центрами клубів виступали обласні будинки народної творчості (у Ворошиловграді Будинок народної творчості відновив свою роботу в листопаді 1943 р., а в Сталіно – у квітні 1944 р.). Вони стали місцем організації і проведення урочистостей, концертів гуртків художньої самодіяльності. Особливо наочно роль клубних установ проявилася під час святкування першої роковини визволення Донбасу. У Сталіно до цієї дати була проведена творча олімпіада. Вже у 1944 р. в Сталінській області зі зруйнованих 14 палаців культури були відбудовані 7, з 384 державних клубів — 224, а з 310 хат-читалень – 125. На кінець 1944 р. в Сталінській та Ворошиловградській областях у сільській місцевості працювали 568 сільських клубів [19, с.61], зокрема в Сталінській області – 171 [26, арк.1]. І тим не менш навіть цієї кількості катастрофічно не вистачало (для порівняння – в 1940 році в сільській місцевості на території цих двох областей налічувалось 1360 клубних закладів [20, с.240]). З метою поліпшення діяльності культурно-освітніх установ у лютому 1945 році був створений Комітет у справах культурно-освітніх установ при РНК УРСР, котрий, власне, і здійснював керівництво у культурній сфері [19, с.60]. Однією з ефективних у плані впливу на свідомість форм діяльності культурно-освітньої роботи вважалася гурткова робота, як «...найбільш доступна форма і засіб виховання трудящих» [5, арк.39].

З перших днів визволення міст та селищ Донеччини у вересні 1943 р. було розпочато комплекс заходів щодо поновлення роботи бібліотечних установ регіону. Основними труднощами, що перешкоджали їх ефективній роботі, стали брак приміщень, знищення під час окупації книжкового фонду, який напередодні війни, до речі, був найбільшим з усіх областей України [20, с.220], відсутність кваліфікованого персоналу тощо. Виходячи з того, що книга за умов війни поруч з іншим виконувала й ідеологічно-пропагандистську функцію, за першочергове своє завдання установи ставили «...Повсякденне проведення в життя всіх постанов і розпоряджень партії та уряду та всіх рішень місцевих організацій» [6, арк.1]. Виходячи зі схожості своїх першочергових завдань, бібліотеки області акцентували увагу на поповненні фонду необхідними книгами, у першу чергу творами класиків марксизму-ленінізму, книгами воєнно-патріотичної тематики, а також популяризації їх серед населення. Практично всі перші роки після окупації найголовнішою проблемою для бібліотек залишався дефіцит літератури. З метою її вирішення застосовувалися найрізноманітніші заходи. Наприклад, в Красноармійській міській бібліотеці кожен читач, який записувався до бібліотеки, мав принести будь-яку художню книгу [7, арк.1–3]. Значну ефективність довів збір літератури бібліотекарями й активістами з числа місцевих жителів. Так, жителі міста Ясинувата самостійно відновили діяльність місцевої бібліотеки: зібрали більше 1500 книг, обладнали приміщення. Широкого поширення набуло поповнення бібліотечних фондів за рахунок шефської допомоги, передусім з тих регіонів Радянського Союзу, які не були під окупацією: так, вже згадана Ясинуватська бібліотека отримала з Горького 1500 книг, зібраних його мешканцями у формі добровільної допомоги [8, арк.2–3]. Найбільшим залишався книжковий фонд Сталінської обласної бібліотеки, який станом на 1945 рік вже нараховував 74–75 тис. книг [25, арк.56].

В умовах воєнного часу бібліотеки були змушені шукати нові, адекватні прийоми та методи діяльності. Акцент зроблено на обслуговуванні читачів не стільки шляхом видачі книг на абонемент, скільки шляхом організації читалень, що, втім, через брак відповідних приміщень було проблематичним. У тих випадках, де приміщення вдавалося знайти, бібліотеки ставали своєрідними центрами комунікації, місцями, де обговорювалися не лише книжкові новинки, але й нагальні питання суспільно-політичного життя.

Найбільші труднощі в плані відновлення роботи спіткали музейні заклади. Напередодні війни на території Сталінської області налічувалося 9 музейних закладів [4, с.89], майже всі вони були

зруйновані під час війни. Невдовзі після визволення області від окупації згідно з постановою Наркомпросу УРСР у листопаді 1943 р. ухвалене рішення про заснування Сталінського обласного історичного музею, який мусив стати наступником Сталінського обласного музею революції, зруйнованого під час окупації. За рішенням виконкому облради музею надали житлове приміщення, яке складалося з 4-х кімнат загальною площею 70 м². На жаль, брак джерел, у яких висвітлювалася б діяльність музею за 1944–1945 рр., не дає змоги повною мірою реконструювати особливості його роботи у зазначений період, проте у звіті Сталінського обласного історичного музею за 1947 р. зазначалося, що наявна площа «...перешкоджала створенню повноцінної експозиції, бо вікна та двері в кімнатах не дають змоги розмістити експонати згідно з планом та часто змушують переривати показ теми і переносити продовження її на іншу стіну або до іншої кімнати» [12, арк.1]. Очевидно, експозиційна робота музею і до 1947 р. обмежувалася виставками.

Складною залишалася проблема музейних фондів. Вона загострювалася тим, що переважна більшість експонатів довоєнного музею Революції загинула під час окупації. Лише незначна їх частина була повернута місцевими жителями. На 1944 р. фонди музею налічували лише близько тисячі експонатів, переважно документів та фотографій, речових експонатів майже не було. У цьому зв'язку слід зазначити, що саме брак експонатів став однією з основних причин, яка перешкоджала діяльності центральних музеїв області і заважала відновленню діяльності музеїв в інших населених пунктах. У радянській історіографії традиційно відповідальність за знищення музеїв покладалася на окупантів, хоча значною мірою до загибелі музейних фондів виявилось причетним місцеве населення, яке в умовах війни, ще напередодні окупації нацистами або визволення радянськими військами розтягнуло, розграбувало цінні культурні надбання. Факти такого роду, які торкалися долі експонатів святогірського музею, зафіксовано в доповідній записці відомого археолога М. Сібільова [18, с. 99–101].

Треба зазначити, що Сталінський історичний музей був не єдиним в області, якому вдалося поновити свою роботу в 1943–1945 рр. Не дивлячись на труднощі, що постали одразу ж після визволення міста, доволі швидко відновив свою діяльність Сталінський музей краєзнавства у Маріуполі. Це пояснювалося в першу чергу тим, що він не перервав своєї роботи навіть під час окупації і був однією з небагатьох функціонуючих установ такого роду в Україні. Розташування поруч із німецьким воєнним шпиталем врятувало музей та його фонди від остаточного знищення, хоча вони значно постраждали під час війни [28, с. 94].

Але навіть за цих відносно кращих умов перед співробітниками музею постало питання про інвентаризацію вцілілих експонатів, а найголовніше – відмову від певних принципів побудови експозиції періоду окупації, «...вилучення з експозиції всіх цитат та текстів...що являють собою елементи антимарксистських історичних концепцій» [11, арк.14]. Серйозною перешкодою для відновлення роботи музею стала та обставина, що дехто з його співробітників, побоюючись звинувачувань з боку органів НКВС у колаборації, покинув місто. Принаймні один із музейних працівників, відомий краєзнавець Донеччини М.Фененко, був репресований [15, с.109–116]. І тим не менш навіть за цих умов музеєм здійснювався досить значний обсяг роботи, передусім популяризаторської. Складнощі з проведенням фондової та експозиційної роботи, брак висококваліфікованих кадрів, відповідних приміщень, експонатів зумовили те, що аж до 50-х років музейні установи у Сталіно та Маріуполі були єдиними, що функціонували на території області [20, с.280]. Попри значні зусилля, спрямовані на поновлення роботи культурно-просвітницьких установ, пріоритетом все ж залишалася діяльність клубів, кінотеатрів, бібліотек, орієнтованих на масового споживача. Значною мірою це пояснювалося суто прагматичними міркуваннями (зумовленими соціально-економічними факторами), передусім необхідністю створення сприятливих умов для роботи на промислових підприємствах, необхідністю мінімізації дезертирства, яке набуло масового характеру, з місць праці, якомога швидшої адаптації до нових місць та умов праці мобілізованих на відбудовчі роботи в Донбасі, переважно сільських жителів [1, с.67].

У цілому період 1943–1945 рр. став часом, коли влада у своєму прагненні нормалізувати життя населення і, водночас, створити інструмент ідеологічного впливу, зробила певні кроки на шляху відновлення системи закладів культури на Донеччині. Хронічними проблемами у процесі налагодження їх повноцінної роботи стали брак приміщень, необхідного обладнання, театрального реквізиту, літератури, відсутність кваліфікованих кадрів, надмірна ідеологізація в роботі, яка стояла на заваді реалізації гуманістичних принципів культури та мистецтва. Проте в цілому заклади культури, і особливо кінематограф, бібліотеки, клубні установи, популяризуючи патріотичні образи і вчинки, зуміли виконати свою мобілізуючу функцію. Вони не лише полегшили владі проведення необхідної освітньо-виховної та ідеологічної роботи, а й виявилися спроможними, незважаючи на певні обмеження, викликані війною, забезпечити можливості для організації та проведення дозвілля населенням.

Список використаних джерел

1. Алфьоров М.А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.) / М.А. Алфьоров. – Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, 2008. – 192 с.
2. Бровар О.В. Розвиток мережі культурно-мистецьких установ у шахтарських містах Донбасу: 1943–1964 / О.В. Бровар // Історичні і політологічні дослідження. – 2009. – № 2 (42). – С.174–181.
3. Горчакова Е.П. Размышления в затянувшемся антракте / Е.П. Горчакова. – Донецьк: Изд-во Дон. орг-ии Союза писателей Украины, 1998. – 134 с.
4. Гусинський Г.О. Музеї Донеччини / Г.О. Гусинський // Український історичний журнал. – 1967. – № 11. – С. 89–92.
5. Держархів Донецької обл., ф. Р-4981, оп. 1, спр. 11, 276 арк.
6. Там само, ф. Р-5381, оп. 1, спр. 4, 12 арк.
7. Там само, спр. 9, 4 арк.
8. Там само, спр. 10, 32 арк.
9. Там само, ф. Р-6403, оп. 1, спр. 6, 257 арк.
10. Там само, ф. Р-6417, оп. 1, спр. 7, 167 арк.
11. Там само, ф. Р-6446, оп. 1, спр. 10, 20 арк.
12. Там само, ф. Р-6790, оп. 1, спр. 5, 11 арк.
13. Там само, ф. Р-6802, оп. 1, спр. 10, 30 арк.
14. Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): [Сб. докум. и материалов / Редкол.: Клерфон Е.Д. (отв. ред.) и др.; сост.: Лебедев В.И. (отв. сост.) и др.]. – Донецьк: Донбас, 1980. – 311 с.
15. Захарова Г. Мариупольская трагедия / Г. Захарова. – Мариуполь: предприятие «Приазовский рабочий», 2000. – 274 с.
16. Інтерв'ю із Чепік З.А., 1929 р.н. Транскрибований аудіозапис (м. Донецьк, 5 травня 2015 р.) // Особистий архів автора.
17. Кулик О.О. Донецький обласний український музично-драматичний театр імені Артема / О.О. Кулик. – К.: Мистецтво, 1987. – 129 с.
18. Косикова Е.В. Деятельность Н.В. Сибилева по спасению музейных ценностей Донетчины в годы Великой Отечественной войны / Е.В. Косикова // Донбас и Приазовье: проблемы социального, национального и духовного развития. Тезисы докладов Международной научно-практической конференции, г. Мариуполь, 26–27 мая 1993 г. – Мариуполь, Б.и., 1993. – С. 99–101.
19. Ляшенко Г.П. Успіхи культурного будівництва в Донбасі в післявоєнні роки 1943–1945 рр. / Г.П. Ляшенко. – Донецьк: Б.в., 1968. – 95 с.
20. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: стат. зб. – Київ: Статистика, 1973. – 316 с.
21. Народное хозяйство Донецкой области. Статистический сборник / [общ. ред. Н.Г. Пономарева]. – Донецьк: Донбас, 1981. – 138 с.
22. Социалистический Донбас. – 1945. – 16 дек.
23. Театральная энциклопедия. Т. 5 / [гл. ред. П.А. Марков]. – М.: Государственное научное издательство «Советская энциклопедия», 1967. – 1136 с.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп. 70, спр. 276, 165 арк.
25. ЦДАГО України, ф.1, оп. 70, спр. 162, 122 арк.
26. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу: в 3 т. – К.: Політвидав України, 1969. – Т.3. – 1969. – 455 с.
27. Филатова В.П. Страницы истории Донецкого областного краеведческого музея / В.П. Филатова // Літопис Донбасу: краєзнавчий збірник. Випуск II. Ювілейний. – Донецьк: Донбас, 1994. – С. 7–11.
28. Яруцький Л. Кальміуська паланка / Л. Яруцький. – Мариуполь, 1995. – 195 с.
29. Taylor R. Film propaganda. Soviet Russia and Nazi Germany / Richard Taylor. – Croom Helm London, Bartnes & Noble Books New York, 1979. – 266 p.

Елена Титаренко

СОСТОЯНИЕ УЧРЕЖДЕНИЙ КУЛЬТУРЫ ДОНЕТЧИНЫ В 1943–1945 ГГ.

В статье характеризуется состояние учреждений культуры Донеччины в 1943–1945 гг. Освещены особенности восстановления работы и характерные черты деятельности театров, клубов, музеев, библиотек после освобождения Донеччины от нацистов, роль и значение кинематографа в духовной жизни населения края. Акцентировано внимание на том, что учреждения культуры выполняли не только функцию организации досуга, но и воспитательную и идеологическую функции, особенно важные в условиях войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Донеччина, учреждения культуры, кинематограф, театры.

Olena Titarenko

STATE CULTURAL INSTITUTIONS DONETSK REGION IN 1943–1945

In the article the state of cultural institutions of Donetsk region at 1943–1945 is describe. The peculiarities of restoration the work and the characteristics of the activities of theaters, clubs, museums, libraries of Donetsk region after the liberation from the Nazis, the role of cinema in the spiritual life of the local population are highlighted. The facts that the cultural institutions conducted not only the function of leisure, but also educational and ideological functions, especially important during the war, are emphasized.

Key words: Second World War, Donetsk region, cultural institutions, cinema, theaters.

УДК 39 (092) (477)

Леся Костюк

**ОБРЯД ВИПІКАННЯ КОРОВАЮ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

У статті на основі свідчень низки інформаторів автор подає характеристику обряду випікання короваю у селах Східної Галичини, зокрема Львівщини, другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Ключові слова: Галичина, коровай, бабки, гусочки, коровайниці.

Процес поєднання двох родів, створення нової сім'ї споконвіку супроводжувався низкою ритуалів, спрямованих на збереження духовної єдності наречених, примноження їх матеріального становища, забезпечення Божого благословення, закладання міцного підґрунтя майбутньої родини. Значну роль в організації традиційного весільного обряду Східної Галичини відведено весільному короваєві. Перші відомості про цей вид ритуального хліба сягають часів трипільської культури, про що свідчать знахідки статуєток жінок-коровайниць. Загалом коровай символізував достаток і благополуччя, жертву богам, небесне подружжя (поєднання) сонця та місяця – чоловічого і жіночого начал. Як зазначають етнографи, саме слово «коровай» походить від слова «корова», котру ототожнюють із нареченою та певним жіночим началом.

Метою статті є вивчення та аналіз обряду випікання короваю як фрагменту довесільної звичаєвості. Реалізація зазначеної мети передбачає розв'язання низки завдань: методом польового дослідження зібрати й опрацювати етнографічні матеріали у жителів Золочівського, Перемишлянського, Буського і Кам'яно-Буського районів Львівської області, з'ясувати семантику ритуальних дій.

Наукова новизна статті полягає у тому, що проведено комплексний етнографічний опис та структурно-функціональний аналіз обряду випікання короваю мешканцями Східної Галичини. При цьому порівняльно-історичним методом виявлено особливі характерно-самобутні риси в сукупності всього комплексу етапів досліджуваної обрядовості регіону.

Порушена проблема знайшла відображення у студіях істориків та етнографів. Окремі аспекти цього питання порушувалися у працях таких науковців, як В. Борисенко [1], М. Лановик, З. Лановик [2], С. Маховська [3], О. Хасанова [4], котрі у своїх розвідках оглядово аналізують обряд випікання короваю, що побутує серед мешканців краю. Цікаві та важливі відомості про виготовлення цього виду ритуального хліба населенням Східної Галичини подають інформатори [5–15]. Цінність їх свідчень полягає в тому, що ці люди були неодноразовими учасниками обряду. У зібраному фактичному матеріалі можна простежити певну зміну ставлення сучасної молоді до обряду випікання короваю (порівняно із минулим), значенні цього ритуального хліба для передбачення долі молодих та ряду забобон пов'язаних із короваєм.

Випікання або бгання короваю до сьогодні є важливим елементом дошлюбної обрядовості Східної Галичини. Хоча нині спостерігаємо спрощення обряду випікання короваю. При цьому втрачається багато значущих традицій. Констатуємо, що у багатьох селах Золочівського, Буського районів (Львівська область) зникла і сама традиція бгання весільного короваю. Тож сьогодні особливо актуально зафіксувати цей аспект весільної обрядовості, щоб про неї могли дізнатися наступні покоління.

На Східній Галичині до кінця ХХ ст. побутувала традиція пекти коровай в четвер або в п'ятницю перед весіллям. До участі в ритуалі запрошували непарну кількість заміжніх жінок, кожна із яких повинна бути щаслива у сімейному житті та під час випікання має бути «чистою» (не допускали жінок під час критичних днів). Цю непарну кількість коровайниць ототожнюють із весільним поїздом, де пару становлять молодята. Існують різні думки щодо кількості коровайниць: можна зустріти число п'ять або сім.

Сам образ коровайниць часто порівнюють із породіллею, котру називають жіночою долею та ототожнюють із богом короваю. Причому, як стверджують у с. Гута (Буський район Львівська область), заборонялося випікати коровай вдовам, розлученим, вагітним жінкам, бо їх самопочуття, соціальний та психологічний стан може перейти на ритуальний хліб і на життя молодого подружжя [8]. Головна роль при обряді випікання короваю в окремих селах Кам'яно-Буського району (Львівська область) належала старшій коровайниці, переважно нею була хресна мати, котра і приносила коровай на весілля [10]. Сьогодні цей звичай підкреслює деякою мірою родинний достаток та збереження певних сімейних традицій.

У с. Чемеринці (Перемишлянський район Львівської області) на випікання короваю запрошували жінок з цілої вулиці. Також випікали для малечі гуски, булочки, якими потім пригощали найменших учасників цього дійства [14].

Саме короваю галичани надають глибокого символічного значення: єднання молодих у сім'ю та їх перехід до вищої соціальної групи, об'єднання двох родин, продовження роду, плодючість. На Східній Галичині коровай виступав символом дівочої честі, незайманості, тому вдівцям та розлученим вже його не пекли [2, с. 167]. Також молодий, котрий через сирітство чи бідність не випікав короваю, після весілля одержував прізвисько «без коровайний» [4, с. 240].

Починалася церемонія випікання короваю із благословення матері або старости під супровід пісень. Так, коровайниці співали:

Благослови, Боже,
І отець, і мати,
Своєму дитяті
Короваю бгати [15].

До середини ХХ ст. випікали коровай і в домі нареченого, і в домі нареченої, щоб подружжя жило в злагоді, дружно, не сварилося. Сьогодні на теренах Східної Галичини це роблять хресні батьки молодого, а хрещені молоді печуть торт [1, с. 51]. Самі коровайниці обов'язково одягали святковий одяг, квітчалися барвінком, а як місили тісто, то обв'язувалися одним вишитим рушником, щоб молода пара ніколи не розлучалася. Кожна із коровайниць приносила миску борошна, молоко, масло, яйця.

Існували певні повір'я у галичан, щодо місіння тіста. Так, воду на коровай повинні були брати ранком із семи криниць (до сходу сонця – ще не почату), борошно – із семи помолів семирічного зерна і додавали новий помол. Розчиняли коровай у четвер або п'ятницю, а пекли переважно на наступний день. Діжку, в котрій розчиняли тісто, як стверджують у с. Шпиколоси (Золочівський район Львівська область) ставили на кожух, а борошно і молоко кидали одночасно (поєднання духовних та матеріальних начал) [6].

Місили тісто три коровайниці по-черзі або тільки старша коровайниця і тільки долонями (щоб чоловік не бив в майбутньому кулаками). Коровайниці повинні були вимісити тісто так, щоб воно було не занадто крутим (бо життя у молодих нібито складається круто – важко), щоб не було рідке (бо коровай може розрепатися і життя молодих начебто розіб'ється, розколеться). Така кількість коровайниць могла символізувати три життєві стихії – воду, повітря, землю, або три стани буття – народження, життя і смерть.

Водночас місили прісне тісто на прикраси короваю. Також під час цього дійства коровайницям давали по чарці горілки, але не можна було закусувати (щоб молоді між собою не їлися) [9]. Коли тісто підійшло, старша коровайниця приносила миску із водою та рушник. У мисці мили руки всі, хто брав участь у виробленні короваю. Тією ж водою старша коровайниця омивала батьків і молодих. Саме такі дії символізували щасливе майбутнє життя молодих (щоб діти добре жили, щоб любилися та дружили, щоб були чесними та величними. Воду після цієї обрядодії виливали під вишню або яблуню (щоб життя молодих було солодким), могли нести її на тік чи до клуні.

У багатьох селах Кам'яно-Буського району (Львівська область) миску, де мили руки з-під тіста, перекидали через хату і залишали її побитою – на щастя [13].

Після того, як тісто підійде, виробляли коровай – підмішували, вкладали у змащену жиром форму і прикрашали прісним тістом. Під час вироблення у с. Незнанів (Кам'яно-Буський район Львівська область) вірили, що не можна сідати (щоб не сів у печі, а виріс високим) [11]. Одні коровайниці підмішували тісто, інші в цей час готували бляху (змащували смальцем) та накладали на неї коровай, ще інші оздоблювали. Згодом вироблений коровай ставили на лаву біля печі (щоб підростав).

Щодо самого короваю, то на Східній Галичині він складається із двох частин: нижня частина – так звана підошва – вироблялася із житнього борошна, а верхня – із пшеничного борошна, що символізувало радість і сум, свято й будень життя людини. Щоб коровай добре вдавня, в нього вставляли стебла соломи (щоб міг «дихати»). Після того, як виріб спечеться, солону витягали. Також у коровай могли запікали гроші (уособлювали добробут та достаток), сирі одне або два курячі яйця (символ продовження роду) та до тіста доливати вино, наливку із меду (щоб веселі були, солодко життя прожили) [7].

Вироблений коровай саджали у піч – подекуди на Східній Галичині це робили самі коровайниці, іноді запрошували чоловіка або хлопчика «кучерявого». Перед тим з печі обов'язково вимітали жар, хрестили на всі боки. Після того, як коровай поставили до печі, старша коровайниця стукала лопатою в чотири стіни оселі, а всі інші брали віко діжі і з ним танцювали по хаті, вдаряючи тричі об стелю. Існувала у с. Побужани (Буський район Львівська область) прикмета: як посадять коровай у піч слідкувати, хто перший зайде до хати – чоловік чи жінка, то дитина тієї статі першою

народиться у подружжя [9]. Також, коли ритуальний хліб вже сидів у печі, коровайниці співали пісень, в котрих просили Бога, щоб спікся гарний коровай:

Вдайся нам, короваю,
Вдайся нам, короваю,
Кращий ще від Дунаю.
А ще вищий від плота,
А ще вищий від плота,
А ще кращий від злота [8].

Усі цілувалися, обнімалися, коровайниці мили руки і тією водою всі вмивалися («щоб молоді любилися»), рештки води виливали на тік і при цьому наспівували:

Ой піч наша на стовнах,
Діжу носять на руках,
Пече наша пече,
Спечи коровай гарний [10].

Для весільного короваю піч палили особливою деревиною (при цьому був важливий не лише різновид деревини, а і її якість), котра не повинна бути зіпсута із певних магічних міркувань: не можна кидати дрова з дерева, яке вдарив грім, забороняли брати поліна з верби (бо журитися будуть), вільхи (будуть плакати), осики (відьмине дерево), бузини (в ній чорти сидять).

При випіканні короваю на Східній Галичині дотримувалися певних заборон: не грюкали дверима, голосно не розмовляли, не сідали, бо коровай сяде, щоб не пригорів на нього клали мокру хустину. У с. Лагодів (Перемишлянський район Львівська область) про готовність короваю таким чином: старша коровайниця доторкалася до нього носом: якщо не пекло, то готовий [15].

Галичани здавна вірили, що вдало спечений коровай символізує щасливе життя молодій родині. Нерівномірні краї короваю свідчать про неоднакову силу почуттів наречених, тріснутий – про майбутнє розлучення, а загнічений сильніше – про сердиту вдачу майбутньої невістки чи зятя (нового члена родини). Якщо він вийшов чорний, то життя молодих людей буде чорним. Глевке, невипечене тісто, «невируханий» («той, що не підійшов») коровай передбачає швидке розлучення. Порожнина всередині короваю віщує швидку смерть одного із молоді пари.

Готовий коровай виймали із печі, ставили на стіл, іноді на віко із діжі для хліба, посипане зерном або вистелене сіном. Після цього починали прикрашати. Спершу його обв'язували рушником, квітачили сосною або ялинковою гілкою, подекуди – вишневими галузками, обвитими тістом і випеченими у печі. При цьому коровайниці співали:

Славлено, прославлено,
Що на солі поставлено,
Як на небі місяць ясний,
Так на столі коровай красний [13].

Особливе значення в Східній Галичині надавалося і розмірам короваю. Люди вірили, що чим більшим був коровай, тим щасливішим та багатшим буде подальше життя молоді сім'ї. Тому коровайниці намагались випекти не лише смачний та гарний, але й, на подив гостям, великий коровай. Іноді його випікали розміром на весь стіл.

У с. Полунична (Кам'янка-Буський район Львівська область) стверджують, що коровай повинен складатися із трьох вертикальних частин, котрі ототожнюють із підземним, земним та небесним; минулим, теперішнім та майбутнім [12]. Як зазначає С. Маховська, нижню частину віддавали музикантам, залишаючи у минулому молодече життя, середню ділили між усіма членами родини, верхню залишали цілою і вручали молодій парі [3, с. 54].

На Східній Галичині коровай оздоблювали прісним тістом. З тіста робили пташечок, листочки, калину, колоски пшениці, різні рослинні орнаменти – все те, що було притаманне весільному хлібу на його витоках. Кожна прикраса має своє символічне значення: калина означає красу, молодість, щастя, виноград – добробут, достаток в родині, пташечки – вірність, відданість, лебеді – вірне кохання. Окремо пекли “лелеки”, один у дзьобі в сповиточку несе дитину, і на верхній кілок чіпляє. Саме лелеки у галичан символізують продовження роду, щасливе життя. Такий коровай у с. Ракобовти (Буський район Львівська область) могли називати гільце [10]. Ще для оздобу короваю могли випікати два голуби, що символізували любов та чистоту в подружньому житті.

Галичани вірили, що не можна прикраси для короваю робити ножем, лише тупим кінцем ложки (щоб не було гострих ситуацій у сім'ї). Так, у с. Сасові (Золочівський район Львівська область) зазначають, якщо до короваю брати ножа – буде чоловік, як ніж (лихий) [5].

Ще на Східній Галичині коровай прикрашали гілками хвої або листям фруктових дерев. Гілки, котрі запахали у коровай обвивали довкола смужкою прісного тіста з нарізними з одного боку зубцями, могли окремо випікати, а згодом прикрашати. Самі гілки комбінували ближче до середини короваю: одну розміщували по центру, три – на однаковій відстані навколо центру. Починаючи із

середини ХХ століття коровай галичани почали прикрашати штучними квітами із паперу, тканини, фольги та нитками.

Значну роль у прикрашенні короваю відігравала кольорова символіка. Домінантними кольорами був червоний та рожевий, що символізували дівочу красу, життя, плодючості та здоров'я. Зелений колір галичани наділяли продуктивними та захисними властивостями, а жовтий – колір вогню, сонця, верхнього світу.

Отже, з короваем наречений ішов до нареченої в день весілля. Його заносив староста до церкви перед молодятами, йому було відведено особливе місце на весільному столі. Досьогодні на Золочівщині та Буськівщині (Львівська область) зберігся звичай обдаровування гостей короваем. Вважається, що особливо пощастило тим гостям, котрі одержали часточки з шишечками. Розділення короваю символізує перерозподіл спільного у житті молодої пари. Хоч сьогодні більшість галичан не випікають коровай, а замовляють, своєї значимості він не втратив.

Список використаних джерел

1. Борисенко В. Форми побутування весільного короваю / В. Борисенко // Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 5. – С. 47–55.
2. Лановик М. Українська усна народна творчість: Підручник / М. Лановик, З. Лановик. – К.: Знання-Прес, 2003. – 592 с.
3. Маховська С. Символіка ритуального хліба (за матеріалами коровайного обряду на Поділлі) / С. Маховська // Мандрівець. – 2010. – № 1. – С. 51–56.
4. Хасанова О. Весільний коровайний обряд в українських та російських селах Харківщини (кінець 18 – початку 20 століття) / О. Хасанова // Сумцовські читання. Музей і сучасність. – Харків, 2003. – С. 234–247.
5. Фідик Ольга Василівна, 1978 р. н., виходець з с. Сасів, Золочівського району, Львівської області, вчитель Глинянської ЗСШ І-ІІІ ст.
6. Вербінська Марія Яківна, 1960 р.н., виходець з с. Шпиколоси, Золочівського району, Львівської області, вчитель Глинянської ЗСШ І-ІІІ ст.
7. Кучер Марія Володимирівна, 1970 р.н., виходець з с. Нестюки, Золочівського району, Львівської області, вчитель Глинянської ЗСШ І-ІІІ ст.
8. Пелех Галина Дмитрівна, 1965 р. н., жителька с. Гута, Буського району, Львівської області, директор школи.
9. Дацків Любов Григорівна, 1956 р. н., жителька с. Побужани, Буського району, Львівської області, пенсіонерка.
10. Чаниж Ганна Миколаївна, 1952 р. н., жителька с. Ракобовти, Буського району, Львівської області, пенсіонерка.
11. Гороховський Борис Васильович, 1963 р. н., житель с. Незнанів, Кам'яно-Буського району, Львівської області, священник.
12. Максимів Оксана Павлівна, 1962 р. н., жителька с. Полунична, Кам'яно-Буського району, Львівської області, директор школи.
13. Політило Оксана Миронівна, 1965 р. н., жителька с. Дерев'яне, Кам'яно-Буського району, Львівської області, бухгалтер.
14. Зварич Надія Романівна, 1953 р. н., жителька с. Чемеринці, Перемишлянського району, Львівської області, пенсіонерка.
15. Романів Ольга Михайлівна, 1945 р. н., жителька с. Лагодів, Перемишлянського району, Львівської області, пенсіонерка.

Леся Костюк

ОБРЯД ВЫПЕКАНИЯ КАРАВАЯ В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ ХХ – НАЧАЛА ХХІ ВВ.

В статтє на основе показаний ряда информаторов автор представляет характеристику обряда выпекания каравая в селах Восточной Галичины, в частности Львовщины, второй половины ХХ – начала ХХІ вв.

Ключевые слова: Галичина, каравай, бабки, гусочки, каравайниці.

Lesya Kostyuk

THE RITUAL BAKING LOAF IN EASTERN GALICHINA IN THE SECOND HALF OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURY

The article based on the testimony of several informants, the author presents the characteristics of the ritual baking loaf in the villages of Eastern Galichina, particularly in the period of the second half of XX – beginning of XXI century.

Key words: Galichina, loaf, grandmother, guacci, karavaynitsy.

ІСТОРІЯ ОСВІТИ, НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 37.018.1–053.2 «18»

Галина Яковенко

ВИХОВАННЯ ТА НАВЧАННЯ ДІТЕЙ У ДВОРЯНСЬКІЙ РОДИНІ ЗАДОНСЬКИХ

У статті висвітлюється процес виховання та навчання дітей у дворянській родині Задонських. Проведена історична реконструкція відтворює освітні стратегії та повсякденні практики, характерні для представників дворянського стану, а також висвітлює особливості виховного процесу. Практика залучення до виховання дітей сторонніх педагогів була поширеною у дворянському середовищі. Від народження – до юнацького віку у родинах дворян були годувальниці, няньки, бонни, гувернери, гувернантки, домашні учителі.

Ключові слова: годувальниці, няньки, гувернери, гувернантки, домашні учителі.

Питання формування національної еліти постає сьогодні дуже гостро. Наразі ми розуміємо, що потрібні талановиті державні діячі. Історичний досвід надає приклади життєдіяльності багатьох видатних людей. У результаті історичної реконструкції виникає такий, найбільше прийнятний для сьогодення, узагальнений образ представника національної еліти – висока освіта в гармонії з загальнолюдськими цінностями для служіння Батьківщині. Досвід виховання і навчання у дворянських родинах, які дали суспільству гідних громадян, є важливим джерелом поповнення арсеналу сучасних педагогічних прийомів, що актуалізує дослідження даної теми.

Актуальність обраної для висвітлення теми полягає також у тому, що у дослідженні відтворюється одна з повсякденних станових практик – виховання та навчання дітей у дворянських родинах. Освітні стратегії дворянського стану містять педагогічний досвід формування освіченої та культурної особистості. У родинах для виховання дітей залучали багатьох сторонніх людей – годувальниць, нянь, бонн, гувернанток. Вони проводили з дітьми значно більше часу, ніж батьки. Подібна соціалізація мала свої позитивні риси – весь негатив педагогічного примусу концентрувався на вихователях.

Джерельна база статті складається зі спогадів Катерини Василівни Задонської, опублікованих її дітьми. Вони оприлюднили уривки зі щоденника своєї матері. Для опрацювання були залучені матеріали першого та другого томів, які за хронологією та проблематикою містять матеріали щодо виховання та навчання дітей. Фактично перед нами постає життя трьох поколінь – батьків Катерини, самої Катерини Василівни Задонської та її дітей. У спогадах можна виділити дві частини – мемуари Катерини, її щоденникові записи та перекази нею домашніх легенд (що стосується раннього дитинства). К. Задонська – дворянка Богодухівського повіту Харківської губернії.

Рукопис, який автор писала упродовж усього життя, складався з двох десятків великих зошитів. Аналіз тексту дозволяє виокремити образи домашніх учителів, гувернерів, гувернанток та прослідкувати, де можливо, їх життєвий і професійний шлях. Описи особистих рис і професійні характеристики є неповними, у них указано лише окремі відомості про життя домашніх педагогів. Характеристики щоденних практик – спілкування з дітьми, навчання та виховання висвітлені у спогадах не рівнозначно, тому для об'єктивної картини необхідно залучення додаткових джерел особового походження.

Мета – відтворити цілісну картину виховання та навчання дітей у дворянській родині Задонських, а також визначити типові риси та відмінності освітніх стратегій представників різних поколінь цієї сім'ї.

Перед нами постає дворянська родина з середнім матеріальним статусом, що забезпечувалася господарством, залученим до ринкових відносин. У багатодітній дворянській сім'ї існували передумови для подрібнення господарства, тому батьки намагалися раціонально планувати майбутнє своїх дітей. Хтось із синів мав йти на службу – військову чи цивільну, а дівчатам потрібно було справити посаг. На прикладі родини Задонських бачимо, що старший брат Катерини Василівни, Михайло, самостійно, без дозволу батька, пішов у відставку з військової служби, щоб займатися господарством, чим викликав з боку батька страшний гнів. Конфлікт, що продовжувався тривалий час, був улагоджений лише після повернення сина на службу. Брат Михайло отримав тільки домашню освіту, за відсутності освітнього цензу, влаштуватися на службу, крім військової, не було жодної можливості [1, с. 236].

У спогадах немає фактів про те, що хлопців у сім'ї готували до вступу у гімназію, а потім до університету. Видно, що вони одержували домашню освіту без перспектив її подальшого

підвищення. Освітні стратегії цієї родини не передбачали надання синам вищої освіти. Можна припустити, що у цій родині просто не ставили за мету вступ до гімназії, а може платити за навчання матеріально обтяжливо. Дівчат також не навчали в Інституті шляхетних дівчат, що поширено у бідних дворянських родинах. У сусідів Задонських (друзі дитинства Катерини та Анни) – родини Гарнгард – дві доньки закінчили Одеський інститут шляхетних дівчат [1, с. 120].

Катерина Василівна отримала домашню освіту, присвятила життя вихованню дітей. Отже, родину Задонських можна вважати типовим прикладом дворянської родини, освітні практики якої були характерними для інших представників їх стану.

Члени родини Задонських була освіченими, сім'ї володіла великою бібліотекою, дітей привчали до читання з раннього дитинства. Дітям читали художню літературу, сприяли самостійному читанню, а потім з учителями обговорювали прочитане. У родині заохочували Катерину до ведення щоденника, розуміючи, що постійний самоаналіз і додаткові вправи з письма сприятимуть розвитку дівчинки. Одержання освіти було важливою потребою для трьох дочок – Катерини, Анни, Юлії та трьох синів – Михайла, Олексія, Олександра (ще двоє хлопчиків померли в дитинстві).

Найпершими вихователями дітей були годувальниці, няні та бонни. Саме вони супроводжували семимісячну дитину Катю з батьками у тритижневій подорожі з села Катеринівка Богодухівського повіту Харківської губернії до Москви. На щоденні прогулянки діти, маленькі брати і сестра, ходили у супроводі двох дорослих – учителя та бонни [1, с. 35].

Першою вихователькою була наставниця з німецької мови Дар'я Іванівна Фрейман. Батькам Катерини її порекомендував пастор Ландезен. Він з'ясував, кількість та вік дітей та дав адресу учительки [1, с. 267]. Діти так полюбили цю жінку, що чотирирічний хлопчик Олександр збирався поїхати з нею після закінчення терміну перебування наставниці в родині.

Її змінила вихователька Марія Дмитрівна, яка була улюбленицею дітей, вони не засуджували її суворе ставлення до проявів незадовільної поведінки. Вона вивчала ними Закон Божий, заняття закінчувалися читанням проповідей преосвященного Інокентія. Вихователька користувалася повагою й авторитетом з боку батьків. Із її думкою рахувалися і часто радилися щодо різних педагогічних ситуацій. Наприклад, коли юна Катерина Задонська написала комедію «Великий піст», де зобразила, звичайно з іронією, всю сім'ю, то саме Марії Дмитрівні доручено ретельно вчитати твір та зробити відповідні висновки [1, с.9, 12]. Вихователька завжди була поруч із дівчатками вдома, а також супроводжувала їх у поїздках. Це були як короткі подорожі, на день народження тітки у Великий Бурлук [1, с. 13], а також і тривалі. Уже дорослі дівчата їхали в Пітер з великим багажем і колишньою нянькою Катериною Юрїівною [1, с. 41].

Діти подорослішали і від послуг виховательки відмовилися. Питання працевлаштування вирішилося у зв'язку з переїздом найближчих родичів Задонських. Вихователька переїхала до тітки Катерини, рідної сестри матері, Олександри Іванівни Кир'якової у Валківський повіт, для виховання її чотирьох доньок. Менша сестра Катерини, Юлія, також виховувалася з ними [1, с. 52].

Коли Катерині виповнилося 17 рр., вона вже сама могла виконувати педагогічні обов'язки. Продовжуючи своє навчання, вони із сестрою Анною з задоволенням почали навчати молодшу шестирічну сестричку Юлію, яка виявилася обдарованою та здібною дитиною [1, с. 20]. Учнями дівчаток були також молодші брати [1, с. 31].

Вочевидь, така практика часто використовувалася серед дворян-родичів, сусідів або друзів. Наприклад, у Катерини був друг дитинства, Василь Іванович Бекарюков, він цілий рік мешкав у родині Задонських, навчаючись у їх вчителя та готуючись до іспитів [1, с. 103–104]. Сусіди Бекарюкови мешкали взимку в місті, приїжджали в помістя лише влітку. Вихователі усіяко заохочували листування між дітьми, бо це були гарні практичні вправи для розвитку письмового мовлення [1, с. 11].

Микола Михайлович Панов, вихователь братів Михайла, Олексія та Олександра також перейшов служити у родину близьких знайомих. Катерина Василівна сама порекомендувала його Івану Миколайовичу Бахметьєву у родину його брата, Миколи Миколайовича [1, с. 117].

Вихователь, містер Стенер, прийшов у родину Задонських від їх родичів, також Задонських. Старші діти цієї сім'ї були першими його вихованцями після закінчення академічного курсу (університету). Містер Стенер самостійно складав програми навчання загальноосвітнім предметам та графіки їх виконання, слідкував за дотриманням термінів навчання. У спогадах про це говориться, що діти навчалися багато і серйозно [1, с. 13], закінчували курс різних наук, що склав для дітей вихователь [1, с. 20]. Він викладав малювання [1, с. 13].

Отже, у родині Задонських високо цінували знання, освіту. Щодо ставлення дітей до навчання, то автор спогадів декілька разів зазначала, що діти завжди були зайняті навчанням. Мемуаристка відзначила, що виховувалися вони дома і уроки вчили регулярно.

У селі Сніжкові Катерина зустрілася з колишнім своїм вихователем, містером Стенером [1, с.117]. Якщо порівняти факти, то виходить, що Марія Дмитрівна одружилася із містером Стенером, то ми маємо сім'ю домашніх учителів.

Із жалем автор мемуарів написала про те, що не всі дворяни можуть надати такі можливості своїм дітям. Про навчання дітей дрібномаєткових дворян говориться, що їх неосвічені батьки хочуть дати своїм дітям освіту, щоб ті зробили кар'єру. Дворяни віддають останні кошти, випишують учительку з інституту. Але дорого їй заплатити не можуть, їм присилають з 3-го відділення невдачу, нездібну недоучку, яка дуже часто псує здібних, гарних дітей [1, с. 216].

Вивчення основ наук поєднувалося з естетичним вихованням. Катерина та Анна брали уроки музики. Катерина грала на фортепіано по дві години на день, Анну навчала грати їх гувернантка [1, с. 32, 35]. У якості вчителя музики запросили Андрія Гартля, артиста-піаніста [1, с.107]. Він навчав музиці (а це відбувалося в Сніжкові) Катерину та Юлію. Катерина мешкала в цій родині два місяці. Навчання було досить результативним, бо учитель порадив учениці самостійно закріплювати набуті навички, регулярно виконуючи вправи [1, с. 117]. Маленька Юлія, його учениця, майстерно виконувала концертні п'єси. Так як в Сніжкові було ще чотири дівчинки, то можна припустити, що усі вони брали уроки музики.

Про повагу до годувальниці та няні свідчить той факт, що у весільному поїзді Катерини ці жінки їхали після найближчих родичів [1, с. 335]. Анна, вдова Плужникова та няня Федосія Прокопівна.

Катерина мала трьох дітей, які залишилися на її піклуванні, бо чоловік рано помер. Діти Катерини Василівни виховувалися і навчалися у Німеччині. Свідомий вибір країни співпав з необхідністю перебувати там, лікуючи чоловіка. Враховуючи досвід своїх батьків, вона дуже відповідально ставилася до виховання та навчання власних дітей, сина Василя та двох доньок – Каті та Олі. Діти ходили до дитячого садочка та в школу. Обираючи школу, К. Задонська відвідувала уроки вчителів у декількох навчальних закладах. Головними критеріями вибору були висока якість знань та особистісно-орієнтоване навчання. Користуючись передовим педагогічним досвідом родини Фребелів, із якими вона товаришувала, перебуваючи за кордоном, дбайлива мама поєднувала колективне виховання у школі та індивідуальне вдома.

У спогадах наводиться багато імен гувернанток, можна зробити висновок про їх часту заміну щодо рівня відповідності освітнім стратегіям батьків та якості виконання ними професійних обов'язків. Не обмежуючись домашньою освітою, Катерина Василівна хотіла навчати дітей в публічній школі, намагаючись розвинути їх індивідуальні здібності, соціалізувати, а також підготувати сина до цивільної служби. Спостерігаємо трансформацію освітніх стратегій представників різних поколінь дворянства. Для старшого покоління домашня освіта була кінцевою метою, для Катерини Василівни основним змістом піклування про дітей стало надання ґрунтовної освіти, що розширювало їх життєві перспективи.

Характерною практикою повсякдення родини було залучення до виховання дітей нянь та бонн. У сина Катерини Василівни, Василя, була бонна-німкеня Маргарита. Спостерігаючи за нею, Катерина сумнівалася в правильності свого вибору, розмірковувала про можливість її звільнення. З одного боку – бонна була набожна і при цьому дуже зла, лестива, забобонна, а з іншого – вона привчала дитину до порядку та слухняності (з матір'ю він був дуже примхливий). Вона утримувала його дуже чисто, він завжди бачив порядок навколо себе, навчився гратися самостійно, без допомоги інших. Вона інколи кричала на дитину, але він її слухався [2, с. 27]. У дочки Катерини Василівни, Олі, була няня, черниця Фекла, яка збирала різні трави і в них купала дитину [2, с. 20].

Ще однією нянею була Берта, також німкеня [2, с. 42]. Навчаючи німецькій мові, вона використовувала наочний метод – показувала різні речі та називала їх німецькою мовою [2, с. 72]. Гувернантка Луїза ліпила з дітьми з глини.

Вони виїхали за кордон з гувернанткою з Гамбурга, молодою дівчиною Женні Брандт, яка володіла російською та німецькою мовами, дочкою господаря квартири, яку знімали Задонські, перебуваючи в Петербурзі. Російську няню не відпустив за кордон її чоловік. Розставання із маленькою вихованкою було великою драмою для них обох [2, с. 72].

Під час перебування за кордоном, наймана гувернантка Луїза за відсутності матері вдома поводитися з дітьми дуже грубо, била їх за будь-які провини [2, с. 97]. Її замінили рідною племінницею, мадам Фребель. У дівчаток і хлопчиків були різні гувернери. Наприклад, у спогадах мовиться про гувернера братів, мсьє Росбаха, голландця [1, с. 224].

У прикладі із Задонськими вихователька опікувалася декількома дітьми. До цієї кількості інколи ще додавалися діти родичів або сусідів. На жаль, у нашому розпорядженні немає письмово зафіксованих домовленостей, за якими укладався трудова угода. Тривалість традиційної угоди складала один рік. Вихователька Марія Дмитрівна служила довше, допоки не підросли старші діти – до сімнадцятиріччя Катерини. Потім перейшла до родичів, де було чотири дівчинки, до яких

додалася і п'ята – Юлія – з родини, де вихователька працювала раніше. За сучасними вимірами, можна порівняти з класом у малокомплектному навчальному закладі, але навантаження значно більше, ніж в сучасного учителя. Вихователька мешкала в сім'ї, перебувала біля дітей цілодобово, виконувала багато повсякденних обов'язків, водила їх на прогулянки, а також навчала.

Відмінністю освітніх стратегій родини Задонських було залучення до виховання дітей німецькомовних гувернанток, можна припустити, що батьки планували перебування дітей у Німеччині, так і склалося – діти Катерини Василівни мешкали і навчалися саме в цій країні.

Таким чином, відбувалася трансформація в освітніх стратегіях дворянства, що полягала у необхідності набуття вищого, ніж домашня, рівня освіти. Дворяни залучали у повсякденні практики виховання та навчання прийоми передового педагогічного досвіду. З'ясувавши організацію виховання та навчання дітей і родині Задонських, можна відзначити, що батьки раціонально підходили до праці домашніх педагогів, що виконували різні функції. Діти були постійно зайняті навчанням.

Список використаних джерел

1. Задонская Е. В. Бель XIX столетия. (Детям моим) / Е. В. Задонская. – Харьков: Тип. журнала «Мирный труд», 1907. – Т. I. – 424 с.
2. Задонская Е. В. Бель XIX столетия. (Детям моим) / Е. В. Задонская. – Харьков: Тип. журнала «Мирный труд», 1908. – Т. II. – 518 с.

Галина Яковенко

ВОСПИТАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ ДЕТЕЙ В ДВОРЯНСКОЙ СЕМЬЕ ЗАДОНСКИХ

В статье освещается процесс воспитания и учебы детей во дворянской семье Задонских. Проведенная историческая реконструкция воссоздает образовательные стратегии и повседневные практики, характерные для представителей дворянского состояния, а также освещает особенности воспитательного процесса. Практика привлечения к воспитанию детей посторонних педагогов была распространенной в дворянской среде. От рождения ребенка до юношеского возраста в семьях дворян были кормилицы, няни, бонны, гувернеры, гувернантки, домашние учителя.

Ключевые слова: кормилицы, няни, гувернеры, гувернантки, домашние учителя.

Galyna Yakovenko

UPBRINGING AND EDUCATION OF THE CHILDREN IN ZADONSKS' NOBLE FAMILY

The process of upbringing and education of the children in Zadonsks' noble family is indicated in the article. Conducted historical reconstruction embodies educational strategies and day-to-day practices pertaining to members of the nobility, and it also displays the educational process peculiarities. Practice involvement in education of children unauthorized teachers were common in noble surroundings. There were wet nurses, nannies, bonnes, governesses and tutors from birth to juvenile age in noble families.

Key words: nurse, nurses, tutors, governesses, home teachers.

УДК 377.003.52 (477.7)

Олена Чернявська

КОМЕРЦІЙНЕ УЧИЛИЩЕ Г. ФАЙґА В ОДЕСІ ЯК ПРИВАТНИЙ СЕРЕДНІЙ СПЕЦІАЛЬНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена діяльності одного з найперших приватних спеціальних навчальних закладів на півдні України, а саме Одеського комерційного училища Г. Файґа. На основі вивчення джерелознавчого та історіографічного матеріалу розкриті основні передумови виникнення й особливості функціонування навчального закладу в кінці XIX – на початку XX ст. Окреслено основні перешкоди в процесі становлення комерційної освіти в одному з найбільш економічно розвинутих регіонів Російської імперії. Важливим аспектом в дослідженні постає питання подальшої реалізації комерційних спеціалістів, а також досвід європейських країн у підготовці відповідних кадрів.

Ключові слова: комерційна освіта, приватне училище, навчально-виховна база, єврейське населення, Г. Файґ.

У кожного з відомих одеситів до того, як вони набули своєї відомості, була звичайна й часто-густо «невидатна» біографія – «пересічні» батьки, маловідоме місце народження, період виховання і становлення особистості, до якого неодмінно потрапляють роки навчання. Адже освіта була тим середовищем, яке формувало в тій чи іншій мірі як особистості, так і соціальний ландшафт будь-якого суспільства загалом. Наприклад, Лейзер Вайсбейн, пізніше відомий як Леонід Осипович Утьосов, навчався в училищі Г. Файґа. Про цей навчальний заклад він пізніше писав: «Начальные буквы этого заведения ОКУ.Г.Ф., красовались на медных пряжках ученических ремней, но в городе говорили просто: «У Файґа». К Файґу приезжали ученики со всей России, ибо он имел право принимать исключенных с «волчьим билетом», то есть таких, которых больше нигде не принимали. Среди педагогов училища было немало чудаков, и безобидных и злых, и сам Файґ был весьма несимпатичным человеком. Состав учащихся был слишком неровный по возрасту и знаниям, и тем не менее справедливость требует сказать, что это учебное заведение все-таки выполняло свою задачу, быть может, даже не хуже других. Кто хотел, мог получить там знания» [1].

Більшість інформації щодо розвитку приватної комерційної освіти кінця XIX – початку XX ст. міститься в фонді канцелярії попечителя Одеського навчальної округи у Держархіві Одеської області. Також багато матеріалу можна знайти у пресі, зокрема на шпальтах газети «Одесский листок» [2]. Саме в ній вперше була опублікована стаття про відкриття в Одесі першого навчального закладу подібного типу.

Мета статті – показати як виникали й функціонували приватні спеціальні (комерційні) середні навчальні заклади на прикладі одного з них в Одесі.

Відповідно звідси випливають наступні завдання: зібрати наявний джерельний та історіографічний матеріал для реконструкції передумов виникнення і діяльності згаданого навчального закладу.

Чинники, що безпосередньо впливали на розвиток приватної комерційної освіти в Одесі, історики відзначали ще у XIX ст. Наприклад, К. Смолянинов [3], а пізніше В. Корченів [4], Ю. Махінла [5] та Н. Щербина [6] звертали увагу на традиції комерційної освіти в межах імперії, враховуючи світовий досвід. У цілому особливості комерційної освіти в Російській імперії та питання становища навчальних закладів розглянуті в статтях С. Кострикова [7]. Загалом, проблема розвитку середньої спеціальної освіти, зокрема приватного комерційного напрямку в Одесі чи у цілому на півдні України не знайшла достатнього висвітлення в літературі.

Економічне піднесення Одеси в кінці XIX ст. стало одним із чинників розширення мережі комерційних навчальних закладів. У 1844 р. загальна цінність закордонного торгівельного обігу міста підвищилася до 24080685 крб. з яких 18209699 крб. – відпускний обіг, 5870986 крб. – привозний. Загалом, кінцева сума торгівельних оборотів за попередні роки поставила Одесу за її економічним показником на друге місце серед усіх портів імперії. Вона випередила Ригу та поступалася лише Санкт-Петербургові [3, с. 248].

У середині XIX ст. в Одесі вже виникла велика кількість крамниць. Одразу при в'їзді в місто на Херсонській вулиці з'явився торгівельний квартал. Наказом від 20 липня 1848 р. затверджено при Одеській біржі – біржовий комітет [3, с.249]. Отже, становлення та розвиток комерційної освіти в кінці XIX ст. Одеси визначалося передусім потребами промислового та торгівельного розвитку

регіону. Економічне піднесення сприяло не тільки розширенню торгового обігу та прибутків міста, але й сприяло появі приватної ініціативи до відкриття середніх спеціальних навчальних закладів. По-перше, це пов'язано з тим, що вищі навчальні заклади повноцінно не змогли забезпечити економічну сферу вузькими спеціалістами, по-друге, уряд був досить «неповоротким» в підтримці зростання відповідних установ [8, с.45].

Ще однією перешкодою у становленні комерційної освіти стало те, що єдине державне «Положення про комерційні навчальні заклади» було упорядковане лише в 1896 р. Саме тому всі середні спеціальні навчальні заклади керувалися власно розробленими статутами та правилами, які досить часто були недосконалими.

У другій половині XIX ст. в Одесі було лише одне державне комерційне училище, відкрите в 1862 р., а піднесення економічного розвитку невпинно збільшувало вимоги до підготовки грамотних та компетентних працівників. Оскільки міська влада лише опосередковано брала участь в забезпеченні комерційних кадрів, то основна роль належала приватним особам. Одним з них був відомий меценат та благодійник Генріх Федорович Файґ. Закінчивши свого часу Віленське рабинське училище, він отримав диплом, який прирівнювався до свідоцтва про здобуття середньої освіти. Це училище, що існувало упродовж 1847–1873 рр. і готувало в основному не рабинів, а учителів, було центром єврейського просвітництва і його часто називали осередком вільнодумства [9]. Згодом Г. Файґ склав іспит в Московському випробувальному комітеті на звання «повітового учителя» та очолив свій перший навчальний заклад – комерційне училище в Москві з листопада 1870 р. У жовтні 1873 р. Г. Файґ був вимушений припинити свою діяльність на 9 місяців, але вже в серпні 1874 р. знову очолив училище в Москві. У серпні 1879 р., у зв'язку з клопотанням директора народного училища Катеринославської губернії, навчальний заклад переведено до Ростова-на-Дону. З 1881 р. Г. Файґ керував училищем у Владикавказі, а через два роки (грудень 1883 р) з'явилось клопотання про переведення навчального закладу до Одеси. Відповіді на питання щодо перерви в його діяльності та переведення до Ростова-на-Дону та Владикавказу криються в сімейних обставинах [10, арк. 18].

Чи не найважливішою причиною ініціативи Г. Файґа щодо відкриття приватного училища стало різке скорочення єврейського населення в навчальних закладах імперії [10, арк. 7]. Наприклад, в «Энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона» містяться відомості про те, що до 1881 р. в Одеській навчальній окрузі євреї становили до 75 %, швидко зросла їх питома вага й у вищих навчальних закладах. Тому наприкінці 1878 р. Мінський генерал-губернатор надіслав цареві листа з пропозицією ввести відсоткове обмеження учнів-євреїв. Одним із аргументів, що висувалися, була участь багатьох освічених євреїв у революційній діяльності. Однак запроваджена відсоткова норма була лише в 1887 р. і приблизно відповідала частці євреїв у населенні: 10 % – у межах смуги осілості й 3 % – за її межами. У 1887 р. для навчальних закладів Петербургу й Москви відсоток євреїв мав становити 3 %, для міст за межами осілості (в тому числі Києва) – 5 %, у середині смуги – 10 %. В окремі роки після встановлення цієї норми прийому євреїв зовсім не було, оскільки норму обчислювали не від числа вступників, а від загальної кількості євреїв, що навчалися у закладі [11, с. 31]. Саме тому, без обмежень, почали відкриватися приватні комерційні навчальні заклади.

11 серпня 1884 р. в «Одесском листке» з'явилось повідомлення такого змісту: «Учебное заведение с курсами 6-классной классической прогимназии и реального училища Генриха Файґа, содержавшего 10 лет училище в Москве, переведено с разрешения попечителя Одесского учебного округа в Одессу» [2]. Отже, йдеться про заснування приватного середнього спеціального навчального закладу.

За спогадами учня цього навчального закладу, Л. Утьосова, який, щоправда, навчався там на початку XX ст. (і був виключений у 1909 р.) дізнаємося про таке: «прием в это училище был открыт круглый год, и в коридорах всегда толпились семьи абитуриентов. Отцы ходили по пятам за директором, матери уговаривали отдать соседок в школу свое чадо». Задля забезпечення повноцінного відсоткового складу учнів в училищі Г. Файґа були свої особливості. Л. Утьосов згадував: «как все одесские дети, в положенный срок я начал свое образование в частном коммерческом училище Файґа. В училище еврейских ребят принимали 50 % от общего числа учащихся. Система была несложная, но выгодная: каждый еврей подыскивал для своего сына «пару», то есть русского парнишку и платил за двоих» [9].

Таким чином, більшість єврейських сімей були змушені оплачувати навчання своїх дітей у подвійному розмірі. Звернемо увагу ще й на те, що річна сума за навчання в училищі була досить високою. Для порівняння в середньому в комерційному навчальному закладі навчання коштувало близько 50 крб., в той час в училищі Г. Файґа сума становила від 260 – до 270 крб. на рік [9].

Однак це не стало причиною зменшення кількості євреїв серед учнів. Свідченням цього є розподілення учнів за віросповіданням у 1902 р. Дані подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Всього	443	100 %
Іудеї	249	56,2 %
Православні	109	24,6 %
Римо-католики	50	11,3 %
Лютерани	21	4,7 %
Вірмени-григоріяни	7	1,6 %
Інші конфесії	7	1,6 %

[12, с. 24].

Висока плата за навчання давала можливість засновнику училища підібрати професійні кадри, забезпечити якісну навчально-виховну базу та в результаті посісти провідне місце серед комерційних навчальних закладів всієї імперії. Адже Г. Файґ значну увагу приділяв формуванню особового складу працівників. Посаду директора отримав статський радник Е. Міттельштейнер [12, с. 3]. В училищі викладали малювання академіки живопису Г. Ладигенський та К. Костанді, у 1898–1899 рр. навчав дітей географії батько Валентина Катаєва – П. Катаєв [13]

Залучивши кваліфікованих педагогів, Г. Файґ намагався як слід організувати навчальний процес. Оскільки, офіційне «Положення про комерційні заклади» було опубліковане лише 15 квітня 1896 р., то розробка статуту зосереджувалася в руках директора й членів педагогічного комітету. Навчальний план охоплював такі предмети: Закон Божий, російська мова, чистописання, кореспонденція російською, німецькою та французькою мовами, історія, політична економія; природознавство, арифметика, алгебра, геометрія, тригонометрія, фізика, хімія, географія, креслення; комерційна арифметика, бухгалтерія, законодавство, комерційна географія, товарознавство, практичні заняття по хімії та товарознавству; малювання, співи, гімнастика [12, с. 26]. Отже, їх можна поділити на навчальні дисципліни гуманітарної і суспільствознавчої підготовки, природничих і точних наук, спеціальних знань та загального розвитку. В 1898 р. «Одесский листок» повідомляв про те, що це училище за своєю програмою виправдовувало весь курс реальних училищ за винятком французької та німецької мов, викладання яких у ньому ширше, ніж в реальних училищах, і декількох спеціальних предметів, які викладаються у 6 і 7 класах, а в реальних училищах зовсім не викладаються [13].

Аналіз листування між міністром народної освіти та Г. Файґом за 1894 р. свідчить про крайню важливість подібного навчального закладу в місті. У зв'язку з успішним функціонуванням закладу Г. Файґ звертається з проханням про перетворення приватного чоловічого шестикласного училища в приватне чоловіче комерційне училище з поширенням на нього прав та привілеїв як для учителів, так і учнів [10, арк. 1]. По-перше, він наголошував на успішному виконанні освітнього завдання, а по-друге, на необхідності через неабияке переповнення учнями. На підтвердження останнього факту наведемо нижче дані з матеріалів Держархіву Одеської обл., про учнів, які навчалися в попередні роки перед зазначеним роком (таблиця 2).

Таблиця 2

Класи	1890–1891 н. р.	1891–1892 н. р.	1892–1893 н. р.
1	70	133 (2 відділення)	90 (2 відділення)
2	114 (2 відділення)	89 (2 відділення)	127 (2 відділення)
3	116 (2 відділення)	93 (2 відділення)	89 (2 відділення)
4	66	96 (2 відділення)	70 (2 відділення)
5	48	53	76 (2 відділення)
6	47	47	45
Всього	461	511	498

[10, арк. 8].

Слід зазначити, що архівні матеріали не завжди висвітлювали повноцінну картину бажаних вступити до навчального закладу [10, арк. 8]. З одного боку, це пов'язано з тим, що широкий наплив учнів змушував екзаменаторів проводити іспити з особливою суворістю і в число тих, хто не склав іспити, увійшло чимало дітей, які за звичайних умов були б прийняті без перешкод. Ще однією проблемою було те, що багатьом із числа навіть тих, хто, незважаючи на строгість вступного іспиту, показали хороший результат, все ж таки було відмовлено в прийомі документів через відсутність приміщення [10, арк. 8].

Звернемо увагу на те, що це училище надавало своїм вихованцям усі права, які надавалися урядовими реальними училищами, в тому числі й право вступу в усі вищі спеціальні навчальні заклади. Крім того, воно надавало і такі права, яких не давало реальне училище: почесне звання громадянина міста, золоту медаль й звання кандидата комерції [4, с. 75]. У матеріалах Держархіву

Одеської обл. є інформація, яка засвідчує той факт, що більшість учнів, після закінчення курсу навчання, змушені були складати додаткові іспити у вищих навчальних закладах імперії і в більшості випадків успішно їх долали [14, арк. 1]. На підтвердження цього факту Г. Файґ представив 23 нотаріально завірених свідоцтва своїх випускників з різних навчальних закладів імперії [10, арк. 8]. Л. Утьосов це також підтверджував: «Кто хотел, мог получить там знания. Примером может служить мой брат, который после окончания училища Файга успешно сдал экзамены на аттестат зрелости и был принят в Новороссийский университет» [9].

Проблемним питанням була подальша реалізація в торгово-економічній сфері випускників навчальних закладів. Деякі з них використовували приватний навчальний заклад, як звільнення від військової повинності, тілесних покарань та виплати податків. Порівнюючи досвід провідних країн світу, в яких комерційна освіта в кінці XIX – на початку XX ст. повноцінно розвивалася, можна стверджувати, що в Російській імперії ця сфера середньої освіти була лише на початковому етапі. Так, у Німеччині в 1892–1893 рр. навчальному р. було 52 вищі комерційні школи з 4865 учнями, 6 середніх з 716 учнями, 193 нижчих з 18728 учнями. Для прикладу в США при величезних кількісних масштабах мережі комерційних шкіл, рівень та якість наданої там освіти відрізнявся від Європи. Тривалість курсу навчання складала від 3 місяців – до 2 рр. Порівняно короткий термін, 3–5 місяців на початку навчання, відводився на проходження курсів бухгалтерії, комерційних підрахунків, торгового права, кореспонденції й складання торгових документів. Після цього учні переходили до практичного відділення школи, де працювали послідовно, у навчальному банку, комісійній, страховій чи транспортній конторі, торгово-промисловій палаті тощо. До закінчення курсу учні зобов'язувалися прослужити на різних посадах, спочатку виконуючи найпростіші роботи й переходячи за тим до більш складних [5, с.13]. В результаті чого повноцінно заповнювали прогалини в спеціалістах відповідної галузі. Адже не дарма навесні 1900 р. на Всесвітній «художньо-промисловій і землеробській» виставці у Парижі, що експонувала доробок 50 держав, було й Одеське комерційне училище Г. Ф. Файґа. А за представлені в розділі «Виховання та освіта» матеріали, які характеризували постановку навчально-виховного процесу, саме воно отримало бронзову медаль.

Отримавши дозвіл на відкриття навчального закладу Г. Файґу вдалося підібрати професійні кадри, забезпечити якісну навчально-виховну базу та на довгий час зайняти чільне місце в освітній мережі всієї Російської імперії. А якщо говорити точніше, то впродовж 23 рр. цей навчальний заклад давав дорогу в життя багатьом своїм вихованцям. З 1917–1918 навчального р. наказом Міністерства народної освіти комерційне училище Г. Файґа перетворили на восьмикласну класичну чоловічу гімназію. А його знаменитий засновник, не витримавши звістки про смерть доньки та звинувачення в шпигунстві на користь Німеччини, в січні 1918 р. помер [15].

Хотілося б відмітити, що саме в цьому навчальному закладі було скасовано відсоткове обмеження для єврейського населення. Важливо те, що спочатку подібні навчальні заклади створювалися завдяки приватним ініціативам з метою надання своїм дітям спеціальної середньої освіти. Як виявилось, більшість учнів використовували диплом комерційного навчального закладу не тільки для поповнення середньої економічної освітньої ланки. Одні випускники прагнули завдяки отриманій якійсій освіті, отримати право вступу до вишів, інші – за будь-яку ціну прагнули закінчити комерційне училище аби отримати звання почесного громадянина міста, що для євреїв було надзвичайно проблематично. Оскільки в більшості випадків клопотати про звання «почесного громадянина» євреї могли тільки за указом імператора, або ж отримавши свідоцтво про закінчення комерційного училища.

Отже, одночасно з бурхливими економічними процесами в країні зросли й потреби суспільства в спеціалістах економічних галузей. Держава досить повільно заповнювала прогалини в середній спеціальній освітній ланці і в свою чергу ще більше затягувала процес розширення мережі комерційних навчальних закладів. Звичайно, варто було б звернути увагу на європейський та світовий досвід загалом, у яких комерційна освіта стала невід'ємною частиною економічної освіти держави. Натомість в Російській імперії в кінці XIX ст. уся відповідальність покладалася на приватних осіб. До того ж в процесі становлення мережі комерційної освіти поряд з навчально-виховним процесом досить важливим аспектом було питання подальшої реалізації комерційних спеціалістів. Дійсно, завдяки діяльності Г. Файґа в Одесі в кінці XIX ст. з'явилося приватне училище, яке відповідало основним вимогам провідних навчальних закладів не тільки Російської імперії, але й європейським зразкам.

Список використаних джерел

1. Леонид Утесов – с песней по жизни. Из детских воспоминаний. – Режим доступу: <http://ale07.ru/music/notes/song/muzlit/utesov1.htm>.
2. Одесский листок. – 3 августа 1894.
3. Смолянинов К. История Одессы / К. Смолянинов. – Одесса: одесская типография, 1853. – 285 с.
4. Корченев В. О чем поведала медаль. Краеведческие очерки / В. Корченев. – Одесса: Маяк, 1988. – 96 с.
5. Махінла Ю. Б. Комерційна освіта як світовий освітній тренд у модерному суспільстві / Ю. Б. Махінла // 150-річчя комерційної освіти в одесі. Матеріали круглого столу. – Одеса, 2013. – С.10–14.
6. Щербина Н. Ф. Традиции коммерческого образования в Российской империи / Н. Ф. Щербина // 150-річчя комерційної освіти в одесі. Матеріали круглого столу. – Одеса, 2013. – С.15–21.
7. Костриков С. П. Коммерческое образование в россии на этапе становления: историко-педагогический анализ / С. П. Костриков // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2009. – Т. 11. – С. 1422–1425.
8. Чернявська О. П. Проблеми підготовки фахівців комерційної справи в Миколаївському комерційному училищі на початку XX століття / О. П. Чернявська // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: Гілея, 2015. – Вип. 96 (5). – С. 43–45.
9. Об Одессе с любовью! Проект Ю. Парамонова. – Режим доступу: <http://obodesse.at.ua/publ/1-1-0-28>.
10. Держархів Одеської обл., ф. 42, оп. 35 (1892–1894), спр. 991.
11. Дружкова І. С. Благодійність одеських купців XIX – початку XX століття та розвиток місцевої освіти / І. С. Дружкова // 150-річчя комерційної освіти в Одесі. Матеріали круглого столу. – Одеса, 2013. – С. 29–35.
12. Отчет о состоянии учебно-воспитательной части частного коммерческого училища Г. Ф. Файга в городе Одессе за 1900–1901 гг. – Одесса: типография бланкоиздательства М. Шпенцера, 1902.
13. Корченев В. Коммерческое училище Файга / В. Корченев // Вестник. – Одесса, 1999. – № 5. – 2 марта.
14. Держархів Одеської обл., ф. 42, оп. 35 (1869), спр. 63.
15. История. – Режим доступу: <http://bazar.nikolaev.ua/content/>.

Елена Чернявская

КОММЕРЧЕСКОЕ УЧИЛИЩЕ Г. ФАЙГА В ОДЕССЕ КАК ЧАСТНОЕ СРЕДНЕЕ СПЕЦИАЛЬНОЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ НА ЮГЕ УКРАИНЫ

Статья посвящена деятельности одного из самых первых частных специальных учебных заведений на юге Украины, а именно Одесского коммерческого училища Г. Файга. На основе изучения источниковедческого и историографического материала раскрыты основные предпосылки возникновения и особенности функционирования учебного заведения в конце XIX – начале XX вв. Обозначены основные препятствия в процессе становления коммерческого образования в одном из наиболее экономически развитом регионе Российской империи. Важным аспектом в исследовании выступает вопрос о дальнейшей реализации коммерческих специалистов, а также опыт европейских стран в подготовке соответствующих кадров.

Ключевые слова: коммерческое образование, частное училище, учебно-воспитательная база, еврейское население, Г. Файг.

Olena Chernyavska

COMMERCIAL COLLEGE FAIG IN ODESSA AS A PRIVATE SECONDARY VOCATIONAL SCHOOL IN THE SOUTH OF UKRAINE

The article is devoted to the activities of one of the first private specialized school in the south of Ukraine, namely the Odessa Commercial School G. Fayg. Based on the study of source and historiographical material, disclosed the basic preconditions of occurrence and features of the functioning of the institution in the late 19th and early 20th century. Outline the main obstacles in the process of formation a commercial education in one of the most economically developed region of Russian Empire. An important aspect of the study raises the questions of the further implementation of commercial professionals, and the experience of European countries in the preparation of relevant training.

Key words: commercial education, private school, training and educational facilities, Jewish population, G. Fayg.

УДК 377+378 (477) «1959–1965»: 37.014.5

Олена Кропивко

**ВПЛИВ ЗАКОНУ «ПРО ЗВ'ЯЗОК ШКОЛИ З ЖИТТЯМ...»
НА ПІДГОТОВКУ СПЕЦІАЛІСТІВ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
У ВУЗАХ І ТЕХНІКУМАХ УРСР (1959–1965 РР.)**

У статті аналізуються аспекти підготовки учнів і студентів навчальних закладів освіти сільськогосподарського профілю в умовах реформування радянської системи освіти. Вказується, що безпосереднім стимулом для внесення змін в навчальні плани став Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям...». Важливим елементом підготовки було визнано практики (учбову і виробничу). Для сільськогосподарських вузів стало характерним поєднання у навчальних планах виробничих і учбових практик з теоретичними і лабораторними заняттями. Зроблено висновок, що учбово-матеріальна база переважної більшості навчальних закладів до середини 1960-х рр. не відповідала нормам, які б в повній мірі забезпечували необхідну практичну підготовку майбутніх спеціалістів сільського господарства.

Ключові слова: сільськогосподарські вузи і технікуми, Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям...», навчально-дослідні господарства, учбова і виробнича практики, навчальні плани.

Друга половина 1950-х рр. відзначилася низкою реформ, які проявилися в нових тенденціях в розвитку галузей народного господарства і соціальної сфери. Структурні зміни в системі освіти законодавчо закріплені Законом «Про зв'язок школи з життям...», прийнятим у 1959 р. Радою Міністрів і ЦК ВКП(б) СРСР і продубльованим урядом і ЦК УРСР, ввели ще один елемент у вигляді профтехосвітніх закладів (зокрема сільських середніх ПТУ), акцентувавши на посиленні практичної підготовки всіх рівнів освіти – від нижчого – до вищого. Середня школа мала надати певні навички, які б дозволили молоді після її отримання навіть неповної освіти одразу працювати на виробництві, маючи певну професію. Середня ланка – профтехучилища (в т.ч. і сільські), технікуми – поєднували професійну і загальноосвітню підготовку, готуючи таким чином спеціалістів середньої кваліфікації. Вища школа, яку представляли інститути і університети, також мала посилити практичну складову підготовки майбутніх фахівців. Такі трансформації радянської освітньої моделі, попри важливість і необхідність таких реформ, по-суті носили декларативний характер.

Незважаючи на значне поліпшення якості практичної підготовки у вищій школі та збільшення кількісних показників спеціалістів середньої кваліфікації, все ж повністю вирішити проблему забезпечення сільського господарства фахівцями, які б в повній мірі володіли теоретичним багажем та практичними навичками для роботи на виробництві, не вдалося. Основною причиною стала відсутність єдиного підпорядкування всіх ланок республіканським органам що відображалось на фінансовому забезпеченні навчальних закладів і затягувало процес створення необхідної бази для учбово-дослідних господарств, які виконували функцію бази практичної підготовки учнів та студентів. Громіздкий апарат управління діяльністю вузів гальмував процес перетворення їх на освітньо-наукові центри.

Реформи 1950–1960-х рр., проведені в період хрущовського правління, стали предметом наукових досліджень вітчизняних науковців ще до набуття Україною статусу незалежної держави. В таких дослідженнях, зазвичай, аналізувався їх вплив на розвиток народного господарства, а сама освіта розглядалася як база формування кадрового потенціалу різних галузей; їй відводилася роль виконавця завдань, визначених урядовими і партійними структурами СРСР і УРСР. Самі ж процеси у сфері сільськогосподарської освіти розглядалися в контексті історії освіти УРСР та СРСР.

Незважаючи на те, що в радянський час було опубліковано низку праць з проблем становлення та розвитку різних рівнів освіти, в них віддзеркалилася ідеологічна складова державної політики в цій сфері. Переважна більшість досліджень цього періоду відзначається комплексним характером, жодне із них не дає належного наукового аналізу складових власне сільськогосподарської освіти (вищої або середньої спеціальної). В деякій мірі практичні аспекти підготовки спеціалістів сільського господарства досліджені в узагальнюючих працях радянського часу. Попри ідеологічну заангажованість, все ж у них наведено чимало статистичних даних, які дозволяють проаналізувати загалом процеси у вищій та середній ланці сільськогосподарської освіти. Сьогодні можна більш детально й аполітично, використовуючи архівні дані, зокрема фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України і Центрального державного архіву громадських організацій України, які раніше були засекреченими, а також

обласних архівів, досліджувати характерні тенденції та власне процес розвитку профтехучилищ, технікумів, вузів сільськогосподарського профілю. Серед наукових монографій останніх рр. виділяються праці Л. Вовк, В. Курила, І. Лікарчука, О. Нікілева, Н. Ничкало, Л. Сігаєвої [1], наукові статті наукові статті Д. Бабича, С. Домбровської, Т. Куцаєвої, Г. Кривчика, В. Петренка, А. Пижикова, В. Чишка [2], дисертаційні дослідження Н. Брехунець, Т. Васильчук, О. Жабенка, О. Коханко, С. Майбороди, С. Падалки, К. Січкаренко, О. Сергійчук, Н. Смоляної [3], проте навіть у них висвітлено тільки виокремлені елементи, які не дають цілісного бачення історичного процесу формування і розвитку. Відсутність сучасних наукових праць узагальнюючого характеру, в яких би сільськогосподарська освіта 1950–1980-х рр. розглядалася в історичному контексті комплексно, від нижчої до вищої ланки, стоїть на перешкоді формуванню цілісного уявлення щодо її місця і ролі в системі загальної освіти.

На базі всебічного аналізу наукових досліджень, фактологічного матеріалу та архівних даних дослідити нові тенденції в період реформи радянської системи освіти, зокрема вплив Закону «Про зв'язок школи з життям .....» на поліпшення практичної підготовки спеціалістів у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах сільськогосподарського профілю УРСР.

У 1950–1970-х рр. в підготовці кваліфікованих спеціалістів сільського господарства значна увага приділялася набуттю в процесі навчання у середніх і вищих навчальних закладах не лише теоретичних, але і практичних навичок. Для цього були об'єктивні підстави. В урядових документах того часу простежується занепокоєння слабкою практичною підготовкою значної частини вчорашніх випускників, які працювали в сільському господарстві. Відмічалось, що переважна їх більшість слабо орієнтувалася в практичних питаннях колгоспного виробництва, технічному забезпеченні; у них були відсутні знання з нових агротехнологій та підвищення продуктивності тваринництва, заходів боротьби із шкідниками і хворобами сільськогосподарських рослин тощо. На семінарах, організованих Міністерством сільського господарства УРСР в період 1954–1958 рр. неодноразово розглядалися питання поліпшення практичної підготовки студентів сільськогосподарських вузів. Упродовж 1–6 червня 1954 р. проведено семінар заступників директорів з учбової частини 51 сільськогосподарського технікуму в Мало-Історопському сільськогосподарському технікумі Сумської області. Подібний семінар з питань поліпшення виробничого навчання учнів було заплановано провести в серпні 1954 р. для заступників директорів з учбової частини ветеринарно-зоотехнічних технікумів [4, арк.10–11].

Проте суттєві зрушення у вирішенні цього наболілого питання сталися з прийняттям Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (17 квітня 1959 р.), за положеннями якого в організації навчального процесу у вищих і середніх спеціальних закладах освіти пріоритетне значення надавалося поєднанню теоретичного навчання з роботою студентів і учнів на виробництві. Передбачалося, що сільськогосподарські вузи повинні мати великі зразкові учбові господарства, де основні роботи на полі і фермах виконуватимуться силами студентів. Саме ж навчально-дослідне господарство розглядалось як одна із найважливіших кафедр навчального закладу.

Перебудова системи вищої і середньої освіти стала одним із питань, яке обговорювалося на засіданнях колективів вузів у 1958 р. Самі викладачі вищої і середньої школи визнавали, що за існуючої системи підготовки спеціалістів сільського господарства мав місце відрив теоретичного навчання від практичного. Окрім слабкості навчально-виробничої бази і віддаленості її від навчальних центрів, цей відрив пояснювали непропорційному розподілу годин на користь теоретичної частини курсів. У діючих навчальних планах мало відводилося місця праці студентів на виробництві та навчально-дослідному господарстві. Студенти під час виробничої практики, зазвичай, виконували окремі, не пов'язані поміж собою роботи, а не опановували систему трудових навичок. Як вихід – окрім укріплення учбово-матеріальної бази, розширення навчальної площі, побудови нових учбових корпусів та гуртожитків інститутів, типових тваринницьких приміщень, поповнення новітніми машинами і лабораторним обладнанням, навчально-наукові працівники пропонували теоретичні заняття студентів 1–3 курсів та їх роботу на учбовому господарстві організувати поточним методом, за якого студенти систематично брали б участь в обслуговуванні господарства, чергуючи цю працю з теоретичними і лабораторними заняттями. У пропозиціях викладачів Луганського сільськогосподарського інституту йшлося про перегляд навчальних планів і програм з тим, щоб перші три роки студенти вивчали загальнонаукові дисципліни в тісному поєднанні з цілорічною роботою в навчально-дослідному господарстві в якості робітників; вивчення деяких дисциплін, таких як механізація сільського господарства, починати з 1 курсу; більшість спецдисциплін перенести на 4 курс; збільшити терміни виробничої практики (з 15 березня до 1 жовтня), які студенти 5 курсу проходили в колгоспах і радгоспах в якості спеціалістів середньої кваліфікації [5, арк.27, 28].

До початку 1959–1960 рр. у вузах УРСР вироблено типові учбові плани, які поєднували теоретичну і практичну підготовки студентів і відповідали вимогам Законів СРСР і УРСР. Більшість вузів уніфікувала навчальні плани для молодших курсів за принципом об'єднання суміжних спеціальностей, а в типові – внесено низку істотних змін і доповнень; за деякими спеціальностями перебудовано графіки учбового процесу [6, арк.133].

Акцент на посилення практичної підготовки викликано розбіжностями між існуючим рівнем підготовки спеціалістів сільського господарства та завданнями, які визначалися щодо його розвитку. В урядових документах того часу [7, арк. 63–69, 83] наголошувалося на відсутності трудових навичок самостійної роботи у відповідних галузях механізованого сільськогосподарського виробництва.

Слід зазначити, що посиленню практичної складової підготовки не сприяла територіальна організація та система підпорядкування навчальних закладів сільськогосподарського профілю, яка сформувалася у післявоєнний період. Окрім нерівномірності розміщення сільськогосподарських вузів і технікумів, які на майже 90 % зосереджено на Східній і Центральній Україні, територіально їх значна частина знаходилася у великих промислових містах і не мала необхідних навчально-дослідних господарств або їх учбово-виробнича база розміщувалася на великій відстані від навчального центру. Це суттєво перешкоджало участі професорсько-викладацького складу і студентів в сільськогосподарському виробництві, дослідній роботі і загалом негативно відображалося на якості практичної підготовки спеціалістів. Підпорядкування республіканським органам влади тільки середніх сільськогосподарських навчальних закладів, в той час як вузи залишалися під контролем союзних, призводило до відсутності відповідальності з боку рад міністрів республік за якість і кількість підготовки спеціалістів з вищою і середньою сільського господарства освітою.

Відповідно до пропозицій, яке подало Міністерство сільського господарства УРСР, для поліпшення підготовки учнів і студентів навчальних закладів сільськогосподарського профілю в навчальних планах передбачалося виділити не менше 40 % навчального часу на виробниче навчання і перевести впродовж 1959–1965 рр. вузи і технікуми на базу навчально-дослідних господарств. Зокрема, це стосувалося Кримського, Львівського, Харківського сільськогосподарських, Харківського зоотехнічного інститутів та Фастівського зоотехнічного, Каховського сільськогосподарського, Борзнянського плодоовочівництва, Стрийського механізації сільського господарства, Львівського плодоовочівництва, Новомосковського зооветеринарного (Дніпропетровська обл.), Ногайського сільськогосподарського (Запорізька обл.), Рогатинського зоотехнічного технікумів [7, арк. 83].

Практична підготовка здійснювалося у формі виробничої роботи (для студентів молодших курсів вузів), виробничої практики за спеціальностями (для студентів старших курсів) і учбової практики (для учнів технікумів). Виробнича практика визначалася як органічна частина навчального процесу, що мала на меті закріплення теоретичних і практичних знань, набутих слухачами і яка організовувалася на кращих підприємствах та в установах різних галузей народного господарства, в т.ч. колгоспах, радгоспах, МТС [8, с.22].

Аналіз стану підготовки спеціалістів сільського господарства показує, що у 1958 р. в 127 технікумах навчалася 71163 учні; передбачалося, що до 1965 р. буде підготовлено 173 тис. осіб, в тому числі: молодших агрономів 30,4 тис.; молодших агрономів-плодоовочеводів 11,8 тис.; зоотехніків 31,4 тис.; бухгалтерів для сільського господарства підприємств 36,3 тис.; техніків-механіків 35,3 тис. осіб. З 1 травня 1956 р. в усіх технікумах змінено графіки учбового процесу з тим, щоб учбова практика і навчання учнів з виконанням сільськогосподарських робіт здійснювалися впродовж усього р. Для поліпшення практичної підготовки, при зоотехнічних і ветеринарних технікумах у 1957–1958 рр. організовано 49 станцій штучного осіменіння. Учні 14 сільськогосподарських технікумів, які не мали відповідних учбово-дослідних господарств, перевели на базу передових господарств колгоспів, радгоспів і науково-дослідних станцій. Технікумам надано 576 тракторів, 657 комбайнів, 236 автомобілів, 333 металоріжучі верстати тощо на суму 69,3 млн крб. [7, арк.17–28].

У 1957 р. внесено зміни і доповнення в програми курсів рослинництва, плідівництва і виноградарства, овочівництва, луківництва та кормодобування, захисту рослин, агрономії, годівлі сільського господарства тварин, механізації та економіки і організації сільського господарства виробництва; починаючи з 1958–1959 н.р. було максимально збільшено години на практичні заняття студентів; в усіх сільськогосподарських інститутах ввели учбову і виробничу практику по землеробству на зрошуваних і осушених землях [9, с.58–59].

Водночас гостро постала проблема недостатньої бази для проведення виробничого навчання і практики. Так, в кінці 1950-х рр. із 127 технікумів тільки 26 мали землі більше 300 га; 32 – від 200 до 300 га; 37 – від 100 до 200 га; 11 – до 100 га; 21 – зовсім не мали. З метою поліпшення

практичної підготовки учнів технікумів, Міністерство сільського господарства подало на розгляд серед інших, пропозиції: 1) створити при технікумах навчально-дослідні господарства з кількістю землі не менше 300 га; 2) передбачити виділення асигнувань на будівництво майстерень, ветлікарень тощо 178 млн крб.; 3) поставити перед Міністерством вищої освіти СРСР питання про внесення змін до Положення про виробничу практику учнів сільськогосподарських технікумів, збільшивши час на виробниче навчання на 47 %. Щодо учбової бази вузів, то вона також не відповідала критеріям, які б забезпечували повноцінну практичну підготовку студентів. Аналіз забезпеченості вузів учбово-виробничою базою, проведений Міністерством сільського господарства УРСР у 1958 р. показав, що переважна більшість вищих навчальних закладів не була в повній мірі забезпечена достатньою площею для виробничої і учбової практик (Кам'янець-Подільський, Уманський, Луганський і Львівський сільськогосподарські інститути, Харківський інститут механізації сільського господарства [7, арк. 42]).

Разом із тим, в 1959 р. у 18 сільськогосподарських вузах УРСР навчалось понад 35 тис. студентів; їм належало 23 навчально-дослідні господарства (радгоспи) із земельною площею 32 тис. га землі [10, арк. 123].

З метою наближення підготовки спеціалістів сільського господарства до роботи на виробництві і поліпшення їх виробничого навчання було запропоновано в найближчі роки здійснити переведення технікумів і вузів на базу навчально-дослідних господарств [7, арк. 25], для чого передати окремим сільськогосподарським технікумам відділення певних радгоспів, зокрема Мигейському (Миколаївська область), Новокаховському (Херсонська обл.), Мукачівському (Закарпатська обл.). Серед вузів – Харківський сільськогосподарський і Харківський інститути механізації сільського господарства – перевести в радгосп «Комуніст» з подальшим об'єднанням, Харківський ветеринарний – в с. Лозовеньки, об'єднавши при цьому його з Харківським зоотехнічним інститутом, Дніпропетровський – в навчально-дослідне господарство «Сухачівка», Львівський – в с. Дубляни, Одеський – в молокорадгосп № 4 Одеського приміського району, Кримський – в радгосп «Комунар». Виключення зробили тільки для Львівського зооветеринарного інституту – він знаходився на околиці міста, проте не мав достатньої учбово-виробничої бази (в наявності перебувало тільки 75 га землі), а окрім того, був тісно пов'язаний зі всіма ветеринарними клініками м. Львова. Тому визначили за доцільне на найближчий час залишити його на колишньому місці, підпорядкувавши обласну станцію штучного осіменіння та Львівський іподром або передавши йому землі приміського радгоспу «Перемога».

Проте для переведення зазначених семи вузів на виробничу базу необхідні були значні капіталовкладення. Компенсація за будівлі інститутів, які передавалися містам, перекривала тільки половину необхідних коштів, інші ж 120–140 млн крб. мало виділити Міністерство сільського господарства СРСР впродовж найближчих п'яти-семи рр. [11, арк. 48]. Збитки, завдані навчальним закладам в період німецької окупації відчувалися ще в середині 1950-х рр. і негативно відображалися на розгортанні науково-дослідної і практичної роботи професорсько-викладацького складу і студентів. Так, у Житомирському сільськогосподарському інституті під час окупації німцями знищено і вивезено обладнання на суму 2509160 крб., а отримано впродовж 1946–1953 рр. асигнувань на придбання обладнання та інвентаря всього лише на 50 % (1,210 млн крб.) здійснено [12, арк. 5]. Загалом, для переміщення восьми сільськогосподарських вузів, а також для зміцнення навчально-матеріальної бази тих, які залишалися на своїх місцях, потрібні були капіталовкладення в сумі 412,6 млн крб. (і сюди не входили кошти, необхідні для обладнання начальних-дослідних господарств). Виділення цих коштів для будівництва необхідних об'єктів затримувалось, тож до 1960 р. перебазування вузів на виробничу базу також не було здійснено [10, арк. 189].

Ще однією ланкою підвищення рівня практичної підготовки студентів стало поступове об'єднання обласних сільськогосподарських дослідних станцій з інститутами. Так, з 1 січня 1959 р. пропонувалося об'єднати Полтавську обласну сільськогосподарську станцію з Полтавським, Одеську – з Одеським [7, арк. 86–100], Луганську – з Луганським; Кримську дослідну станцію садівництва – з Кримським; Житомирську – з Житомирським; Хмельницьку – з Кам'янець-Подільським; Черкаську – з Уманським; Білоцерківську дослідну селекційну станцію цукрових буряків з Білоцерківським; Український науково-дослідний інститут зрошувального землеробства – з Херсонським сільськогосподарськими інститутами [7, арк. 43]. Координацію науково-дослідної роботи інститутів та дослідних станцій здійснювали Мелітопольський та Харківський інститути механізації сільського господарства, Акімовська та Харківська станції механізації сільського господарства.

Серед новацій Міністерства сільського господарства УРСР виділяється пропозиція виконувати основні роботи в навчально-дослідних господарствах силами самих студентів. Піонерами внесення змін до навчальних планів стали Білоцерківський сільськогосподарський та Харківський зоотехнічний інститути. За новими навчальними планами виробнича практика для студентів

старших курсів мала складати 8–10 місяців і мала здійснюватися в колгоспах, радгоспах, РТС тощо.

Ця пропозиція знайшла відображення в «Положенні про виробничу роботу і виробничу практику студентів вищих учбових закладів СРСР». Для студентів 1 і 2 курсів вищих сільськогосподарських закладів передбачено направлення для роботи на підприємства, в майстерні, навчально-дослідні господарства тощо за профілем обраної ними спеціальності або за профілем, наближеним до неї [13, с. 152], старших курсів – виробнича практика або робота за спеціальністю, тісно пов'язана з їх теоретичною підготовкою в вузі.

Питання виробничого навчання обговорювалося на республіканській нараді директорів (ректорів) вузів УРСР влітку 1959 р. Вказувалося на недоліки в його організації, зокрема відсутність подекуди своєчасної координації учбового і виробничого навчання, висувалася пропозиція «довільного» графіку і надання сільськогосподарським вузам більших прав в складанні графіку практик і внесенні відповідних поправок до учбових планів. Піднімалося питання також трудової зайнятості студентів. Вказувалося, що під час виробничої практики в сільському господарстві, студенти займають робочі місця. Частина виконувала обов'язки спеціалістів (завідуючих токами, ентомологів), частина залишалася практикантами. Оплата праці проводилася у вигляді зарплатні (стипендія на цей період не виплачувалася), тому керівники господарств неохоче приймали студентів для проходження практики. Тому обов'язковим елементом було визнано закріплення на законодавчому рівні місць для виробничої практики студентів [14, арк. 50]. Проте віддаленість переважної більшості сільськогосподарських вузів від своєї учбово-виробничої бази перешкождала участі професорсько-викладацького складу і студентів в сільськогосподарському виробництві та дослідній роботі.

Незважаючи на позитивний ефект прийнятих постанов і закону, гальмом поліпшення практичної підготовки спеціалістів сільського господарства стала недостатня учбово-виробнича база навчальних закладів. За статистикою, на початку 1970-х рр. в УРСР функціонувало 134 сільськогосподарських технікуми, з них 24 радгоспи-технікуми, що мали в середньому по 5–6 тис. га землі. Водночас 32 сільськогосподарські технікуми мали незадовільну учбово-матеріальну базу [15, арк. 24–25]. Сільськогосподарським вузам впродовж 1959–1960 рр. було передано 9 господарств із загальною земельною площею близько 40 тис. га, що дозволило довести середній показник забезпеченості до 4,5 тис. га на сільськогосподарський вуз [16, с.215]. Проте проблема достатньої навчально-виробничої бази для забезпечення повноцінної практичної підготовки у вузах і технікумах сільськогосподарського профілю залишалася актуальною, як і віддаленість переважної більшості сільськогосподарських вузів від своєї учбово-виробничої бази, що значною мірою перешкождало участі професорсько-викладацького складу і студентів в сільськогосподарському виробництві та дослідній роботі та негативно відображалася на якості виробничої підготовки спеціалістів. До середини 1960-х рр. через матеріально-технічну невідповідність на базу радгоспів було переведено тільки 3 вищі навчальні заклади із 32. Як один із способів вирішення ситуації було запропоновано створити новий тип навчального закладу – радгосп-вуз [17, с. 46]

Таким чином, попри значну увагу державних органів влади до поліпшення практичної підготовки учнів і студентів навчальних закладів сільськогосподарського профілю, що дозволило підняти загальний професійний рівень підготовки молодих спеціалістів, проблема учбово-виробничої бази залишалася. Це стало одним із чинників, який негативно впливав на якість підготовки спеціалістів сільського господарства у 1950–1960-х рр.

Список використаних джерел

1. Вовк Л. П. Історія освіти дорослих в Україні. Нариси.) / Л. П. Вовк – К., 1994. – 226 с.; Лікарчук І. Л. Професійно-технічні та середні спеціальні заклади освіти України у XX столітті / І. Л. Лікарчук. – К., 2001. – 346 с.; Курило В. М. Освіта України і науково-технічний і соціальний прогрес: історія, досвід, уроки / В. М. Курило – К.: «Деміург», 2006. – 432 с.; Ничкало Н. Г. Профтехосвіта України / Н. Г. Ничкало – К.: «Науковий світ», 2008. – 198 с.; Сігаєва Л. Є. Розвиток освіти дорослих в Україні (др.пол. XX – поч. XXI ст.) / Л. Є. Сігаєва – К.: ЕКМО, 2010. – 419 с.; Нікілев О. Ф. Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. XX ст.) / О. Ф. Нікілев – Д.: Вид-во Дніпропетр. Ун-ту, 2004. – 208 с. 2. Чишко В. С. Вдосконалення підготовки кадрів спеціалістів для сільського господарства УРСР / В. С. Чишко // Український історичний журнал. – 1985. – № 11. – С.15–25; Петренко В. С. О підготовке с.х. кадров на Украине (1946–1965) / В. С. Петренко // История СССР. – М., 1969. – № 4. – С. 80–89; Бабич Д. І. Вдосконалення системи підготовки спеціалістів для сільського господарства (1959–1965 рр.) / Д. І. Бабич // Український історичний журнал. – 1976. – № 2. – С. 86–93; Домбровская С. Н. Реформирование системы высшего образования в период «оттепели» / С. Н. Домбровская // Народна українська академія. – 2002. – Ч. 5. – С. 51–54; Пыжиков А. В. Реформирование системы образования в СССР в период «оттепели» (1953–1964 гг.) / А. В. Пыжиков // Вопросы истории. – 2004. – № 9. – С. 95–104.; Куцаєва Т. О. Зміни пріоритетів щодо

розвитку форм навчання у вузах України в період 1965–1985 рр. / Т. О. Куцаєва // Наукові записки: Зб. наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. – К., 2005. – № 59. – С. 210–221. 3. Коханко О. М. Становлення і розвиток підготовки кваліфікованих робітничих кадрів з середньою освітою в Україні (1969–1994 рр.): дис... канд...пед...наук. / О. М. Коханко. – К., 1995. – 299 с.; Сергійчук О. М. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя (1953–1964 рр.): дис...канд...іст.наук / О. М. Сергійчук. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 229 с.; Майборода С. В. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917–1959 рр.): автореф... докт. наук з державного управління спеціальність 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / С. В. Майборода. – К., 2002. – 36 с.; Жабенко О. В. Особливості й тенденції розвитку державного управління освітою в Україні (1946–2001): дис...канд. наук з державного управління / О. В. Жабенко. – К., 2003. – 212 с.; Падалка С. С. Аграрна політика в Україні: формування, шляхи реалізації та соціально-економічні наслідки (друга половина 60-х – 80-ті роки ХХ ст.): дис... докт...іст.наук / С. С. Падалка. – К., 2005. – 420 с.; Брехунець Н. С. Навчальні заклади освіти України 50–80-х рр. ХХ ст.: дис...канд...іст.наук / Н. С. Брехунець – Переяслав-Хмельницький, 2006. – 185 с.; Січкаренко К. О. Територіальна організація вищої освіти України: дис...канд...геогр...наук / К. О. Січкаренко. – К., 2010. – 207 с.; Смоляна Н. В. Поєднання професійного навчання з виробничою працею в закладах профтехосвіти України (1959–1991): автореф... канд...пед...наук / Н. В. Смоляна. – К., 2012. – 24 с. 4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 34, спр. 3682. 5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 71, спр. 217. 6. ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр. 237. 7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. Р-2, оп. 9, спр.4614. 8. Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР за 1954 р. – К., 1954. – № 21. 9. Збірники постанов і розпоряджень Уряду УРСР – К.: Вид-во «Держполітвидав УРСР», 1957. – № 11. – Ст. 137. 10. ЦДАГО України, ф.1, оп. 31, спр. 1234. 11. ЦДАВО України, ф.Р.-27, оп.19, спр.1880. 12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 3681. 13. Высшая школа. Сборник основных постановлений, приказов и инструкций. Ч.1 / Под ред. Е. И. Войленко. – М.: «Высшая школа», 1965. – 431 с. 14. ЦДАГО України, ф.1, оп.71, спр. 228. 15. ЦДАВО України, ф.Р.-2, оп. 13, спр.5127. 16. Пітов В. І. Вища школа УРСР за 50 рр. У двох частинах (1917–1967 рр.) – Ч. 2 (1945–1967 рр.) / В. І. Пітов. –К.: Видавництво Київського університету, 1968. – 539 с. 17. Воловченко І. П. Про інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва на основі широкого застосування добрив, розвитку зрошення, комплексної механізації, та впровадження досягнень науки і передового досвіду для якнайшвидшого збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 10 лютого 1964 р. / І. П. Воловченко. – К.: Політвидав УРСР, 1964. – 65 с.

Елена Кропивко

**ВЛИЯНИЕ ЗАКОНА «О СВЯЗЬ ШКОЛЫ С ЖИЗНЬЮ...»
НА ПОДГОТОВКУ СПЕЦИАЛИСТОВ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА
В ВУЗАХ И ТЕХНИКУМАХ УССР (1959-1965 ГГ.)**

В статье анализируются аспекты подготовки учащихся и студентов учебных заведений образования сельскохозяйственного профиля в условиях реформирования советской системы образования. Указывается, что непосредственным стимулом для внесения изменений в учебные планы стал Закон об укреплении связи школы с жизнью...», который акцентировал на необходимости практических навыков учащихся и студентов. Было признано важным элементом подготовки практику (учебную и производственную). Для сельскохозяйственных университетов стало характерным чередование в учебных планах производственных и учебных практик с теоретическими и лабораторными занятиями. Сделано вывод, что учебно-материальная база подавляющего большинства учебных заведений до середины 1960-х гг. не отвечала требованиям, которые полностью обеспечивали необходимую практическую подготовку будущих специалистов сельского хозяйства.

Ключевые слова: сельскохозяйственные вузы и техникумы, Закон «Об укреплении связи школы с жизнью...», учебно-опытные хозяйства, учебная и производственная практики, учебные планы.

Olena Kropyvko

**THE IMPACT OF THE LAW «ABOUT COMMUNICATION OF SCHOOL WITH LIFE...» ON
TRAINING SPECIALISTS OF AGRICULTURE IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS
AND TECHNICAL SCHOOLS OF THE USSR
(LATE 1959 TO 1965)**

In article aspects of training pupils and students of educational institutions of an agricultural profile in the conditions of reforming of the Soviet education system are analyzed. It is indicated that the direct impetus for changes in the curricula of agricultural higher education institutions and technical schools was the Law «About Strengthening of Communication of School with Life» (in the 1959), which placed greater focus on the need for practical skills to pupils and students, which would allow to master

skills not only theoretical knowledge after the end of training but also to apply them directly on production. An important element of preparation it has been recognized practices (practical training and on- the-job training) on which about 40 % of the curriculum was taken away. There was characteristic for agricultural higher education institutions a combination in curricula practical training and on-the-job training with theoretical and laboratory researches, and educational process has been constructed so that these types were combined in turn which gave the chance to solidify the gained theoretical knowledge in practice. The conclusion is drawn that the educational material resources of the vast majority of educational institutions to the middle of the 1960th didn't meet standards which fully provided necessary practical training of future experts of agriculture. The conclusion is drawn that the educational and material resources of the vast majority of educational institutions to the middle of the 1960th didn't meet standards which fully provided necessary practical training of future experts of agriculture.

Key words: agricultural higher education institutions and technical schools, the Law «About Strengthening of Communication of School with Life», instructional and experimental farms, practical training and on- the-job training, curricula.

УДК 627.533.13

Сергій Гулик, Оксана Гулик

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ВОДНИХ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Описано історію створення водних антропогенних ландшафтів на території Тернопільської області у XIX–XX ст., від епізодичних осушень за допомогою відкритих каналів (зафіксованих на кадастрових картах), створення ставків та водосховищ, до системних та чітко організованих осушувальних меліорацій під керівництвом «Крайового меліоративного Бюро» та меліоративно-осушувальних компаній в радянські часи до створення комплексу водних інженерно-технічних систем до початку XXI ст.

Ключові слова: водні антропогенні ландшафти, Тернопільська область, канали, водосховища, ландшафтно-інженерні системи

Пожвавлення інтересу до водних антропогенних ландшафтів зумовлене низкою чинників. Наявність штучних водойм та їх територіальна організація визначають особливості водозабезпечення населення та галузей господарства. Водні антропогенні ландшафти мають відчутний вплив на формування і розвиток рекреаційної галузі, рибного господарства. На сьогоднішній день надзвичайно гостро стоїть питання аналізу якості води у штучних водоймах, що безпосередньо визначає якість питної води та доцільність її споживання.

Штучні водойми області є комплексними системами, які утворюють окремий клас ландшафтів – водні антропогенні ландшафти. Їх створення викликало зміни в первинних ландшафтах, з якими вони перебувають у постійній взаємодії і цілісно функціонують, як єдина система. Сучасна структура водних антропогенних ландшафтів представлена системою наземних та підземних водойм. Наземні штучні водойми об'єднують ставки, водосховища та осушувальні канали; підземні – артезіанські свердловини та колодязі.

Комплексне вивчення водних антропогенних ландшафтів Тернопілля дає можливість оцінити не лише їх сучасну структуру, кількісні та якісні параметри, а й розглянути їх крізь призму часового аспекту. Історичне дослідження штучних водойм надає їх характеристиці повноти та логічної завершеності, оскільки відображає основні тенденції щодо змін, які стосуються різних категорій цих об'єктів. Своєрідний «часовий зріз» дає підстави з'ясувати першопричини створення водних антропогенних ландшафтів, порівняти їх морфометричні параметри, а на основі встановлених змін зробити відповідні висновки щодо прогресу чи регресу по кожному з них. Це служить основою для прогнозування майбутніх значень кількісних та якісних показників на зламі досліджуваних часових періодів і розробки програми заходів для попередження та уникнення негативних змін.

Історичний аспект вивчення водних антропогенних ландшафтів Тернопільської області є досить спірним та проблемним питанням. Це пов'язане із недостатністю матеріалів, а також з можливістю неоднозначного трактування наявної інформації.

Вивчення водних антропогенних ландшафтів області з точки зору часового аспекту дає змогу простежити переломні етапи в історії їх формування та з'ясувати фактори, які призвели до цього. На основі аналізу літератури, картографічних матеріалів та статистичної інформації, в історії

формування та розвитку водних антропогенних ландшафтів Тернопільської області можна виділити три етапи: ранній, новий та сучасний.

Ранній етап (від найдавніших часів до 50-х рр. XX ст.). Тривалість цього етапу впродовж кількох століть пояснюється відсутністю систематичних робіт по створенню штучних водойм в області. Це зумовлене, в першу чергу, незначними обсягами потреб у їх спорудженні у зв'язку з соціально-економічними причинами, а також відсутністю необхідної бази теоретичних знань та практичних вмій для їх будівництва. Матеріали, які стосуються кількості наявних водних антропогенних ландшафтів у ті часи є досить обмеженими та суб'єктивними.

Відомо, що історія заснування Тернопільського водосховища сягає ще XVI ст., тому його можна вважати однією із найстаріших штучних водойм області. В ті часи воно вже використовувалось для розведення риби, а також забезпечувало роботу млинів. Проте, у зв'язку з численними історичними подіями, водойма часто занепадала, замулювалась та заростала, її найбільший занепад припадає на міжвоєнний період першої половини XX ст. До цього періоду відносимо створення ще одного водосховища – Верхньо-Івачівського в 1937 р. на р. Серет у Тернопільському районі. Ранній етап характеризується масовим викопуванням колодязів для задоволення потреб населення у водоспоживанні.

Відомості про перші роботи по меліорації земель в області сягають ще XIX ст. На початку XIX ст. в Галичині створюються перші рільничі товариства, важливим завданням яких було підвищення продуктивності земельних угідь шляхом проведення комплексу меліоративних заходів, які передбачали поліпшення водних властивостей ґрунтів. Спроби осушення боліт в на території Тернопільщини відомі ще з часів Австро-Угорщини. У 1894 р. місцевий пан с. Кривого Козівського району найняв майстрів з Відня та Кракова для проведення осушення перезволожених земель площею 500 га, проте до кінця ці роботи так і не були завершені. Гончарний дренаж, який побудований ще в той період, до сьогодні діє в с. Гончарівка Монастириського району, с. Личківці Гусятинського району та в інших місцях [2]. Проектні роботи, за розпорядженням австрійського Міністерства рільництва від 18 грудня 1885 р., покладено на Крайове меліоративне бюро (далі – КМБ), яке у 1916 р. перейменоване на «Меліоративний банк», а у 1922 р. – на «Малопольське меліоративно-технічне товариство з обмеженою відповідальністю». Свою діяльність крайове меліоративне бюро поширювало на Львівське, Станіславівське, Тернопільське, Волинське та частину Краківського воєводства [8]. КМБ займалося не тільки організацією та проведенням меліоративних робіт, а й будівництвом доріг, залізничних гілок, водопроводів, гідротехнічних споруд та рибних ставків, проведенням земляних робіт, а також виробництвом цегли, дренажних та бетонних труб.

Всю територію Польщі було схематично розділено на дев'ять регіонів (груп повітів) із подібними природними умовами та господарчими потребами – Краківський, Повісля, Горбисті західні, Підгір'я західне, Підгір'я східне, Басейн Сяну та Дністра, Повіти середньо-східні (Бережанський та Підгаєцький), Повіти північно-східні, Поділля і частина Покуття. До останньої групи належали повіти Тернопільський, Збаразький, Тереховлянський, Скалатський, Чортківський, Гусятинський, Заліщицький, Зборівський, Городенківський, Снятинський – площа ріллі тут становила 700964 га, з яких дренажування потребували близько 50 %.

На початку XX ст. у зв'язку зі збільшенням обсягів дренажних робіт та зростанням їх собівартості у 1901 р. Сейм ухвалює річні дотації, а з 1907 р. і безпроцентні позики. Зростають ціни як на дренажні трубки так і на виконання дренажних робіт. У 1907–1914 рр. за кошторисом на дренажування земель у подільських повітах виділялося 565 польських злотих (далі – зл.) на 1 га, тоді як в середньому в всіх повітах Польщі – 615 зл. Загалом у 1902–1913 рр. меліоративний банк у Львові фінансував роботи з дренажування ґрунтів площею 26676 моргів на суму 4772199 крон [8].

Після Першої світової війни, вартість дренажування ґрунтів порівняно із довоєнним періодом, знову зросла. Насамперед через зростання вартості дренажних трубок та виконання власне дренажних робіт. Середня вартість дренажування 1 га орних угідь зросла до 646 зл.

Усіма видами робіт, пов'язаних із дренажуванням, керувало КМБ. Приватні меліорації, що виконувалися коштом власників земель, контролювалися інженерами КМБ за рахунок крайового фонду, роботу виконував крайовий меліоративний контролер, який був на утриманні власників земель, а останні оплачували робітників.

Важливим джерелом дослідження історії водних антропогенних ландшафтів на теренах Тернопільщини є карти Йосифінського (1785–1788 рр.) та Францисканського кадастрів (1819–1820 рр.), на яких вперше зафіксовані осушувальні канали (рис. 1). Аналіз кадастрових карт, складених у 1828–1850 рр. дає підстави зробити висновки про проведення осушувальних робіт, якими було охоплено невеликі площі в Бучацькому районі (с. Доброполе, с. Пилява) [4] та інших районах.

У першій половині ХХ ст. осушувальні меліорації здійснювалися на землях сільських громад, матеріали щодо них зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Львові. Зокрема, у фонді 247 знаходимо кошторис на осушувальні роботи в с.Тютків

Рис. 1. Фрагмент кадастрової карти с. Доброполе, 1828р. [7].

Теребовлянського повіту (вододіл Стрипа-Серет) станом на 1906 р. Для осушення 267 моргів виділялося 40091,98 зл., сюди входила вартість викопаних 12812,6 метрів ровів на суму 19261,48 зл. та вартість дренажних трубок – 19261,48 зл. [3].

У цьому ж фонді зберігається лист війта с. Глинна Бережанського повіту Віктора Розвадовського від 1 лютого 1918 р до меліораційного банку із проханням виділити кошти на осушення перезволожених територій. Тут же бачимо дві карти земель села масштабом 1:10000 та 1:2880. Карта масштабом 1:10000 виконана на пергаменті, на ній позначені дванадцять осушувальних ровів та гідромережа, на другій, яка виконана на просоченій тканині, показане розташування дрен, діаметром від 5 – до 15 см та кут нахилу поверхні [4].

Для с. Бурканів Теребовлянського повіту, розташованого у долині

Стрипи, є детальний план дренажу земель площею 28 моргів 1:2000 та карта-схема меліорації, на якій позначені горизонталі, кут нахилу поверхні та 193 дренажні лінії [5]. Кошторис осушувальних робіт складався із вартості дренажних робіт (викопування ровів, закладання трубок та засипання їх по 0,16 зл. за 1 м, загальна довжина становила 11614 м) та вартості дренажних трубок – 4383,39 зл. Вартість дренажних трубок залежала від їх діаметру: 4 см – 33,25 зл. за 1 тис. штук, 6,5 см – 54,75 зл. за 1 тис. штук, 10 см – 85,50 зл. за 1 тис. штук і 13 см – 156,00 зл. за 1 тис. штук.

Новий етап (50–90-ті рр. ХХ ст.) характеризується значними систематичними роботами по створенню водних антропогенних ландшафтів в області. Це пов'язане із післявоєнною відбудовою краю, масовим будівництвом промислових підприємств, зростанням обсягів водоспоживання. Крім цього, комплексний характер водогосподарського будівництва був зумовлений створенням спеціальних організацій, які займалися питаннями водного господарства. Спочатку створено відділ водного господарства та будівельно-монтажну дільницю по господарському будівництву, а з 1954 р. почало діяти Тернопільське обласне управління водного господарства.

За цей період в області збудовано 24 водосховища. До числа найдавніших, які створені в 50-х рр. ХХ ст., відносяться Бережанське, Скородинське та П'ятничанське водосховища. В цей час було повністю очищене та оновлене Тернопільське водосховище, тому, 1956 р. вважається офіційною датою його наповнення. На початку 80-х рр. ХХ ст. на території області вже налічувалось 22 водосховища, 5 з яких збудовано лише за один рік – 1975 р. Найновішим водосховищем Тернопільщини було Підволочиське, яке створене в 1990 р. Упродовж цього часу було проведено роботи по реконструкції Тернопільського (1973 р.) та Борщівського (1986 р.) водосховищ. Станом на 1986 р. в області нараховувалось 449 ставків, за останні 20 рр. їх кількість в межах області зросла майже вдвічі.

Рис.2.Формування каналу вручну, 1956 р.

Друга половина ХХ ст. характеризується

збільшенням чисельності колгоспів та площі земель сільськогосподарського призначення, що позначилось на зростанні меліоративних робіт в області, створенні єдиної мережі осушувальних каналів. До 1954 р. на Тернопільщині нараховувалось близько 3 тис. га зруйнованих осушувальних систем, з яких лише 24 % використовувались під посівом сільськогосподарських культур. З 1959 р. розпочалися активні роботи по осушенню земель (рис. 2.). Вже на початку 1960 р. площа осушених земель в області склала 3,8 тис. га, в 1963 р. – 12,5 тис. га, а до кінця 60-х рр. вона збільшилась до 45 тис. га. З 1976 р. на землях Тернопільської області почали застосовувати метод розрідженого дренажу, що дозволило одержати економічний ефект через зниження вартості будівництва до 20 % на 1 га без зниження врожайності сільськогосподарських культур. 80-ті рр. ХХ ст. характеризуються найбільшим розмахом меліоративного будівництва в області. У 1985 р. площа осушених земель становила 142 тис. га, щорічно вводилось в експлуатацію 8–10 тис. га осушених земель [2].

У 80-их рр. ХХ ст. значну увагу приділяли критеріям оцінки меліоративного стану осушуваних земель та організації меліоративно-екологічного моніторингу. Ці питання порушувалися в працях науковців УкрНДІГіМу (В. Алексеєвський, В. Кубишкін та ін.), Львівської гідрогеолого-меліоративної експедиції (Б. Козловський, який активно досліджував меліоровані землі Західної України) та працівників Тернопільського управління експлуатації осушувальних систем, серед яких варто відзначити І. Мацка та О. Анатієнка [1].

Сучасний етап (з початку 90-х рр. ХХ ст.). Цей період відзначається переважно роботами з благоустрою та реконструкції водних антропогенних ландшафтів, створених у минулі роки. У 90-х рр. ХХ ст. у результаті кризових явищ в Україні, в тому числі в АПК і водогосподарському комплексі, почався процес стагнації. Через відсутність достатнього фінансування значно скоротилися обсяги робіт з будівництва та експлуатації меліоративно-водогосподарських об'єктів. Зазначимо, що з 1994 р. введення в дію нових меліоративних земель в області практично припинено.

В даний час на балансі Тернопільського обласного управління водних ресурсів знаходиться 17 осушувальних систем загальною площею 165,572 тис. га, з яких 151,4 тис. га осушено гончарним дренажем [2]. Завдяки проведенню меліоративних робіт структура сільськогосподарських угідь області на перезволожених землях загалом покращилася. Рілля складає 130 тис. га, перелоги – 4,4 тис. га, сіножаті і пасовища – 29,2 тис. га. Однак, в області майже 20 % осушених сільськогосподарських угідь займають сіножаті й пасовища, тобто використання меліорованих земель є незадовільним.

У 2000 р. на балансі Тернопільського обласного управління водних ресурсів обліковувалися 874 ставки, за останні роки створено ще 2. Проведено роботи з реконструкції Бережанського II (1991 р.) та Козівського (1993 р.) водосховищ, в 2012 р. здійснено очищення Тернопільського водосховища, на сьогоднішній день триває реконструкція Бережанського водосховища. Для підтримання осушувальних каналів у належному стані щорічно проводиться їх обкошування вручну та з використанням механізованої техніки, а також роботи по очищенню каналів від замулення.

Підсумовуючи історію формування водних антропогенних ландшафтів на території Тернопільської області, необхідно відмітити: системний характер осушувальних робіт та їх чітку організованість під керівництвом КМБ, яке припинило свою діяльність у вересні 1939 р.; у зв'язку із реформуванням та подрібненням землеволодінь на початку ХХ ст. потребу у дренаванні починають визначати водні спілки, що організовуються по сільських громадах; осушенню піддавалися переважно перезволожені вододільні території, а не долини річок (їх інтенсивно осушили в радянські часи), що стримувало розвиток ерозійних процесів; меліоративні роботи у ХХ ст. призвели не тільки до збільшення площ сільськогосподарських антропогенних ландшафтів, але й спричинили в окремих місцях порушення водного балансу, обміління річок. Меліорація у радянський час була спрямована на отримання максимальної економічної вигоди без належного вивчення змін, що відбуваються в навколишньому середовищі під її впливом. На сучасному етапі функціонування водних антропогенних ландшафтів актуальними залишаються проблеми ефективності сільськогосподарського освоєння осушуваних земель регіону, раціонального використання земельних ресурсів.

Список використаних джерел

1. Анатієнко О. Агротехнічні та меліоративні заходи для підвищення ефективності використання меліорованих земель у Тернопільській області / О. Анатієнко // Водне господарство України, – 2005. – № 3. – С. 17–19.
2. Статистичні матеріали відділу експлуатації меліоративних систем Тернопільського обласного управління водних ресурсів.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛІ України), ф. 247, оп. 2, спр. 458.
4. ЦДАЛІ України, ф. 247, оп. 2, спр. 95.
5. Там само, спр. 53.
6. Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.), ф.146, оп. 1, спр. 69, арк. 2.
7. Держархів Тернопільської обл., ф.146, оп. 2, спр. 40, арк. 3.
8. Roboty wodne i meljoracyjne w poludniowej Malopolsce. Cz. IV. Mniejsze meljoracje / pod. redakcia A. Kędziora. – L., 1932, С.75–113.
9. Woewodztwo Tarnopolskie, 1930, С.168–173.

Сергей Гулык, Оксана Гулык

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ВОДНЫХ АНТРОПОГЕННЫХ ЛАНДШАФТОВ ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ

Описана история создания водных антропогенных ландшафтов на территории Тернопольской области в XIX–XX вв., от эпизодических осушений с помощью открытых канав (зафиксированных на кадастровых картах), создание прудов и водохранилищ, к системным и четко организованным осушительным мелиорациям под руководством «Краевого Мелиоративного Бюро» и мелиоративно-осушительных компаний в советские времена, к созданию комплекса водных инженерно-технических систем до начала XXI в.

Ключевые слова: водные антропогенные ландшафты, Тернопольская область, каналы, водохранилища, ландшафтно-инженерные системы.

Sergiy Hulyk, Oksana Hulyk

HISTORY OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF AQUATIC ANTHROPOGENIC LANDSCAPES IN TERNOPIL REGION

We describe the history of aquatic anthropogenic landscapes in the territory of Ternopil region in the nineteenth and twentieth centuries, from episodic draining with the help of open ditches (recorded on the cadastral maps), creating ponds and reservoirs to systematic and well organized drainage reclamation under the guidance of «Provincial reclamation bureau» drainage and reclamation companies in Soviet times to creation of complex aquatic engineering systems by the beginning of XXI century.

Key words: aquatic anthropogenic landscapes, Ternopil region, canals, reservoirs, landscape-engineering systems.

УДК 378.06.011:631.5/9

Вікторія Шутько

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА Б. ЄНКЕНА В МАСЛІВСЬКОМУ СОРТО-НАСІННЄВОМУ ТЕХНІКУМІ ІМЕНІ К. ТИМІРЯЗЄВА (1926–1930 РР.)

Статтю присвячено дослідженню науково-педагогічних та практичних досягнень професора Б. Єнкена. Розглянуто питання щодо викладання ним агрономії (землеведення); спеціальної селекції пшениці, жита, ячменю, кукурудзи, вівса, бобових, хмелю, конопель та інших культур; загальної селекції з генетикою й біометрикою насінництва; зернознавства з борошномельною справою; дослідної справи в Маслівському сорто-насіннєвому технікумі імені К. Тимірязєва. Узагальнено наукові праці вченого за цією тематикою.

Ключові слова: Б. Єнкен, агроном, Маслівський сортонасіннєвий технікум імені К.А. Тимірязєва, селекція, сільське господарство.

У середині 20-х рр. XX ст. чільне місце в системі галузевої освіти посідав Маслівський сорто-насіннєвий технікум імені К. Тимірязєва. Упродовж 1926–1930 рр. творча доля професора Б. Єнкена – видатного вченого-аграрія, селекціонера та одного з організаторів сільськогосподарської дослідної справи в Україні була пов'язана з цим навчальним закладом.

Метою статті є проведення методом історико-наукового аналізу історичної розвідки щодо науково-педагогічної діяльності професора Б. Єнкена та його здобутків на освітянській ниві.

У роки громадянської війни, в маєтку пруського підданого поміщика Г. Трітчеля, який розташовувався на відстані 100 км від Києва й 2–3 км від знаменитої Миронівської сільськогосподарської дослідної станції, в 1919 р. місцевою громадою засновано сільську гімназію на чолі з Е. Спиридовичем. Він викладав російську мову, літературу та німецьку мову. В 1910 р. Г. Трітчель, що купив власність у нащадків графа Муравйова-Апостола, продав свій маєток дочці Ф. Терещенка – Надії, яка листом із Лондона дала згоду на його придбання під облаштування освітнього закладу. В 1920 р. Харківський земельний відділ рішенням Наркомзему УСРР запропонував викладачеві гімназії В. Іванову, який здобув агрономічну освіту в Київському політехнічному інституті імені Олександра II, створити сільськогосподарський технікум [1, с. 69].

Цей навчальний заклад розпочав свою повноцінну діяльність у 1921 р. Є й інші версії щодо його появи, які залишаються суперечливими, бо так і не знайдено в архівах документу (рішення) щодо відкриття технікуму. У Держархіві Київської області знайдені документи, у яких зазначається, що технікум розпочав свою роботу в 1920 р. і до нього могли вступати всі бажаючі, охочі вивчати

будь-яку спеціальність, навчатися прати і шити тощо. Зауважимо, що на той час зовсім не згадувалося про селекцію і насінництво.

Станом на 1921 р. Маслівський агрономічний технікум мав у своєму складі агротехнічне відділення з 80 учнями та 5 викладачами, а вже на 18 квітня 1921 р. у списку «Сільськогосподарських технікумів і шкіл, що підлягають мілітаризації» у зв'язку з «... гострою потребою у фахівцях сільського господарства та споріднених з ним наук» до його характеристик щодо навчального навантаження 36–42 години на тиждень, терміном навчання у п'ять рр. та закріплених 83 десятинах землі, чітко вказується рік як 1920 [2]. У довіднику «Мережа навчальних закладів сільськогосподарської освіти на Україні» (1933 р.) зазначається, що заклад свою діяльність розпочав восени 1920 р. При цьому вказувалося, що виникнення такого типу шкіл «... зобов'язане лише ентузіазму мас..., бо ні склад педагогічного персоналу, ні розмір коштів не забезпечили їх розвиток...» [3, арк. 17]. Директор технікуму В. Іванов у грудні 1922 р. зазначав, що він був заснований у самі важкі роки революцій та жив і розвивався при глибокій байдужості. Тому зрозуміло його бажання зробити все можливе, щоб заклад, який він очолив, отримав максимальну загальнодержавну бюджетну підтримку. Слід відмітити, що у нагоді стала постанова РНК УСРР від 15 травня 1920 р. про перехід усіх закладів освіти з Народного комісаріату земельних справ – до Народного комісаріату освіти. На переконання сучасного історика галузевого дослідництва члена-кореспондента НААН В. Вергунова, є підстави стверджувати, що В. Іванов не перший директор Маслівського агрономічного технікуму, незважаючи на твердження авторів його історії [1, с. 72]. Принаймні, знайдений в архіві документ за підписом В. Іванова свідчить, що він «... з літа 1920 р – викладач, а потім уже і ректор Маслівського агрономічного технікуму...» [4, арк. 2]. Із цього архівного документу стає також зрозумілим, що він, як керівник підвідділу професійної освіти Канівського повіту Київської губернії, безпосередньо причетний до перетворення Маслівської суспільної гімназії в агрономічний технікум, а також до закладання організаційних основ становлення останнього у повноцінний галузевий вищий навчальний заклад. На підтвердження висловленого може слугувати лист В. Іванова до завідувача відділу сільськогосподарської освіти Головпрофосвіти від 8 грудня 1922 р., в якому вказується, що за три роки існування технікуму від дня відкриття той виріс в «... оригінальну, солідну сортівничо-селекційну школу, що практично не черпає кошти ззовні» [5, арк. 1].

Принагідно зауважимо, що листом № 560 від 25 жовтня 1922 р. Головпрофосвіта встановила тарифи за навчання. Але технікум, враховуючи, що у ньому навчається «... малостаткова селянська молодь, для якої офіційні ставки платні за навчання зовсім непосильні...», увів замість цього «... посилене обкладання навчаючих хлібом...», що зрештою дало йому 500 пудів зерна [6, арк. 10]. Перші 16 висококваліфікованих спеціалістів випустив саме В. Іванов в 1925 р. В. Вергунов стверджує, що видатна робота зі створення дієздатного колективу однодумців, що дала підстави Головпрофосвіті не просто взяти Маслівський агротехнікум на повне бюджетне фінансування, але майже десятиліття залишатися єдиним у СРСР вищим навчальним закладом, що готував селекціонерів і насіннесоводів [1, с. 73].

На початку 30-х рр. ХХ ст. створено на його основі чи не перший в країні спеціалізований агрокомбінат, що складався з технікуму насінництва при Маслівському інституті селекції та насінництва, радгоспу ім. Т. Шевченка, дослідно-селекційного поля, 7 робітфаків. Серед найбільших проблем Маслівського агротехнікуму на початковому етапі стала наявність відповідних житлових приміщень і господарських будівель. Те саме стосувалося будівель для використання у навчальному процесі, тому розпочалося будівництво навчального корпусу, а також інших службових приміщень (вегетаційні будинки, теплиці тощо). Воно частинами завершилося тільки у середині 30-х рр. ХХ ст. Технікум організаційно знаходився у загальному підпорядкуванні НКЗС УСРР. З кінця 1921 р. ним почала опікуватися одна з найпотужніших за фінансовими можливостями організація – Головцукор, що завжди мала попит на фахівців для потреб цукровиробництва. Саме ця установа причетна до репрофілювання Маслівського агротехнікуму наприкінці 1922 р. у сортівничо-насінневий, а потім, від 1928 р. – взагалі в інститут селекції і насінництва. Після ліквідації 29 грудня 1921 р. Головцукру раніше підписану «Умову» з Маслівським агротехнікумом через Київцукор підтвердив його правонаступник – Український сорто-насінневий трест (Укрнасінньотрест). Це простежується у новій назві закладу – сортівничо-насінневий технікум імені К. Тимірязєва. Він збагатив країну видатними ученими-селекціонерами, зокрема, такими, як Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської та Державної премії СРСР, академік ВАСГНІЛ Ф. Кириченко; Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської та Державних премій, академік ВАСГНІЛ П. Гаркавий; двічі Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської та Державних премій СРСР та УРСР, академік АН СРСР і ВАСГНІЛ В. Ремесло, академік ВАСГНІЛ М. Ольшанський (1908–1988 рр.), лауреат Сталінських премій СРСР, а також професори П. Шкварніков (1906–2003 рр.), С. Краєвий (1906–1984 рр.) та ін. Виявилось, що всі перелічені

особистості в 1926–1928 рр. були слухачами лекцій професора Б. Єнкена саме з питань селекції та насінництва, яким згодом присвятили все своє творче життя.

Професор Б. Єнкен разом із родиною опинився у Маслівці навесні 1927 р. Відразу його запросили на викладацьку діяльність до тутешнього навчального закладу. Як свідчать архівні документи, його закріпили за I групою, XVII розряду та він працював за сумісництвом у Маслівському сорто-насінневному технікумі імені К. Тимірязєва з оплатою 171,35 крб. за 12 год. роботи на місяць [8]. Він викладав агрономію (землеведення); спеціальну селекцію пшениці, жита, ячменю, кукурудзи, вівсу, бобових, хмелю, конопель та інших культур; загальну селекцію з генетикою й біометрикою насінництва; зернознавство з борошномельною справою; дослідну справу. Пізніше перейшов на постійну роботу до навчального закладу, про що зазначається у підписаній власноруч умові з його директором Ю. Ячевським. Професор Б. Єнкен продовжував викладати згадані дисципліни із навантаженням у 750 год. на рік та щомісячною оплатою в 300 крб. [9, арк. 34]. Вчений очолив лабораторію з дослідження технічних властивостей сільськогосподарських рослин, продуктів їх переробки та стандартизації, тобто, борошномельно-хлібопекарсько-олійної, що створив сам. Водночас, за рішенням Укрголовнауки від 18 вересня 1926 р., Б. Єнкена обрано дійсним членом науково-дослідної кафедри ботаніки при Харківському сільськогосподарському інституті [10, арк. 23], де він досліджував нові культури.

Слід зазначити, що в 1927 р. Б. Єнкен, за ініціативи Укрголовнауки, очолив експедицію у складі восьми осіб, організовану з метою дослідження культурної флори Північного Кавказу [10, арк. 45]. До третього тому «Записок технікуму» вчений підготував дві статті: «Сортовий склад місцевих хлібів» та «Про лабораторію хлібопекарських і борошномельних властивостей зерна». До того ж, Б. Єнкен призначається головою редакційної комісії цього авторитетного для свого часу видання. Після ознайомлення з п'ятьма томами «Записок технікуму», що стали раритетними, [11–13] вдалося встановити, що згадані статті вченого так і не вийшли друком.

За спогадами А. Пухальського, Б. Єнкен з'явився у Маслівському технікумі навесні 1927 р., тобто, «...переїхав із сім'єю на постійне проживання», та читав «...курс селекції цукрового буряку» [14, с. 8]. Борис Карлович із числа студентів підібрав собі асистента – студента Ходзінського Адольфа Казимировича, який до навчання в технікумі працював техніком на Ялтушківській селекційній станції і, зрозуміло, мав певну уяву про ведення наукової роботи. Саме цей студент відповідав за досліди з акліматизації нових луб'яних культур, що проводилися під науковим керівництвом Б. Єнкена. Заслуховуючи звіти виконавців з цієї тематики, студенти і викладачі «...збагачували свої знання з дослідної справи» [15, арк. 22]. Усі польові та вегетаційні досліди студенти під керівництвом викладачів проводили на Миронівській дослідній станції, а також – у підсобному господарстві, що розташовувалося на відстані чотирьох кілометрів від с. Маслівка. Стажер Б.Єнкена свої спеціальні дослідження за темою: «Розподіл цукру в цукрових буряках» проводила на Миронівській дослідній станції. Кваліфікаційна комісія Маслівського сорто-насінневого технікуму на своєму засіданні визнала його роботу такою, що цілковито уявляє собою вміння абітурієнта пристосовувати свої теоретичні знання до конкретних життєвих питань, і рекомендувала опублікувати її у черговому томі «Записок Маслівського сортівничо-насінневого технікуму» [16, с. 83]. У 1927 р. також цей студент захистив дипломну роботу, виконану під науковим керівництвом професора Б. Єнкена за темою «Ботанічний склад сортів пшениці, що вивчався в період 1910–1924 рр. на Миронівській селекційній станції». Дипломованого спеціаліста було кваліфіковано як претендента на посаду агронома-насінника [17].

Вдалося з'ясувати окремі відомості й про інших дипломників ученого. У своїй статті до 3-го тому «Записок Маслівського сортівничо-насінневого технікуму імені К. А. Тимірязєва» А. Молостов згадує прізвище студента Ф. Сторниченка, який підготував кандидатську дисертацію і захистив її в 1927 р. Наукове дослідження було присвячено ростовій динаміці кореневої системи соняшнику, результатам якої керівник професор Б. Єнкен дав високу оцінку [18].

Маслівський технікум (Інститут селекції і насінництва імені К. Тимірязєва) за період свого існування (1921–1937 рр.) мав лише 13 випусків студентів (30–40 дипломників щорічно), які стали фахівцями з рільництва, тваринництва, городництва, садівництва, бджільництва, борошномельної справи, сільськогосподарської техніки тощо. Молоді спеціалісти володіли добрими навичками ще й у столярній, слюсарній і токарній справах, а окремі бажаючі досягнули навіть шкіряну вичинку.

Отже, вагомий внесок Б. Єнкена в організацію науково-освітнього процесу з питань селекції і насінництва в Україні. За його активною участю в 1928 р. відбулося перепрофілювання Маслівського сорто-насінневого технікуму в перший у країні інститут селекції і насінництва. Учений, працюючи у ньому професором, підготував майбутніх видатних учених-селекціонерів світового рівня, серед яких академіки: Ф. Кириченко (1904–1988 рр.), П. Гаркавий (1908–1984 рр.) та В. Ремесло (1907–1983 рр.). У 2014 р. колектив теперішнього Маслівського аграрного технікуму ім. П. Гаркавого Білоцерківського національного аграрного університету зі ініціативи директора

Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН, доктора сільськогосподарських наук, професора, члена-кореспондента НААН В. Вергунова встановили на головній будівлі меморіальну дошку, присвячену професору Б. Єнкену.

Список використаних джерел

1. Вергунов В. А. Професор Борис Карлович Єнкен (1873–1943): нарис життя та творчої діяльності / В. А. Вергунов; ННСГБ НААН. – К.: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 432 с. 2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 1, спр. 1069, арк. 24. 3. Державний архів Київської області, ф. 4837, оп. 1, спр. 14, арк. 37. 4. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1873, арк. 4. 5. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1469, арк. 3. 6. Державний архів Черкаської області, ф. Р – 148, оп. 1, спр. 1, арк. 2. 7. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 2416, арк. 10. 8. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, т. 3, спр. 4490, арк. 19. 9. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, т. 3, спр. 4489, арк. 64. 10. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, т. 3, спр. 4491, арк. 151–152. 11. Записки Маслівського сільськогосподарського інституту ім. К. А. Тимирязєва. – Х.: Укрголовліт, 1926. – Вип. I. – 203 с. 12. Записки Маслівського Сортивничо-насінного технікуму ім. К. А. Тимирязєва. – Черкаси, 1927. – Т. II. – 200 с. 13. Записки Маслівського Сортивничо-насінного технікуму ім. К. А. Тимирязєва. – Маслівка, 1928. – Т. III. – 80 с. 14. Пухальський А. В. Масловський інститут селекції і семеноводства – колыбель выдающихся ученых и организаторов сельскохозяйственного производства / А. В. Пухальский. – М.: Агроконсалт, 2001. – С. 22. 15. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, т. 3, спр. 4485, арк. 52. 16. Записки Маслівського інституту селекції. – Маслівка, 1931.– 238 с. 17. Записки Маслівського сільськогосподарського інституту. – К.-Полтава, 1937. – 104 с. 18. Молостов А. С. Особливості розвитку кореневої системи культурних рослин / А. С. Молостов // Записки Маслівського Сортивничо-Насінневого технікуму ім. К. А. Тимирязєва / УСРР, Народний комісаріат освіти. – Маслівка, 1928. – Т. 3. – Вип. 3. – С. 3–55.

Викторія Шутько

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА Б. ЕНКЕНА В МАСЛОВСКОМ СОРТО-СЕМЕННОМУ ТЕХНИКУМЕ ИМЕНИ К. ТИМИРЯЗЕВА (1926–1930 ГГ.)

Статья посвящена исследованию научно-педагогических и практических достижений профессора Б. Енкена. Рассмотрены вопросы преподавания им агрономии (землеведения) специальной селекции пшеницы, ржи, ячменя, кукурузы, овса, бобовых, хмеля, конопли и других культур; общей селекции с генетикой и биометрикой семеноводства; зернознавства с мукомольным делом; опытного дела в Масловском сортосеменном техникуме имени К. Тимирязева. Обобщены научные труды ученого по этой тематике.

Ключевые слова: Б. Енкен, агроном, Масловский сортосеменной техникум имени К. Тимирязева, селекция, сельское хозяйство.

Viktoria Shutko

PEDAGOGICAL ACTIVITY OF PROFESSOR B.K. YENKEN AT MASLIVSK SORT-SEED TECHNICAL SCHOOL NAMED AFTER K.A. TIMIRYAZEV (1926–1930)

The article is devoted to the research of scientific pedagogical and practical achievements of Professor B.K. Yenken. The questions of his teaching of agronomics (agronomy); special selection of wheat, rye, corn, oat, bean, hop, hemp and other agricultural plants; general selection with genetics and biometrics of seed growing; knowledge of grains and the business of milling of the flour; researching work at technical school of sort seed named after K.A. Tymiriazev are observed. The scientific works of the scientist according to this topic are generalized.

Key words: B. Yenken, agronomist, Maslivka sort seed technical school named after K. Tymiriazev, selection, agriculture.

УДК: 001:378.124:72 (09)

Євген Пелевін

ВНЕСОК АКАДЕМІКА В. ТИМОФІЄНКА У СТАНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ АРХІТЕКТУРИ І МІСТОБУДУВАННЯ (1987–2003 РР.)

У статті висвітлюється окремий етап наукової біографії Володимира Івановича Тимофієнка – одного з фундаторів вітчизняної історії архітектури та містобудування, академіка, доктора мистецтвознавства, професора, віце-президента Української академії архітектури, Заслуженого діяча науки і техніки України, двічі лауреата Державної премії України в галузі архітектури. Окреслено науковий доробок В. Тимофієнка періоду 1987–2003 рр., зокрема під час його роботи у Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського, та визначено місце і роль вченого у формуванні новітніх теоретико-методологічних засад історії архітектури та містобудування в сучасній незалежній Україні.

Ключові слова: В. Тимофієнко, історія науки, історія архітектури і містобудування, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського.

Одним з фундаментальних завдань, які постали перед вітчизняними з набуттям Україною незалежності, стало формування теоретико-концептуальних засад нової історико-культурної парадигми. Важливе місце у її формуванні відводилося справі визначення специфічних національних рис української архітектурної і містобудівної традиції та включення її у загальнонаціональний культурний контекст.

Одним з тих, хто присвятив свою наукову діяльність вивченню та систематизації містобудівної та архітектурної спадщини України, став академік, доктор мистецтвознавства, Заслужений діяч науки і техніки України, віце-президент Української академії архітектури В. Тимофієнко (1941–2007 рр.). Його праці «Енциклопедія архітектурної спадщини України: Тематичний словник» (1995 р.), «Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть. Біографічний довідник» (1999 р.), «Історія української архітектури» (2003 р.) тощо сьогодні набули програмного характеру не тільки у галузі історії архітектури та містобудування, але й зіграли помітну роль у справі формування наукової бази складання Державного реєстру нерухомих об'єктів культурної спадщини нашої країни.

Втім, незважаючи на вагомий внесок В. Тимофієнка у становлення нової української науки періоду незалежності, його ім'я досі залишається на периферії фахового інтересу вітчизняних істориків науки. Слід зазначити, що на сьогодні той помітний науковий доробок, що залишив після себе В. Тимофієнко, передусім, привертає увагу спеціалістів у сфері архітектурної теорії (В. Альошин, Р. Владимирська, Н. Мельник, Е. Моргун, та ін.), використовується на прикладному рівні (С. Курбатов, В. Лисенко, В. Мироненко, Н. Сапак та ін.), або згадується у контексті краєзнавчих студій науково-популярного характеру (В. Бахнев, О. Губарь, Г. Калугін, В. Пілявський, Л. Розен, А. Станчев та ін.). Проте, враховуючи обсяги та зміст творчих напрацювань вченого, його науковий спадок потребує ретельного осмислення та систематизації у категоріях історії науки. Зокрема, самостійного дослідження потребує етап професійної біографії В. Тимофієнка, пов'язаний із роботою у провідних академічних установах за часів незалежності, оскільки саме на ці роки і припадає кульмінація його дослідної кар'єри.

Метою даної статті є висвітлення наукового доробку В. Тимофієнка періоду 1987–2003 рр., зокрема під час його роботи в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського, та окреслення місця і ролі вченого у формуванні сучасних теоретико-методологічних засад історії архітектури та систематизації архітектурної та містобудівної спадщини незалежної України.

Професійний шлях В. Тимофієнка окреслюється декількома напрямками – освітянським, науково-дослідним та науково-редакторським. Кожен з них знайшов відображення у досягненнях вченого. Майже чотири десятиліття, починаючи з 1968 р., Володимир Іванович викладав у вищих навчальних закладах Воронежа, Москви, Одеси та Києва. Одночасно з педагогічною діяльністю, у різні роки вчений плідно працював у багатьох наукових установах, серед яких – науково-дослідний інститут теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури, відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України, Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського тощо. Саме останній заклад став тим стартовим майданчиком, з якого розпочинається пікове зростання дослідної кар'єри В. Тимофієнка та стрімке зміцнення його авторитету у науковому середовищі.

В Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського (далі – ІМФЕ ім. М. Рильського) В. Тимофієнко приходить у 1987 р. на посаду провідного наукового співробітника відділу образотворчого мистецтва. Традиції дослідної культури, високі академічні стандарти закладу та його безперечний авторитет у науковому та мистецькому середовищі здійснили відчутний вплив на розгортання наукової кар'єри В. Тимофієнка.

Час заснування Інституту сягає 1920-х рр., коли за умов відродження та небувалого розвитку всіх сфер українського культурного життя започатковано нові наукові напрями досліджень з етнографії, фольклористики, музикознавства, театрознавства, образотворчого мистецтва тощо [1]. Створення ІМФЕ ім. М. Рильського безпосередньо відноситься до заснування Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН). На час фундації базовими установами інституту стали народознавчі та мистецтвознавчі підрозділи ВУАН 1920-х рр., що були особливо плідним періодом розвитку української народознавчої та мистецтвознавчої науки. Йдеться про етнографічну комісію (1921 р.) та музей-кабінет антропології та етнології імені Хведора Вовка (1921 р.), кабінет музичної етнографії ВУАН при етнографічній комісії ВУАН (1922 р.), етнологічний відділ (або відділ примітивної культури і народної творчості) (1928 р.) тощо. На чолі дослідницьких колективів цих підрозділів постали такі видатні вчені свого часу, як Ф. Шміт, К. Квітка, О. Новицький, А. Лобода, В. Петров, О. Андрієвський, Ф. Савченко, П. Чубинський та ін. Під їх керівництвом розгорнулася безпрецедентна діяльність з фольклорно-етнографічних досліджень, створення джерельної бази народознавства, формування кореспондентської мережі, започаткування профільних періодичних видань «Етнографічний вісник» (1925–1932 рр., кн. 1–10), «Матеріали до Етнології» (1929–1931 рр., т. 1–3), «Первісне громадянство та його пережитки на Україні». На їх сторінках порушувалися теоретичні питання історії та розвитку української етнографії – про сучасний стан та чергові завдання науки, про дефініції основних понять та термінів, про зв'язок і спільне предметне поле етнології із суміжними дисциплінами – фольклористикою та історією тощо. Видані збірники та окремі праці співробітників закладу засвідчили поступальний розвиток української народознавчої науки. В цілому саме у 1920-і рр., завдяки наполегливій праці робітників Інституту, було започатковано дослідницькі напрями в вітчизняній етнології, які, «не дивлячись на різноманітні деструктивні чинники та тенденції радянської доби, не втрачають своєї актуальності впродовж усього двадцятого століття» [1].

Окрім етнології та фольклористики до ключових напрямків діяльності ВУАН вже з часу заснування належали дослідження історії мистецтва, передусім вітчизняного. Вони здійснювалися низкою комісій, комітетів, музеїв, секцій, утворених при спільному зібранні ВУАН. Серед них можна назвати секцію мистецтв при Українському народному товаристві (далі – УНТ), до складу якої увійшли комісії дослідження художніх цінностей, вилучених із церков і молитовних будинків України; секцію термінологічних словників з історії мистецтва; секцію реєстрації пам'яток мистецтва та видавничу комісію. Серед інших підрозділів, які започатковано у цей період, відзначимо також софійську комісію (голова – Ф. Шміт), на яку покладалося завдання комплексного дослідження собору св. Софії в Києві (працювала впродовж 1923–1933 рр.); науково-дослідницьку кафедру мистецтвознавства (голови – Ф. Шміт, О. Новицький), при якій закладено окремий кабінет українського мистецтва, а також музей видатних діячів української науки та мистецтва, Український театральний музей, музей мистецтв (нині – Музей мистецтв ім. Б. і В. Ханенків), працівники якого досліджували широкий спектр питань історії західного та східного мистецтва.

Підсумовуючи діяльність ВУАН часів «національного відродження» можна зазначити, що у період 1920-х рр. академічні народознавчі та мистецтвознавчі наукові заклади утворили підвалини вітчизняної гуманітаристики. Зокрема, започатковано нові дослідницькі напрями та солідні періодичні видання, налагоджено тісні контакти між науковцями провідних міст України (Києва, Харкова, Львова, Одеси), створено фундаментальну джерелознавчу базу з українського народознавства, опубліковано ґрунтовні наукові праці узагальнюючого характеру з царини етнографії та мистецтвознавства. Проте, як зазначав Г. Скрипник, «суспільно-політичні реалії розгорнулися інакше: репресивна політика радянської тоталітарної системи початку 30-х рр. різко зупинила розвиток гуманітарних досліджень в Україні. Нищівного морального та фізичного удару зазнає як УАН у цілому, так і провідна наукова верства зокрема. Застій у науці посилювався директивно насаджуваними теорією соціалістичного реалізму та марксистськими догмами. Ідеологічні реформації в гуманітарній науковій сфері, репресії щодо науковців та згорання цілих наукових напрямків згубно вплинули на загальний стан академічної науки, надмірно звузили спектр та можливості дослідження і збереження культурної спадщини народу» [1].

У 1930-х рр. у історії ВУАН розпочинаються «чорні сторінки»: у кільватері ідеологічного курсу відбулася системна реорганізація Академії, яка потягнула за собою ліквідацію установ мистецтвознавчого та народознавчого напрямку. Частина наукового складу цих підрозділів було приєднано до Інституту матеріальної культури, а частину – репресовано. Втім, враховуючи

існування значної суспільної потреби у створенні спеціальної академічної установи, об'єктом вивчення якої була б народна творчість (усна, музикальна, художня, обрядова), в липні 1935 р. Президія Академії наук приймає ухвалу про створення Інституту народної художньої творчості, підтриману загальною сесією Академії наук у червні 1936 р. Результатом цих крр. стало заснування у другій половині 1936 р. Інституту українського фольклору в рамках Академії наук УРСР. Як зазначають дослідники, цей інститут «успадкував не лише наукові традиції й досвід, а й архів та науково-документальну базу народознавчих установ 20-х рр. [1]. У 1938 р. при Інституті відкрито аспірантуру за напрямками музичного і словесного фольклору та етнографії. З 1940 р. постає питання про відкриття в Інституті відділу етнографії. Для висвітлення результатів наукових студій у галузі народної творчості Інститут започатковує періодичні видання – «Український фольклор» (1937–1939 рр.) та «Народна творчість» (1939–1941 рр.). Першим директором Інституту українського фольклору був А. Хвиля (1936–1937 рр.), якого у 1937 р. репресовано. Напередодні Другої світової війни в Інституті плідно працювали відомі вчені Ю. Соколов (очолив Інститут з 1937 р.), Ф. Колесса (керував Львівським відділенням з часу заснування у 1939 р.), Д. Ревуцький, П. Попов, Ф. Лавров та ін., які проводили значну роботу зі збирання фольклорної творчості та готували до видання тематичний фаховий підручник.

Під час Другої світової війни після евакуації до Уфи Інститут пережив декілька реорганізацій. Коли до відділу фольклору було приєднано мистецтвознавців (1942 р.), незмінним керівником установи на два десятиліття (до липня 1964 р.) став голова Спілки письменників УРСР, поет, академік АН УРСР М. Рильський. У березні 1944 р. Інститут повернувся до Києва й був перетворений в Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Під керівництвом М. Рильського сформовано декілька ключових підрозділів: це – етнографічне відділення та 8 відділів (образотворчого мистецтва, фольклору, етнографії, музики, кіно, театру, славістики та відділ фондів). У цьому ж р. започатковано видання фундаментальної серії «Українська народна творчість».

Упродовж 1947–1958 рр. значно активізується видавнича діяльність Інституту. Зокрема, готуються до друку та виходять у світ «Наукові записки» (т. 1–4) з питань мистецтва, фольклору та етнографії, а у 1957 р. відновлюється випуск журналу «Народна творчість та етнографія», що продовжив видавничу традицію етнографічної комісії, відділу примітивної культури і народної творчості, а згодом – Інституту українського фольклору. Не можна не погодитись зі словами Г. Скрипник, що «високий авторитет поета-академіка сприяв утвердженню керованої ним гуманітарної багатопрофільної установи, що стала визначним народознавчим та мистецтвознавчим центром України» [1]. У липні 1964 р. Інститут одержав ім'я М. Т. Рильського, а у його структурі з'явилися нові відділи – музикознавства, театрознавства, кінознавства. Після двадцятирічного головування М. Рильського Інститутом керували член-кореспондент АН УРСР М. Сиваченко (1964–1973 рр.), доктор філологічних наук С. Зубков (1974–1987 рр.), член-кореспондент АН УРСР О. Костюк (1987–2000 рр.), академік НАН України, доктор історичних наук, професор Г. Скрипник (від 2000 р.). Від 1994 р. Інститут має сучасну назву [2]. В інституті запрацювали відділи образотворчого мистецтва, етномистецтвознавства та культурології, кінознавства, театрознавства, мистецтва та народної творчості зарубіжних країн, фольклористики, етнологічний центр, музикознавства, рукописні фонди (понад 20 тис. одиниць збереження) та наукова бібліотека [2].

На період приходу до Інституту В. Тимофієнка (1987 р.), важливе місце у його структурі відводилося відділу образотворчого мистецтва, який репрезентував мистецтвознавчі дослідження закладу. Відділ образотворчого мистецтва розпочав свою роботу у червні 1942 р. під керівництвом професора В. Заболотного. Тоді ж, в умовах евакуації, провідні співробітники підрозділу розпочали роботу, пов'язану із написанням синтетичного дослідження українського мистецтва в площині його історичного розвитку. Зокрема, науковці сформували методику та приступили до укладання «Словника українських художників». Не зважаючи на важкі евакуаційні умови праці, відділ не обмежився лише творчою роботою своїх співробітників, але й став центром, навколо якого гуртувалися українські художні сили. З переїздом Інституту народної творчості та мистецтв Академії наук УРСР до Києва роботу відділу відновлено в новому форматі, що виявилось в істотному кадровому розширенні, чіткому профілюванні науково-дослідних робіт. Особливо продуктивно співробітники відділу працювали у 1960-х рр. над створенням широких підсумкових праць. Зокрема, у цей період з'являються друком такі роботи, як «Мистецька спадщина Т. Шевченка» (в 4-х томах, 5-ти книгах), «Історія українського мистецтва» (в 6-ти томах, 7-ми книгах); підготовлено до друку 7, 8 та 9 томи «Історії искусств народов СССР».

Новий етап в історії ІМФЕ ім. М. Рильського та його підрозділів розпочався з проголошення незалежності України. Науковці відділу образотворчого мистецтва (завідувач – В. Фоменко) приступили до підготовки нового академічного видання художньої спадщини Т. Шевченка, до укладання словника українських художників та до створення нової версії «Історії українського мистецтва» у 5-ти томах, у редколегію яких увійшов і В. Тимофієнко.

На межі останніх десятиліть ХХ ст. (1987–1992 рр.) одночасно із роботою над проектами відділу образотворчого мистецтва Володимир Іванович продовжував виконувати обов'язки з редагування «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР». Але згодом звільнившись від «цих обтяжливих обов'язків 1992 р., він зосередився на наукових дослідженнях» [3, с. 373]. Про роботу В. Тимофієнка над «Зводом пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР» більш детально див. публікації автора [4, с. 37–39].

Серед основних наукових здобутків В. Тимофієнка періоду 1987–2003 рр. відзначимо захист докторської дисертації за темою «Містобудівне мистецтво Північного Причорномор'я другої половини XVIII – початку XIX ст.» (зі спеціальності 18.00.01 – теорія та історія архітектури, реставрація пам'яток архітектури) [5]. Захист дисертації відбувся 1 квітня 1993 р. на засідання спеціалізованої ради Д. 016. 36.01 із захисту дисертацій на здобуття вченого ступеню доктора наук при Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. Офіційними опонентами за захисті виступили доктор архітектури, професор Ю. Асеев, доктор архітектури М. Коломієць, доктор мистецтвознавства Г. Логвін.

У роботі вперше у вітчизняній науці в дослідженнях з теорії та історії архітектури робиться акцент не на вивченні окремих архітектурних напрямків та стилів, а саме на містобудівному аспекті історії архітектури Північно-Причорноморського регіону. Як зазначено у авторефераті, «географічні межі регіону, який досліджується, охоплюють «територію від Кубані до Дунаю, котра тепер входить до складу України, Російської Федерації та Молдови» [5, с. 3]. Дослідження показало, що в регіоні існувало більш 80 об'єктів, що досі залишалися не вивченими. Автором в архівах виявлено сотні фіксаційних планів та проектів населених пунктів, 396 з яких введено у науковий обіг вперше [5, с. 3]. Усе це дозволило відтворити й охарактеризувати специфіку перших етапів планувального розвитку багатьох міст регіону. На основі проаналізованого у музеях, бібліотеках, архівах матеріалу та завдяки натурним авторським обстеженням з фотофіксацією та зарисовками, В. Тимофієнку вдалося реконструювати 38 найбільш характерних для досліджуваного періоду типів міських забудов. Захист докторської дисертації, як це часто трапляється, не став для В. Тимофієнка фінальною рисою у його наукових розвідках. Навпаки, подальша номенклатура його публікацій доводить, що тема історії містобудівництва південного регіону України залишається центральною у предметному колі його наукових інтересів.

У 1993 р. В. Тимофієнко виступив ініціатором видання щорічника Держбуду України «Архітектурна спадщина України», п'ять містких томів якого побачили світ під його науковим редагуванням упродовж 1994–2002 рр. [6–7].

Однак, передусім, 1987–2003 рр. у професійній біографії В. Тимофієнка можна визначити як період, пов'язаний із закладанням енциклопедичних підвалин вітчизняної історії архітектури. Саме у ці роки В. Тимофієнком підготовлено та згодом опубліковано колосальний об'єм матеріалу у фундаментальних енциклопедичних виданнях: багатотомниках «Мистецтво України» (т. 1, 1995 р.), «Історія українського мистецтва» (т. 3–6, 2006–2007 рр.), «Історія української культури» (т. 4, кн. 2, 2005 р.), у багатотомній «Енциклопедії сучасної України» (т. 1; 3–7, 2001–2006 рр.) та фундаментальній «Історії української архітектури» (2003 р.). У останньому виданні, окрім авторської участі, В. Тимофієнко виступив головним науковим редактором [8].

Вагомий внесок В. Тимофієнка у розвиток вітчизняної історії архітектури та містобудування за заслугами був оцінений професійним середовищем. У 1998 р. йому присвоюється звання Почесного доктора Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури та містобудування [9, с. 232–235]. У тому ж р. В. Тимофієнко стає віце-президентом Української академії архітектури (далі – УАА) і виконує ці обов'язки упродовж 1998–2000 рр. Громадська діяльність, яка завжди пов'язана із колосальною завантаженістю, не позначилася на творчій активності дослідника. Саме у період виконання обов'язків віце-президента УАА побачили світ видатні праці В. Тимофієнка, які по достоїнству було оцінено суспільством та державою. У 2002 р. Володимир Іванович нагороджується Державною премією у галузі архітектури (Указ Президента України від 15 червня 2002 р. № 556/2002) [10]. Відзначимо, що державна премія України в галузі архітектури є державною нагородою України, яка встановлена не тільки для відзначення за створення видатних житлово-цивільних та промислових архітектурних комплексів, будівель і споруд, роботи в галузі містобудування, ландшафтної архітектури, упорядкування міст і селищ, реставрації пам'яток архітектури і містобудування, але й для відзначення за наукові праці з теорії та історії архітектури, що мають важливе значення для дальшого розвитку вітчизняної архітектури і містобудування та здобули широке громадське визнання. Володимир Іванович стане лауреатом цієї авторитетної Державної нагороди двічі (2002, 2007 рр.). У 2002 р. він нагороджується Державною премією у галузі архітектури за «фундаментальні дослідження у сфері історії архітектури України XVIII – початку ХХ століть» [10].

Як зазначено у довіднику «Архітектура України у державних преміях: 1941–2007», «праці доктора мистецтвознавства, професора В. Тимофієнка поділяються на дві групи: оригінальні

авторські дослідження та організація колективних праць, наукове редагування та видання. У виконаних В. Тимофієнком працях («Города Северного Причерноморья» та «Формирование градостроительной культуры юга Украины» тощо) схарактеризовано стилістичні особливості розпланування та розбудови південних міст. Важливим внеском В. Тимофієнка у розвиток української науки є керівництво колективними працями» [11, с. 211]. Ними стали – щорічник «Архітектурна спадщина України» (вип. 1–5) (1994–2002 рр.) та видання «Енциклопедія архітектурної спадщини України» (1995 р.), «3 історії української академії архітектури» (1995 р.), «Правові акти з охорони культурної спадщини (1995 р.), «3 історії української реставрації» [12–15].

Колеги Володимира Івановича високо оцінили його внесок у роботу ІМФЕ ім. М. Рильського в цілому та відділу образотворчого мистецтва зокрема. На їх думку, праці вченого «стали ґрунтовними науковими й методичними розробками для вітчизняної архітектурної освіти. Фактографічний аналіз історичних явищ у його роботах органічно поєднується з філософсько-методологічними узагальненнями, розвитком понять взаємовпливу різних культурних пластів. Синергетичного (подвоєного) значення його працям надавали глибокі знання як у галузі архітектури, так і в галузі мистецтва» [16]. На офіційному сайті ІМФЕ ім. М. Рильського ім'я Володимира Івановича неодноразово згадується серед видатних діячів вітчизняної гуманітарної науки та золотого фонду установи. Зокрема, його роботи «Історія української архітектури» та «Архітектура і монументальне мистецтво: Терміни і поняття» – відзначаються як фундаментальні праці, присвячені архітектурі, а нагородження В. Тимофієнка Державними преміями України в галузі архітектури (2002, 2007 рр.) розцінено як «визнанням досягнень Інституту» [17].

Незважаючи на громадське визнання та досягнені професійні вершини, В. Тимофієнко не збавляє темпів роботи. Одночасно із роботою в ІМФЕ ім. М. Рильського, працює на посаді наукового редактора щорічника «Архітектурна спадщина України» та громадською діяльністю у складі Української академії архітектури, він читає лекції студентам Київського національного університету будівництва і архітектури. Новою проблематикою збагачується й коло наукових інтересів В. Тимофієнка. З 2003 р. розпочинається черговий виток у адміністративній та творчій кар'єрі Володимира Івановича. Він займав посаду завідувача відділу Інституту проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України і окрім продовження кропіткої праці із систематизації архітектурної та містобудівної спадщини України, зосереджується на прикладному аспекті пам'яткоохоронної діяльності.

Отже, період 1987–2003 рр. у науковій кар'єрі В. Тимофієнка можна відзначити як кульмінаційний. Під час його роботи в ІМФЕ ім. М. Рильського у відділі образотворчого мистецтва (1987–2003 рр.) повною мірою реалізовано всі ключові напрямки його дослідної роботи. По-перше, В. Тимофієнко став фундатором окремого наукового напрямку, пов'язаного з дослідженням архітектурної та містобудівної спадщини Північного Причорномор'я України. І по теперішній час усі теоретичні та прикладні розвідки у царині історії архітектури та містобудування даного регіону неможливі без використання матеріалу, що був накопичений, систематизований та оприлюднений В. Тимофієнком у його програмних монографіях 1990-х рр. По-друге, робота В. Тимофієнка із заснування та редагування щорічника «Архітектурна спадщина України» (1994–2002 рр.) стала вагомим кроком на шляху оптимізації пам'яткоохоронної діяльності на теоретико-прикладному рівні у контексті євроінтеграційних прагнень України. По-третє, під керівництвом В. Тимофієнка у 1987–2002 рр. здійснено низку колективних проектів, що заклали підвалини енциклопедичного руху із формуванням теоретико-концептуальних засад нової історико-культурної парадигми у частині визначення специфічних національних рис української архітектурної і містобудівної традиції та включення її у загальнонаціональний культурний контекст.

Список використаних джерел

1. Скрипник Г. Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України – 85 рр. / Г. Скрипник. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litmisto.org.ua/?p=3304>.
2. Щербій Г. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського / Г. Щербій. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.etnolog.org.ua/7>.
3. Пам'яті Володимира Івановича Тимофієнка: колектив співробітників Інституту проблем сучасного мистецтва академії мистецтв України // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження пам'яток культурної спадщини: Збір. наук. праць з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології / Ін-т проблем сучасного мистецтва Акад. мистецтв України; Редкол.: В. Д. Сидоренко (голова), А. О. Пучков, О. В. Сіткарьова та ін. – К., 2008. – Вип.5. – С. 373–381.
4. Пелєвін С. Ю. Участь Володимира Тимофієнка у підготовці енциклопедичного проекту «Звід пам'яток історії та культури України» / С. Ю. Пелєвін // Гуржійські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін.. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2014–2015. – Вип. 8–9. – С.37–39.
5. Тимофієнко В. І. Містобудівне мистецтво Північного Причорномор'я другої половини XVIII – початку XIX ст.: автореф...дис...д-ра мистецтвознавства. 26.00.01 «Теорія та історія культури (мистецтвознавство)». – К., 1993. – 40 с.
6. Пелєвін С. Ю. Діяльність В.І. Тимофієнка на посту редактора

наукового щорічника «Архітектурна спадщина України» / Є. Ю. Пелевін // Двадцята Всеукраїнська конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів за темою «Наука України як фактор національної безпеки»: мат. конф., 17 квітня 2015 р. – К., 2015. – С. 126–129. 7. Пелевін Є.Ю. Доля наукової періодики з проблем охорони архітектурної спадщини як віддзеркалення проблем політики ідентичності в Україні / Є. Ю. Пелевін // Держава у теорії та практиці українського націоналізму: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. Івано-Франківськ, 26–27 червня 2015 р. / Наук. ред. О. М. Сич. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. – С. 372–378. 8. Історія української архітектури / Ю. С. Асеев, В. В. Вечерський, О. М. Годованюк [та ін.]; ред. В. І. Тимофієнко; Українська академія архітектури. – К.: Техніка, 2003. – 472 с. 9. Почесні доктори НДПТІАМ 1996–1998 рр. // Теорія та іст. архітектури містобудування. – К.: НДПТІАМ, 1998. – Вип. 3. На честь Григорія Никоновича Логвина. – С. 232–235. 10. Про присудження Державних премій України в галузі архітектури 2002 р.: Указ Президента України від 15 червня 2002 р. N 556/2002. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/556/2002>. 11. Архітектура України у державних преміях: 1941–2007 / За ред. М. М. Дьоміна, Н. М. Кондель-Пермінової, А. О. Пучкова; Редкол.: М. М. Дьомін (голова), Г. О. Урусов, Т. Г. Друцька та ін. – К.: ЦІМД, 2008. – 364 с. 12. Тимофієнко В. І. Енциклопедія архітектурної спадщини України: тематичний словник багатотомового видання / В. І. Тимофієнко; Українська академія архітектури. – К.: [б.в.], 1995 р. – 365 с. 13. З історії Української Академії архітектури: Додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України» / НДІ теорії та історії архітектури і містобудування; відп. ред. В. Тимофієнко. – К.: [б.в.], 1995. – 120 с. 14. Правові акти з охорони культурної спадщини: Додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України» / НДІ теорії та історії архітектури і містобудування; упоряд. І. Касьяненко, Ю. Ліхой; відп. ред. В. Тимофієнко. – К.: [б.в.], 1995. – 149 с. 15. З історії української реставрації: Додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України» / НДІ теорії та історії архітектури і містобудування; упоряд. В. Отченашко, А. Антонюк; ред. В. Тимофієнко. – К.: Українознавство, 1996. – 275 с. 16. Кашенко О. Володимир Іванович Тимофієнко (05.02.1941 – 11.12.2007) / О. Кашенко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1812. 17. Пономар Л. Г. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України – багатопрофільна установа, яка об'єднує основні народознавчі та мистецтвознавчі дисципліни / Л. Г. Пономар. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=28&Itemid=44

Евгений Пелевин

ВКЛАД АКАДЕМИКА В. ТИМОФЕЕНКО В СТАНОВЛЕНИЕ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ АРХИТЕКТУРЫ И ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА (1987–2003 ГГ.)

В статье освещается отдельный этап научной биографии Владимира Ивановича Тимофеенко – одного из основателей отечественной истории архитектуры и градостроительства, академика, доктора искусствоведения, профессора, вице-президента Украинской академии архитектуры, Заслуженного деятеля науки и техники Украины, дважды лауреата Государственной премии Украины в области архитектуры. Определены научные достижения В. Тимофеенко периода 1987–2003 гг., в частности, относящиеся ко времени его работы в Институте искусствоведения, фольклористики и этнографии им. М. Рильского, и определены место и роль ученого в формировании актуальных теоретико-методологических основ истории архитектуры и градостроительства в современной независимой Украине.

Ключевые слова: В. Тимофеенко, история науки, история архитектуры и градостроительства, Институт искусствоведения, фольклористики и этнографии им. М. Рильского.

Evgen Pelevin

THE CONTRIBUTION OF ACADEMICIAN V. TYMOFEYENKO IN THE BECOMING OF UKRAINIAN HISTORY OF ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING (1987–2003)

The separate phase of research biography of Vladimir I. Tymofeyenko is covered in Article. Vladimir I. Tymofiyenko is one of the founders of Ukrainian history of architecture and urban planning, academician, Doctor of art history, professor, vice-president of Ukrainian Academy of Architecture, Honored of Science and Technology of Ukraine, twice winner of State Award of Ukraine in Architecture. The scientific achievements of Vladimir I. Tymofeyenko in the period 1987–2003, in particular during his work in the M. T. Rylsky Institute of Art, Folklore Studies and Ethnology Institute, are outlined. The place and role of scientist in formation of actual theoretical and methodological foundations of history of architecture and urban planning in modern independent Ukraine are defined.

Key words: V. Tymofiyenko, History of Science, History of Architecture and Urban Planning, M. Rylsky Institute of Art, Folklore Studies and Ethnology Institute.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Агафонова Надія – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії та політології Одеського національного економічного університету.

Бежук Ольга – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та економічної теорії Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені Степана Гжицького.

Волошенко Вікторія – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету

Гулик Оксана – науковий співробітник відділу науково-просвітницької роботи Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

Гулик Сергій – кандидат географічних наук, викладач кафедри географії та методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Драч Оксана – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Жмака Віталій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені Антона Макаренка.

Зуляк Мар'яна – кандидат історичних наук, викладач Тернопільського державного медичного університету імені Івана Горбачевського.

Кіндрачук Надія – кандидат історичних наук, доцент Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Кір'янова Олена – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри видавничої справи та редагування Видавничо-поліграфічного інституту НТУУ «КПІ».

Ковбасюк Стефанія – кандидат історичних наук, історик I-ої категорії науково-дослідної частини історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Костюк Леся – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Кропивко Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і політології, Національний університет біоресурсів і природокористування України.

Магурчак Андрій – кандидат історичних наук, докторант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Музичин Ірина – аспірант кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Новиченко Анна – аспірант кафедри історії слов'ян Донецького національного університету (м. Вінниця).

Пелєвін Євген – аспірант Одеського національного політехнічного університету.

Полянський Олег – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Львівського державного університету фізичної культури.

Русанова Марина – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Старобільськ).

Січка Марія – методист Київського університету імені Бориса Грінченка.

Сорока Аліна – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Срібна Марія – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу «Історія незалежної України» Національного музею історії України.

Темченко Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Титаренко Олена – аспірант кафедри історії та політичної теорії Державного вищого навчального закладу «Національний гірничий університет».

Труба Руслана – кандидат історичних наук, викладач Львівського державного університету фізичної культури.

Чайка Інна – аспірант кафедри суспільних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Чернявська Олена – аспірант кафедри філософії, історії та політології Одеського національного економічного університету.

Шаматова Анастасія – студентка ННІ історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Шологон Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Шпак Маріанна – аспірант кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету.

Шутько Вікторія – аспірант Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН.

Ющенко Петро – кандидат філософських наук, доцент, докторант Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Яковенко Галина – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Янчук Михайло – викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Ятищук Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ЗМІСТ

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. МЕТОДОЛОГІЯ	3
Аліна Сорока МИТРИДАТ VI ЕВПАТОР І ЧЛЕНИ ЙОГО РОДИНИ У «DE CASIBUS VIRORUM ILLUSTRIMUM», «DE MULIERIBUS CLARIS» ДЖ. БОККАЧЧО ТА АНТИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ	
Петро Ющенко ІСТОРИОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ РОЗУМІННЯ ПРИРОДИ ВЛАДИ КНЯЗЯ ТА ЙОГО МІСЦЯ В ДЕРЖАВНО-ВЛАДНОМУ МЕХАНІЗМІ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ	8
Лілія Шологон НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РУХ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ СЕГМЕНТ СУЧАСНОЇ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ.....	13
Інна Чайка ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІСКАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ Є. КАНКРИНА ЩОДО ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОВНОГО ЗІБРАННЯ ЗАКОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ)	17
Оксана Драч, Анастасія Шаматова КОНЦЕПТ «НОВОЇ ЖІНКИ» В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ О.КОЛЛОНТАЙ	22
Михайло Янчук «ТРУДЫ КИЕВСКОЙ ДУХОВНОЙ АКАДЕМИИ» ПРО ПОЧАТКОВІ НАРОДНІ ШКОЛИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	26
Андрій Магурчак УКРАЇНСЬКЕ ЕМІГРАЦІЙНЕ ЖИТТЯ ВІДНЯ В ЛИСТУВАННЯХ АНДРІЯ ЖУКА І ОЛЕКСАНДРА КАНДИБИ	31
Вікторія Волошенко ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА У ВИДАННЯХ «ПРОСВІТ» НА ДНІПРЯНИЩИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	36
Мар'яна Зуляк ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	41
Віталій Жмака МІСТА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ НЕП У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ 1920–1980-Х РР.	48
Ірина Музичин ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ ПРО ПОЛІТИКУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	53
Олена Кір'янова УКРАЇНСЬКА ВЧИТЕЛЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ 1920–1930-Х РР. В ІСТОРИОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ РАДЯНСЬКИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ (20-ТІ – ПЕРША ПОЛОВИНА 50-Х РР. ХХ СТ.)	59
Марія Січка РЕПРЕСІЇ ПРОТИ КИЇВСЬКИХ МИСТЕЦТВОЗНАВЦІВ У 1932–1933 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ МІСТА КИСВА).....	63
Ольга Божук СТАН І ПРОБЛЕМА ПРИМУСОВИХ РОБІТНИКІВ ДИСТРИКТУ «ГАЛИЧИНА» В МАТЕРІАЛАХ ЛЬВІВСЬКОЇ БІРЖИ ПРАЦІ	69
Анна Новиченко ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ЯПОНІЇ В РАДЯНСЬКІЙ ПРЕСІ У 1964–1973 РР.: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «КОМСОМОЛЬСЬКОЇ ПРАВДИ»)	73
Надія Кіндрачук ЗАБОРОНА НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОБУТНОСТІ УКРАЇНЦІВ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ УРСР (70-ТІ РР. ХХ СТ.)	78
Маріанна Шпак ГОЛОКОСТ В БОЛГАРІЇ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРИОГРАФІЧНІ ВЕКТОРИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ В СУЧАСНІЙ БОЛГАРИСТИЦІ	82

Марина Русанова	
ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ЛІБЕРАЛЬНОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ У РОБОТАХ РОБЕРТА КУПЕРА.....	86
Олег Полянський, Руслана Труба	
ОСОБЛИВОСТІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ ОМЕЛЯНА ТЕРЛЕЦЬКОГО)	91
Марія Срібна	
АНАЛІЗ ДОКУМЕНТАЛЬНО-РЕЧОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ З ТЕМИ «ТЕАТРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО УКРАЇНИ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.».....	96
ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. ЕТНОЛОГІЯ. ЕТНОГРАФІЯ	100
Стефанія Ковбасюк	
РОЛЬ ПОЛІТИЧНОГО ЧИННИКА У СТАНОВЛЕННІ МИСТЕЦТВА УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО (ДРУГА ПОЛОВИНА ХVІІ – ПОЧАТОК ХVІІІ СТ.)	100
Надія Агафонова	
ВІД ПАРАДИГМИ «ПОЛОВЦІ-АВТОХТОНИ» ДО ПАРАДИГМИ «ПОЛОВЦІ-АЗІЯ»	105
Андрій Темченко	
ЗВУКОНАСЛІДУВАННЯ ПІВНЯ І ВОРОНА В ОБРЯДОВІЙ КУЛЬТУРІ СЛОВ'ЯН (НА МАТЕРІАЛІ ЛІКУВАЛЬНИХ ТЕКСТІВ)	112
Оксана Ягищук	
ВІДОБРАЖЕННЯ ПОБУТУ ТА ЗВИЧАЇВ ГРЕБЕНСЬКОГО КОЗАЦТВА У ПОВІСТІ Л. ТОЛСТОГО «КАЗАКИ»	119
Олена Титаренко	
СТАН УСТАНОВ КУЛЬТУРИ ДОНЕЧЧИНИ В 1943–1945 РР.	124
Леся Костюк	
ОБРЯД ВИПІКАННЯ КОРОВАЮ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	129
ІСТОРІЯ ОСВІТИ, НАУКИ І ТЕХНІКИ	133
Галина Яковенко	
ВИХОВАННЯ ТА НАВЧАННЯ ДІТЕЙ У ДВОРЯНСЬКІЙ РОДИНІ ЗАДОНСЬКИХ	133
Олена Чернявська	
КОМЕРЦІЙНЕ УЧИЛИЩЕ Г. ФАЙГА В ОДЕСІ ЯК ПРИВАТНИЙ СЕРЕДНІЙ СПЕЦІАЛЬНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД НА ПІВДНІ УКРАЇНИ	137
Олена Кропивко	
ВПЛИВ ЗАКОНУ «ПРО ЗВ'ЯЗОК ШКОЛИ З ЖИТТЯМ...» НА ПІДГОТОВКУ СПЕЦІАЛІСТІВ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА У ВУЗАХ І ТЕХНІКУМАХ УРСР (1959–1965 РР.).....	142
Сергій Гулик, Оксана Гулик	
ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ВОДНИХ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ	148
Вікторія Шутько	
ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА Б. ЄНКЕНА В МАСЛІВСЬКОМУ СОРТО- НАСІННЄВОМУ ТЕХНІКУМІ ІМЕНІ К. ТИМІРЯЗЄВА (1926–1930 РР.).....	152
Євген Пелєвін	
ВНЕСОК АКАДЕМІКА В. ТИМОФІЄНКА У СТАНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ АРХІТЕКТУРИ І МІСТОБУДУВАННЯ (1987–2003 РР.).....	156
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	162

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 1. – Ч. 3. – 167 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53–59–01

Здано до складання 1.06.2016 р. Підписано до друку 9.06.2016 р. Формат 60×84 / 8.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 19,53.
Замовлення 293. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879–4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1, 5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами;**
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де «13» і «14» – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з «Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) «Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників».

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. За потреби редакційна колегія здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: ivanzuljak@gmail.com, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
«Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія»